

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ,
ИЛИМ ҲАМ ИННОВАЦИЯЛАР МИНИСТРЛИГИ

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР
АКАДЕМИЯСИ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ

ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР ИЛИМ ИЗЕРТЛЕЎ ИНСТИТУТЫ

«ТҮРКИЙ ХАЛЫҚЛАР ФОЛЬКЛОРЫ ҲАМ ӘДЕБИЯТЫН ҮЙРЕНИЎДИҢ АКТУАЛ МӘСЕЛЕЛЕРИ: КОНЦЕПЦИЯЛАР, ТЕОРИЯ ҲАМ ПРОБЛЕМАЛАР»

атамасындағы Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген илим
ғайраткери, Беруний атындағы Ўзбекстан Республикасы мәмлекетлик
сыйлығының, Н.Рерих атындағы халықаралық сыйлықтың лауреаты,
Ўзбекстан Республикасы Жазыўшылар ҳәм Ўзбекстан Республикасы
Журналистлер аўқамының ағзасы, белгили фольклортаныўшы ҳәм
әдебияттаныўшы алым, жазыўшы
Сарыгүл Баҳадырованың 80 жыллығына бағышланған
халықаралық илимий-теориялық конференциясы
материаллары

Т О П Л А М Ы

НӨКИС
«NUR TURAN PRINT»
2024

УОК 398(575)(08)

Т98

КБК 82(543)

Т98

Түркий халықлар фольклоры хэм әдебиятын үйрениўдиң актуал мәселелери: концепциялар, теория хэм проблема-лар // Профессор Сарыгүл Баҳадырованың 80 жыллығына бағышланған халықаралық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис: «NUR TURAN PRINT», 2024. 268 б.

Топламда Қарақалпақстан, Өзбекстан, Қазақстан, Қырғызстан, Туркия Республикалары халықларының фольклор, әдебият, тил билими, этнография, педагогика илимлери бойынша белгили қәнигелер менен докторантура, магистратура, бакалавр бағдарында тәлим алып атырған жас алымлардың жаңа илимий бағдардағы илимий-теориялық көзқарасларға тийкарланып жазылған илимий мақалалары орын алған.

Конференция материаллары түркий халықлар фольклоры хэм әдебиятының әҳмийетли мәселелерин жаңа илимий-теориялық концепциялар тийкарында талқылаўлар нәтийжесинде профессор С.Баҳадырованың түркий халықлар фольклортаныўы, әдебияттаныўы хэм көркем сөз өнерине қосқан үлесин көрсетип бериўге бағышланған.

Топлам жоқары оқыў орынлары филология факультети студентлерине, магистрантларға, докторантларға, фольклортаныў хэм әдебияттаныў илими менен шуғылланыўшы қәнигелерге, қала берсе гуманитар илимлери тараўына қызығыўшы кең китап оқыўшыларына арналған.

Жуўаплы редакторлар:

Палымбетов К.С., Бекимбетов А.М.

Баспаға таярлағанлар:

Бекбергенова З.У., Сайымбетов Ш.О.

Байниязова Т.Қ., Глеуниязова Г.Б.

***Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты Илимий Кеңесиниң
2024-жылт 19-июль сәнесиндеги №7-санлы қарары менен баспаға усынылған.***

1-секция. ТҮРКИЙ ХАЛЫҚЛАР ФИЛОЛОГИЯСЫ ЖӘХӘН ГУМАНИТАР

ИЛИМЛЕРИ КОНТЕКСТИНДЕ

ДУНЬЯ ҚАРАСЫ КЕҢ, ЗЕЙНИ ӨТКИР ИЛИМПАЗ

Оразымбетов Қуұанышбай Келимбетович

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис

Қарақалпақ әдебиеттаныу илими дерлик бир әсирлик раўажланыу тарийхында көп ғана талантлы илимпазларды берди. Әдебиетимыз тарийхын белгили бир система тийкарында изертлеп, әдебиеттаныу илиминин ирге тасын қалаған Нәжим Дәўқараев өшпес из қалдырды. Буннан кейинги дәўирде усы илимниң зәбердес ўәкиллери өсип жетилисти. Солардың қатарында өткен әсирдин 60-жылларының орталарынан баслап хәм илимде, хәм көркем дәретиўшиликте өзгелерге усамайтуғын өз жолына ийе таланты менен әдебиетимызға кирип келгенлердин бири филология илимлеринин докторы, профессор Сарыгүл Баҳадырова болды.

Сарыгүл Баҳадырова дегенде 400ге жақын илимий мийнеттин авторы, Москва, Қазан, Уфа, Стамбул, Анкара, Измир, Куня, Кипр, Бонн, Ашхабад, Элиста сыяқлы қалаларда үлкен халықаралық конференция, конгресс, симпозиумлардың трибуналарынан қарақалпақ әдебиеті менен мәдениеті хақында илимий тилде жар салған, усындай үлкен конференцияларды Нөкисте өткеріўге басшылық еткен, халқымыздың руўхый ғәзийнеси болған фольклорымыздың 100 томлығын басып шығарыў ушын билимин де, ўақтын да, ден саўлығын да аямаған ғайратлы алым көз алдымызға келеди. Дурыс, оның алған атақлары, илимий дәрежелери усы тараўда ислеп жүргенлердин хеш қайсысынан кем емес. Филология илимлеринин докторы, профессор, Абу Райхан Беруний атындағы Илим хәм техника тараўы бойынша Өзбекстан мәмлекетлик сыйлығының лауреаты, Қарақалпақстан республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери, Халық мийрасын сақлаў бойынша Н.Рерих атындағы халықаралық сыйлықтың лауреаты. Деген менен, халықаралық илимий жәмийетшиликке өз халқының илимин, мәдениетин танытыўға, мойынлатыўға ерисиў – бул хәр бир илимпаздың бахты.

Жәмийетшиликте лаўазым адамды емес, адам лаўазымды безеў керек деген де гәп бар. Сарыгүл апа 1991-2007-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы Нәжим Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебиет институтының директоры лаўазымында ислеген дәўиринде қарақалпақ әдебиеттаныу илимин, фольклористиканы раўажландырыў, миллий мийрасларымызды қәдирлеў бойынша көплеген жумыслар иследи. Институт хақыйқый илим орайына айланды. Өзинен бурынғы әўлад баслап кеткен әдиўли ислерди даўам еттирди. Наўрыз Жапақов, Қабыл Мақсетов хәм басқа да зәбердес алымлар басшылық етип қарақалпақ фольклорының 20 томлығын баспадан шығарған болса, енди Сарыгүл Баҳадырова миллий мийрасларымыздың еле көпшилик бөлеги жәмийетшилик дыққатына усынылмастан институттың қол жазба фондында жатырғанын есапқа алып фольклорымыздың 100 томлығын баспадан шығарыўды гөзледі хәм бул жумысларға басшылық етти.

100 томлықтың 1-8 томлары бир китап болып 2007-жылы «Қарақалпақстан» баспасында жарық көрді. Оған Алпамыс дәстанының 8 варианты киргизилген еди. Сапалы қағазға жоқары сапада басылған, китаптың хәр бир бетинде жазыулар фонында қарақалпақ қобызы хәм миллий нағыслары мөрленген, салмағы қолды талдыратуғын бул китап, шынында да үлкен жәмийетлик қубылыс болды. Китап баспаға Сарыгүл апаның басшылығындағы илимпазлар топары тәрәпинен таярланды, оны жоқарыда атап өткенимиздей сапада баспадан шығарыуға сол ўақыттатағы Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими баслығы академик Нағмет Айымбетовтың хызмети үлкен болғанын айтып өтиўимиз керек. Нағмет аға бул бийбақа китаптың қаражетин топлаўға гүллән жәмәәтшиликти тартыўға еристи. Китап сырт елли мийманларға мақтаныш етип көрсететуғын, ең қәдирли саўға сыпатында усынатуғын руўхый-мәдений мүлкке айланды. Усы жыллары Ташкентте өткерилген конференцияда мен бул китапты алып барып илимпазлар нәзерине усынғанымда таң қалысып: «Қарақалпақша «Алпамыс» усындайма?» деп салғанлары еле есимде. Әлбетте, олар ол ўақытта бул китапқа «Алпамыс»тың қарақалпақша 8 варианты жыйналғанынан хабарсыз еди.

Китапты баспаға таярлаўшылар дәслебинде қарақалпақ дәстанларының барлық вариантларын басып шығарыўды нийет етти. «Алпамыс»тың 8 варианты усындай мақсетте баспа жүзин көрди. Егер усылай етип хәмме дәстанның барлық варианты басып шығарылғанда 200 томлыққа да сыймас еди. Мәселен, 100 томлықтың 9-13 томларына «Қырық қыз», «Мәспатша», «Шәрияр», «Едиге», «Қоблан» сыяқлы 5 ири дәстан киргизилген. «Едиге» дәстанының өзи 12 варианттан ибарат. «Быламықты май келтиреди» дегениндей барлығы қаражетке барып тақалады. Жыраўлардан жазып алынған бул дәстанларды баспаға таярлаўдың қаншелли машақатлы ис екенин сол жумыс пенен шуғылланғанлар ғана биледи. Бирақ илимпазлардың мийнетлери босқа кетпейди, олар келешекте баспа жүзин көретуғынына исенемиз.

Сарыгүл Баҳадырова институтқа директор болып ислеп жүрген ўақтында үлкен үш халықаралық конференция өткерди. Бул конференциялар атына халықаралық конференция емес, ал ҳақыйқый дүнья илимий жәмийетшилигин өзине қаратқан конференциялар болды. Хәттеки, 1997-жылдың 11-12 сентябрь күнлери Нөкисте өткерилген «Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеў мәселелери» деп аталатуғын халықаралық конференцияға БМШтың Өзбекстандағы ўәкилханасының сол ўақыттағы баслығы Х.Маликтің келиўи хәм шығып сөйлеўи жәмийетшиликте үлкен резонанс пайда еткени бар гәп. Бул конференцияға Азия, Европа еллеринен жүдә көплеген абройлы тюрколог алымлар келди. Олар 2000 жыллық тарийхқа ийе қарақалпақ халық дәстанының бар екенине таң қалып атырғанын хәм хәўеси келетуғынын жасырып отырмады. Усы конференцияда белгили фольклорист алым, профессор Қабыл Мақсетов «Қырық қыз» дәстанының авторы ХХ әсир белгили қарақалпақ жыраўы Қурбанбай Тәжибаев деп өзиниң версиясын келтирди. Оған жуўап ретинде Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсупов илимпазға «Сизиң өзиңиз «Қырық қыз» дәстаны бойынша изертлеўиңизде дәстанның сюжетлери Массажетлер дәўирине барып тақалады, бул жүдә ески дәстан дегенсиз», деп оның өзиниң сөзлерин илимпаздың есине салды. Қулласы, бул конференция усындай үлкен илимий тартыслар шеңберинде өтти.

Конференция 3 күн даўам етти. Үшинши күни Нөкис қаласының сыртындағы ипподромда Қырық қыздың хәзирги әўладларының көргизбели шығыўлары, халық

ойынлары – қыз қуыу, көкпар, жолға ат жиберіу сыяқлы халқымыз көп уақытлардан берли сағынып қалған қәдириятлар өткерилди. Сырт елли мийманлардың бул қызықларға берилип кеткени соншелли, түркиялы алым Яшар Калафат (қызығы бул алым Түркияда жасайтуғын қарақалпақлылардан екен) көкпар жарысын сүүретке аламан деп жүрип көкпаршы атлардың арасында қалып азы-кем жарақат та алып жүрди. Усы конференцияға Өзбекстанның барлық областьларынан дәстанға қызығыушы мийманлар келди. Қызығы олардың барлығы да фольклорист алымлар емес, ал әпиуайы фольклорға қызығыушылар. Сол сапары Ферғанадан келген мийманларды күтиу, оларды үлкемиздин көзге көринерлик жерлери менен таныстыруу бизиң пайымызға тийген еди.

2001-жылы Сарыгүл Баҳадырова басламасы менен өткерилген «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» және оны изертлеу мәселелери», 2003-жылы өткерилген «Түркий тиллес халықлар фольклорында халық көркем өнери» деп аталатуғын халықаралық конференциялар да үлкен көтериңкилик, ең баслысы илимий жәмийетшиликтиң дыққатын тартыу атмосферасында өтти. Енди сорау тууылады. Не ушын Сарыгүл Баҳадырова ғәрезсизликтиң дәслепки қыйыншылықлы дәуиринде буншелли үлкен илимий энжуманларды өткериуге қызықты хәм қалай материаллық қыйыншылықларға қарамастан оларды жоқары дәрежеде өткериуге еристи? Бул сорауға Сарыгүл апа журналист Пердегүл Хожамуратова менен сәубетинде өзи жууап берген:

- Мениң илимде умтылатуғын мақсетим – өз халқымды көшип-қонып, посып жүрген халық емес, ал отырықшы, өзиниң миллий цивилизациясына ийе, адамзат дөреткен алтын қорға үлкен үлес қосқан әйемги халықлардың бири екенлигин илимий жақтан дәлиллеу, Арал теңизине байланысly экологиялық апатшылық орайында жасап атырған қарақалпақ халқының бай миллий мәдениатын дүньяға таныстыруу, - дейди Сарыгүл Баҳадырова әдебият, илим ҳаққындағы сәубетинде.

Сарыгүл Баҳадырованың илим жолы да өзгелердикине усамайды. 1966-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтын тамамлаудан-ақ илим қуып аспирант болды. 1970-жылы 26 жасында-ақ академик М.К.Нурмухаммедовтың басшылығында кандидатлық диссертациясын жақлап шығады. Диссертациясы эпиканың ең киши жанры болған гүрриң жанрын изертлеуге арналды. Ол уақытлары еле илимде ири проблемаларды изертлеп, майда проблемалардан айланып өтип атырған дәуирлер еди. Еле илимде аты белгисиз жас қыздың усындай мәселени изертлеуге қол урыуы оның батыллығы да еди.

Илимде экспериментлер болады. Бирақ көпшилик илимпазлар бир мәселениң дөгерегинен айланшықлап шыққысы келмейди. Сарыгүл апа бул мәселеде де мәртлик етти. Докторлық жумысын эпикалық жанрдың өзін изертлеуди дауам етип-ақ ислеп тасласа болар еди. 1978-жылы баспадан шыққан «Роман хәм дәуир» монографиясы буның айқын дәлили. Жаңа 34 жасты қарсылаған жас алым докторлық диссертациясын жақлауға асықпады. Ол қарақалпақ роман жанрының түп дәрегін фольклордан изледі. Буның баслы себеби, жоқарыда өзиниң сөзинде келтирилгениндей қарақалпақ халқының бай фольклорлық мийрасын дүнья илимине алып шығыу хәм ҳақыйқый илим жаратыу еди. Усындай себеплерге байланысly монографиясы жәрияланғаннан кейин дерлик 10 жылдан соң 1987-жылы белгили тюрколог алым, профессор З.С.Кедринаның басшылығында «Фольклор және қарақалпақ совет прозасы» деген темада докторлық диссертациясын жақлады. Илимпаздың илимдеги табыслары илимий басшыға да байланысly болады. Усы көзқарастан да Сарыгүл Баҳадырованы әуметли алым деп есаплауға болады.

Сарыгүл Бахадырова кең хәм көп қатламлы жанрлық өзіншелікке ийе роман жанрының дәрегі фольклорда екенлигин дурыс аңлай алды. Буның ушын роман жанрының тийкарғы ұазыйпасы онда сүүретленип атырған қахарманлар тийисли халықтың менталитетин, рухый дүньясының өзіншелігин ашып бериў менен тығыз байланыслы екенин төмендегише дәлиллейди:

«Дәстанлардың өзи түрли жанрларды: терме, толғаў, жыр, узақ терме, қысқа терме, нәсият, хабар, айтыс, бәйит, жоқлаў, яр-яр т.б. толып атырған халықтың аўызеки әдебиятының түрлерин толығы менен өз ишине қамтыйды. Дәстан халықтың этикалық хәм эстетикалық нормаларын, философиясын, ой-әрманларын өзине сиңирген жанр, ол өткендеги уллы ақыл ийелерининң нәсиятын, адамгершилик, дослық, Ұатанды, туўған елди қалай сүйиў кереклиги ҳаққында моральлик жақтан тәрбиялайтуғын идеяларды берди.

Әдебиятымызда усындай кең философиялық жәмийетлик характер тутқан жанрына ийе болыўы әлбетте, жаңа искуствода роман жанрының туўылыўында тийкарғы база болды» [С.Бахадырова, 1978. – 17 б].

Мине, дәстан менен романның байланысы ҳаққында тийкарлы пикирлер. Шынында да дәстан эпикалық қатламларға ийе болып, өзінде бир неше фольклорлық жанрларды қамтыйды, усы жанрлардың педагогикалық ұазыйпасын да өзінде алып жүре алады. Илимпаздың дурыс атап өткениндей ол әсирлер даўамында тәрбия қуралы хызметин өтеп келген. Кең ўақыялар, сюжетлер жәрдемінде өмирден сабақ бериўи жағынан дәстан менен роман бир-бирине уқсас. Өмир сабақларын оқып емес тыңлап үйрениўдин нәтийжелилигине ерисиў ушын қобыз саз әсбабының жәрдемінде даўысты қалбтиң төринен шығарып айтыў – булар дәстан жанрының рәң-бәреңлигин аңлатыўшы белгилер еди.

«Халық прозасында ўақыяны ашыўдың түрли шеберлик формасы, бай манерасы бар. Ўақыя күтә эпийайы турмыс деталынан басланып изин қурамалы көп пландағы сюжетке айландырып, ўақыяны раўажландырыўда шекленбеген кең мүмкиншилик жасалады. Тарийхый гүрриңлердеги адам тәғдириндеги қарама-қарсылықлы ситуациялардың (Айдос бий, Амангелди, Ерназар алакөз, Бозатаў ўақыялары) берилиўи үлкен реалистлик ҳақыйқатлық еди.

Халық прозасы қарақалпақ романының дөрелиўинде үлкен кеңислик творчестволық майданы болды. Халық прозасындағы сюжетти раўажландырыў искуствосы оның түрли формалары, ўақыяны бериў манерасы, конфликтлерди шийеленистириўде хәм раўажландырыўдың бай искуствосы, эпикалық кең майданы, булардың бәри халықтың ойлаўының кеңлигин, бай фантазиясын, көркем сөз искуствосының байлығын көрсетеди» [С.Бахадырова, 1978. – 18-19 б].

Дәстан менен романның уқсаслық тәрәпи илимпаздың атап өткениндей олардың мазмунында, атқаратуғын этикалық-эстетикалық хызметинде көринип қалмастан усы ўақыяларды ашып бериў усылларында да көринеди. Ўақыяларды баянлаў, қахарманлардың тәғдири ашып бериў, конфликтлер пайда етиў усылы жағынан бул үлкен еки эпикалық жанрдың уқсаслығы олардың генезисининң уқсаслығын аңлатыў менен бирге дәстанларды да қашанлардур шебер автор, талантлы жазыўшы дәреткенине гүман қалдырмайды. Демек, қарақалпақ романлары өзиниң батыс үлгилеринен гөре миллий дәрәклерге көбирек жақын екенлиги көринип қалады. Буларды ашыў ушын илимпаздың көп излениўлерди басынан кеширгени менен бир қатарда айырым илимпазлардың пикирлерине келгени

де көринип қалады. Бул илимий жумыста илимпаздың кескин пикирлерди айтыўда батыллығы, оның илимий көзқарасының кеңлиги көзге тасланады.

Әдебиетшы илимпаз бенен фолклорист алымның арасындағы айырмашылық неден ибарат? Мәселени булай қойып отырғанымыздың да себеплери бар. Себеби, көркем әдебиет пенен аўыз еки әдебиеттың арасында парық болатуғыны сыяқлы оларды изертлеў арасында да өзіншеликтің болатуғыны белгили. Бирақ Сарыгүл Баҳадырова усы өзіншеликті аңсат атлап өте алды. Буған жоқарыдағы жумыстың үлкен көпир хызметин өтегени де көринип турады. Илимпаз фольклорлық шығармаларды изертлеў бағдарында да жумыслар алып барды. Белгили фольклорист болып жетилисти. Оның фольклорлық шығармаларды изертлеўде де сезгирлик (чутё) қәбилетинің бар екенлигин оның «Китабы дедем қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм ҳәзирги әдебиет ҳаққында ойлар (Әдебий сын мақалалар) атлы китабынан да көриўге болады. Бул изертлеўде илимпаз тек жетик фольклорист алым ғана емес, кең көлемдеги билимге ийе тилши, тарийхшы да екенин көрсете алды.

«Бамси-Бейрек ҳаққында гүрриң менен «Алпамыс» байланыстыратуғын ең тийкарғы нәрсе адам атларындағы уқсаслық оған үлкен мәнис берилиўи. Батырдың атының қойылыўына айрықша кеўил бөлиў барлық қоңырат версияларында бар. Өзбекше Фазыл Юлдаш вариантында хәм қарақалпақша Қурбанбай жыраў вариантында батыр туўылған қәлендер келип атын (өзбекшеде Хәкимбек деп) қойып кетеди.

Ал, қарақалпақ тилиниң лексикасында «алпамса» сөзи өзиниң усы туўры мәнисинде ириликти, батырлықты билдиреди. «Алпамса» сөзи VI әсирлерден бурын түркий халықларының лексикасында болды ма, яки Алпамыстың атына байланыслы келип шықты ма, бул ҳәзир бизге мәлим емес. Бул сөздиң төркини «Бамси» сөзи менен байланыслы екенлиги ҳаққында пикир туўылады. Алпамыстың алтай версиясының атамасындағы «Манаш» сөзи де «Алпамыс» деген сөздиң арасында «Манаш» сөзиниң жасырынып атырғанлығы ҳаққында дәрек береді. «Алпманас», «Алп-намыс» бул бир-бирине жақын, ал «Манас» сөзиниң өзгериўинен туўған деген пикирди үзил-кесил айтыў қыйын, ал усындай болған жағдайда «ман» сөзи ески монғол жазба естеликлеринде «көпшилик, аламан, журтшылық» деген мәнисти аңлатады. Буннан көпшиликтиң ишинен келип шыққан батыр деген мәнистиң барлығын аңлаў қыйын емес» [С.Баҳадырова., 1992. – 11-12 б].

Типологиялық изертлеўлер алымнан үлкен илимий көзқарасты, көп оқыўды, излениўди талап етеди. Өйткени, басқа әдебиетлар менен ямаса бир әдебиеттың ишиндеги уқсас қубылысларды салыстырып изертлеў ушын да биринши гезекте сол қубылысларды билиў керек. Илимпаздың түркий халықлардың ески жырларының бири «Қорқыт ата жырларын» изертлеўге бағдарланған илимий изертлеўлеринде оның усы таланты көринип турады. Дәстан түркий халықлардың көпшилик дәстанлары менен байланыслы, оннан қала берсе, оның версиялары, дәстанға типологиялық уқсас дәстанлар кеңнен жайылып кеткен. Илимпаздың Бамси, Алпамыс, Манас сыяқлы адам атларының этимологиясын изертлеўи исенимли.

«Енди Бамси-Бейректің алты қарындасы ҳаққында мағлыўмат «Алпамыс» дәстанының қоңырат, қыпшақ, алтай версияларында ушыраспайды. Қоңырат версиясының барлығында дерлик Алпамыстың бир қарындасы бар. Өзбекшеде – Қалдирғош, қарақалпақша хәм қазақшада – Қарлығаш, алтайларда – Эрке-Қсо. Ал алты қарындасы ҳаққында мағлыўматты Абилғазының «Шежирейи туркмен» шығармасында ушыратамыз. Бунда

«Оғуз елине бек болған қызлар ҳаққында» деп аталатуғын бөлиминде оғузларды бириктирип узақ жыллар бек болған жети қыз ҳаққында жазады. Олардың арасында Салор-Қазан-алптың ҳаялынан соңғы екинши орында туратуғын Мамыш бектиң ҳаялы Барчин-Салор деп келтиреди» [С.Баҳадырова., 1992. – 12-13 б].

Бунда да илимпаздың ой-өрисиниң кең екенлиги көзге тасланады. Алтайлы түркий халықлардың дәстаны менен қыпшақ, оғузлардың дәстанын салыстыра изертлеу ушын илимпаздан усындай талант талап етиледі.

Сарыгүл Баҳадырова көп жас алымларға устазлық еткен тәжирийбели алым. Мениң өзимниң де илимге келиўиме Сарыгүл апаның тәсири болды. Университетти питкерерде диплом жумысын қорғау мәресиминде диплом жумысын қорғау бойынша мәмлекетлик комиссиясының баслығы филология илимлериниң докторы, профессор Сарыгүл апа Баҳадырова жуўмақлаўшы сөзинде Сражатдин ағаға қарап: - Маған Қуўанышбайды аспирант қылып берин, еки-үш жылда кандидатлық диссертациясын қорғап шығыў мүмкиншилиги бар екен, деп салды. Сонда Сражатдин аға мени көп ўақыттан берли нәзерге алып жүргенин ҳәм университетте алып қалмақшы екенин айтты. Диплом қорғау мәресиминен кейин Сарыгүл апаның «иним, илим деген кийели болады, сенде илим бар екен, оны жойтып алма, Сражатдин ағаның шәкирти болсаң бол, бирақ илим исле» дегени күни кешегидей есимде.

Дүньяқарасы кең, зейни өткир алым Сарыгүл Баҳадырованың еле илимге де, көркем әдебиятқа да берери көп. Алым апамыздың жаратқан илимий мектебиниң тәрбияланыўшылары да оның бул исин даўам еттиреди деген ойдамыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Баҳадырова С. Роман ҳәм дәўир: (миллий көркем трагедия, миллий өзіншелик интернационаллық проблемасы) – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.
2. Баҳадырова С. «Китабы дедем қорқыт», «Қоблан», «Едиге» ҳәм ҳәзирги әдебият ҳаққында ойлар (Әдебий сын мақалалар). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.

FIDOYI VA ZAHMATKASH FOLKLORSHUNOS OLIMA

ESHONQULOV JABBOR SALIYEVICH

Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi, Toshkent

Sarigul Bahodirova nomini bugun nafaqat Qoraqalpog'istonda, balki turkey davlatlar, dunyoning ko'plab mamlakatlarida davrimizning yetuk folklorshunoslaridan biri sifatida yaxshi bilishadi. Sarigul opa bu nomga osonlik bilan erishgani yo'q. Bir umrlik chekilgan zahmat, ilm yo'lidagi fidoyilik samarasi o'laroq yetib kelgan bu kunlarga.

Ilm yo'li hamisha mashaqqatli bo'lgan. Ajdodlarimiz ilm bilan shug'ullanishni igna bilan quduq qazishga tenglashtirishgani bejizga emas. Ilmga osonlik, yengil yo'llar bilan, qisqa fursatlarda erishib bo'lmaydi. Ba'zan biror mavzuni tugalroq o'rganishga bir odamning umri yetmaydi ham.

Folklorchi bo'lish esa yanada ko'proq zahmat, yanada ko'proq fidoyilik deganidir. Garchand ko'plab kitoblar chiqarib, katta minbarlarda da'vo qilishsa-da, hamma ham folklorchi bo'la olmaydi. Folklorni bilish, anglash uchun bilimning o'zi kamlik qiladi. Odamning qonida,

genida bo'lishi, u bilan yashashi, xalq og'zaki ijodini ich-ichidan, yurak-yuragidan his etishi lozim bo'ladi.

Sarigul opa ana shunday, qonida qoraqalpoq an'analari oqqan, bu qadriyatlar genida yashagan, ularni yuragiga sig'dirgan olimalardan biri. Sarigul opa yashagan muhit, ulg'aygan oila, ustozlar sabog'i ana shunday bir shaxsiyatni, qoraqalpoq folklorini dunyoga tanitgan zahmatkash olimani yetishtirib chiqardi.

Sarigul opaning bolaligi juda og'ir damlarga to'g'ri keladi. Ikkinchi jahon urushining dahshatlari, urushdan keyingi mashaqqatlarni ko'rgan qizaloqning ilm yo'lini tanlashi, Qoraqalpog'istonning Qora O'zak tumanida o'rta maktabni tugatgandan so'ng, pedagogika institutining tarixiy filologiya fakultetida tahsil olishga bel bog'laganining o'ziyoq ko'p narsalarni aytib turibdi. Sarigul Bahodirova bu maskanni muvaffaqiyatli yakunlab O'zbekiston Fanlar akademiyasining Qoraqalpog'iston filialiga ishga keladi va taqdirini ana shu dargoh bilan bog'laydi. Institutda oddiy xodimlikdan, direktorlikkachaga bo'lgan yo'lni bosib o'tadi.

Folklor shunchaki badiiy so'z namunasigina emas, balki har bir xalqning tarixi, madaniyati va san'ati bilan chambarchas bog'liq. Folklor barcha san'atlarning ibtidosi hisoblanadi. Shuning uchun ko'plab san'atlarni, jumladan, yozma adabiyot mohiyatini ilg'ash uchun ham dastavval xalq og'zaki ijodi mohiyatini anglash lozim bo'ladi.

Ustoz To'ra Mirzayev "Har bir xalqda zamonaviy fanning turli-tuman sohalari va yo'nalishlarining yuzaga kelishi, shakllanishi va rivojlanishi o'sha xalqning ilmiy-ma'rifiy salohiyat darajasi, uni o'rganishga bo'lgan qiziqishining kuchayishi kabi o'nlab ichki va tashqi omillar bilan bog'liq"ligini urg'ulaydi [Mirzaev T., 2021. – 160-174]. Darhaqiqat, Sarigul Bahodirovaning akademik M.Nurmuhammedov ilmiy rahbarligidagi ilk ilmiy tadqiqoti **"Zamonaviy qoraqalpoq hikoyalari"** (**«Házirgi zaman qaraqalpaq gúrrińleri (1957-1967j)» tadqiqiga bag'ishlangan**). Ushbu tadqiqot bilan tanishar ekansiz, aynan shu yillar qoraqalpoq nasrida o'ziga xos bir yangilanish davri bo'lganini kuzatasiz. Mening nazarimda, buning bir qancha sabablari bor. Birinchidan, ustoz To'ra Mirzayev aytganidek, tarixiy zarurat, ya'ni aynan shu davrlarda qatlom zulmidan keyin bir oz bo'lsa-da «iliqlik davri» boshlangandi. Ikkinchidan, aynan shu «iliqlik» sabab tarixiy va milliy qadriyatlar mavzusida yozish imkoniyatlari paydo bo'lgan. Xalqning o'z tarixi, madaniyatiga qiziqish kuchaygan. Aynan shu davrlarda ilgari qatag'on bo'lgan ko'plab millat oydinlari asarlari qayta bosilib, oradan ko'p vaqt o'tmay yana yig'ishtirib olingan.

O'zbek nasrida Mirkarim Osim, Odil Yoqubov, Asqad Muxtor, she'riyatda Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Rauf Parfilar misolida shuni aytish mumkinki, mana shu davr oralig'ida adabiyotda qandaydir bir ko'tarilish davri bo'ldi. Keyingi badiiy yangilanishlar ildizi shu davrdagi adabiy jarayon bilan chambarchas bog'liq.

Sarigul Bahodirova aynan shuning uchun aynan shu davr hikoyalarni tanlab olgan. Bu hikoyalarning o'ziga xos janriy xususiyatlari va badiiyatidagi o'ziga xosliklarni ochib berishga harakat qilgan. Olimning aynan shu mavzuga qo'l urishiga yana bir sabab, o'zi folklorshunos olimi emas, balki, ijodkor, yozuvchi bo'lganligi ham.

Biror bir asarning ilmiy tadqiq etilishi bilan o'zi ijodkor bo'lgan olimning ilmiy izlanishi tamomila farq qiladi. Sarigul Bahodirova o'zi tadqiq qilgan hikoya namunalarini ham ijodkor, ham olimi sifatida tahlildan o'tkazganki, nazarimda, hozir ham bu tadqiqotlarning ahamiyati susaygani yo'q.

"Folklor va qoraqalpoq nasri" deb nomlangan doktorlik dissertatsiyasida ham Sarigul Bahodirova folklor va yozma adabiyot munosabati masalalarini qoraqalpoq nasri misolida tadqiq

etadi. E'tiborli jihat, tadqiqotda ko'tarilgan nazariy masalalar folklorshunos va adabiyotshunos olimlarning e'tiroflariga sabab bo'ldi.

Folklorshunoslikda nazariy masalalar hamisha dolzarb ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Biroq, hamma olim ham nazariy masala bilan chuqur shug'ullana olmaydi. Folklorshunoslikda nazariy masala bilan shug'ullanish uchun ham nazariy ham amaliy bilim kuchli bo'lishi kerak.

Xonada o'tirib, kitob o'qib, folklorshunos olim bo'lish mushkul. Shuning uchun ustoz folklorshunoslar turli ekspeditsiyalar uyushtirib, materiallar to'plash, tasniflash, nashrga tayyorlash kabi mashaqqatli ishlarning zahmatini tortishgan. Bir so'z bilan aytganda folklorshunos bo'lish hamma jabhalarida o'z qobiliyatini namoyish eta olish, deganidir.

Sarigul Bahodirovaning to'plovchilik, noshirlik faoliyati uning olimligi bilan chambarchas bog'lanib ketgan.

Olimaning mehnatlari tufayli nashr etilgan "Alpomish", "Qoblan", "Edige", "Qirgiz" kabi dostonlar ko'plab anjumanlarning asosiy mavzusiga aylangan. Bu anjuman ko'lami va ahamiyatini xorijlik hamkasblarimiz ham ko'p bora e'tirof etgan.

"Folklor atamaları lug'ati" jaggina bir kitob bo'lsa-da, bu lug'at yaratilgan paytda bunday izlanish mavjud bo'lmaganligini inobatga olsak, olima ushbu tadqiqoti bilan folklorshunoslikdagi juda katta bir bo'shliqni to'ldirganiga guvoh bo'lamiz.

Sarigul Bahodirova o'z tadqiqotlarida "Qoraqalpoq qanday xalq" degan savolni qo'yib, shunday javob beradi: "Bizning ota-bobolarimiz ruhiy tarbiyaga ko'p e'tibor qilishgan. Biz moddiyatga emas, ma'naviy boylikka moyil bo'lgan xalqmiz. Qoraqalpoqning uyida moli bo'lmasa ham, uyining to'rida dutori ilig'liq turgan... botirlikni To'marisdan, suluvligimizni Zarinadan, muhabbatga sadoqatimizni Odatidan olganmiz. Shuning uchun sen azizsan, qoraqalpoq hayoli" [Bahodirova S., 2017. 7-b].

Kitobni o'qish davomida muallifning o'z xalqiga, o'z ovuli, vataniga bo'lgan cheksiz bir muhabbatini tuyasiz. Bu muhabbat mehr bilan, samimiyat va chuqur ilm bilan qorishib ketganligiga guvoh bo'lasiz.

Qoraqalpoq folklori haqida gap ketganda, bu san'atni doston ijrochilarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Jirov va baxshichilik an'analari qadimdan yashab kelayotgan, har bir davrda o'ziga xos xususiyatlarini namoyon etib kelayotgan san'at. Bu san'atning tadqiq etilishida N.Dauqarayev, I.Sag'itov, Q.Ayimbetov, Q.Maqqetov kabi olimlar bilan bir qatorda S.Bahodirovaning ham alohida o'rni bor.

S.Bahodirova so'nggi o'ttiz yilda eng ko'p izlanish olib borgan mavzu bu qoraqalpoq jirov san'atidir. Uning "Qoraqalpoq qanday xalq" kitobining beshinchi bo'limi ana shu mavzuga bag'ishlangan. Kitobning bu bo'limida jirov san'atining tarixidan tortib, bugungi ijro holatigacha keng yoritib berishga harakat qilgan. Bunda jirovlar kuylagan qahramonlik dostonining matnigagina emas, balki kuylariga ham alohida e'tibor qaratadi.

O'z tadqiqotlarida qoraqalpoq jirovlari qo'bizda yuz o'ttizdan ortiq kuy ijro etganini va ularning nomlarini sanab, zarur izohlar bilan ta'minlab, qorishiq san'at namunasi bo'lgan qahramonlik dostonlarini kuy, ijro, badiiy so'z namunasi o'laroq tadqiq etadi. Epik ijrochi mahoratini asosli ravishda chuqur yoritib beradi. Sarigul Bahodirovaning bu izlanishlari keyinchalik germaniyalik olim Karl Rayxl tadqiqotlarining yuzaga kelishiga ham sababchi bo'ladi va olim buni o'z izlanishlarida haqli ravishda e'tirof etadi.

Muallif bu kitobda nafaqat folklorshunos, balki tilchi, tarixchi va etnograf olima sifatida ham o'zini namoyon eta olgan. Kitobdagi qoraqalpoqlardagi ot bilan ko'hna tasavvurlar bilan birga, o'tov, xalq o'yinlari haqidagi qarashlarini bayon etadi.

Sarigul Bahodirovaning “Onamga xat”, “Ona haqida qo’shiq”, “Qo’shqarhsaq gullari”, “Esgan shamol qaytmaydi”, “O’kinch” kabi hikoyalari, “Kechikkan askar”, “Urushdan so’ng”, “Hayollar”, Odamni odam baxtli qiladi”, “Inson qadri”, Ravshan”, To’maris va Kir”, “Qanotidan qayrilgan shunqor”, “Taqdir” kabi qissa va romanlari zamonaviy qoraqalpoq nasri qiyofasinigina emas, balki xalqning tarixi, madaniyati, urf-odat va marosimlari, tafakkuridagi evrilashlar jarayonini aks ettirib bera olgani bilan ahamiyatlidir.

Ilm maydonida ham kasblar e’tirofiga erishish oson emas. Ayniqsa, xalqaro miqyosdagi e’tiroflarga. Ustozimiz, akademik To’ra Mirzayev opaning nomini hamisha faxr bilan tilga olardi. Har ikki ustoz o’rtasidagi munosabatlar samimiy va do’stona edi. Bunga ko’p bor guvoh bo’lganman. Ustozning uylarida ham, xorijda bo’lib o’tgan ilmiy anjumanlarda ham bu ustozlar bilan birga ishtirok etish nasib etgan. Ustoz To’ra Mirzayev bilan Sarigul opa, Karl Rayxl ishtirokidagi so’nggi suhbat aynan ustozning uyida bo’lib o’tgandi. Germaniyada bo’lgan kezlarimiz ham Karl Rayxl Sarigul opani tilidan tushirmasdi.

Sarigul Bahodirovaning qoraqalpoq jirovlariga bag’ishlangan tadqiqoti Bishkekda chop etilgan “Yevrosiyo xalqlari baxshilari” nomli hammualiflikdagi kitobdan ham joy oldi. Men Sarigul Bahodirovadek olim bilan hammuliflikda kitob chop etganimda bag’oyat g’ururlanaman.

Sarigul Bahodirova olim, ijodkor yozuvchi sifatida folklorshunoslar, adib-u adabiyotshunos olimlar tomonidan tan olingan, hayoti, ijodi bilan ibrat bo’lib kelayotgan ziyolilardan biridir.

Sarigul Bahodirova bugun dunyoning ko’plab mamlakatlaridagi ilmiy jurnallar, turkologiya masalalari bo’yicha ilmiy markazlar vakili. Jumladan, O’zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O’zbek tili, adabiyoti va folklori instituti qoshidagi ixtisoslashtirilgan Ilmiy kengashi hamda Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyining «Adabiy meros» jurnali tahrir hay’ati a’zosidir.

Qoraqalpoqistonda xizmat ko’rsatgan fan arbobi, Beruniy nomidagi Davlat mukofoti laureati, filologiya fanlari doktori, professor, qoraqalpoq folklorshunosligi malikasi – Sarigul Bahodirova sohaga oid o’zning ko’plab maqolalari, kitoblari, ma’ruzalari, ilmiy-adabiy faoliyati bilan hamon kasbdoshlariga o’rnak bo’lib kelmoqda.

Bugun qoraqalpoq folklorshunosligi o’zining tamomila bir yangi davrini boshidan kechirmoqda. Ilm-fanga ko’plab yoshlar jalb etilyapti. Folklorning turli janrlari, rang-barang metodlar asosida tadqiq qilinmoqda. Bunda, albatta, Sarigul Bahodirovaga o’xshash ustozlarning xizmati beqiyos.

Sarigul Bahodirovani bugungi qutlug yoshi bilan chin dildan tabriklab, yana uzoq yillar folklor ilmining zabardast darg’alaridan biri bolib yurishini tilab qolaman.

ADABIYOTLAR:

1. Bahodirova S. Qaraqalpaq qanday xaliq. – Toshkent: Navro’z, 2017. – 256 b.
2. Bahodirova S. To’maris. – Toshkent: O’zbekiston, 2016. –120 b.
3. Mirzaev T. Ustozlar, safdoshlar, izdoshlar. – Toshkent: Tafakkur tomchilari, 2021. – 384 b.

ПЕСНЬ ПРОРОКА

(к 80-летию известного ученого, профессора Саригул Бахадировой)

МУМИНОВ ФАЙЗУЛЛО АБДУЛЛАЕВИЧ

Университет журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана, Ташкент

Аннотация: Мақолада «Китаби дедем Қорқит» деб номланган турк халқлари энг қадимий эпосининг бадий-эстетик сифатлари ўрганилмоқда. Биринчи минглик охири – иккинчи минглик бошидаги оғузлар ҳаёти асарда унинг ғоявий-тематик, образли-типологик ва адабий-ахлоқий асослари орқали қандай акс эттирилганлиги кўрсатилган. Тадқиқот қадимги манба профессор Саригул Бахадирова томонидан таҳлил этилган концепциясига мувофиқ бажарилган.

Калит сўзлар: оғузлар, «Китаби дедем Қорқит», турк қабилалари эпоси, бадий эстетика, туркий халқлар қардошлиги, қобиз

Аннотация: В статье изучаются художественно-эстетические качества древнейшего эпоса тюркских народов «Китаби дедем Қорқит». Показаны идейно-тематические, образно-типологические и литературно-нравственные основы устной литературы и жизни огузов конца первого – начала второго тысячелетия новой эры. Исследование выполнено в соответствии с концепцией анализа древнего произведения, предложенного профессором Саригул Бахадировой.

Ключевые слова: огузы, «Книга моего деда Коркута, эпос тюркских племен, художественная эстетика, родственность тюркских народов, кабыз

ВВЕДЕНИЕ

Саригул Бахадирова еще в юности хорошо понимала, на какую трудную стезю она становится, когда выбирала направление своей научной работы. Фольклор – сложнейшая и таинственная кладезь творческой деятельности широких масс, столь же глубокая, как и душа народа. Но любовь к нации и к Каракалпакии взяла вверх, что и подтверждает весь ее жизненный путь

Профессор Саригул Бахадирова пишет: «Қорқит баба қарақалпақ халық творчествосында ен биринши қобызды соққан, адамларға қобыз бенен қосық айтыўды уйреткен жыраўлардын пири. Ол бизге мусулман динине шекемги шаман дининен дэрек беретугын пайғамбарлардын бири» (Бахадирова С. «Китаби дедем Қорқит», «Қоблан», «Едиге» хэмхэзиргидебият хаққында ойлар. Эдебий сын мақалалары. Нукус: Қарақалпақстан, 1992. – Б. 5). Мы полагаем, что устное народное творчество, ставшее мировой классикой, является настолько сложным и неповторимым видом общественной деятельности, что его выдающихся представителей (Гомера, Бояна, Коркут Ата) обоснованно можно считать, по примеру профессора Саригул Бахадировой, народными пророками.

Об этом говорят и ведущие специалисты в области фольклора. Академик Тура Мирзаев цитирует следующее мнение известного российского ученого: «По утверждению академика В.В.Жирмунского, «профессия певца-сказителя и колдуна-шамана были тесно связаны на ранних этапах общественного развития. Слово «бакши» («бахши») в Средневековой Азии обозначает обе профессии, и нам известны сказители, практически

совмещавшие их в старые времена. У многих тюркских племен Южной Сибири исполнение эпических песен считалось магическим средством обеспечить успех на охоте или рыбной ловле. Такое положение можно видеть не только в дастанном творчестве тюрков, но и в эпическом творчестве многих других народов» (Мирзаев Т. Эпос и сказитель. Т.: Фан, 2008. – с. 24-25).

Чуть ранее автор приводит и собственное мнение: «Иногда творцов, чарующих своим искусством, поражающих красноречием и мощью своего дарования, величали, прибавляя к их именам, слова «чечен» («искусный», «мастер», «мастак»), «жуйрук» («бойкий», «расторопный»), «булбул» («соловей»)» (Там же. – С. 23). Коркут Ата – тюркский поэт-песенник, акын, сказитель и композитор 10-го в., выходец из степей вдоль Сырдарьи. Создатель кобыза, покровитель сказителей, поэтов и музыкантов.

1. Профессор Саригул Бахадырова о «Китаби Дедем Коркыт».

Существуют две рукописи «Коркыт ата» (в Дрездене и Ватикане) и разные периодизации текста. Профессор С.Бахадырова в «Китаби Дедем Коркыт» пишет, что данное произведение известно в науке более ста лет. Его первый перевод на немецкий язык был опубликован в 1815 г. Нам известно, что немецкая школа фольклористики занимает первое место в мире. Затем за дело взялся немецкий ученый Т.Нельдеке, но он не сумел довести дело до конца.

Знаменитый востоковед академик В.В.Бартольд в 1922 г. выполнил полный перевод книги на русский язык, но он был опубликован в серии «Всемирная литература» только в 1962 г. Вместе с оригинальным текстом работа была напечатана в Москве, будучи подготовленной В.И.Жирмунским и А.С.Кононовым, под названием «Книга моего деда Коркута». Это был огузский героический эпос. В 1950 г. ученые из Азербайджана Г.Араслы и М.Тахмасиб опубликовали в Баку книгу «Деде Коркут». Они внесли определенные изменения в текст. Кроме этого, данная рукопись была напечатана за границей на немецком, итальянском, тюркском языках, что вызвало интерес к ней более широкой общественности.

Впоследствии рукопись была переведена на немецкий, итальянский и тюркский языки, были выполнены научные исследования на данную тему. О книге не раз писал академик В.В.Бартольд, опубликовавший работы под названиями «Турецкий эпос и Кавказ», «Книги Коркута». Впоследствии на данном направлении работали Г.Араслы, М.Тахмасиб, А.Г.Туманский, Х.Корголы, Э.Маргулан, А.Конгыратбаев и др.

Текст приобрел письменный вид в 15-м веке. Рукопись дает представление о литературно-эпических мотивах и сюжетах, присутствовавших у тюркских народов в то времена. Хронологию составления рукописи специалисты относят к 9-16 вв., а некоторые сюжеты к периоду до н.э. Через рукопись мы знакомимся с неизвестными ранее людьми и народами. Так мы узнали о жизни наших предков, живших пять-десять веков назад. Множество сюжетов, пословиц и поговорок из «Китабы дедем Коркыт» есть в современном тюркском фольклоре.

Коркыт Ата является первым произведением, переложенным на язык кобыза. Автор поэмы назван Саригул Бахадыровой вестником, пророком шаманизма. По нашему мнению, надо было иметь немалую научную смелость, чтобы назвать Коркыт Ата пророком, пусть и шаманской веры. Это правильно не только относительно шаманизма, но и с реалистической научной точки зрения. Далее мы остановимся на этом вопросе.

Творчество каракалпакского народа богато на легенды типа тех, что нашли свое отражение в «Китаби Дедем Коркыт», они являются хорошим объектом для исследования, о чем не раз говорит Саригул Бахадырова.

2. История и мнения о «Китаби Дедем Коркыт».

Литературная версия создана в 15-м в., но это был уже, как мы понимаем, завершающий этап. Его части формировались задолго до этого, еще в IX-XII вв. и даже ранее, т.к. устные народные традиции огузов складывались в бескрайних степях значительно раньше.

Американский антрополог Майкл Мекер считает, что сказания и песни в эпосе должны были быть созданы не ранее начала XIII го. а письменные памятники не ранее XV го в. Господствующий на Западе и в США рационализм не дал автору возможности заглянуть в святая святых – в дебри устного народного творчества, которое складывается веками. И если мы внимательно вчитаемся в текст, то увидим, что самые первые мотивы эпоса бытовали в жизни огузских степных народов задолго до приобретения ими завершенной устной, а тем более письменной формы. Это несложно доказать по самому оригиналу. Мы понимаем, что это не совпадает с хронологией «Девону лугатитурк» Махмуда Кашгари, но ведь и диван результат многовекового развития устного языка, впоследствии названного тюркским.

Приведем факты из поэм и наши вопросы. Так, в самом начале первой поэмы о Бугач-хане, сыне Дирсе-хана, говорится, что Байындыр-хан по давно установившейся среди огузов традиции устроил пир для беков. При этом он велел поставить белые шатры для тех, у кого есть сыновья, красные для тех, у кого нет сыновей, но есть дочь, и черные шатры для бездетных беков. Вопрос – по давно установившейся традиции – это когда? Если учесть, что время у степных народов в те периоды протекало довольно медленно, то, скорее всего, века назад.

Третья поэма: Юноша (Бамсы-Бейрек – Ф.М.) разгромил отряд разбойников и вернул купцам товары. Примечательно в данном эпизоде то, что юноша, проявив геройство, обрел право на инициацию по древнейшему обычаю огузов. Древнейший обычай – это обычай какого времени?

Пятая поэма: «Мой хан – повелитель! В стране огузов жил-был батыр по имени Дом-рул, сын Тока». Как давно это было?

Пятая поэма: Здесь присутствует мотив Бога и Азраила. Азраил ответил, что он всего лишь посланник всемогущего Бога, только Бог дарует и отбирает жизнь. Какого времениданная тема, если само слово Азраил древнееврейского происхождения и содержится в иудейской религии?

Шестая поэма: Во времена огузов жил-был некий умный человек по имени Огуз-Канлы». Это когда?

Шестая поэма: Юноша (Кан-Туралы – Ф.М.) объездил весь огузский мир, но тщетно: он не обнаружил невесты по своему вкусу. Огузский мир – это какой мир, как долго он складывался?

Обратимся к весьма характерной для фольклора родственности сюжетов. Устное народное творчество – это явление, которое, если оно удачное, то распространяется по близким языкам и народам. Так произошло и с книгой «Китаби дедем Коркыт».

Эпические сюжеты огузов носили древний характер и, во-первых, переходили вместе с кочевниками из одной местности в другую, во-вторых, передавались от одних

тюркских этнических групп к другим. Поэтому сложно сказать, где именно возникли самые первые, исходные фабулы, впоследствии объединившиеся в «Китаби Дедем Коркыт» - на Орхон-Енисейской территории, в степях между Алтаем и Центральной Азией или в долинах Сырдарьи и Амударьи. Кочевой образ жизни тюркских племен не позволяет сделать однозначное предположение на этот счет. Относительно места записи окончательных версий также есть два варианта: 1) на территории Азербайджана; 2) в Иране.

К.С.Палымбетов в своей диссертации 1997 г. «Книга деда Коркута и каракалпакский фольклор» считает, что деда Коркута с полным основанием можно возвести в ранг духовного предка тюркоязычных народов. Это верное суждение. Дед Коркут – человек художественного склада, он – поэт-песенник. Коркут оставил нам историческую панораму жизни тюркских племен того времени: яркие описания традиций и обычаев, схватки героев, легенды, портреты, живые и убедительные образы, речи и диалоги. В поэме высок удельный вес образов: ханов, богатырей, молодых девушек и жен, родителей, стариков, пери, животных (львов, коней), степей, юрт и др. Есть мотивы доогузских сюжетов (разбойники, циклоп, волшебный меч). Носителями эпоса стали огузские и, позже, кипчакские племена.

«Китаби Дедем Коркыт» – общий предок тюркского героического эпоса. Профессор К.Мамбетов доказал, что образы из песен эпоса соответствуют другими устным народным сочинениям каракалпаков. Более того, он есть общее духовное наследие всех тюркских народов. Сходными являются сюжеты, житейские эпизоды, образы, сватания, художественные аналогии с другими произведениями каракалпакского эпоса, например, «Алпамыс», «Эдиге» «Юсуп и Ахмет». Близко и историческое содержание, темы бездетности, зависти к тем, у кого есть имущество и власть, временные имена сыновьям до их возмужания, долгий сон батыров, их попадание в плен.

Саригул Бахадырова приводит также эпизод, где Бану-Чечек разбивает шатер в степи и упражняется в воинском искусстве, что весьма созвучно образу жизни Гулаим. Такие подробности убедительно свидетельствуют о том, как близки друг другу этнические группы огузов того времени и что у них схожая родословная.

Эпосам присущи шаманизм, идолопоклонство, фетишизм, мифология. Богатый фольклор каракалпаков дошел до нас в устной и письменной, изобразительной и декоративной форме. Традиции впечатлительности от эпоса выражаются в совпадающих между собой изобразительно-выразительных средствах. Достаточно много и единых мотивов. Так, богатыри у тюрков рождаются в необычных условиях и обладают большой силой, имеют имена «батыр», «ер», «бек-джигит» и др. Они часто попадают на свадьбу своих избранниц под чужим именем.

Мальчишков огузские племена воспитывали мужественными. По эпосу, парни защищают Родину, воюют с врагами, отстаивают своих родителей, родню, возлюбленных. Дети батыра восславляются вместе с отцом, обучаются военному искусству. Часто встречаются единые по своему типу обращения: «послушай-ка», «дай сказать», «скажу я вам» и др. К сожалению, царям нередко бывает свойственна трусость, подлость, коварство.

В конце каждой поэмы дед Коркут исполняет песни под аккомпанемент кобыза. Отсюда можно сделать очень важный вывод. Дед Коркут выполнил здесь еще одну задачу исторической важности. Он изобрел кобыз, который на долгие века стал первостепенным эстетическим атрибутом массовых мероприятий огузов. В результате в

последующие века и до сих пор существует культ кобыза, начавшийся еще во времена доисламского шаманизма. Кобыз является одним из наиболее достопримечательных в мире музыкальных инструментов средневековья.

Самое главное заключается в том, что кобыз был создан в соответствии с гармонией степных просторов и розы ветров, благодатного воздуха и дальних расстояний, свободного полета восприятия звука как самим певцом, так и слушателями, т.е. исходя из лучших качеств жизни степного народа. Кобыз соответствовал характерному для пустынь просторному звучанию, степному эху, он обладал важнейшим качеством благозвучия, что было мощным проявлением эстетики степного народа. Таким образом, дед Коркут стал основоположником двух видов эстетики огузов – эстетики благозвучного слова и эстетики музыкального звука.

3. Наследие «Китаби Дедем Коркыт»

Существует мемориал Коркут Ата в Кармакшинском районе Кызылординской области Казахстана. Архитектурный памятник в виде кобыза был сооружен в 1980 г. При дуновении ветра он начинает звучать. В 1976 г. была проведена реставрация памятника Коркута, захороненного на берегу Сырдарьи в X-XI вв. В Казахстане в 2000 г. создан музей Коркута. Именем Коркута назван Кызылординский государственный университет, аэропорт и улицы.

В Азербайджане, где в XV в. был записан полный текст эпоса, существует памятник «Китабе Деде Горгуд» в Баку. В городе Нахичевань есть площадь «ДедеКоркуд», а перед гостиницей «Тебриз» певцу установлен памятник.¹³ 13 декабря 2013 г. в Наримановском районе Баку состоялось открытие памятника «Китаб деде Горгуд» и нового парка Деде Горгуда. Памятный комплекс Деда Коргуду воздвигнут в городе Губа (Азербайджан).

Есть памятник в Ашхабаде.

Эпос неоднократно издавался в Турции, здесь имеется большая разъяснительная и исследовательская литература по нему.

Проходит ежегодный кинофестиваль Тюркского мира «КоркутАта».

В 2004 г. состоялось открытие памятника Деде Горгуду в столице Бельгии Брюсселе. В целом об основоположнике тюркского эпоса и великом сказителе в национальном и международном масштабах написано много статей и книг, сняты фильмы.

ВОПРОСЫ МЕНТАЛИТЕТА КАРАКАЛПАКОВ В ТРУДАХ ПРОФЕССОРА САРЫГУЛЬ БАХАДЫРОВОЙ

КОЩАНОВ БАХЫТ АБДИКЕРИМОВИЧ

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха, г.Нукус

В современной гуманитарной науке Каракалпакстана в качестве одной из важнейших характеристик внутреннего мира каракалпакского народа рассматривается его менталитет, которого оценивают, как культурологический индикатор состояния общества. В менталитете отображаются универсальные мировоззренческие установки, основные представления человека о себе, своем местоположении в природе и обществе, о структуре мироздания и т.д.

Одним из важнейших источников для изучения менталитета каракалпаков является национальный фольклор, поскольку, будучи непосредственным традиционным творчеством народа, запечатлел в себе важнейшие свойства этнического менталитета, начиная с осознания этносом своего происхождения, исторических судеб, отношений с соседями и кончая объяснением особенностей бытового, психического, семейного, народно-племенного уклада жизни, привычек, характера народа и свойств языка. Здесь исследование фольклора имеет первостепенное значение. Примечательно, что в этом аспекте труды фольклориста и писателя профессора Сарыгуль Бахадыровой имеют важное значение [1].

Проблема изучения фольклора как источника сведений о менталитете затрагиваются в трудах ученых ближнего зарубежья [2]. Ученые подходят к фольклору как к подлинно национальной форме народной культуры, способной аккумулировать и транслировать забытые или полузабытые ценности, которые могут способствовать сохранению этнической самости. Фольклор был включен в число первоисточников для суждений не только об этнических свойствах, составе и признаках, о структуре этнической культуры, но и об этнических процессах, об этнических образованиях, дифференциации этносов и т.д. Ныне фольклор признан важнейшим показателем истории этносов на всех этапах их исторического существования от родоплеменных образований до возникновения народностей и наций. При этом ученые всегда стараются проследить связь между различными пластами фольклора и этапами развития народа и его ментальности.

Достойный вклад в изучение проблемы внесли и узбекские ученые [3]. В процессе демократизации общественной жизни необходимо обязательно учитывать национальную составляющую, национальный менталитет, ибо уровень и темпы демократизации общества функционально связаны с природой национального менталитета, влияющего на процесс формирования демократического политического сознания. Менталитет каракалпаков отражен в фольклоре нашего народа [4], в произведениях классиков каракалпакской литературы [5], в трудах ученых [6], в общественно-популярных изданиях [7].

Исторически очевидно, что менталитет каждого народа, в том числе каракалпаков, определяется конкретными историческими, этическими и климатическими условиями, а его общественно-политические события и исторические процессы, несомненно, разнообразны. В его основе лежат социально-экономические и политические процессы, природно-географическое положение, межкультурные связи, религиозные связи в историческом периоде, а на основе этих и психологических взглядов людей формируются древние традиции, обычаи и обряды.

Прежде чем говорить о национальном менталитете, стоит отметить, что каракалпакский народ прошел зороастризм, тенгрианство, ислам, что это оставило неизгладимый след в характере нации. Одной из особенностей каракалпакского национального менталитета является то, что жизнь общества и образ жизни регулируются традициями.

Менталитет – это неотъемлемая часть духовной жизни нации и является онтологической основой национального самосознания. Это является результатом объединения людей вокруг определенной системы целей и ценностей, которая отражает восприятие нацией мира и ее место в нем.

В книге С.Бахадыровой «Қарақалпақ қандай халық» прослеживаются следующие элементы национального менталитета каракалпаков:

Историческая память – это исторические события, процессы, личные воспоминания, которые являются важным источником национальной идентичности. Знание исторических процессов определяет не только преемственность и преемственность общественного бытия, но и поведение людей, населяющих его. Важность исторического хора в определении целей национального развития и представлении национальных идей особенно важна.

Социальные концепции – это идеи, ценности, знания и опыт каракалпаков, возникшие в результате развития науки и образования, литературы и искусства, средств массовой информации и т.д. Они также важны для национального менталитета.

Социальное настроение – это социальный и психологический феномен, отражающий чувства каракалпаков в данный момент времени, и значение этого явления нельзя упускать из виду.

Ценности, идеалы, нравственные правила – это мировоззрение каракалпакской нации. Этот элемент занимает особое место в национальном менталитете, так как он определяет духовно-нравственное положение нации, ее отношение к событиям и процессам в публичном пространстве.

Национальный характер – это то, как каракалпак воспринимает мир, создавая систему социокультурных норм, уникальных для этой нации. Эти социокультурные нормы, известные как национальный характер, являются центральным компонентом национального менталитета.

Язык – это важный элемент духовной жизни каракалпаков, и кроме того, изменения во всех сферах духовной культуры должны отражаться в языке. Поскольку язык является элементом духовной культуры нации, он также является компонентом национального менталитета. Язык объективно меняется и обогащается, и попытка изменить его в соответствии с пожеланиями времени или политических кругов не закончится положительно.

Образ мышления – это общие формы мышления, выводы, присущие каракалпакам, которые отражаются и является еще одним элементом национального менталитета.

Существование определенной модели поведения каракалпаков – это аксиоматическое мышление; данные конкретные модели поведения также являются элементом наставничества. Поведение также основано на общепринятых в обществе нормах.

Национальная принадлежность – это понятие сочетает в себе особенности истории, культуры, языка, религии людей, атрибуты их духовного существования, особенности духовного образа и поэтому входит в национальный менталитет каракалпаков.

В каракалпакском обществе все друг друга знают, что связано с традицией, знанием семи поколений, степени родства и др. Все члены сообщества обязаны их уважать и соблюдать в одинаково равной степени. Продолжает соблюдаться древняя иерархия в обществе и семье.

Гостеприимство – непреложный закон для каракалпаков: они привыкли жить большими семьями, в окружении соседей, и общественное мнение для них очень важно. Поэтому гостя готовы принять в любое время.

Таким образом, каракалпакский народ имеет свои социокультурные и исторические условия. Эти обстоятельства, особенно исторические события, оставили след в менталитете нации социальной активностью исторических деятелей. На протяжении всей истории каракалпакского народа элементы национального менталитета менялись

в зависимости от социальных условий. Кроме того, некоторые элементы менталитета в разные эпохи набирали обороты, а другие имели второстепенное значение.

Изучение национального менталитета в контексте истории не просто вопрос гносеологического значения. Есть также практические аспекты проблемы. Изучение национального менталитета в гармонии с историей позволяет нам четко определить его особенности. Например, как показала история, особенность национального менталитета каракалпакского народа заключается в том, что он привык оценивать исторические события с моральной точки зрения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бахадырова С. Каракалпак қандай халық. – Ташкент: Наврўз, 2017.
2. Бахадырова С. Проблемы каракалпакского фольклора и пути его решения // Материалы Шестой международной конференций организованной Британским консульством. – Ташкент, 2003.
3. Бахадырова С. Каракалпакский жырау – образец древней цивилизации // Туркология. – Туркистан, 2003. – №3. – с. 50-59.
4. Бахадырова С. Каракалпакский народный эпос «Хурлиха-Хамире» // Туркология. – Туркистан, 2005. – №5. – с. 52-56.
5. Бахадырова С. Каракалпакский жырау // Вестник БНЦ СО РАН, 2020. – №12. – с. 45-49.; Ее же. «Китаби дедем Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» ҳам ҳазирги эдебият ҳаққында ойлар». – Нөкис: Қаракалпақстан, 1992.
6. Бахадырова С. Қаракалпақ халық дәстанлары: «Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге». – Нөкис, 2024 и др.
7. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М., 1973.
8. Бромлей Ю. Очерки теории этноса. – М., 1983.; Корнеева Т.С. Менталитет как социокультурный фактор: автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Екатеринбург, 2001.;
9. Зулъкарнаева Р. Национальный менталитет в условиях трансформации современного российского общества: автореф...дис. ... канд. филос. наук. – Уфа, 2004.
10. Абрамова О.А. Нравственно-эстетические и ментальные ценности фольклора: автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Барнаул, 2006.
11. Советов Ф. Интегративный потенциал русского менталитета: автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Нижний Новгород, 2007 и др.
12. Бекмуродов М. Ўзбек менталитети. – Тошкент, 2011.; Юсупов Ш. Миллий менталитет – тараққиёт омили. – Тошкент, 2016.
13. Қарақалпақ фольклоры. 20 томлық. – Нөкис, 1978-1986.; Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. – Нөкис, 2007-2015.
14. Бердақ. Таңламалы шығармалары. – Нөкис, 1997.; Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шығармалары. – Нөкис, 1988 и др.
15. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис, 1979.; Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис, 1988.; Мәмбетов К. Қарақалпақ шежиреси. – Нөкис, 1996 и др.
16. Нызанов М. Қарақалпақлар. Роман-эссе. 1-2 кітап. – Нөкис, 2020-2021.

С.БАҲАДЫРОВА ИЗЕРТЛЕҮЛЕРИНДЕ ЭПОСЛАРДЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ҮЙРЕНИЙ МӘСЕЛЕСИ

ПАЛЫМБЕТОВ КАМАЛБАЙ САРСЕНБАЕВИЧ

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис*

Филология илимлериниң докторы, профессор С.Баҳадырова кең жәмийетшиликке әдебиятшы, фольклортаныўшы илимпаз хәм белгили жазыўшы сыпатында жақсы таныс. Оның дәретиўшилигинде қарақалпақ әдебияты хәм фольклорының хәр қыйлы машқалалары бойынша онға жақын монографиялар, төрт жүзге шамалас илимий мақалалар жәрияланды. Сондай-ақ, бир қанша көркем шығармалары, атап айтқанда, гүрриң, повесть, романлары басылып шықты.

Профессор С.Баҳадырованың илимий-изертлеу жұмысларынан ализлеп қарағанымызда қарақалпақ әдебияттануы бағдарында, ерте хәм орта әсирлерде дәретилген әдебий мийраслар, ноғайлы дәуириниң жыраў-шайырларының дәретпелери, әдебият тарийхының мәселелери, хәзирги әдебий процесстеги машқалалар, әдебият пенен фольклордың байланысы, баспа сөз бетинде жәрияланып атырған көркем шығармалар, баспадан шығып атырған гүрриң, повесть, романларға сын, пикирлер билдириў, оларды изертлеу, әдебият теориясы мәселелерин үйрениўден ибарат болса, фольклортаныў бағдарында қарақалпақ дәстанларын изертлеу, оларды түркий халықлардағы версиялары менен салыстырмалы үйрениў, жыраў, бақсылардың өмири, репертуары, атқарыўшылық өнери, қобыз саз әспабы, музыкасы, оның көркем өнерде тутқан орны, фольклор терминлери сөзлигин дүзиў т.б. мәселелерди изертлеу қурайды.

Биз бул мақаламызда С.Баҳадырованың қарақалпақ халық дәстанларын туўысқан түркий халықлардың эпослары менен салыстырмалы типологиялық бағдарда алып барған изертлеулері ҳаққында пикир билдирмекшимиз.

Илимде фольклор мийрасларын, соның ишинде дәстанларды салыстырмалы бағдарда изертлеу теориясы бойынша көплек мийнетлер жазылды. Өткен әсирдиң 1960-70-жылларында түркий халықлардың, соның ишинде қарақалпақ дәстанларын типологиялық салыстырмалы жобада изертлеулер алып барған белгили тюрколог алым В.М.Жирмунский болды. Ол түркий халықлардың қахарманлық эпосларын изертлеўге бағышланған көлемли мийнетинде қарақалпақ эпослары ҳаққында қунлы пикирлер билдиреди [Жирмунский В.М., 1974. – 28-65 б]. В.М.Жирмунскийдиң белгилеўинше халықлардағы өз-ара уқсас версия хәм вариантларды салыстырмалы усылда изертлеўдиң бир неше түринкөрсетеди. Олар: 1. Салыстырма-тарийхый үйрениўди тереңлестириўге имканият беретугын, яғный әдебий кубылысларды эпийайы салыстырыў, 2. Тарийхый-типологиялық, 3. Тарийхый-генетикалық, 4. Халықлардың тарийхый жақтан жақынлығы хәм олардың жәмийетлик раўажланыў жағдайларының нәтийжесинде пайда болған халықаралық мәдений байланысларды, тәсир етиўди, өзлестирип алыўды белгилейтуғын салыстырыў. Бул илимий-теориялық пикирин, илимпаз славян эпослары материалларының мысалында айтса да, түркий халықлардың эпосларын салыстырып изертлеўде үлкен әҳмийеткеийе. Илимпаздың пикиринше «Тәсир етиўлерди» ямаса «Өзлестирип алыўларды» белгилейтуғын халықлар, қәўимлер арасындағы ҳақыйқый

тарийхый байланысларды да салыстырыў зэрүр. Эпослық дөрөтпелердин тарийхый тийкарларын ашып көрсетиўде усындай усылларды қолланыў өз нәтийжесин береді» [Жирмунский В.М., 1958. – 7 б], - деп тастыйықлайды.

Профессор С.Баҳадырова илимде қәлиплескен усыконцепция тийкарында түркий халықлар: өзбек, қазақ, қырғыз, башқурт, татар, алтай, оғуз халықларының эпослары менен қарақалпақ халық дәстанларын салыстырмалы типологиялық жобада изертлеў жумысын алып барған дәслепки илимпаз есапланады. Себеби, С.Баҳадырованың изертлеўлерине шекем қарақалпақ дәстанларын түркий халықлары эпослары менен салыстырмалы түрде терең изертлеў жумыслары алып барылмаған еди.

Илимпаздың «Қарақалпақ халық дәстанлары («Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге»)) атлы монографиялық изертлеўи [Баҳадырова С., 2024] қарақалпақ қаҳарманлық дәстанлары («Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге», «Ер Қосай», «Бозуғлан») хәм лиро-эпикалық («Хұрлиха-Ҳамире», «Юсуп-Ахмет») дәстанлары түркий халықлардағы версиялары менен салыстырып үйрениледі.

С.Баҳадыроваэпослар бойынша изертлеўлеринде дәслеп көпшилиқ түркий халықлардың фольклорында кеңнен орын алған «Алпамыс» дәстанының миллий версияларын салыстырмалы типологиялық бағдарда изертлеўге арнады. Мәселен, «Қарақалпақ халықдәстаны «Алпамыс», өзбек халық дәстаны «Алпомиш», қазақ халық жыры «Алпамыс батыр»: сюжет, композиция байланысы» атлы көлемли изертлеўинде «Алпамыс» дәстанының қарақалпақша версиясын түркий халықлардағы версиялары менен генезиси, жасаў аймағы, дини, жақын түркий халықлар менен хәм жасаў аймағы, дини алысбасқа түркий халықлардың версиялары менен салыстырып, олардағы типологиялық хәм жеке миллий өзгешеликти ашып береді. «Алпамыс» дәстанының қарақалпақ версиясы менен өзбек, қазақ, татар, башқурт, алтай, оғуз версияларының сюжетлик-композициялық қурылысындағы типологиялық байланыслар менен өзгешеликти, дәстандағы дәстүрий мотивлер менен жаңадан қосылған мотивлерди, миллий версиялардағы образ, сюжет өзгешеликлерин, жанрлар байланысын, поэтикасындағы уқсаслық хәм өзгешеликлерди изертлейди хәм қунлы илимий-теориялық жуўмақларға келеді.

«Китаби дедем Қоркут» жазба естелиги хәм қарақалпақ халық дәстаны «Алпамыс» атлы изертлеўинде болса, бул жазба естеликтитүркий халықлардың ҳәзирги фольклоры менен салыстырып изертлеў илимде үлкен жаңалықлардың бетин ашатуғынлығына итибар қаратып, естеликтің «Қан-Буриниң баласы Бамси-Бейрек ҳаққында қосық» деп аталатуғын 3-жырын «Алпамыс» дәстанының сюжет мазмуны, образлары, мотивлери, деталлары, ески дәстүрлер, мифологиялық сүўретлеўлер, жазба естеликтеги тарийхыйлықты салыстырып изертлейди. Салыстырыў барысында «Алпамыс» дәстанының қарақалпақ, өзбек, қазақ, алтай версияларын анализге тартады. «Алпамыс»тың қарақалпақ версиясындағы Гүлпаршын хәм «Қырық қыз» дәстанындағы Гүлайымның исимлериниң естелик пенен уқсаслық хәм өзгешелик тәрәпин былай көрсетеди: «... Гүлпаршынның аты Бамси-Бейректің қалыңлығы Бану-Чечектиң аты менен мазмуны жағынан толық сәйкес келеді. «Гүл-парша», яғный «бир парша гүл» деген мәнисти аңлатса, ал «Чечек» сөзи «гүл» деген мәнисти билдиреди. Тек айырмашылығы Бану-Чечек батыр қыз, қолына қурал алып, әскерий ойын ойнайды, қасына қызларын алып шатыр қурып әскерий шынығыў ислеп жатады. Батыр қыздың әскерий ойын ойнап елден ерек жерде таярланып жатыўы қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз»да да бар. Гүлайым – демек «гүл» хәм «айым», гүллердин айымы, ең жақсысы деген түсиникти

берсе, «Бану-чечек» сөзінде «бану» құрметті деген мәнісі, чечек бұл гүл. Демек, Бану-чечек пенен Гүлайым сөзінің мәнісі бір. Бұл жерде Гүлайым образы менен Бану-Чечек образының жақынлығын көреміз» [Бағадырова С., 2024. – 97 б], –деп пикир билдиреді.

«Қарақалпақ халық дәстаны «Алпамыс», башқұрт халық ертегі «Алпамыша хәм Барсын-хылуу», татар халық ертегі «Алпамша»: ертең сюжеті менен дәстан сюжеті» атлы изерттеуінде «Алпамыс» дәстанының қарақалпақ версиясы менен татар, башқұрт версиясы ортасындағы композициялық-сюжеттік құрылысындағы типологиялық жақынлықты салыстырады. Илимпаз: «...татар, башқұрт версиясының ең баслы өзгешелігі оның ертең түрінде берілуінде, ұақыя, ертең, эпсана, аңызға жақын беріледі, көлемі қысқа, сюжетіне ертеңлік фантастикалық мотивлер араласқан» [Бағадырова С., 2024. –106 б], - деп көрсетеді. Салыстырулардың жүйеінде: «Өзбек, қазақ, қарақалпақ версиясында берілген «қоңыратлар», «қалмақлар» жақында мағлыұмат, татар, башқұрт версиясында көрінбейді. Айырым мифологиялық хәм архаикалық деталларының басым болуына қарап, дәстанда ертеңлік дәстүрдің басымлығы оның тийкары ядросы әйемгі дәуір менен байланыс екенлігін көрсетеді. Ал, оның жүймақланған ертең формасына келуін, ямаса дөретілген деген үзіл-кесіл пикир айтуды қыйын (бірақ усы пикирді көпшілік илимпазлар мақұлдайды)» [Бағадырова С., 2024. –108 б], - деп жазады. «Алтай халық ертегі «Алып-Манаш» изерттеуінде болса, қарақалпақ халық дәстаны «Алпамыс» пенен Н.Улагашевтан жазып алынған «Алып-Манаш»ты салыстырады хәмеки халықтағы дәстан менен ертең ортасындағы тарихый генетикалық байланыс бойынша қызықты илимий-теориялық жүймақларға келеді. Илимпазлардың пикирлеріне сүйене отырып, С.Бағадырова: «Алып-Манаш» ертегі бұл, «Алпамыс» дәстанының әйемгі түрі деген пикирді мақұл деп ойлаймыз» [Бағадырова С., 2024. –116 б], - деген жүймаққа келеді.

С.Бағадырова «Қарақалпақ халық дәстаны «Қоблан» атлы көлемлі изерттеуінде қарақалпақша «Қоблан» дәстаны менен қазақша «Қобланды батыр» жырын салыстырады. Дурыс, дәстан дәслеп Н.Дәуқараев, Н.Боровков, О.Кожуров, Қ.Айымбетов, И.Сағитов, Қ.Мақсетовлар тәрелінен қарақалпақ хәм қазақ халқындағы миллий версиялары салыстырып үйренілді. Лекин, С.Бағадырова еки халық версиясындағы типологиялық ұқсаслық хәм өзгешеліктерді майда деталь, эпизод, мотив, сюжет, дүзілісіне шекем салыстырады. Илимпаз хәр халықтың версиясында сол халықтың руұхы, психологиясы, салт-дәстүрі, үрп-әдеті миллий байлығы сыпатында берілгенін анықлайды. Мысалы: «Дәстанның хәр бір қатарында, сөйлемлері, теңеу, образ табыуында тек ғана сол халықтың руұхынан шыққан сол халықтың социаллық турмыс шынлығы менен терең байланыс қатарларды көреміз» [Бағадырова С., 2024. –171 б], - деген пикирлері еки халықтың дәстанын толық үйреніп шығудың нәтижесінде айтылғанлығы белгілі.

С.Бағадырова «Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Қосай» хәм Қырғыз халық эпосы «Манас» ортасындағы байланыс» [Бағадырова С., 2001], «Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Қосай» [Бағадырова С., 2024] атлы изерттеулерінде бірінші болып қарақалпақ версиясын қырғыз хәм қазақ версиялары менен салыстырып изерттеген илимпаз болды. Олекіхалық эпосларының тарихый-типологиялық, тарихый-генетикалық тийкарларын ашып береді хәм дәстіярлі илимий-теориялық жүймақларға келеді.

Жоқарыда биз С.Бағадырованың көпшілік изерттеулері «Алпамыс» дәстанының миллий версияларын салыстырып изерттеуге арналғанын айтқан едік, усы сыяқты

илимпаз түркий халықлар арасына кең таралған және бир тарийхый-қахарманлық эпос «Едиге»нің қарақалпақ версиясын қазақ, татар, башқұрт версиялары менен салыстырмалы типологиялық бағдарда изертлейди. Мысалы, «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» хәм қазақ халық жыры «Едиге батыр»: ұақыя хәм конфликт байланысы» изертлеуінде дәслепп халық дәстаны «Едиге»нің жыйналыуы, жазып алыныуы, басып шығарылыуы, изертлениуы тарийхына қысқаша шолыу жасайды (Илим ушын характерли болған усы дәстүр С.Бағадырованың дәстанлар бойынша алып барған барлық изертлеулерине тән – П.К.). Илимпаз «Едиге»нің қарақалпақ версиясы хаққында мағлыұмат бере отырып, бул дәстанның Жумабай Базаровтан жазып алынған төрт варианты, ал Карам жырау жырлаған үш варианты (үй архивинде) бар екенлигин хәм қарақалпақ жыраулары «Едиге»ни елиуґе жақын намаларды (мелодияларды) пайдаланып атқаратуғынын келтирип өтеди. Илимпаз «Едиге» дәстанының басқа халықларда бар версияларының ишинде қарақалпақшаға жақыны Шоқан Ыәлийханов жазып алған варианты екенин атап өтеди хәм усы нуска менен қарақалпақша Ерполат жырау вариантын салыстырып изертлейди. Еки халық версиясындағы сюжет ұақыясы, онда конфликттиң жүзеге келиуи, оның эпослық баянлау тийкарында шешим табыуы сыяқлы мәселелердеги уқсаслық пенен өзгешеликлерди көрсетип береди. Илимпаз изертлеудиң соңында мынадай жуумаққа келеди: «Еки халықтағы «Едиге» дәстанының сюжетиндеги уқсаслық дәстанның шығуы тегиниң жақынлығы, еки халықтың жырауларының творчестволық байланысының күшилиги болыуы керек деп ойлаймыз» [Бағадырова С., 2024. – 233 б], - деген пикирин билдиреди.

«Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» хәм татар халық эпосы «Идегей»: тема хәм мазмун байланысы» изертлеуінде еки эпостағы теманың бирлиги, мазмунның уқсаслығы салыстырылып, татар версиясында тарийхый адам атлары, тарийхый болған ұақыялар көбирек берилетуғынын, қарақалпақ версиясында ертеклик-фантастикалық, мифологиялық сюжетлер басым сүүретленетуғынын анықлайды. «Едиге» дәстанының қарақалпақ хәм татар версиясын салыстыруы арқалы: «биз бул еки халық версиясының бир тарийхый ұақыяны жырлаған түп-тийкары бир жерден шыққан халық дөретпеси екенлигин анықладық» деп жазады хәм пикирлерин дауам етип: «Дәстанда қарақалпақ пенен татар халқының руухый дүньясы, турмысы, психологиясы, салт-дәстүри сәуленген сол халықтың миллий байлығы екенлигин және еки халық версиясында да жақынлық адамзаттың әдилликти, адамгершиликти, жақсылықты, дослықты жырлауда ой-әрманы жақын екенлигин анықладық» [Бағадырова С., 2024. – 248 б], - дейди.

«Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» менен башқұрт халық эпосы «Идукай» менен Морадым»: мотив, сюжет байланысы» изертлеуінде еки түркий халықтың эпосындағы мотив пенен сюжетлердиң типологиялық уқсаслығы үйрениледи. С.Бағадырова олардың мазмунын, сюжетин салыстыра отырып «еки халық версиясының бир тарийхый дәуир, яғный Алтын Орда сыяқлы үлкен империяның кулау дәуириндеги Тохтамыс хан сарайындағы сиясий жағдайды, империяның кулауын халық творчествосында фольклорлық сана менен дөретилиуин, еки халық версиясындағы жақынлық пенен хәр бир халықтың миллий өзгешелиги тийкарында жырланыуын көрдик» [Бағадырова С., 2024. – 254 б], - деп жуумақ жасайды.

Жуумақлап айтқанда, профессор С.Бағадырова қарақалпақ қахарманлық дәстанларының түркий тиллес халықларда бар версияларын салыстырмалы-тарийхый, салыстырмалы-генетикалық усылда терең изертлеген илимпаз болды. Оның илимий-изертлеулериниң

нәтийжесінде түркий халықтардың генетикалық жақынлығы, олар ортасындағы мәдени-экономикалық қатнаспенен социаллық-саясий турмысының ұқсаслығы хәм миллий өзгешелигинин эпосларда сәўлеленгенин көремиз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Изд: Наука, 1974.
2. Жирмунский В.М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. – Москва: Изд: Академ наук СССР. 1958.
3. Бахадырова С. Қарақалпақ халық дәстанлары: «Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге». – Нөкис, «Anorbooks», 2024.
4. Бахадырова. С. Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Қосай» хәм Қырғыз халық эпосы «Манас» ортасындағы байланыс // ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы» журналы, 2001. – №1-2.

ҚАҒАРМАНЛЫҚҚА МЕГЗЕС ДӨРЕТИЎШИЛИК (ПОРТРЕТКЕ ШТРИХЛАР...)

НУРЖАНОВ ПЕРДЕБАЙ ЕРЖАНОВИЧ

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис

Аннотация: В статье идёт реч о заслуге известного писателя, ученого, проф. С.Бахадыровой в развитии каракалпакской прозы, литературоведения и фольклористики.

Ключевые слова: литературовед, фольклорист, писатель, героический пафос, синтез научного и художественного мышлений, организатор издания 100 томного каракалпакского фольклора.

Summary: The article talks about the merit of the famous writer, scientist, Professor S.Bakhadyrova in the development of Karakalpak prose, literary criticism and folklore studies.

Keywords: literary critic, folklorist, writer, heroic pathos, synthesis of scientific and artistic thinking, organizer of the publication of 100 volumes of Karakalpak folklore.

«Биреў айтар: кеше туўылсам,
Урыста мәртлик көрсетер едим деп,
Биреў айтар: ертең туўылсам,
Коммунизмге жетер едим деп.
...Рахмет саған заманым,
Өз ўақтында туўғаның ушын...»

И.Юсупов

Атақлы сөз шебери И.Юсупов айтып кеткен бул поэтикалық пикирлер бурынғы жәмийетти мақтаўға қурылған сыяқлы болып көрингени менен, хақыйқатында, хәр қыйлы жәмийетлик системаларда да қағарман атағын алмай-ақ хақыйқый мәртликтин, қағарманлықтың үлгисин көрсетип жүргенлер туўралы айтылған болып, бундай инсанлардың өмирде, жәмийетте аз емеслиги туўралы пикир оятады. Мысалы, өз дәўиринин қағарманлары болған Гүлайым, Алпамыс, Қоблан, Тумарис, Ерназар

алакөз, Аллаяр Досназаров хәм тағы басқалар хукиметлик нышанлар (значоклар) алып, көкиреклерине тақпаса да, халық ядында, миллет тарийхында шын мәнисиндеги қахарманлар болып қала береді. Мысалы, қанлы сауашларға қатнаспай-ақ қахарманларға мегзес ис көрсетип, үлги боларлық өмир сүрип атырған заманласларымыз бүгинги күнлери де арамызда бар екенлиги дыққатқа ылайық. Олардың арасында лауазымлы ислерде, көркем хәм илимий дөретиушилик салаларында көпшиликке үлги болған, мәрт инсан, хәзир 80 жасты ылайықлы күтип алып атырған атақлы алым, филология илимлеринин докторы, профессор, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, илимпаз-жазыушы Сарыгүл Бахадырованың басып өткен өмир жолы хәр тәрәплеме мақтауға, көтермелеуға ылайық.

С.Бахадырованың терең илимий-әдебий изертлеулери менен идеялық-эстетикалық жақтан қунлы, тематикасы бай көркем прозасы арнаулы изертлеуға турарлық. Биз оның прозасындағы баслы тема ел қорғау, ұтатан қорғау темасының өзине тәнлиги, оның шығармаларының реалистлик сыпатларының тереңлиги хаққында пикир жүритпекшимиз.

С.Бахадырова көркем прозасының айрықша бир өзгешелиги соннан ибарат, оның, хәттеки, айырым қатарлары да өзине қахарманлық сыпатты сиңирип жибергенлигин көремиз. Мысалы: «Массагетлер қыз баланы да, ер баланы да нағыз ер жетти деп биринши қан төккен күнинен баслап есаплайды. Ол душпан қаны болыу керек. Сол күни қыз, жигит ер жетти деп есапланады. Оннан кейин қәлеген адамы менен қосылуға рухсат етиледі. Массагетлерде қыз бенен жигитти ата-анасы қоспайды. Олар әскерий жарыста бир-бирин жеңсе ғана қосылады» [Бахадырова С., 2018. 45-46 б].

Мине, усындай, қахарманлық сыпатлар көзгебирден бөртип көринетуғын қатарлар оның пүткил дөретиушилигинде көплеп ушырасады. Улыуа, оның шығармалары хәм идеялық-тематикалық, поэтикалық, хәмсоциаль-жәмийетлик, психологиялық көз-қарастан өзине тәнлиги менен айырылып турады. Сонлықтан да, С.Бахадырованың дөретиушилик табыслары тек халқымыз арасында ғана емес, ал, бурынғы Аўқам көлеминде унамлы баҳаланғаны тосыннан емес. Бул оның оқыушылар аудиториясының кең екенлигин, талант қырларының қунлылығын хәм бийикке көтерилгенин аңлатады. Атап айтқанда, 1982-жылы бурынғы СССР Жазыушылар Аўқамының мәжилислеринин биринде қарақалпақ көркем прозасы мәселелери додаланады. Онда белгили сыншы Қ.Камалов баянатында қарақалпақ прозасындағы Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясы менен С.Бахадырова хәм тағы басқалардың повестьлери жоқары баҳаланады. Москвадағы атақлы әдебиятшылар менен жазыушылар хәм аўдармашыларда шығып сөйлейди. Мысалы, Орта Азия хәм Қазақстан халықлары әдебияты бойынша жетик қәниге З.Кедрина С.Бахадырованың дөретиушилиги, оның «Хаяллар» повести хаққында: «...пүтин бир романның мазмуну енгизилген «Хаяллар» повестинде жазыушы тәрәпинен шешилген, сүүретлеп ашылған мәселелер жүдә қыйын. Бунда еки қахарманның: солдаттың жас жесиринин хәм оның жақын сырлас жеңгесинин тарийхы сүүретленген. Миллий дәстүрлер, тәбият көринислерин сүүретлеген жерлерде жазыушы халық үрп-әдетлерин ғана ашып берип қоймай, ең баслысы, еле турмыс қурмаған жас қызға тән болған мухаббатқа садықлық пенен әдепликти, әдебий қахарманлардың характерлерин психологиялық формаларда терең ашып сүүретлеудеги жазыушы шеберлиги көзге түседі. «Сарыгүл дөретиушилик өзіншеллиги қәлиплескен жазыушы» [«Әмиўдәрә» ж., 12 б]- деп оның дөретиушилигине баҳа береді.

Тағы бир белгили әдебиятшы, маман қәниге Т.Кохманда С.Баҳадырова прозасы ҳаққында өзиниң унамлы пикирлер менен ортақласады. Оның белгилеп өткениндей: «Хәзирги қарақалпақ прозасының нағыз табысларының бири – бул С.Баҳадырованың «Хаяллар» повести болып есапланады. Шығарма турмыслық материалға оғыры бай. Онда урыс жыллары тек ғана еки еркеги бар аўылдың турмысы айқын сүўретленеди, тартымлы баянланады. Зийўардың тилинен баянланған ўақыяларда әдебий қаҳарман аўыл турмысындағы машақатларды ғана емес, ал, ана тәбияттың гөззаллығын хәм әжайып адамларын айтып сыр шертеди. Автордың нәзеринде еки қаҳарманның: биринши муҳаббаттың палын татқан Зийўар хәм оның бахытлы деп бахытлы емес күндеси Ханзаданың тәғдири китап оқыўшыларын қатты толғандырады. Повестьте Ханзаданың образы реалистлик пенен, терең хәм ҳақыйқатшыл мазмунда ашып сүўретленген. Онда Ш.Айтматовтың Жәмийласының минези бар. Ол Жәмийладай өзиниң ҳаяллық бахтын өмирден жулып алыў ушын барлық барымға бара алады. Бул шығарма урысқа нәлет жаўдырады» [«Әмиўдәрәя» ж., 32 б].

Мине бул пикирлер буннан алдын С.Баҳадырова шығармаларына байланысly И.Юсупов тәрәпинен айтылған пикирлерге уқсас. Ол жазыўшылар аўқамы мәжилисинде «Хаяллар» повестине жоқары баҳа берген еди. Оның пикири бойынша, С.Баҳадырованың «Хаяллар» повестиниң қаҳарманлары «Муҳаббат қосығы» деп жоқары көтермеленген Ш.Айтматовтың «Жәмийла» повести қаҳарманларын еслетеди. Повестьлердеги бул уқсаслық өмир шынлығы менен жазыўшылардың дүнья танымының жақынлығы себепли келип шыққанлығын аңлаў қыйын емес. Буның өзи жазыўшының жаслық жыллардан-ақ таўдай табысларға ерискенлигин, қәлеминиң жүйрик хәм өткирлигин, бәрхама изленисте, қайралып турған талантын аңлатады.

С.Баҳадырованың көркем проза дәретиўдеги белсендилиги менен көрегенлиги, биз айтажақ болып отырған қаҳарманлық нышанлары оның Уллы ўатандарлық урыс жыллары шынлығын жан титиретерлик дәрежеде сезимталлық пенен сүўретлеген «Урыстан соң» (журнал нұсқасы «Кешиккен солдат»), заманағөй темадағы «Турмыс сабағы», ерте дәўир темасына арналған «Тумарис» (журнал нұсқасы «Томарис хәм Кир») повестьлери менен «Тәғдир» трилогиясында айқын көзге тасланады.

Жазыўшы-илимпаздың туңғыш түрде қәлем тербеп, мол илимий изленислер менен белгили табысларға, жазыўшылық қәлемин қайраўға, шеберлигин жетилистириўге түртки болған. «Хәзирги заман қарақалпақ гүрриңлери» кандидатлық диссертациясы (1970), «Роман хәм дәўир» (1979) мийнети, докторлық диссертациясының тексти негизинде жәрияланған «Фольклор и каракалпакская советская проза» (1984) монографиясы, «Кетаби дедам Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм хәзирги әдебият ҳаққында ойлар» (1992), «Қарақалпақ қандай халық» (Тошкент, 2018) деген мийнетлери, жүдә көп санлы әдебий-сынлық мақалалары халқымыздың илимий-әдебий дүньясында салмақлы орынға ийе. Демек, қысқаша түрде келтирилген усы фактлердиң өзи-ақ С.Баҳадырованың бай талантқа ийе екенлигин тастыйықлап, оның дәретиўшилиқ лабораториясында Орта Азиядағы әжайып ири тулғалар М.Әўезов, М.Айбек хәм Н.Дәўқараевлардағы сыяқлы көркемлик ойлаў менен илимий пикирлеўдиң ажыралмас синтезин аттан анық көрсетип турады. Бул өз гезегинде халқымыз ақыл парасаты менен көркем ойтанымы раўажланыўындағы өзине тәнликти, тереңликти, бийикке умтылыўды аңлатып, әдебиятымыздың раўажланыўына қосылған салмақлы үлес болып табылады.

С.Баҳадырова, дурысында да, белгили әдебиятшы З.Кедринаның айтқанындай-ақ, әдебият майданына өткен әсирдің жетписинши жылларында ең алды менен аз-кем гүрриңлер жазыў, «Хаяллар» повестин (журнал нұсқасы «Екинши муҳаббат») жәриялаў арқалы көзге түсти. Шығарма сол ўақыттың өзінде-ақ жоқары баҳаланып, жаслар, улыўма, әдебият ықласбентлери арасында унамлы түрде тилге алынып, қолдан қолға өтип оқылатуғын дәрәтпелердің бирине айланды десек, асыра силтеў емес. Шығарма сол жыллардағы Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтов, У.Пиржанов, К.Смаматов, С.Салиевлердің, кейин ала жарық көрген К.Рахманов, Д.Шерниязова, Б.Аймухамедова, Е.Өтепбергенли, Х.Дәўлетназаровлардың лирикалық, лирио-психологиялық повестьлери сыяқлы өзине тән стильге ийе болып, ўақыялар әдебий қаҳарманлардың тилинен баянланады. Шығарма сюжетлик-композициялық көзқарастан субъектив-психологиялық принципке, аналитикалық сүүретлеўлерге қурылған. Онда бас әдебий қаҳарман өмирбаянының белгили бөлеклери, атап айтқанда, Ыатандарлық урыс дәўириндеги қарақалпақ аўылларының биринде жасаўшы Зийўардың классты питкере сала қара мийнетке жегилиўи, Кеңес деген жас өспирим бала менен пахта, ғаўаша қатар араларын ақсай менен шүдигарлаўға теңдей қатнасыўы, аўылға қалалық жигиттиң ўәкил болып келиўи, заманагөй пишимдеги азаматты Зийўар менен урыста еринен қара қағаз келип жесир қалған Ханзаданың теңнен унатып қалыўы, зыялы жигиттиң хәр бир хәрәкетин, жүрис-турысын, оның адамгершиликли қылўаларын жас нәўше қыз Зийўар менен тис қаққан, өз ойларын жасырмай айта алатуғын Ханзаданың бақлап барыўлары, солардың барлығының Зийўар тилинен баянланыўы, Зийўар менен жигиттиң шын муҳаббаты арасына түсип жеңилтеклик еткени ушын Ханзаданы жасы үлкенлердің арбаға байлап қойып сабалаўының жүдә тәсирли сүүретлениўи оқыўшы журтшылықтың жүрегин ләрзеге келтиреди. Келиншектің бригадир қайнағасының қатаң ескертиў сөзлерине жуўап ретинде: «Мениң қолымнан не келеди қайнаға. Мен бир жүдә жесир болайын деп пе едим...» - деген сөзлеринде қаншелли муң-шер жәмленген дейсең. Повестьте буннан басқа да трагедиялық пафосқа ийе ҳәдийселер көплеп сүүретленеди.

Улыўма повестьтеги ўақыялар сол дәўир ҳақыйқатлығына сыйымлы, исенимли түрде сүүретленген. Олардың әдебий қаҳарманның тилинен берилиўи, шығарма қурылысында авторлық баянлаўдан тысқары драматизм менен терең ойлылыққа толы диалог ҳәм ишки монологлардың қолланылыўы, хат формасының ислетилиўи, қыймыл-қозғалыслар, пейзажлық сүүретлеўлердің тәсиршеңлиги менен ажыралып турады.

С.Баҳадырованың тың темаға, әйjemги массагетлердің батыр қызы Тумариске арналған повести де дыққатқа ылайық. Шығарманың сюжетлик раўажланыўында қаҳарман ҳаял Тумарис пенен Персия патшасы Кир арасындағы қарама-қарсылықларға негизленген әдебий конфликт үлкен әҳмийетке ийе. Шығармада илимий публицистикалық баянлаўдың орынлы ислетилиўи, хәр қыйлы географиялық атамалар менен тарийхый дәўирге тийисли терминлердің өнимли қолланылыўы, массагетлердің түп бабасының саклар менен байланысы туўралы аўызеки әпсаналар менен гүрриң-әңгимелердің дурыс таңланыўы ҳәм шеберлик пенен ислетилиўи дыққатқа миясар. Тумарис пенен перслер патшасы Кир арасындағы кескин қарама-қарсылыққа тийкарланған шығарма конфликт оқыўшы дыққатын дәрриў-ақ өзине тартады. Қанлы саўашлардан соң перслердің жеңилип Кирдің геллесиниң мес толы қанға батырып жиберилиўи жүдә өткир сюжет детальлары, жанлы картиналық көринислер менен поэтикалық формалар: диалог, ишки монологтың автор баянлаўлары менен синтезленип келкен түрлери, пейзажлар,

эдебий қаҳарманлардың сыртқы түр-пишиминдеги, дәл психологиялық халатлардағы сыпатлы белгилерин ашыўшы портретлик, мимикалық, қыймыл-қозғалыс формаларының ислетилиўи ҳәм тағы басқалар китап оқыўшыларға халқымыздың узақ өтмиштеги қаҳарманлығын жанландырып елеслетеди. С.Баҳадырова повести еле де көбирек, толығырақ ҳәм теренирек сөз етиўге ылайық. Ол әдебиятымызда усы темаға арналған А.Әбдиевтиң, Ҳ.Өтемуратованың, Г.Дәўлетованың ҳәм басқалардың шығармаларынан тәўир-ақ алдын дөретилди. Ол автордың көп ғана илимий изленислеринен кейин туўылған көркем проза үлгиси. Бул туўралы автор өзиниң «Қарақалпақ қандай халық» деген китабында: «Тумарис туўралы тарийхый материаллар Москвадағы бас китапханада докторлық жумысымды жазып атырғанда алдымнан қайта-қайта шыға берди, шыға берди. Соңынан докторлық диссертациямды ысырып қойып, бул темаға қызғын кирисип кеттим. Тумарис туўралы шығарма жазбаўға мүмкин болмай қалды»-деп жазады [Баҳадырова С., 2018. – 67 б].

Өлбетте, усындай жанлы умтылыў, айрықша пафос болмаған жерде узақ алыстағы тарийхый дәўир менен Тумарис тулғасындағы қаҳарманлықты ашып бериў мүмкин емес. «Тумарис» повести дәслең «Әмиўдәрәя» журналында «Томарис ҳәм Кир» (1999. – №3-4) деген ат пенен жәрияланып, соңынан өзбек тилинде Музаффар Ахмадтың аўдармасында (Тошкент, «Ўзбекистон», 2016) китап болып басып шығарылды. Ал соңынан шығарма қарақалпақша «Тумарис» деген атама менен басылды (Тошкент, «Навруз», 2018).

С.Баҳадырованың адамгершилик пазыйлетлери өз алдына. Буған мен 1985-жылы ӨзРИАҚБ Н.Дәўқараев атындағы Тарийх, тил ҳәм әдебият институтына жумысқа кирген күнимнен баслап гүя болғанман. Университетте әдебияттан диплом жумысын жақлаўым келешекте мениң усы бағдарда изертлеўши болыўыма негиз таярлаған еди. Усы себепли мен академияға келген соң келешек илимий жумысымның темасы, улыўма илимий искерлик ҳақында Сарыгүл апа Баҳадырова менен тез-тез пикирлесип, қызыққан сораўларға жуўап тапқандай болар едим. Ол: «Пердебай илим деген сондай нәрсе, оған шынтлап бир кирдиң бе, оннан қайтып шығыўың қыйын» деп айтыўын қайта-қайта тәкирарлаўдан жалықпас еди. Бул мениң илим жолындағы бар жуўапкершиликти сезиниўиме жәрдем бергенин жасырмайман. Ол ўақытлары Илимлер Академиясы имаратының гөне корпусы дәлизин әдебиятшылардан Зейтуна Насруллаева, Артық Каримов, Айдар Муртазаев, Айымқул Пирназаровлар, тилшилерден Досжанбай Насыров, О.Доспанов, Раўия Есемуратова, Мамыт Қәлендеров, тарийхшылардан академик Сабыр аға Камалов, Абдикерим Қошанов, Узақбай Қальниязов ҳәм т.б. толтырып жүрер еди. Булардың ишинде мен проза бойынша кандидатлық ҳәм докторлық диссертациясын жақлаған, өзи де белгили жазыўшы С.Баҳадырованы өзиме жақынырақ көрер едим ҳәм ийни келседәрриў оның менен келешектеги илимий жумыс бағдарым бойынша сөйлесиўге умтылар едим. Өйткени келешекте менде проза бойынша илимий жумыс тжазсам деген пикирди кеўлиме түйип жүрер едим. Юбиярдың кандидатлық диссертациясына атақлы әдебиятшы М.Нурмухамедовтың, докторлық жумысына бурынғы Аўқам миллий әдебиятлары бойынша белгили кәниге Зоя Сергеевна Кедринаның илимий басшы болғанлығы да мени қызықтырар еди, усындай дүньяға белгили әдебиятшыларға шәкирт болсам деген әрман менде де жоқ емес еди. Енди ойлап көрсем, усылардың хәммеси бизиң келешек илим мәсканым сыпатында Москваны, онда да Сарыгүл апаның илимий басшысы З.Кедрина жумыс ислейтуғын М.Горький

атындағы Жәхән әдебияты институтын таңлауым тосыннан болмаған екен. Бунын ушын әлбетте юбилярға миннетдарман.

1989-жылдың декабрь айынан баслап мен Москвадағы М.Горкий атындағы Жәхән әдебияты институтына 2 жыл илимий стажировкаға жиберилдим, кейин аспирантураға түстим. Усылай етип бизиң де көкирегимиздеги әрманымыздың орынланыуына негиз таярлана баслады, Москвада ИМЛИ де оқыуын баслаған бизге атақлы әдебиятшы Зоя Григорьевна Османованың бекитилиуи болса бизиң де жуўапкершиликти сезинип, юбилярға усап жумысымды өз ўақтында жақласам деген нийеттиң пайда болыуына тийкар болды.

Москвадағы жумысымды өз ўақтында жақлап дипломлы қәниге сыпатында Илимлер академиясына қайтып, Сарыгүл апа қараўында үлкен илимий хызметкер, илимий хаткер лаўазымларында жумыс ислеген дәўиримдеде оннан көп нәрсе үйрендим. Ол илимде хеш қашан бир жерде тоқтап қалмаў кереклигин жасларға айтыўдан жалықпас еди. Усы себепли шығар, кейин ала илимий жумысты даўам еттирип докторлық жумысты жақлаўдың зәрүрлигин түсинип жетиўиме юбилярдың өз ўақтында берген устазлық нәсияты да тәсир еткен шығар, бәлким.

Биз мақаламызға «Қахарманлыққа мегзес дөретиўшилиқ» деп атама қойғанымызда юбилярдың ата-бабаларымыздай қайсарлық пененхәрекет етиў уқыбын, прозасында мәртлик, қахарманлық темасын сүўретлеў барысындағы өзине тәнликти, илим машақатларын жеңиўдеги батырлықты нәзерде тутқан едик. Буны оның ғәрезсизлик дәўирине келип репрессия темасына арналған «29 жыл түрмеде» (И.Фазылов ҳаққында), «Қанатынан қайрылған сунқар» (Н.Дәўқараев ҳаққында) хәм т.б. шығармаларын дөретиўи, неше жыллардан соң «Тәғдир» трилогиясының 3-китабын жазып оқыўшыға жеткериўге өзінде күш таба алыўы, «Алпамыс», «Қырққыз», «Едиге» халықаралық конференцияларын Нөкисте өткериўге жүрек етиўи хәм т.б. оның ибратлы ислериюбилярдың өткирлигинен, оның өтмишимиздеги мәрт қарақалпақ хаялларына тән қахарманлық сыпатларға ийе екенлигинен дәрек береді.

Улыўма, С.Баҳадырованың илим хәм әдебият майданында қарақалпақ хаял-қызларының сәрдары болып өмир сүрип атырғанын, бүгинги әўладқа үлги боларлық бахт-саодатқа ерискенин көрип биз шәкиртлери қуўанышқа бөленемиз. Юбилярдағы қайсарлық пенен мәртлик оның изин басып киятырғанлар, келешек әўлад ушын үйрениў мектеби болатуғыны анық.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Баҳадырова С. Тумарис. повесть. Тошкент «Навруз», 2018;
2. З.С.Кедринаның сөзинен; Т.Т.Кохманның сөзи // «Әмиўдәрә» журналы, 1982. – №11.
3. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. Ташкент, 2018;

ПРОФЕССОР С.БАҲАДЫРОВАНЫҢ ИЛИМДЕГИ ҲАМ ДӨРЕТИЎШИЛИКТЕГИ ПИДАЙЫ ХЫЗМЕТЛЕРИ

БЕКБЕРГЕНОВА ЗИЯДА УТЕПОВНА

*Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис*

XX әсир қарақалпақ халқының тарийхында барлық илимлер қатары гуманитар илимлердің пайда болып, қәлиплесиўине хәм раўажланыўына кең жол ашты. Филология илиминин, сондай-ақ, фольклортаныў хәм әдебияттаныў тараўының, қала берсе көркем әдебияттың раўажланыўында Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Н.Жапақов, И.Сағыйтов, О.Кожуров, Б.Исмайловлардың орны гиреўли болды. Аты аталған алымлардың салған соқпақларын гүзар жолға айландырыўда М.Нурмухамедов, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, Қ.Султанов, Қ.Байниязов, К.Мәмбетов, Қ.Камалов ҳ.т.б. алымлар менен бир қатарда филология илимлеринин докторы, профессор, Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери, Беруний атындағы Ўзбекистан Республикасы мәмлекетлик сыйлығының лауреаты Сарыгул Баҳадырованың хызмети айрықша орын ийеледи. Сарыгул Баҳадырова өткен әсирдин 60-жыллары басқаларға уқсамаған таланты хәм өз қол таңбасы менен әдебият дүньясына кирип келди. Мине, усы узақ жыллардан бери ол қарақалпақ фольклортаныўы менен әдебияттаныўының хәм көркем әдебиятымыздың гүллеп-раўажланыўына саналы өмирин арнап келмекте.

С.Баҳадырованың илимдеги хәм көркем әдебияттағы хызметлери белгили әдебият изертлеўшилері Қ.Султанов, С.З.Кедрина, З.Насруллаева, К.Худайбергенов, М.Бекбергенова, Т.Т.Давыдова, М.Низаматдинов, З.Бекбергенова, Г.Нуратдинова, Ж.Хошниязов, Қ.Жәримбетов, П.Нуржанов хәм тағы басқа да алымлардың мақалаларында улыўмалық мазмунда сөз етилди.

Профессор С.Баҳадырованың өмири хәм дөретиўшилиқ хызметлери ҳаққында қысқаша тоқтап өтетуғын болсақ, ол 1944-жылы, 20-сентябрьде Қараөзек районында хызметкер шаңарағында туўылады. 1951-1961-жыллары өзи туўылып-өскен район орайындағы Ю.Гагарин атындағы орта мектепте оқыйды. 1961-1966-жыллары Т.Г.Шевченко (ҳәзирги Әжинияз атындағы педагогикалық институты) атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик пединститутының тарийх-филология факультетинде тәлим алады. 1966-1967-жыллары Ўзбекистан Республикасы Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының Н.Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебият институтында (ҳәзирги Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты) лаборант болып ислеиди. 1967-70-жыллары Ташкенттеги Ўзбекистан Илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалының аспирантурасында оқыйды. Ол билимнің шексиз теңизине қарай жол излеп Ўзбекистан Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының (ҳәзирги бөлиминин) Н.Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебияты институтында хызмет жолын баслады. Ол усы институтта эпийайы лаборанттан баслап институт директоры лаўазымына шекем көтерилди. Сарыгул Баҳадырова 1970-жылы 26 жасында Ўзбекистан Илимлер академиясының А.С.Пушкин атындағы тил хәм әдебият институты жанындағы докторлық диссертацияларды жақлаў бойынша Қәнигелестирилген кеңесте академик М.К.Нурмухамедовтың илимий басшылығында «Ҳәзирги заман қарақалпақ гүрринлери» деген темада кандидатлық диссертациясын табыслы жақлап шығады.

1970-жыллардың ақырында бурынғы аўқамның Жоқары аттестациялық комиссиясы қайта дүзилип, миллий республикаларда жазылатуғын диссертацияларды тек ғана жоқары дәрежедеги рус тилинде жазыўды талап етти. Сол ўақытлары Сарыгүл Баҳадырованың «Хәзирги заман қарақалпақ романы» деген диссертациясы таяр еди. Ол питип турған докторлық диссертациясын жақлаўға усынбастан алдын Москваға, пүткил жәхән институтына тәжирийбе арттырыў ушын кетеди. Бул жерде белгили тюрколог илимпаз, профессор З.С.Кедринаның басшылығында илимий жумыс алып барады. З.С.Кедрина оның докторлық диссертациясының биринши вариантын жақлаўға койыўға мәсләхәт береди. Сарыгүл апаға жумыс еле де питпей турғандай түйилип, ол қарақалпақ романының миллий өзгешеликлерин еле де терең ашқысы келеди хәм бул жумысты «Романда миллийлик хәм улыўма адамзатқа тән характер» деген машқалаға бурды. Бул жумыс «Роман хәм дәўир» деген атама менен 1978-жылы өз алдына китап болып шықты. Хәмме Сарыгүл апа бул мийнетин жақлаўға қояды деп ойлады. Бирақ, ол енди буны фольклор менен байланыстырды. «Фольклор хәм қарақалпақ совет прозасы» темасындағы диссертациясын Москвадағы М.Горький атындағы пүткил жәхән институтының көп миллетли совет әдебияты секторына талқылаўға усынады. Талқылаўда шығып сөйлеген Г.И.Ломидзе, З.Османова, З.С.Кедрина, А.И.Алиева, Залесская, Р.Юсуфов сыяқлы илимпазлар жумысты жоқары баҳалады хәм сол биринши талқылаўда-ақ теманы жақлаўға усыныс етти. Соннан кейин ғана ол 1987-жылы 43 жасында Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының А.С.Пушкин атындағы тил хәм әдебиат институты жанындағы докторлық диссертациялар жақлаў бойынша Қәнигелестирилген кеңесте «Фольклор хәм қарақалпақ совет прозасы» темасында докторлық диссертациясын жақлайды.

Оның диссертациясына белгили өзбек алымлары – И.А.Султанов, А.Каюмов, Т.Мырза, Э.А.Каримов күтә жоқары баҳа береди. Усы докторлық диссертациясы мазмунында «Фольклор и каракалпакская советская проза» (1984) атамасындағы монографиясын рус тилинде баспадан шығарды. Бул монография хәккында «Вопросы литературы» (Москва, №6, 1985) журналының бетинде рецензия басылып шықты. Рецензия авторы Т.Давыдова бул жумысты қарақалпақ әдебиаттаныў илиминде емес, ал бурынғы аўқам илиминде үлкен жетискенлик деп баҳалайды. Усының өзи қарақалпақ илимине берилген күтә жоқары баҳа еди. Бул жумыста С.Баҳадырова бурын хеш айтылмаған жаңа илимий концепцияларды усынды. Дүнья илиминде биринши рет фольклоры раўажланған халықларда халықтың миллий мийрасты ядында сақлаў уқыбының күшли болғанлығы хәм оның реалистлик әдебиаттың қәлиплесиўинде айрықша орны анықланды. Ол буннан кейин өзиниң илимий жумысларын қарақалпақ фольклоры менен терең байланыстырады.

Алымның илимий мийнетлериниң көпшилиги әдебиат хәм фольклорға арналып, хәзирги күнде алымның 10 ға жақын монографиялары менен сабақлықлары, 400 ден артық илимий мақалалары менен тезислери басылып шықты. Мақалалары Хиндистан, Түркия, Кипр, Россия, Татарстан, Қазақстан, Қырғыстан, хәм т.б. еллеринде конференция материалларында басып шығарылды. Қарақалпақ фольклорының жаңа тарийхы, қарақалпақ жыраўларының тарийхы, қарақалпақ дәстанларының 100 томлығы оның басламасы менен исленген фундаментал жумыслардан болды.

Бул хәккында фольклоршы илимпаз Ж.Хошниязов былайынша пикир билдиреди: «Оның (С.Баҳадырованың – Б.З.) тиккелей қатнасыўында қарақалпақ халқының атадан

балаға өтип киятырған ҳасыл мийрас мүлклериниң бири болған әпсана-аңызлар, анекдотлар, «Алпамыс», «Едиге», «Қоблан» сыяқлы белгили дәстанлар қайта жарық көрди. Ҳәзирги экономикалық қаржылардың кемлигине қарамай қарақалпақ халқының фольклоры бойынша 100 томлық шығарыў жумысларын баслаўға тәўекелшилик етти. Бул жумыслар пухта жобаластырылып, бир неше томлардың дискетлик вариантлары таярланды. Қарақалпақ халқының дәстанларын шет елдерде шығарыў, шет ел алымлары менен бирге ислесиўде де көпке өрнек болатуғын, халқымызға мақтаныш болатуғын хызмет иследи. Ол жәмийетлик жумыслар тараўында да қарақалпақ әдебияты хәм фольклорын дәретиўшилердин жан ашыры сыпатында да мол тәжирийбеге ийе басшыға айланды. Оның басламасы менен республикалық жоқары шөлкемлердин қоллап-қуўатлаўы нәтийжесинде ЮНЕСКОның исенимине ийе болып Қарақалпақстанда әдебиат хәм фольклор мәселеси бойынша биринши рет изли-изинен халық аралық илимий-теориялық конференциялар шөлкемлестириўге еристи [Хошаниязов Ж., 2004].

1997-жылы профессор С.Баҳадырованың басламасы менен «Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлар фольклорын изертлеў» деген темада халық аралық илимий конференция өткизилди. Конференция илимий форум болыў менен бирге шын мәнисиндеги улыўма халықлық байрам болып өтти. Конференцияға Түркия, Кипр, Әзербайжан, Қырғызстан, Қазақстан, Өзбекстаннан белгили илимпазлар келди. Олар Қарақалпақстанның жери, тарийхый орынлары, мәденияты, илим орайлары менен танысты. Конференцияға БМШтың Өзбекстандағы ўәкилханасының сол ўақыттағы баслығы Х.Малик келди хәм шығып сөйледі. Ол «Қырық қыз» дәстанына арналған конференция материалларын бастырыўға қаржы ажыратты. Бул конференцияның әҳмийети – дүнья халықларына «Қырық қыз» қарақалпақ халқының миллий эпосы екенлигин дәлийлеп берди. Конференцияға келген илимпазлар өз елине барғаннан сон қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» ҳаққында бир неше мақалалар басып шығарды.

Буннан соң, Сарыгүл Баҳадырованы қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»ниң тәғдири ойландырды. Бул бурынғы кеңес ҳүкимети ўақтында қадаған етилген дәстанлардың бири еди. Соның менен бирге, басқа да көплеген халықларда миллий версияларға ийе дәстан. Бирақ, ең күшли варианты қарақалпақта екенлигин илимпазлар мойынлаған. Соны илимий жақтан белгилеп, анықлық киргизиў С.Баҳадырованы толғандырып жүрген мәселе еди. Ол бул дәстанның тек ғана қарақалпақ версиясына арналған «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» хәм оны изертлеў мәселеси» деген темада халық аралық конференция өткизиўге Өзбекстан Илимлер академиясына усыныс киргизди хәм бул усыныс мақулланып, Министрлер Кабинетиниң арнаўлы қарары шықты. Конференция 2001-жылы Нөкис қаласында жоқары дәрежеде өтти. Оған Өзбекстаннан, Германиядан, Түркия, Япония, Қазақстаннан илимпазлар келди. Қазақстан Илимлер академиясының академиги Р.Бердибаев: «Едиге» бизде де бар, бирақ Сиз мәрт екенсиз. Биз «Едиге» ни еле көтермедик, ал Сиз көтердиңиз» деп Сарыгүл апаның мийнетин жоқары баҳалады.

С.Баҳадырова өз халқының миллий байлығын дүньяға мақтаныш етиў ушын көплеген илимий форумларда баянат жасады. Уфада «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге», «Қарақалпақ халық шежиреси», Элистада «Қарақалпақ халық дәстаны «Қоблан» ҳаққында, Анкарада «Қарақалпақ фольклоры жанрлары», Кипрде «Қорқыт ата хәм қарақалпақ фольклоры», Куньяда «Қорқыт ата хәм қарақалпақлар», Измирде «Қырық қыз» – қарақалпақ халық дәстаны» темаларында баянатлар жасады. Ол 2004-жылы Бонн университетинде оқыўшылар, студентлер, профессорлар алдында «Қарақалпақ дәстанлары

хәм жыраўлары» ҳаққында лекция оқып қайтты. Бул баянатты Бонн университетинин студентлери менен оқытыўшылары күтә үлкен қызығыўшылық пенен күтип алды.

С.Баҳадырова 2003-жылы гүзде үшінши халық аралық конференциясын «Түркий тиллес халықлар фольклорында халық көркем өнери» деген темада өткизди. Әлбетте, хәр бир конференцияның халық мийрасларына арнап өткизилиўи – бул бизин халқымызды дүньяға танытыў деген сөз. «Едиге» дәстанының қарақалпақ версиясы Германия илимпазы К.Райхл тәрәпинен англис хәм немец тиллерине аўдарылды хәм баспадан шығарылды.

Ол 1990-2007-жыллары Н.Дәўқараев атындағы тил хәм әдебият институтында (хәзирги Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты) директор лаўазымында иследи. Усы жыллары оның илимий басшылығында исленген ең баслы жумыслардың бири «Қарақалпақ фольклорының 100 томлығын» баспаға таярлаў ислери болды. Ол усындай ийгиликли жумыстың инициаторы хәм илимий басшысы болды.

С.Баҳадырова тюркологияда жаңа илимий бағдардың тийкарын салды десек асыра айтқан болмаймыз. Ол дәстанды изертлеўде жыраўдың атқарыў өнерин илим дәрежесине көтериў, жыраў намаларының дәстанның мазмунын ашыўдағы хызметин эпостаныўдың тийкарғы тараўы екенин дәлийллеп берди. Қарақалпақ жыраўларының жоғалып баратырған мелодияларының энциклопедиясын ислеп шықты. Ол қарақалпақ жыраўларының 151 мелодиясын анықлады. Ол 62 халықаралық илимий конференцияларда, конгресс, симпозиумларда қарақалпақ дәстанлары ҳаққында баянатлары менен қатнасып, шығып сөйледи. Соның 41 и тек қарақалпақ жыраўы, оның музыкасына арналды. Бүгинги күнге шекем С.Баҳадырованың оннан аслам монографиялары хәм сабақлықлары, 400 ден аслам мақалалары басылып шығып, халқымыздың руўхый дүньясын байытыўға хәм шет еллерге танытыўға хызмет етип келмекте.

С.Баҳадырованың қарақалпақ фольклортаныўы хәм әдебияттаныўы илимине арналған «Роман хәм дәўир» (1978) «Фольклор и каракалпакская советская проза» (1984), «Фольклорлық терминлердин қысқаша сөзлиги» (С.Ахметов пенен 1992), «Китаби дедем Қорқыт» «Қоблан» «Едиге» хәм хәзирги әдебият ҳаққында ойлар» (1992), «Қарақалпақ қандай халық» (2017), «Қарақалпақ халық дәстанлары: «Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге» (2024) атамасындағы монографиялары менен жәмәәтлик авторлар менен биргеликте «История каракалпакской советской литературы» (1981), «Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очерклери» (1986) сыяқлы китаплары басылып шығып, әдебият изертлеўшилери менен кең китап оқыўшыларының зәрүр оқыў қолланбасына айланды.

Профессор С.Баҳадырова ғәрезсизлигимиздин дәслепки күнлеринен баслап-ақ, бурын баспа сөзде арнаўлы китап болып шықпаған «Өмирбек анекдотлары»н (Қ.Мәмбетназаров пенен, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990), «Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары хәм шешенлик сөзлери»н (Қ.Мәмбетназаров пенен, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992), «Фольклорлық терминлердин қысқаша сөзлиги» (С.Ахметов пенен, Нөкис, «Билим», 1992), «Едиге» дәстанының «Тулым бий» варианты (Т.Ниетуллаев, К.Алламбергеновлар менен, «Қарақалпақстан муғаллими», 1993, №2-3. 98-109-бетлер), «Ер-Шора» дәстанының Есемурат жыраў вариантын (Қ.Мәмбетназаров пенен, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1995), «Қырық қыз» дәстанының Қурбанбай жыраў вариантын («Қырық қыз». Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997), «Едиге» дәстанының Өтенияз жыраў Ийимбет улынан жазып алынған вариантын (Қ.Мәмбетназаров, Ж.Низаматдиновлар менен, «Едиге», Нөкис,

«Қарақалпақстан», 2001), «Едиге» дэстанының Жумабай жыраў Базаров жырлаған, Өбдрейим Султанов тэрепинен жазып алынған варианатын («Әмиўдэрья» журналы, 2004-жыл, №1; 2; 3; 4-санлары) хэм т.б. мийрасларымызды баспаға таярлап, жэриялаўда хэм изертлеў жумысларын алып барыўда белсендилик етти. Быйылғы жылы алымның қарақалпақ дэстанларын басқа түркий халықлар дэстанлары менен салыстырмалы үйрениўге арналған «Қарақалпақ дэстанлары: «Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге» (Ташкент: Anorbooks. 2024) монографиясы басылып шығып, ири фундаментал мийнетлерди үзликсиз дэретип атырғанлығының айқын гүўасы боламыз.

Алым 1978-жылы Қарақалпақстан Жаслар аўқамы сыйлығының лауреаты, Бурынғы Аўқам Жазыўшылар аўқамының жэне Әдебият фондының ағзасы, 1984-жылы Әбу Райхан Беруний атындағы Илим хэм техника тараўы бойынша Өзбекстан Мәмлекетлик сыйлығының, 2006-жылы «Халық мийрасын сақлаў» бойынша Николая Рерих атындағы халық-аралық сыйлықлықтың лауреаты болыўға миясар болды. 1992-жылы Жоқары Аттестациялық комиссиясы тэрепинен «Үлкен илимий хызметкер» илимий, 1993-жылы «Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери», 2005-жылы ЖАК тэрепинен «Профессор» илимий атағы берилди. Алым хэм жазыўшы 1996-жылы Өзбекстан Республикасы Журналистлер аўқамының, 1998-жылы Өзбекстан Республикасы Жазыўшылар аўқамының, 2004-жылы «Дүнья тюркологлары ассоциациясының», 2009-жылы Халық-аралық тюркологиялық «Алтаистика жэне түркология» журналының редколлегия ағзасы болып сайланды.

С.Баҳадырова көп жыллық илимий искерлиги даўамында Қарақалпақ мәмлекетлик университети жанындағы докторлық илимий дэрежелер бериўши Илимий кеңес ағзасы (1992-2007-жыллары), хэзирги ўақытта Өзбекстан Илимлер академиясы Өзбек тили, әдебияты хэм фольклоры институты жанындағы докторлық илимий дэрежелер бериўши Илимий кеңестің ағзасы сыпатында илимий кадрларды таярлаўға белсене қатнасып келмекте. Хэзирги күни де алым республикамыздағы бирден бир көркем әдебият, сын хэм жәмийетлик ой-пикир журналы «Әмиўдэрья» хэм де халықаралық «Алтаистика жэне тюркология» журналының, халықаралық илимий басылымлардың редколлегия ағзасы.

Алымның исми 2005-жылы Нобель премиясына усынылған 1000 дүнья ҳаялларының дизиминде турды.

С.Баҳадырованы республика жәмийетшилиги жазыўшы сыпатында да жақыннан танийды. Оның «Анама хат», «Жаўын тамшылары», «Хаяллар», «Адамды адам бахытлы етеди», «Адам қэдири», «Кешиккен солдат», «Рэўшан», «Тумарис хэм Кир», «Қанатынан қайрылған суңқар» сыяқлы повестлери, «Тәғдир» атлы роман-дилогиясы баспадан шықты. С.Баҳадырова «Тәғдир» романы менен Орайлық Азияның ҳаял-кыз жазыўшылары арасында кең көлемли роман-эпопея жазған биринши жазыўшы болып есапланады.

Әлбетте, биз сөз етип отырған талант ийеси, профессор С.Баҳадырованың илимий хэм көркем дэретиўшилиги рэңбэрең хэм көп қырлы. Сонлықтан да, саналы өмирин илим хэм көркем әдебиятқа бағышлаған Сарыгүл Баҳадырованың дэретиўшилик лабораториясын келешекте төмендегише бағдарларға ажыратып, системалы түрде изертлеў мақсетке муўапық деп есаплаймыз.

- С.Баҳадырованың қарақалпақ фольклортаныў илими бойынша изертлеўлери;
- Алымның ноғайлы дәўири жыраў-шайырлары хэм классик шайырларымыздың өмири хэм дэретиўшилиги бойынша изертлеўлери;

- С.Бағадырованың қарақалпақ әдебиеттаныў илимине қосқан үлеслери;
- Илимпаздың қарақалпақ халық аўызеки дәретпелерин (дәстанларын х.т.б.) басқа халықлар фольклоры менен салыстырмалы изертлеўлери;
- Жазыўшы С.Бағадырованың көркем әдебиетке қосқан үлеслерин, гүррин, повестлери хәм романлары мысалында талқылаў.

С.Бағадырованың илимдеги ең бийик мақсети – қарақалпақ халқының бай мийрасларын талқылаўлары арқалы көшип-қонып, посып жүрген халық емес, ал отырықшы, өзиниң миллий цивилизациясына ийе, адамзат дәреткен алтын қорға үлкен үлес қосқан әйемги халықлардың бири сыпатында дәлийллеп берий болса, көркем шығармаларында рәңбәрең образлар галериясын дәретиў арқалы өз халқын мактаныш етип, дүнья халықларына танытыўдан ибарат болды.

Әлбетте, алым-жазыўшының дәретиўшилиқ лабораториясы тематикалық, жанрлық хәм мазмунлық жақтан да оғада кең хәм бай болып, келешекте биз көрсетип өткен хәр бир бағдарлар бойынша өз алдына бир неше илимий изертлеўлер алып барыў мүмкиншилигин береді.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Хошаниязов Ж. Дәўир қызы // «Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 2024. 20-март.

PROFESSOR S.BAHADIROVANIŇ MIYNETLERINDE «HAYAL-QÍZ» LEKSEMASI

PIRNIYAZOVA ALIMA KUDIYAROVNA
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Dúnya til biliminde zamanagóy aspektlerden esaplanatuǵın lingvomádeniyattanıwdıń izertlew usıllarınan biri konceptlerdi úyreniw sońǵı jılları keń tanılmaqta. Mádeniyattı lingvistikalıq qurallar járdeminde úyreniw tillerdiń tillik hám milliy qorshaǵan átirapın til tarawlarındaǵı uqsas hám ózgeshelikke iye táreplerin anıqlawǵa imkan beredi. Yaǵnıy, bul proceste hár bir xalıqtıń tillik hám milliy-mádeniy ózine tánligin úyreniw áhmiyetke iye mashqalalardan biri bolıp sanaladı.

Hayal-qız teması – mángilik temalardıń biri. Til arqalı hayal-qızdıń qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatındaǵı ornın belgilep beriw, kontekst arqalı etnikalıq ózgesheliklerin, dúnyaǵa kózqarasın izertlew milliy til hám mádeniyat ushın aktual esaplanadı.

«Ana», “hayal” konceptleri barlıq mádeniyatlarda universal koncept bolıp, jámiyetlik institut esaplangan shańaraqtıń tayanıştı hám sonıń menen birge sózsiz milliy ózine tánlikti ashıp beretuǵın tiykarǵı koncept. Túrkiy tillerinde, sonıń ishinde qaraqalpaq til biliminde bul másele boyınsha ayırım miynetler shıqtı [Abdinazimov Sh., 2015. – 4 b].

Búgingi kúni ruwxıyılıq tárbiyanıń bahalıqlıq sisteması qaraqalpaq xalqınıń ana tilin oqıtıw mádeniyatı menen belgilenedi. Millettiń keleshegi hayal-ana menen, onıń tárbiya isleri menen baylanıslı. Sonlıqtan xalqımızda «Ana milletti tárbiyalaydı», «Anasın kórip qızın al» sıyaqlı naqıl-maqallar arqalı hayal-qızlardıń ornı haqqında aytiladı.

Qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádet, dástúrleri uzaq jıllar dawamında qalıplesken. Olardıń jasaw tárizi, kún qórisi, mádeniyatı milliylikte óz kórinisin tapqan.

«Qaraqalpaqlar da ózleriniń ata-babasın áyyemgi massagetlerden shıǵaradı, áyyemgi dáwirdegi massagetlerdiń áskerbası, patshayım bolǵan hayalları qaraqalpaq awız ádebiyatında «Qırq qız» dástanı bolıp bizge jetken» - dep jazadı professor S.Bahadırova [Bahadırova S., 2017. – 20-b].

Til – insaniyat ushın berilgen ullı iygilik bolıp, ol milliy mádeniyattıń da eń áhmiyetli hám ajıralmas quramınıń biri. Sonlıqtan til tek qatnas quralı bolıp qalmastan, bálkim materiallıq hám ruwxıy baylıqlardı dóretiwdiń quralı, insandı kámalǵa keltiriwshi, onıń minez-qulqın, insaniyлық pázıyletleri sáykesligin támiynlewshi tárbiya deregi de bolıp esaplanadı. Tilde millet ómiriniń real kórinisi, onıń tariyxıy tájiriybesi, úrp-ádetleri, kóp ásirlik tariyxı hám mádeniyatı óz sáwlesin tabadı. Tildegi leksema hám onıń mánileri belgili kontekst járdeminde ashılıp baradı.

Qaraqalpaq xalqı – hayal-qızlardı sıylaǵan xalıq. Bul qásiyet haqqındaǵı túsinipler S.Bahadırovanıń miynetlerinde óz kórinislerin tapqan. Onıń «Qaraqalpaq qanday xalıq» dep atalǵan ilimiy maqalalar hám povestler jıynaǵınıń ekinshi bólimi «Sen áziyzseń, qaraqalpaq hayalı» dep ataladı.

«Hayal dúnyanıń iyesi, er jigittiń tirenishi ekenligi haqqında túsinipler biziń áyyemgi ata-babalarımızdan qalǵan miyraslar da beriledi. Biziń ata-babalarımız hayal-qızlar ushın adamgershilikti, sap húj dandı, opadarlıqtı, Watandı súyiwdi birinshi kriteriya etip qoyadı. Hayal-qızlardıń óz elin, xalıqtıń ar-namısın umıtwına qatal qaraydı, hayaldan shıdamlılıqtı, ózin tutıwın talap etedi. Hayal-qızlar birinshi orıńa Watan, el-jurt, ata-anaǵa xızmet etiwdi qoyadı, - dep pikir bildiredi S.Bahadırova [Bahadırova S., 2017. – 27-b].

Kitapta Tumaris, Zarina, Sparetra, Odatida tariyxıy shaxslardıń batırılıǵı, sulıwlıǵı, qaysarlıǵı hám muhabbatqa sadıqlıǵı sóz etiledi hám házirgi qaraqalpaq qızlarında usı qásiyetlerdiń miyras etip alıńǵanı jóninde óz tolǵanısların bildiredi.

Qızlardıń el qorǵaw, xalqınıń ǵárezsizligi ushın bolǵan gúreslerindegi xalıq dástanlarınıń qaharmanları Gúlayım, Gúlparslın, Qurtqa, Ayparsha obrazları arqalı qaraqalpaq hayal-qızlarınıń mártligi, er jigittiń aqlıǵoyı bolǵanlıǵı atap ótilei. Qaraqalpaq folklorında xalıqtıń etnomádeniyatı jaqsı hám anıq sáwlelengen. Qaraqalpaq xalqı ushın ózleriniń úrp-ádet, mádeniyatınan kelip shıqqan halda ómir filosofiyasın óz folklorlıq shıǵarmalarında, qaharman obrazları arqalı súwretlegen.

«Uran bolǵan Arıwxan, Aqsholpan...» bóliminde qaraqalpaq xalqına usı analar ne ushın uran bolǵanlıǵı haqqında derekler keltiriledi. «Áziyz apalarımız Sarısha ayım, Súyinbiyke, Jupar ana» dep atalǵan bólimde Altın orda dáwirindegi belgili hayal-qızlar, olarǵa tán qásiyetler haqqında sóz etiledi. «Qız baqsı Húrliman hám Qanıǵúl, shayır qız Sápiwra hám Dáme» bóliminde talantlı hayal-qızlardıń qaraqalpaq mádeniyatındaǵı ornı jóninde pikirler keltirilgen. Keyingi bólimde Qumar ananıń mártligi sóz etiledi.

S.Bahadırova qaraqalpaq hayal-qızlarınıń tábiyatın olardıń jámiyetlik hám shańaraqlıq sociallıq xızmetleri arqalı ashıp beredi. Xalıqtıń turmısı, dúnyaǵa kóz-qarasları, ruwxıy bahalıqları, milliyliги hayal-qızlarǵa qatnası, olardıń jámiyettegi ornın til arqalı sáwlelendiredi. Sol arqalı qaraqalpaq tilindegi hayal-qız leksemasın keń túrde túsindirip beredi.

Jer sharındaǵı jáhán xalıqlarınıń mádeniyatları bir birine hesh usamaydı. Bul olardıń óz-ara qatnaslarında, jasaw tárizinde, jámiyettiń gender shárayatlarında óz kórinisin tapqan.

Tildi kognitivlik izertlewler hám álem kórinisin sáwlelendiriwshi konceptosfera tildiń mádeniyat penen baylanıslılıǵın ayqın kórsetip beredi. Koncept quramına kiriwshi jeke konceptler shańaraq, jámiyet penen baylanıslı. Til tek qatnas quralı bolıp qoymastan ol mádeniyattıń

aynası, hár bir tildin áhmiyeti milliy mádeniy koncept hám konceptosferalar kóleminde anıqlanatuǵın kognitivlik ilimnin wazıypasına kiredi. Bul haqqındaǵı E.S.Kubryakovanın pikiri dıqqátqa ılayıq: «входит и описание/изучение систем представления знаний и процессов обработки и переработки информации, и одновременно исследование общих принципов организации когнитивных способностей человека в единый ментальный механизм, и установление их взаимосвязи и взаимодействия» [Kubryakova E.S., 8-9 b]. Solay etip, kognitivlik sistema – adamnıń jeke ómir tájiriybesi, dúnya tanımın sáwlelendiretuǵın bilimleriniń hám aqıl-sanasınıń sisteması.

Konceptlik qurılmalar járdeminde hayal-qız obrazınıń lingvomádeniy mazmunı ashıladı. S.Bahadırovanın miynetlerindeki «hayal» koncepti aktual qurılma, lingvomádeniy, psixolingvistikalıq, lingvokognitivlik ózgesheliklerge iye.

«Bul dáwirlerden qalǵan miyraslardın biri arxeologiyalıq ekspediciyalarda tabılǵan nusqalarda hayal-qızlardı tirishiliktiń anası dep qaraǵan. Xalıqtın túsiginde Ámiwdárya menen Sırdáryanıń ózi hayallar. Kún menen Ay – hayallar, Jer – hayal, suw – hayal, jawın – hayal, ónimdarlıq qudayı – hayal» [Bahadırova S., 24-b].

Qaraqalpaq xalqınıń hayal-qız haqqındaǵı túsinikleri usı qatarlarda berilgen.

Solay etip, insan dúnyanı kognitivlik qurılım arqalı tanıw menen óz kóz qaraların obrazlı leksemalar arqalı bildiredi. Qaraqalpaq xalqınıń milliy turmısı hám dúnya tanıwı hayal-qızlar obrazın táripleytuǵın leksemalarda, turaqlı birliklerde óz kórinisin tapqan.

Hayal leksemasınıń kognitivlik qurılısınıń ishki mánisinde ayrıqsha kórinis beretuǵın maǵlıwmatlar retinde oydı obrazlı beriw, simvollardı qollanıw arqalı boladı. Bul hár bir millettin etnomádeniy dúnya tanıwına baylanıslı kórinis beredi. Hayal-qızlardı sıpatlaytuǵın leksemalarda milliy hám dúnyatanıw ózgesheligi bar.

Bul miynette qaraqalpaq xalqınıń hayal-qızlarǵa bolǵan kóz-qarasları, húrmet, sıylasıq, mádeniyat usaǵan adamgershilik sezimleri ayqın táriplengen.

«Alp anadan, tulpar biyeden», «ana buyırǵı – quda buyırǵı» usaǵan xalıqtın hayal-qızlarǵa bolǵan kóz-qarasları hám qatnasları tiykarında dóregen naqıl-maqallar járdeminde S.Bahadırova hayal ıllılıǵınıń kórinisin táripleydi, olarǵa túsinikler beredi. Miynetti oqıw arqalı qaraqalpaq xalqınıń sanasındaǵı hám dúnyaǵa kózqarasındaǵı hayal-qız leksemasınıń mazmunın tolıq túsiniw múmkinshiligi ashıladı.

Solay etip, qaraqalpaq tilindeki hayal-qız leksemasınıń semantikasın úyreniw xalıq mentalitetiniń ózgesheliklerin anıqlawdın nátiyjeli usıllarınan esaplanadı.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абдиназимов Ш.Н. «Хаял» сөзи ҳаққында // Бердақ атындағы ҚМУ Хабаршысы. – Нөкис, 2015. – № 4. – Б. 104-107.
2. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: Навруз, 2017. 256-б.
3. Кубрякова Е.С. Вопросы когнитивной лингвистики. 2004. – №1.
4. Усенова Г. Инглис ҳәм қарақалпақ тиллериндеги «mother // ана» концептин лингвомәдений аспектте изертлеў. – Нөкис, 2022.

ИЛМИ ҲАМ, ИЖОДИ ҲАМ ИБРАТ ОЛИМА

ҚУРАМБОВЕВА ГУЛАНДОМ КАРИМБОВЕВНА

Тошкент Педиатрия тиббиёт институти

Адабиёт оламида шундай олимлар бўладики, улар ҳам бадиий, ҳам илмий-ижодий фаолият билан баравар шуғулланади. Ҳар икки соҳада ютуққа эришиб, элнинг эътиборини қозонади. Таниқли адабиётшунос олима, ёзувчи, филология фанлари доктори, профессор Саригул Баҳодирова мана шундай фаол, кўп қиррали ижодкор тадқиқотчилардан бири.

Мен Саригул Баҳодирова билан бундан қарийб 20 йил олдин танишганман. 2000 йилнинг бошлари, баҳор ойлари эди. Ҳам шахсий ҳаётимда, ҳам илмий-педагогик фаолиятимдаги илк устозим, отам – филология фанлари доктори, профессор Каримбой Қурамбоев (жойлари жаннатдан бўлсин) мени Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Нажим Давқораев номидаги Тарих, тил ва адабиёт институти биносига бошлаб борди. Илгари Саригул Баҳодированинг мақолаларини газета-журналларда кўп ўқиганману, лекин ўзини кўрмаган эдим. Салобатли, мушоҳадали, босиқ, юзидан нур ёғилиб турган бу аёлни кўрганимда қалбимда бир илиқлик пайдо бўлган.

– Саригул, бу менинг кенжа қизим, унисизга шогирдликка бермоқчиман, у ҳам сизга ўхшаб, олима бўлмоқчи, – деди отам. Шунда С.Баҳодирова: – Жуда яхши иш бўлибди-да. Каримбой, ҳа сенинг бой шахсий кутубхонангдан келажакда ким фойдаланади, агар қизинг йўлингдан кетмаса? – деб мийиғида кулиб қўйгани кечагидек ёдимда.

Саригул опа менга юзланиб, қизиқишларимни суриштиргач: – Адабий алоқалар мавзуси энг долзарб, аиникса, ўзбек-қорақалпоқ адабий алоқаларида Миртемир ижодининг ўрни ҳали қорақалпоқ адабиётида ҳам, ўзбек адабиётида ҳам тўлиқ тадқиқ қилинмади, шуни мавзу қилиб олсанг бўлади, – деди ва илмий раҳбарликка розилик хати ёзиб берди. Бу хат мен учун гўё илм майдонига киришимга оқ йўл тилаган мактуб эди. Кейин тадқиқотим юзасидан илмий раҳбарим олдиға тез-тез бориб, у кишининг қимматли маслаҳатларини олганман. 2005 йили С.Баҳодированинг илмий раҳбарлигида номзодлик диссертациямни ҳимоя қилдим. Агар устозинг бургут бўлса, тоғларга, булбул бўлса, боғларга етаклайди, деганлари бежиз эмас экан. Саригул Баҳодированинг мени илм оламига олиб кириши ҳаётда ўз ўрнимни топишимга, илмий фаолиятимда озми-кўпми ютуқларга эришимга сабаб бўлган.

Саригул Баҳодирова Қораўзак туманида ишчи оиласида дунёга келган. Ўрта мактабни тугатгач, адабиётга бўлган ҳавас уни Қорақалпоқ давлат педагогика институтига етаклайди. Нуфузли илм даргоҳининг тарих-филология факультетида ўқиб юрган йилларидаёқ ўзининг билимга чанқоқлиги, ўткир зеҳни билан тенгдошларидан ажралиб турган. 1966 йили ушбу олий ўқув юртини имтиёзли диплом билан тугатиб, илм йўлидаги илк қадамларини Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлимининг Н.Давқараев номидаги Тарих, тил ва адабиёт институтидан бошлайди.

Талабалик йилларидан бошлаб ўз қаламини илмда синаб кўрган ёш тадқиқотчи илк бор қорақалпоқ мумтоз шоири Бердақ асарларига мурожаат қилади. Кейинчалик кетма-кет республика матбуотида чоп этилган мақолалари, насрда эълон қилган ижод намуналари уни илмий-адабий жамоатчиликка яқиндан танитди.

Саригул Баҳодирова илмий фаолиятини замонавий қорақалпоқ ҳикояларини ўрганишдан бошлади, номзодлик диссертациясига шу мавзунини танлаган. Олимнинг адабиётшуносликдаги омади шундаки, у йирик адабиётшунос, академик М.К.Нурмухаммедов илмий раҳбарлигида 1970 йили “Замонавий қорақалпоқ ҳикоялари” номли номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилади.

С.Баҳодирова фикр доираси кенг, илмий тафаккури теран, кўп қиррали олима. Унинг қорақалпоқ фольклоршунослиги юзасидан олиб борган илмий ишлари, эълон қилган мақолалари, унинг адабиётшуносликнинг бу соҳасидаги кенг имкониятидан, илмий салоҳияти мукамаллигидан далолат беради. У ёзувчи сифатида бир қанча роман, қисса, повесть ва ҳикоялар туркумининг муаллифи, 400 дан ортиқ илмий мақолалари ва бир неча рисоалари чоп этилган олима.

Ўзининг бой тарихий мероси, маданияти, миллий ўзига хосликларини кўз қорачиғидек асраб қолган қорақалпоқ халқининг инсоният тараққиётига қўшган ҳиссасини илмий жиҳатдан далиллашни мақсад қилган олима халқ оғзаки ижоди ва қорақалпоқ насрини докторлик диссертациясига таҳлил объекти қилиб танлайди. Салкам йигирма йиллик илмий тадқиқоти самараси ўлароқ 1987 йили изланишларини якунлаб, шу мавзуда докторлик диссертациясини таниқли тюрколог олим, профессор З.С.Кедринанинг раҳбарлигида ҳимоя қилади. Тадқиқот машҳур олимлар Г.И.Ломидзе, З.Г.Османова, З.С.Кедрина, А.И.Алиева, Р.Ю.Осуповлар томонидан қорақалпоқ фольклоршунослигига қўшилган муносиб ҳисса тарзида эътироф этилади.

С.Баҳодированинг ташаббускорлик, ташкилотчилик фаолияти ҳам барчага ўрнак. Қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди намуналари “Қирқ қиз” ва “Едиге” дostonларини дунёга кенг тарғиб қилиш мақсадида олима биринчилардан бўлиб халқаро илмий конференциялар ўтказиш ташаббуси билан чиққан. Ҳар иккала дostonнинг Германия, Япония, Туркия, Кипр, Озарбайжон, Қирғизистон ва Қозоғистон каби давлатларда ҳам оммалашишига камарбаста бўлган. Айниқса унинг “Қорақалпоқ фольклорининг 100 жилдлиги”ни нашрга тайёрлаш ишларига раҳбарлик қилгани таҳсинга сазовор.

Халқ оғзаки ижоди намуналарини авлоддан авлодга етказишда бахши-жировларнинг ўрни алоҳида. Уларнинг ижро маҳоратини илм даражасига кўтаришни ният қилган олима қорақалпоқ жировлари, уларнинг мусикаси бўйича кўплаб халқаро конференция ва симпозиумларда маърузалар қилган. Унут бўлиб кетаётган қорақалпоқ жировларининг 151 та куйини аниқлаган. Бу ҳам мақола қаҳрамонининг қорақалпоқ бахшичилиги санъати ривожига қўшган бекиёс ҳиссасидан далолат.

Саригул Баҳодирова жаҳонгашта олима. У Уфа, Элиста, Анқара, Кунья, Измир ва бошқа шаҳарларда ўтказилган илмий анжуманларда ўз маърузалари билан иштирок этган. Халқаро минбарларда қорақалпоқ халқининг бой тарихий ўтмиши, халқ оғзаки ижоди ва замонавий адабиёти юзасидан, қорақалпоқ адабиётшунослиги ютуқлари ҳақида маърузалар ўқиди. Бир қанча мақолалари чет эл журналларида босилган. У нафақат олима, балки қорақалпоқ насрида ўз овози ва ўз қаламига эга танилган ва тан олинган ёзувчи ҳамдир. XX асрнинг 70 йилларида қорақалпоқ адабиётига насрий асарлари билан кириб келган ёзувчи “Онамга хат”, “Оғайин”, “Аёллар”, “Одамни одам бахтли қилади”, “Инсон тақдири”, “Умр сабоғи”, “Тақдир”, Кечиккан солдат”, “Урушдан сўнг”, “Тўмарис ва Кир”, “Шункор эди қанотидан қайрилди” каби роман, повесть ва ҳикоялари билан кенг жамоатчиликка танилди.

С.Баҳодированинг “Қорақалпоқ қандай халқ” номли асари билан танишган китобхон қорақалпоқ халқининг келиб чиқиш тарихи, фольклори, урф-одатлари, ўлмас қадриятлари, жиров-бахшилари ва қўбизлари ҳақидаги бой маълумотлардан воқиф бўлади. Айниқса китобга киритилган “Халқим менинг қувватим” номли илмий-публицистик очеркда муаллиф қорақалпоқ халқини “ёлғон гапиришни билмайдиган, тўғри сўздан қайтмайдиган, дўстини сотмайдиган, беозор, тинчликсевар, биродарини бошига кўтариб қадрлайдиган, охириги бир тўғрам нонини фарзандларига бермасдан сенга берадиган, оккўнгил, юраги тоза, нияти холис, дўстига фақатгина яхшилик тиловчи халқ”, дея фахр ва ифтихор билан эътироф этади. Қорақалпоқ халқини яқиндан билган инсон бу таърифларда заррача бўрттириш ёки ёлғон йўқлигига амин бўлади. “Агар қорақалпоқ билан қўшни бўлсанг, у ўз фарзандига қарамаса ҳам, сенинг фарзандингга ғамхўр бўлади”. Кўринадики, С.Баҳодирова қорақалпоқ миллатига хос самимийлик, соддадиллик, қўшнисининг тўй-маъракасини худди ўзининг тўй-маъракасидек ўтказиш, бу миллатнинг ҳеч бир китобда ёзилмаган ота-боболардан мерос бўлиб келаётган қорақалпоқ уруғлари ҳақидаги қонун қоидалари, уруғлар ўртасидаги муносабатлар, қиз узатиш маросимларини нозик кузатиб, теран мушоҳада қилган.

Муаллиф учун дунёда ягона гўзал маскан, ажойиб бир диёр бор. Бу – унинг Ватани Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон:

*Киндик қоним томган она Ватаним,
Сендан ортиқ бойлик керакми менга?*

“Ватанимнинг олтин тупроғига оёғим тегса, мендан кучли инсон йўқ, халқим турган жойда дунёдаги энг кучли инсонга айланаман”, - дейди ёзувчи. Ўзи мансуб миллатга хос хислатлар ва она юртини бундан ортиқ яна қандай таърифлаш мумкин?! Ўзи туғилиб ўсган замин ва халқини кўз қорачиғидек асрашни фарзандлик бурчи деб билган С.Баҳодирова “Қорақалпоқ қандай халқ” китоби билан келажак авлодга жуда катта мерос қолдирган.

Китобда шунингдек “Айқулаш”, “Тўққиз қумалоқ”, “Оқсуяк” каби қорақалпоқ халқ ўйинлари, бахши-жировларнинг ижро маҳорати, наво куйлари-ю қўбизларнинг таърифигача берилган.

Ҳикоя ва новелла жанрларининг ўзига хослиги, ёзувчи маҳорати, қорақалпоқ романларида аёллар образи масаласи С.Баҳодировани кўпроқ қизиқтирди. Айниқса, унинг “Онамга хат” ҳикоясида турмуш ўртоғи ноҳақ айблов туфайли қамалиб, фарзанд тарбияси билан ёлғиз ўзи шуғулланган онанинг жасорати тасвирланган бўлса, “Урушдан сўнг” повестида ватан олдидаги муқаддас бурчини адо этишни мақсад қилган фарзандларнинг онага мурожаати ҳаққоний ёритилган. Уруш туфайли эркаклар зиммасидаги барча машаққатли меҳнатлар, пахта терими бўладими, деҳқончилик, чорвачилик дейсизми, бари аёллар гарданига тушгани, ҳомиладор аёлларнинг пахта далаларида кўзи ёриши, қишлоқда эркак зоти қолмаганлиги туфайли туғилишнинг ҳам йўқлиги, бир сўз билан айтганда, ўша даврнинг мудҳиш ҳаёт тарзи қаламга олинган. Жангга отланган турмуш ўртоғи ва фарзандининг оиласи бағрига соғ-саломат қайтишини интизор кутган ва бунинг учун барча нарсга тайёр мард, танти, матонатли аёл образи китобхонни бугунги доруломон кунларнинг қадрига етишга ундайди. С.Баҳодирова насрий асарларида қай мавзуни қаламга олмасин, китобхоннинг эстетик дидига таъсир қила оладиган, уни мушоҳада қилишга чорлайдиган қалам соҳибаси.

Мамлакатимиз илм-фани тараққиётида ҳам олиманинг муносиб ҳиссаси бор. Унинг илмий раҳбарлигида бир неча диссертациялар ҳимоя қилинган. Айни дамда олима Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти ҳузуридаги илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш аъзоси.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Нажим Давқораев номидаги Тарих, тил ва адабиёт институтида кичик илмий ходимликдан институт директори лавозимигача бўлган меҳнат фаолияти С.Баҳодированинг қанчалик серғайрат, ўз устида тинимсиз ишлайдиган, касбига садоқатли, устозлик мақомига содиқлигидан далолат беради. Бугун ўзининг табаррук 80 ёшини қарши олаётган устоз олима, филология фанлари доктори, профессор Саригул Баҳодировага мустаҳкам соғлиқ-саломатлик, илмий фаолиятида муваффақиятлар ва оилавий хотиржамлик тилаймиз.

САРЫГУЛ БАҲАДЫРОВА – ИЛИМПАЗ ҲАМ ЖАЗЫЎШИ

БЕКБЕРГЕНОВА МАРИЯ ДОСБЕРГЕНОВНА

Эжинияз атындагы Нокис мамлекетлик педагогика институты

Аннотация: Мақалада С.Баҳадырованың прозасында образлардың жасалыўы ҳәм көркем сөз шеберлиги сөз етилген. Жазыўшының «Хаяллар», «Бала- белдиң димары», «Рәўшан», «Ағайин» ҳәм т.б. шығармаларындағы образлардың жасалыў усыллары көркем баянланған. С.Баҳадырова прозасында ана образының жасалыў өзгешелиги жазыўшы К.Султановтың «Ақ дәрйя» романында Назлы кемпир, Г.Есемуратованың «Жийрен» повестиндеги аналар образлары менен салыстырмалы үйренілген. Сондай-ақ жазыўшының шығармаларында қахарманлардың руўхый дүньясы шебер сүўретленген.

Таяныш сөзлер: образ, тема, сюжет, стиль, шеберлик, типология

Аннотация: В статье рассматриваются методы создания художественных образов в творчестве С.Бахадировой. Писательские «Хаяллар», «Бала – белдиң димары», «Рәўшан», «Ағайин» и др. художественно описаны приемы создания образов в его произведениях. Характеристики образа матери в прозе С.Бахадировой сопоставлены с образами матери в романе «Акдарья» писателя К.Султанова, с образами матери в повести «Жийрен» Г.Есемуратовой. Также описана художественная сущность произведений писателя.

Ключевые слова: образ, тема, сюжет, стиль, мастерство, типология

Abstract: The article describes the creation of images and the mastery of literary expression in the prose of S. Bakhadirova. The methods of creating images in the author's works such as «Hayallar», «Bala – beldiñ dimarı», «Rawshan», «Ağayin» and others are described in detail. The originality of the image of the mother in S. Bakhadirova's prose is comparable to the image of the tender old woman in the novel “Aqdarya” by K.Sultanov, and the images of the mother in the novel “Jiyren” by G. Esemuratova. Also, the writer's works skillfully depict the spiritual world of the heroes.

Key words: image, theme, plot, style, skill, typology

Жазыўшы ҳәм илимпаз Сарыгүл Баҳадырова 1944-жылы Қараөзек районында туўылған. Аўыллық орта мектепти 1962-жылы тамамлап, Қарақалпақ мамлекетлик педагогикалық институтына оқыўға киреди.

1967-70-жыллары Ташкентте Өзбекстан Илимлер академиясының аспирантурасында оқыды ҳам 1970-жылы «Хэзирги қарақалпақ гүрриңлери» деген темада кандидатлық диссертациясын жақлады. Соннан баслап ол Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлимининң Н.Дәўқараев атындағы тил ҳам әдебият институтында илимий хызметкер, бөлим баслығы лаўазымларында иследи.

Сарыгүл Баҳадырова 1985-жылы «Фольклор ҳам қарақалпақ совет прозасы» деген темада докторлық диссертация жумысын жақлады. 1991-жылдан 2009-жылға шекем Н.Дәўқараев атындағы тил ҳам әдебият институтының директоры лаўазымында иследи. Ол 1996-жылдан баслап Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының ағзасы.

Сарыгүл Баҳадырова «Хаяллар», «Өмир сабағы», «Тәғдир», «Кешиккен солдат» повесть ҳам романлардың, сондай-ақ бир қатар «Аннама хат», «Бала- белдин димары», «Ағайин» ҳам т.б. гүрриңлердин авторы. Ол Қарақалпақстан Жаслар аўқамы сыйлығының лауреаты.

С.Баҳадырованың «Роман ҳам дәўир», «Фольклор ҳам қарақалпақ совет прозасы», «Китаби дедем қорқыт», «Қоблан», «Едиге» ҳам «хэзирги әдебият ҳаққында ойлар» атлы илимий мийнетлери бар.

Сарыгүл Баҳадырова Беруний атындағы Өзбекстан Республикасының мәмлекетлик сыйлығының лауреаты.

XX әсирдин 60-70-жыллары қарақалпақ әдебиятында көркем шығармалар жазатуғын ҳам соның менен бирге, илимий-изертлеў жумысларын алып баратуғын көркем сөз шеберлери дөретиўшилиқ майданға келди. Сарыгүл Баҳадырованы солардың бири сыпатында атап көрсетиўге болады. Бул қубылыс қарақалпақ миллий әдебиятындағы жеке өзине тән өзгешелик болып есапланады. Усы өзгешеликке ийе С.Баҳадырова қарақалпақ прозасында әҳмийетли мәселелерди көтерип, қурамалы образларды жасап, миллий әдебиятты айтарлықтай жетискенликлерге еристирди.

Жазыўшы Сарыгүл Баҳадырова өз дөретиўшилигин дәслепп гүрриңлерден баслады. Автордың гүрриңлери турмыстағы әпиўайы ўақыялардан үлкен идеялық жуўмақ шығарыўы менен ажыралып турады.

Оның «Анама хат» гүрриңинде коллективизация дәўирининң трагедиялық ақыбетлери сүўретленеди.

Бул гүрриңде қыздың анасы менен сырласыўы формасында, яғный оның анасынан кеширим сорап жазған хаты арқалы бир шаңарақтың тәғдири баян етиледи. Қыздың әкеси жала менен қамалып кетеди, қыз анасы менен екеўи қалады.

Мине, усы ўақытта көрген қыйыншылықларын, өзининң жүрек сезимлерин қыз анасына хат формасында жазып сырласады. Қыз өзи ер жеткеннен кейин анасын түсинип, оннан кеширим сорады.

С.Баҳадырованың шығармаларында қаҳарманлардың руўхый дүньясы оғада бай болып келеди. Бул қубылыс сол дәўирдеги қарақалпақ прозасындағы көп шығармаларға тән болды. Қырғыз жазыўшысы Шынғыс Айтматовтың прозасындағы ана образлары бул ҳәр бир оқыўшыны ойландыратуғын ҳам тәрбиялайтуғын әдебият үлгилери. Бул образлар қаҳарман образын жасаўдың жаңа формасын келтирип шығарды. Бизинң миллий қарақалпақ прозасында да анаға арналған шығармалар, әжайып ана образлары жазыўшыларымыз тәрпинен сүўретленген Қ.Султановтың «Ақ дәрья» романында Назлы кемпир, Г.Есемуратованың «Жийрен» повестиндеги аналар образлары буған

мысал бола алады. С.Бағадырованың гүрриндеріндегі ана образының жасалуы да усы жазыушылар кәлеми менен бир үнлес келеди.

Шаңарақ, ана хәм перзент арасындағы қарым-қатнастар жазыушының «Бала-белдин димары» гүрринде қойылған мәселе. Бул гүрринде психологизм жүдә күшли. Турмыс курып, бардамлы жерге келин болып түскен нашар өз төркинине қыдырып келеди. Төркиннен үйине қайтып баратырған ол жолда изинен биреудин бақырып-шақырғанын еситти. Тоқтап қараса, шеңгеллердин арасынан жер қуртындай қыбырлаған бир баланы көреді. Топыраққа бөленген баланы ол танымады. Бала оған келип «Мени туўған сен бе?» деп сорады хәм Айша лал болып қалды.

Баланы еплеп алдап қайтарса да, оның адымы атылмай, тап изге жүрип баратырғандай сезилди [Бағадырова С., 1982. – 14 б].

Гүррин көлеми бойынша қысқа болыуына қарамастан, мазмуны терең, турмыстағы әхмийетли мәселелер – көркем әдебияттағы орайлық темалардың бири- әдеп-икрамлылық машқаласын сүүретлейди.

Бала ата-анасыз өспеу керек, деген идея жазыушының «Рәўшан» атлы гүрринде де даўам еттириледі. Мухаббат хәм бала, бир-биреуді түсинип жасау – бул шаңарақтың хақыйқый бахыты, деген жуўмақ жасалынады бул гүрринде.

Мухаббат, сүйген ярына садықлықты сақлап қалыу – С.Бағадырованың «Кешиккен солдат» повестиниң өзегі.

Сондай-ақ сатқынлық, еки жүзлилик турмысымызда ушырасып туратуғын хәдийселер де оның прозасында сәўлелениўин тапты.

Мине, усы турмыслық ўақия С.Бағадырованың «Ағайин» атлы гүрриниң темасы. Нарымбет ғарры инисиниң басшы болыуын еситкеннен, оны келеди деп бир қойды сойып, таярлық көреді. Тап усы ўақытта мәжилис келеси хәптеге қалдырылғанлығы, Насырдың жумыстан шыққанлығы хаққында гәп тарайды.

– Пах, тәўир болған екен шыққаны, атаңа нәлеттиң баласынан күйип едим, - дейди тисленип.

– Ағайин емес пе? - деген биреудин сорауы да оны өзине келтирмейди.

– Қаяқтың ағайини, ол болса қыпшақ, мен болсам қарамойын, үш қайнатқанда сорпамыз қосылмайды. Қаңғып жүрген жеринен мен едим әкелген, бизиң үйдин жуўындысы менен адам болды. Сол жақсылықты билди ме, тойдырғанның сақалына, деп кетти!...

– Өзим де бир нәрсени билемен-аў, ақыйрын берсин деп жүр едим, мине, айтқаным келди, - деп билгишсинип мардыйыңқырап қойды. Буннан кейин де ол көп нәрселерди айтып ишиндеги дебдиўин шығармақшы болып еди, жағдайдан пайдаланып хабаршы жигит өзиниң бөлинип қалған сөзиниң изин жалғады.

– Биротала жумыстан босаған емес, бурынғы орнынан көтерилипти. – Барлық гелле Нарымбетке бурылды. Нарымбеттиң есине үйиндеги таярлық түсти ме, я қараған көзлерден тартынды ма, көпшиликтен сытылып сыртқа қарай адым атты.

– Бул рет келмесе, ендиги рет келер. – Өзинше әлле бир нәрселерди гүбирлениўи менен далаға шығып кетти. Оның бул гүбирлениўи енди, әлбетте, жаманлау емес екенлиги хәммеге түсиникли еди» [Бағадырова С., 1982. – 9 б].

Бул мысалдан көринип турғанындай, пайдасы тиймеген ағайинди, тап туўысқан иниси болыуына қарамастан жаманлайтуғын унамсыз тип-сатиралық образ Нарымбет жетерли дәрежеде исенимли жасалған.

Жазыушы С.Бағадырованың дөретиушилиги тематикалық кеңлиги менен де өзгешеленип турады. Автордың гүрриңлери, повесть хәм романларында хәзирги дәуир адамларының курамалы өмирден алжаспауы мәселелери де өзекли тема етип алынады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бағадырова С. Турмыс сабағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1982.
2. Бағадырова С. Тағдир. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
3. Бағадырова С. Тумарис. –Ташкент: Наврӯз, 2018.

ЕЛИ-ХАЛҚЫМ, МИЛЛИЙ МИЙРАСЛАРЫМ ДЕП...

(Профессор С.Бағадырованың «Қарақалпақ қандай халық» мийнети мысалында)

ҚУДИЯРОВ АЛИШЕР РАМЕТУЛЛАЕВИЧ

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети қурамындағы Репрессия қурбанларын еслеу музейи, Нөкис

Аннотация. Мақалада С.Бағадырованың белгили илимпаз, әдебиятшы, өз халқының мийрасларын кең жәмийетшиликке танытыуда пидайы инсан екенлиги илимий мийнетлери тийкарында көрсетип берилген.

Таяныш сөзлер. Фольклор, өтмиш, мийрас, естелик, аўыз-еки әдебият.

Өтмишке итибар берип қарасақ, әсиресе жасап атырған халықлардың турмысына дыққат аўдарсақ, хәр бир халықтың жәмийетте өз орнына ийе болыуында, сол халықтың арасынан өсип шыққан тарийхий тулғалардың, ойшыллардың хәм алымлардың жәмийеттиң раўажланыуы жолындағы ой-пикирлери үлкен әхмийетке ийе. Себеби, олар бәрқулла өзиниң халқының келешегі, раўажланыуы ушын күш жигерин жумсау менен бирге өсип киятырған әўладты тәрбиялауға умтылғанын көремиз.

Халқымыздың усындай бай тарийхын хәм олар дөреткен мийрасты қәстерлеген, оны кейинги әўладқа жеткеріу ушын, халқымыздың атын жоқары көтеріу жолында ели ушын хызмет еткен пидайы инсанлардың бири, профессор Сарыгүл апа Бағадырова болып есапланады. С.Бағадырова қарақалпақ халқының аўызеки әдебиятын, бай мийрасларын, халқымыздың турмысында из қалдырған инсанлардың хызметлерин изертлеуге өзиниң салмақлы үлесин қосқан илимпаз ретинде белгили. Бул дәрежеге ол өзиниң тынымсыз хәрекетлери хәм оғада машақатлы мийнет жемисиниң арқасында ерискен. Сонлықтан да, илимпаздың өмир жолы, оның илимий мийнетлериниң, хәр биримиз ушын, әсиресе илим жолына қәдем қойып атырған жаслар ушын өрнек екенлигин уғып барыуымыз керек. Белгили илимпаз С.Бағадырова өзи таңлаған тараўдың шын мәнисиндеги пидайысы екенлигин, халқымыздың бай мийрасларына арналған китаплары, конференция материаллары хәм топламларда, газета-журналларда жәриялаған мақалаларынан көремиз.

Буған белгили әдебиятшы апамыз Сарыгүл Бағадырованың 2010-жылы «Еркин Қарақалпақстан» газетасында «Хәзирети ата-баба қалдырған байлықлар» темасындағы мақалалар дүркими хәм ондағы халқымыз тарийхына болған сезимлерди қалайынша

көрсетемен деген толғаулар халқының тарихына қызыққан хәр бир инсанды толғандырса керек. Бунда мақала авторы С.Бахадырова өз сезимлерин төмендигише келтиреді: 1997-жылы биринши рет Түркияға халықаралық илимий конференцияға бардым. Конференция ашылған күни бир журналист келип, меннен интервью алғысы келетуғынын билдирди... Сонда мен бизиң халық сыпатында басқаларға айтатуғын немиз бар деген сораў менен бетпе-бет ушырастым. Сол сораўға жуўап табыў мақсетинде тынбастан ислеймен, излеймен, изленемен. Ата-бабамның қолы менен исленген, таланты менен дөретилген байлықларынан жуўап таўып тынышланаман, оларды басқаларға айтқым келеди, сол ўақытта мен асаў Әмиўге усайман, мени ҳеш ким тоқтатпаса, бар күшим менен мәўиж урып, дәрйадай бурқасынлап ақсам деймен, қуйынлатып қатты самал болып желсем деймен, үргин болып хўўлесем, гүлдирмамадай гүлдирлеп, жерге нөсерлеп қуйған жаўын болып жаўсам деймен. Усылай ата-бабаларымның әрўақларын шақырып жазғаным менен мен ол байлықтың сырларын ашып бере алсам не жақсы? Бирақ тәўекел етип көрейин. [Бахадырова С., 2010. – 3 б].

Тыным бермеген усындай ойлар, қыяллар халқының өтмишине қызыққан хәр бир инсанға үлкен қозғаў салары сөзсиз еди. Ҳақыйқатында да, хәр бир болажақ илимпаз, усы аймақта туўылып өскен, ержетип камалға келген хәр бир инсан мен халқымның қандай байлығы менен мақтаныш етемен хәм оны қалайынша көрсетемен деген сораўлар менен жасап, оған жуўап табыўға ҳәрекет етиў керек. Сонлықтанда, илимпаз апамыздың исин даўам етип, өзимиздиң, халқымыздың, жасап атырған аймағымыздың не менен мақтаныш етемиз, келешек урпақларымыз алдындағы ўазыйпаларымызды жуўапкершилик пенен атқарыўға өзлеримиздиң үлесимизди қосып барсақ, халқымыздың атын кең жәмийетшиликке танытыўда, үгит-нәсиятлаўда үлес қосқан боламыз.

Илимпаздың «Қарақалпақ қандай халық» китабы жүрек төринен жазылған мийнет. Китапта «Қарақалпақ қандай халық» деп сораў қойыў менен, оған халқымыздың өтмиш турмысы арқалы жуўап береді. Китапты оқыў арқалы халқымыздың тарихының, мийрасларының, жериниң, тәбиятының, улыўма күнделикли турмысының оғада бай екенлигиниң гуўасы боласаң. Китапта қарақалпақ халқының пайда болыўы, қарақалпақ хаял қызлары, қарақалпақлар турмысында аттың орны, халқымыздың мақтанышы, бай мийрасы, өзгешеликлерин көрсетип беретуғын жыраў, дәстанлары ҳаққында оқыўшыны өзине тартатуғын қызықлы хәм қунлы мағлыўматлар береді. Усы турмысты әпиўайы тил менен, оқыўшыға қызығарлы етип жеткерип бериўи үлкен тәжирийбени, халқымыз тарихының жан күйери екенлигин көрсетип турыпты. Буған жуўапларды тил менен жеткерип бериў қыйын. Буған мысалларды төмендеги қатарлар арқалы билиўимизге болады.

Әмиўдиң суўындай мазалы суў жоқ. Оның суўы шийрин, ылайлы суў болыўына қарамастан булақтың суўындай мазалы, жаңа саўылған сүттің дәминдей жағымлы, жумсақ. Усылай тәрийплегеним менен Әмиўдәрйаның суўының дәмин еле жеткизип бергеним жоқ. Булақтың суўы таза, мөлдир, ал Әмиўдиң суўы ылай. Бул ылай суўды қалай мақтайсыз, деўи мүмкин. Ал, усы ылай суўдың дәмин тил менен тәрийплеў мүмкин емес. Усы суўды ишип өскен барлық жемистиң дәми, қустың, малдың дәми басқаша. Әмиў бойында өскен жемистиң дәмин ҳеш жерден таба алмайсыз. Әмиў бойында кең жайлаўда өскен сыйыры менен қойының, қуслардың гөшин бир жесеңиз, оны умыта алмайсыз, оның дәмин ҳеш жерден таба алмайсыз. Бул Арал теңизи этирапына күн нурының басқаша түсиўинен бе, яки усы жердиң топырағының

хасыллығы ма, яки дәрьяның қайырында жасап атырған тиришиликтен бе екен, ким билсин? [Бағадырова С., 2017. – 156].

Сарыгүл Бағадырова газета редакторы менен сәўбетинде, «қарақалпақлар ески халық, саны аз болғаны менен дүньяға мақтана алатуғын мийрасы, миллий байлығына ийе халық. Мен соны түсинип турып, тыныш жата алмайман. Өз халқымның әжайып миллий мийрасын дүньяға танытыў мениң мақсетим» - деп жазыў менен бирге «миллий мийрасты қадирлеў, оған шаң тийгизбей сақлаў ҳәммениң ўазыйпасы. Ол ҳәмме ушын бирдей, ол халық байлығы, сени басқа халықлардан ажыратып беретугын, сениң қандай халық екенлигинди көрсететугын, ол ата-бабаның таланты менен жыйналған байлығы» [Өтегенов Ж., 2020. – 3 б] - деп жоқары баға береді.

Өтмиш тарийхымызды ҳәм оның аўызеки әдебиятын изертлеўши илимпазлардың атап көрсетиўи бойынша, халқымыздың тарийхына терең дыққат аўдарып қарасақ, барлық дәўирлерде де бизиң ата-бабаларымыз руўхый байлыққа көп кеўил бөлген. Биз материаллық байлықтан гөре руўхый байлық пенен жасап келген халықпыз. Дүньяда ҳеш ким өзгерте алмайтуғын бир тарийх бар, ол ҳәтте қылышынан қан тамып турған патшалардан да қорықпай, өз пикирин айта алады. Бул халықтың ядында сақланатуғын тарийхы. Оның сиясат пенен, дәўири менен жумысы жоқ, ол тек болғанды айтады. Ол бөрттириўи, детальларын күшейтиўи мүмкин, бирақ өз пикирин айтпай қалмайды. Аўызеки тарийхтың сақланатуғын жери – халықтың яды, аўыз әдебияты [Бағадырова С., 2017. – 20 б], - деп көрсетсе де, жоқарыдағы сәўбеттеги қатарларды да келтирип өткенди мақул көрдим. “Хәр бир қарақалпақтың қорасында малы болмаса да, төринде ала мойнақ дуўтары болған, сол дуўтар арқалы халықтың миллет сыпатында руўхын сақлаған, тарийхтың узақ мәнзилинде халыққа күш берген, руўхландырған байлығы. Усы рух миллийлигимиздиң коды фольклорда сақланады” [Өтегенов Ж., 2020. – 5 б] - деп жазады.

Усындай тарийхымызды ядында сақлаған қарақалпақ халқы түрли тарийхый себеплер менен өзиниң жайлаўы менен қыслаўын таслап көшип, ўатаннан, жерден, суўдан, күн-көристен айрылса да, олар өзлериниң руўхый азығы – аўызеки дөретпелерин яд етип өзи менен бирге алып жүрген. Бунда қарақалпақ халқының ядының бир бөлеги сыпатында көркем сөзи ҳасыл ғәзийнесиниң алтынлары ҳәм гәўхарлары – оның әсирлер даўамында дөреткен аўызеки мийраслары үлкен орын ийелейди. Сонлықтанда, ҳәзирги ўақытта тарийхшыларымыздың алдында турған ең әҳмийетли мәселелердиң бири – қарақалпақ халық аўызеки дөретпелерин, көркем әдебий шығармаларын тарийхый дерек сыпатында үйрениў арқалы дереклик базасын кеңейтиў болып табылады.

С.Бағадырова қарақалпақ әдебияты ҳәм фольклорын дүньяға танытыўда тек өзиниң жеке мийнетлери менен ғана емес, ал бул жумысты шөлкемлестириў уқыбы бойынша да ажыралып турады. Көпшиликтиң есинде болса керек, 1997-жылы сентябрь айында Нөкис қаласында қарақалпақ халқының дүньяға белгили “Қырық қыз” дәстаны бойынша халық аралық конференция үлкен той, байрам дәрежесинде өтті. Усындай халық аралық конференциялар оның шөлкемлестириў ҳәм басшылығы менен Нөкис қаласында “Алпамыс” ҳәм “Едиге” дәстанлары бойынша да өткерилди. Хәзирги ўақытта изли-изинен баспадан шығып атырған қарақалпақ фольклорының 100 томлық бай ғәзийнесин халыққа инам етиўди ойластырған ҳәм шөлкемлестирген ең белсендилердиң бири Сарыгүл Бағадырова болып табылады [Жәримбетов Қ., 2014. – 3 б].

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев «қарақалпақстанлы илимпазлар тәрәпинен 100 томнан ибарат “Қарақалпақ фольклоры” баспадан шығарылғаны үлкен мийнеттиң өними екенине гуман жоқ. Ендиги ўазыйпа әне усындай бийбаҳа руўхый байлықтың жас әўладымыздың жүрегинен терең орын алыўы ушын перзентлеримиздиң китап-кумарлық мәдениятын арттырыўдан ибарат... жаслардың китап оқыўға болған қызығыўын асырыўға, оларды китап пенен дос болыўға, халықтың китапханлық дәрежесин жәнеде асырыўға айрықша итибар қаратыў лазым болады» [Мирзиёев Ш., 2018. – 217 б], -деп халқымыздың бай мийрасына, келешегимиз болған жаслар тәрбиясындағы орнына жоқары баҳа берип өткен еди.

Ал, илимпаз апамыздың өзиниң қарақалпақ фольклорын баҳалаўынша, Қарақалпақ фольклоры аўызеки түрде қәлиплескен халқымыздың әйемги дәўирден бери жыйнап әкелген руўхый мәдениятының, ақыл-ой, философиясының жыйынтығы. Бир нешше мың жыллық тарийхый, социаллық-жәмийетлик ўақыяларды өз ишине қамтыған теңсиз миллий байлық. Қарақалпақ фольклоры аўызеки сөз хәм музыка менен жақсылық, гөззаллық, адамгершиликти үйретеди, ол жаўызлыққа қарсы гүресип келди, жасларды Ыатанын сүйиўге, халықлар дослығын қәдирлеўге, ҳадаллыққа тәрбиялап келди. Бул мийрасымыз тарийхтың бирнеше жүз жыллық сынақларынан өткен, ата-баба өз әўладын руўхы бай, жоқары адамгершиликли, жан-жақлама жетилискен бәркамал инсан етип тәрбиялаўда пайдаланған тәжирийбеси [Баҳадырова С., 2015. – 19 б].

Сарыгүл Баҳадырованың көплеген мийнетлери баспа сөзде жәрияланып, халқымыздың бай мийрасын үйрениўде хәм жасларды ўатансүйиўшилик руўхында тәрбиялаўда бүгинги күниде өз әҳмийетиниң жоқары екенлигин күнделикли турмыс көрсетип бермекте.

Сарыгүл Баҳадырова илим тараўында тынымсыз шаршамай мийнет етип, өзиниң көп ғана баҳалы мийнетлери менен иззет-хүрметке ийе, абырайға ерискен инсан. Оның өмир жолы хәм ислеген ислери бүгинги күнги жасларымыз, әсиресе илим жолына қәдем атлаған хәр бир болажақ илимпаз ушын үлги мектеби болып есапланады. Себеби, жасларға хәм шәкиртлерине тәлим-тәрбия бериўден жалықпайтуғын, өзиниң кәсибиниң пидайы илимпазы ретинде хүрметке миясар болды. Оның өмири хәм дәретиўшилик хызметиниң тийкарғы мазмуны илимге хәм халқына хызмет етип, мәдениятын раўажландырыўға тынымсыз умтылыўда болды. Халқымыздың өтмиш мийрасын үйрениўде орны бар хәм инсанийлық пазыйлетлерди бойына жәмлеген Сарыгүл Баҳадырованың мазмунлы өмир жолы хәр бир инсан ушын өрнек болып есапланады.

Белгили илимпаз, «халқымның тарийх соққыларында жоқ болып кетпей бүгинги күнге жетиўин... қаншама қыйын жолларды басып өтип» изертлеп киятырған қарақалпақтың мәрт қызы Сарыгүл Баҳадырованың мазмунлы 80 жасқа толыўы менен шын жүректен қутлықлап, илимий дәретиўшилик жумысларында талмас күш-жигер, беккем ден-саўлық, халқымыздың ийгилиги ушын жумысларында жаңадан-жаңа табыслар тилеў менен бирге, кәсиплеси Қурбанбай аға Жәримбетовты қуўатлаған ҳалда «Қараөзекке қайтпағаның жақсы болған екен» Сарыгүл апа дегимиз келеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Мирзиёев Ш. Буюк келажегимизни мард ва олижанов халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018.

2. Баҳадырова С. Ҳазирети ата-баба қалдырган байлықлар // «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 2010. 13-июль.
3. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: Наврўз, 2017.
4. Өтегенов Ж. С.Баҳадырова жүз томлық фольклор жойбарының авторы (ма) // «Устаз жолы» газетасы, 2020. июнь-июль.
5. Жәримбетов Қ. Қараөзекке қайтпағаның жақсы болған екен // «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 2014. 1-ноябрь.
6. Баҳадырова С. Қарақалпақ фольклорының 100 томлығы – илим жаңалығы // «Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында» атамасындағы халықаралық илимий конференция материаллары. – Нөкис, 2015.

С.БАҲАДЫРОВА ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТАРИЙХЫЙ РОМАНЫ

УТЕМУРАТОВА ХУРЛИМАН ҚУЛМУРАТОВНА

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис*

Ҳазирги күнде мәмлекетимизде илим-пән, билимлендириў, мәденият ҳәм басқа да тараўларды раўажландырыў бойынша енгизилип атырған реформалардың бағдарында қарақалпақ тарийхый романы, композициясы, сюжети, конфликти, тарийхый искерлер образларының жасалыўы, жазыўшылардың стиллери, жәмийетте ҳәм сиясий турмысымызда тутқан орны ҳәм әхмийетине үлкен итибар қаратылып, оларды үйрениў бизиң алдымызда турған ўазыйпа болып саналады.

Филология илимлериниң докторы С.Баҳадырова илимпаз ҳәм жазыўшы сыпатында мәлим. Оның «Тәғдир» романының кейинги бөлимлери «Әмиўдәрья» журналында соңғы жыллары жәрияланды. «Тәғдир» романының қаҳарманлары сыпатында Қалмурза урыс ўатандарлық урыс жыллары елде хызмет етеди. Негизинде, романда Гүлжамал, Нурман образлары қоспалы жасалған. Кеңестиң урыста қаҳарманлық көрсетиўи эпизодлары оқыўшыға тәсирли жасалады. «Тәғдир» деген атамасы оқыўшыларды ойландырады.

Оның қарақалпақ гүрриңлери бойынша илимий мақалалары белгили. Ол фольклор мәселелери менен шуғылланады. «Қоблан», «Едиге» ҳәм «Ерзийўар» дәстанлары бойынша изертлеўлери алымларды қызықтырады. Илимпаздың «Фольклор ҳәм қарақалпақ совет прозасы» ҳаққында китабы да баспадан жарық көрди. «Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги» атлы илимий-теориялық китабы профессор С.Ахметов пенен бирликте шығарылды. Роман ҳәм повесть арасында айырмашылы туўралы айтылады.

Илимпазлар С.Ахметов пенен С.Баҳадырованың «Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги» атлы «Билим» баспасынан 1992-жылы баспадан шыққан китабында повесть жанрын төмендегише түсиндиреди: «Повесть турмыста болған шын ўақыяларды хабарлаў арқалы сўўретлейтуғын, роман менен гүрриңниң арасындағы эпикалық жанрдың бир түри» [Ахметов С., 1992. – 152 б]. Демек, роман менен повесттиң айырмашылығы мәселеси ҳаққында сөз етиледі. С.Баҳадырова қарақалпақ тарийхый романының мәселелери бойынша кең түрде сөз етеди.

К.Султановтың «Әжинияз», К.Мәмбетовтың «Посқан ел», Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» («Маман бий әпсанасы», «Бахытсызлар», «Түсиниксизлер»),

О.Бекбаўловтың «Беруний» [Бекбаулиев О., 1977], «Владимир Қарақалпақов», А.Садықовтың «Бостансыз бұлбил», А.Султановтың «Дөхмет», «Ел перзенти», «Нахактан төгилген қан», Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес. Лепес бай», К.Каримовтың «Аға бий», «Уллы дашт бөрилери», «Ақ қапшық» хәм «Дәрўиш» атлы тарийхый темадағы романлары белгили.

С.Баҳадырова К.Мәмбетовтың «Посқан ел» хәм А.Садықовтың «Бостансыз бұлбил» романлары ҳаққында пикирлерин билдиреди. Тарийхый романлардағы сюжет, конфликт, композиция хәм образлар жасалыўы мәселелери бойынша өз пикирлерин көрсетеди.

Шынында да, К.Мәмбетов «Посқан ел» атамасындағы тарийхый шығармасында халқымыздың узақ әсирлердеги тарийхын көркем сүўретлейди.

Қарақалпақ тарийхый романларында ҳужжетлер поэтикасы, пайдаланылыў өзгешеликлери арнаўлы изертлеўди талап етеди.

Илимпаз С.Баҳадырова К.Мәмбетовтың «Посқан ел» тарийхый эпопеясында сюжет курыў мәселелери ҳаққында пикирлерин билдиреди: «Романда тарийхый факт, ўақыя, тарийхый адамлар жүдә көп бериледи. XV-XVI әсирлердеги, ҳәтте оннан да үш-төрт әсир илгерилеги қарақалпақ халқының тарийхына байланыслы айтылатуғын тарийхый адамлардың атлары барлығы бар. Улыўма роман тарийхый фактқа бай, бирақ усы бай материал автордың тийкарғы идеясын алып жүриўши жазыўшы сыпатында тарийхқа жәмийетлик-сиясий, философиялық көзқарастан анализ ислеўге (таллаўға – У.Х.) жол бермей, қысып турған сыяқлы.

Қарақалпақ тарийхый романларда кейинги жыллары сюжет ўақыялары дәстүрий усылда избе-из баянланбастан, еске түсириўлер ямаса қаҳарманның ишки кеширмелери, көз алдына келтириўлери, ядқа алыўлары, толғаныслары хәм руўхый ҳалатлары арқалы әмелге асырылады. Тарийхый романларда ҳужжетлер болыўы, ҳақыйқый қаҳарманлар ҳәрекет етиўи, тарийхыйлық, сюжет тарийх шынлығы тийкарында урылы тәризли өлшемлер негизги орында турады. Романларды тарийхый тийкарларының ҳужжетлестирилиўи үлкен әҳмийетке ийе саналады. Қарақалпақ тарийхый романының изертлениўи мәселелери әдеўир курамалы есапланады. Себеби, тарийхый проза өз раўажланыў жолына, дәстүрине, нызамлылықларына ийе саналады, тарийхый шынлықты көркем шынлыққа айналдырыўда, романлар композициясын, сюжетлерин раўажландырыўда, образлар жасаўда ҳәр бир жазыўшы өзінше жол туталды. Жазыўшының фантазиясы тарийхый шығармада баслы орында турады. Солайынша, тарийхый прозада образлар жаратылыўы мәселеси курамалы есапланады.

К.Мәмбетов «Кәрўан» деталын символлық мәни жүклеп «Түркстан» романында сәўлелендиреди. О.Бекбаўловтың «Беруний» атлы тарийхый романында да Әбиў Райхан Берунийдиң кәрўанға минип, Қундызхан хәм баласы Райхан менен Хорезмнен Иранға кетиўи сүўретленеди. «Кәрўан Дарсанға неге асықты», «Кәрўан Дарсанға шөгирилди» деп аталыўшы баплар да бериледи [Бекбаўлов О., 1977. – 292 б].

Кәрўан деталын К.Мәмбетов көркемлик излениўшиликлер менен тарийхый романында пайдаланады. К.Каримовтың «Ақ қапшық» атлы романында да қыз-жигитлер айтысы, зыяпатлар хәм миллий ойындар сүўретленеди. Қ.Айымбетовтың «Өткен күнлерден елеслер» атлы еске түсириўлеринен жазыўшы дәретиўшилик пенен пайдаланады. «Мәддешилер» атлы бапта буны көриў мүмкин. Кисапирлардың өмирин сүўретлеўде де Дәрьябай кисапирдың романда сюжетте ҳәрекет етиўи тастыйықлайды. Илимпаздың мийнетлери менен салыстырып изертлеймиз.

К.Мәмбетов Андрей Белыйдың «Петербург» романындағы сыяқлы ўақыяларды санаўлы күнлерге сыйыстырады. Андрей Белый ҳәдийселерди он күнге жайғастырады. 1905-жылдың 31-сентябрь-9-октябрь күнлери романда сүүретленеди [Долгополов Л., 1988. – 316 б]. Диалоглар «Согдиана» (Я.Илёсов) романында киби шебер пайдаланылады.

«Хәсен: – Мен хан болсам, мениң саямдағы хызметкерлер бахытлы болады. Халыққа салықты көбейтемен. Өзимди де, өз этирапындағы адамларды да байытаман. Сулайман патша сыяқлы мың ҳаял аламан.

Дәрўиш: – Хаў, соншама ҳаялды не қыласаң?

Хәсен: – Сен түсинбейсең. Оның шәўкети қайда жатыр».

Романда Хәсен хожаның диалогында оның ойлары анық бериледи. Демек, диалоглардың көркем пайдаланылғаны белгили болады. Толғаўларда ўақыялар ҳаққында сөз етиледи [Мәмбетов К., 1995. – 108 б].

Америкалық илимпазлар Р.Уэллек пенен О.Уоррен «Әдебият теориясы» илимий мийнетинде тарийхый романлардың романтизм ҳәм миллийлик пенен байланыслы тәреплерине айрықша дыққат қаратады [Уэллек Р., Уоррен О., 1978. – 249 б]. Қарақалпақ тарийхый романларында да миллий өзгешеликлери мәлим болады. Романтикалық бағдардың тәсири де гейпара романларда, әсиресе, К.Мәмбетовтың романларында айқын сезиледи [Мәмбетов К., 1988. – 212 б].

С.Баҳадырова өз изертлеўлеринде сюжет ҳәм мотивлер, көркем қыял ҳаққында пикирлер билдиреди. Демек, көркем қыялдың тарийхый романда пайдаланылыўы сыпатында изертлеўши еки кубылысты атап өтеди:

- көркем қыялдан қахарманлардың шығармаға киргизилиўин;
- тарийхый тулғалар образларында қосымша белгилер берилиўин;

Ҳақыйкатында да, тарийхый романда көркем қыялдан қахарманлар, персонажлар киргизилиўи мүмкин, тарийхый шахслар образларына да белгилер қосылыўы итимал. Мысалы, К.Каримов «Уллы дашт бөрилери» атлы романында Күлтегин, Тонькөк, Билке қаған образларына қосымша белгилер қосады, жазыўшының көркем қыялынан Қабақлы ядашы, Шийрин образы дөретиледи.

Илимпазлар көркем қыялдың көп түрлилиги ҳәм шығарманың барлық бөлекшелеринде оның қатнасыўын айрықша белгилеп өтеди.

«Посқан ел» эпопеясында көркем қыялдан жаратылған персонаж Нәзигүлдин тәғдири оқыўшыларды бийпарўа қалдырмайды. Жуманның тәғдири де толғандырады. Қарақалпақ дәстанларындағы тәризли саўашлардың жантүршигерлик ҳәдийселери романлардың бетлеринде көрсетиледи. Фольклордағы сүүретлеў дәстүрлеринен прозаик шеберлик пенен пайдаланғаны мәлим болады. Повестьлеринде де усы усыллар қолланылған еди. Демек, тарийхый романларда ҳәр бир жазыўшының стильлик өзгешеликлери белгили болады. Бул тарийхый темадағы дөретпелердин қатарына К.Каримовтың жаңа романлары қосылды. ХХІ әсирдеги дөретилген дәслепки романлар ретинде оқыўшылардың қызығыўшылығын пайда етери сөзсиз. Әсиресе, «Ақ қапшық» романы айрықша қызығыўшылық пенен оқылады. Асқар образы оқыўшылар дыққатын тартады. Тарийхый шынлықтан ҳәм ҳужжетлердин берген мағлыўматлары бойынша аққапшық деп аталған ашлық жыллары халкымыздың басына көп қыйыншылықлар туўған. Сыдық шайырдың «Аққапшық» қосығында да бул дәўир ўақыялары сүүретленеди.

– Көпек қайың болды, қайыңлар тазы,
Мөмин бенде хақ исине ыразы,
Шаппаттай нан болды қызлардың назы, – деп жазған еді Сыдық шайыр.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тарийхый романын изертлеўде хәм үйрениўде С.Баҳадырованың орны айрықша. Я.Ильясовтың «Согдиана» романында да көркем қыял көмегинде Рахмир, Дейока сыяқлы массеттер, Баро, Алингар, Варахран тәризли Спитаменниң қасындағы жәрдемшилери образлары жасалады. П.Қадировтың «Жулдызлы түнлер» хәм «Хумоюн хәм Акбар» романларында көркем қыял жемиси сыпатында Рабия, Тайыр образлары шебер жаратылады. Қосымша сюжет Рабия хәм Тайырдың өмирине байланыслы бериледи. Француз жазыўшысы Альфред де Виньидиң «Сен Мар яки Людовик XIII дәўириндеги көтерилис» атлы романында да көркем қыял шебер ислетиледи. Александр Дюманың «Марго королева» романында да тарийхый ўақыяларды сюжетке киргизиўде фантазия белсенди қолланылады. Екатерина Медичи образы менен бир қатарда Рене сыяқлы көркем қыялдан жасалған персонаж хәрекет етеди. Король Карл менен Генрихлердиң тәғдирине Ренениң тиккелей тәсир еткенлиги сюжетке енгизиледи.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Баҳадырова С. Фольклор и каракалпакская советская проза. – Нукус: Каракалпакстан, 1984. – с. 250.
2. Баҳадырова С. Қарақалпақ әдебиятында тарийхый роман // «Әмиўдәрья» журналы, 1977. – №11. 112-118 б.
3. Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлерди қысқаша сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1992. 152 б.
4. Бекбаўлов О. Беруний. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. 240 б.
5. Мәмбетов К. Посқан ел. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. 368 б.
6. Мәмбетов К. Түркстан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. 212 б.
7. Султанов К. Әжинияз. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1967. 267 б.
8. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. 496 б.
9. Бекбаўлов О. Владимир Қарақалпақов. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. 178 б.
10. Султанов А. Дөхмет. – Нөкис: Билим, 2008. 160 б.
11. Каримов К. Уллы дашт бөрилери. – Нөкис: Билим, 2014. 280 б.
12. Долгополов Л. Андрей Белый и его роман «Петербург». – Ленинград: Советский писатель, 1988. – с. 316.
13. Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаўлары. – Нөкис: Билим, 1995. 108 б.
14. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. – Москва: Прогресс, 1978.
15. Баканов А.Г. Современный зарубежный исторический роман. – Киев: Вышшая школа, 1989. – с. 184.

SARÍGÚL BAHADÍROVA – MLLLLY MÁDENLYATÍMÍZDÍ LZERTLEWSHL

(T.Jumamuratov dóretiwshiligi mısasında)

QOJIQBAEVA ZIYADA ADILBAEVNA

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis

Tariyxtan málím, qaraqalpaq xalqınıń milliy mádeniyatı, kórkem awızeki dóretpeleri – úlken ǵáziyne. Xalqımızdın tariyxınıń bir neshe ásirlik ótmishine hám ádebiyat tariyxına nàzer awdarsaq, awızeki xalıq dóretpeleriniń qaraqalpaqlardaǵı nusqası dúnyadaǵı hesh bir xalıqtan qalıspaytuǵın ruwxıy ǵáziynesi ekenligine guwa bolamız. Álbette, xalqımız – sózge usta, shayır, sheshen, dilwar, sazende, qosıqshı, qıssaxan. Usı paziyletdin barlıǵı bir adamda, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń eń kórnekli wákilleriniń biri Tilewbergen Qupbatulla ulı Jumamuratovta jámlengen. Ol óziniń pútkil ómirin qaraqalpaq xalqın jırlaw, maqtanış etip dúnyaǵa tanıtıw ushın arnadı, hasıl dóretpeleri menen poeziyamızdı bayıttı xalıq dóretpeleriniń, awızeki jańalıqlar endirip, joqarı sheklerge kóterdi, ádebiy jóneliste óz aldına bir dâwirdi júzege keltirip, shayırlıq mektebin jarattı.

Filologiya ilimleri doktorı, professor S.Bahadırova folklortanıwshı-ilimpaz sıpatında T.Jumamuratovtaǵı bunday iskerlikti «fenomen shayır» dep bahalaydı.

«T.Jumamuratov awızeki yaki jazba usılda júzege kelgen dóretpelerin arabsha jazıwda hám kirilitsada qaǵazǵa túsirgen. Sebebi, shayır dúnya tanımı eskishe arab jazıwı tiykarında shıǵıs mádeniyatı menen suwǵarılǵan, dâstúriy xalıq poeziyasınan nârlenip jetiliske shayır. Ol poeziya tilinde sóylewshi orator, dilwar insan edi. Shıǵıs hám Batis mádeniyatı dúrdanalarınan, xalıq shayırlarınıń miyrasınan, dâstanlardan mısallardı yadınan ayttı. Sonıń menen birge, óziniń de dóretpeleriniń bârin, kólemli shıǵarmalardı, hâtteki, poeziyalıq romandı da yadınan aytıp atqarıp beriwi - tań qalarlıq qubılıs, ayrıqsha talant belgisi, ádebiyatımızdaǵı jańalıq boldı» [Baxadırova S., 2022. – 22 b].

Tilewbergen Jumamuratovtıń dóretiwshiligine nàzer awdarsaq, ol keń profilli jazıwshı. Onıń dóretken poeziyalıq, prozalıq, publitsistikalıq, dramalıq shıǵarmaları qaraqalpaq ádebiyatın janrlıq, tematikalıq, ideyalıq jaqtan bayıttı. Sonıń menen birge kishi poeziyalıq janr – tórtlikler, rubayılardan baslap, lirikalıq sâtirler, termeler, sonetler, balladalar, kólemli syujetli qosıqlar, tımsallar, satira-yumorlıq shıǵarmalar, feletonlar, balalarǵa ertekler, jumbaqlar, poemalar, qosıq-roman sıyaqlı kólemli dóretpeshe shekemgi erisken bay miyrasın qaldırıp ketti. Onıń 1957-jılı jazǵan:

Saqpan atıp zordı berip hálǵaqqqa,

Qawın qorıp otır saqta shartaqta.

Qosıq aytıp júrer edi keliklep,

Ayapbergen, Ájiniyaz, Berdaqqa.

– Qayjaqta?

– Aqdâryada, Bozatawda, Moynaqta [Jumamuratov T., 2005. – 9 b], - dep baslana beretuǵın qatarlarında dâstúr hám jańalıqtıń sulıw úlgisin payda etti. S.Bahadırova onı «lirikanıń jańa túrlerin jaratıw jolındaǵı dâslepki izlenisleri» - dep bahalaydı. Shayırdıń rubayıları, sonetlerin analizley otırıp, sonet janrı dóretiwshiniń kewil-keypin, juwmaqlanǵan oyın hám usı oyǵa jetelewshi jaǵdaylardı sâwlelendiriw imkaniyatın beriwin atap ótedi. Mısalı:

Hàr birewdiń ayı, jılı sanawlı,
Birim-birim qoparılar gerbishiń.
Jaqsılıǵıń jurt aldında sınawlı,
İzzet penen eńbek etseń el ushın.

Jaslıq dâwran – jalınlanar mähâliń,

Qartayǵan soń qaytıp kelmes bähâriń [Jumamuratov T., 2005. – 121 b], - degen qatarlar birde mazmun didaktikalıq-filosofiyalıq oylarǵa qurılǵan bolsa, geyde bul waqıyalı mazmunnan shıǵarılǵan juwmaq belgili bir oy-pikirge jeteleydi» [Bahadırova S., 2021 – 64 b], - dep bahalaydı ilimpaz. Ilimpaz bildirgen pikirdiń dálligi sonda, T.Jumamurtovtıń poeziyası tili àpiwayı ǵana juwmaqlanǵan pikir hàr bir insannıń el xızmetindegi girewli ornın bahalawı menen qaysı dâwirdiń oqırmanına da oy saladı.

Shayırdıń ilhâm inertsiyası bul dóretiwsilikte jâne bir túrdiń – syujetli, kólemli qosıqlardıń, erteklerdiń, pútín baslı poeziyalıq romannıń júzege keliwine tiykar bolǵan. Sebebi, ol kólemli mazmundı da poeziyada tãriypley aladı, pikirdi qosıq qatarları menen dawamlay beredi, uyqas penen pikirleydi. Mısalı, shayırdıń «Bir sulıwǵa», «Alaqan» degen qosıqları on bes kupletten, «Ábiw àpsanası», «Bala tuwralı sóz», «Sherniyazdıń duwası», «Suwǵa ketken adam» qosıqları onnan da kólemli. Shayır zúraat bayramlarında miynet jeńislerin qutlıqlaǵanında, «Ámiwdàrya tasqınınday taralıp, shayırlıqtıń sóz bulaǵı aǵıladı».

«Ushqır eken adamzattıń qıyalı, qanatına pútkil dúnya sıyadı» degendey, shayırdıń dóretiwsilik qıyalı sonday keń. Álbette, qosıqtıń bahası onıń kóleminde emes. Shayır tórt qatarlı túrde de úlken filosofiyalıq juwmaqların bildire alǵan. Biraq, «sóz marjanın balalatıp aspanǵa ushırıw», «erkin miynet shad ómirdiń órmeginen» ilhamlanıp, bulaq bolıp aǵıw – úlken talant jemisi ekenligi sózsiz.

S.Baxadırova shayırdıń hàr bir qosıǵına jeke toqtap ótip analiz jasawǵa erinbeydi. Ásirese, «Alaqan» qosıǵındaǵı

Heshpay da joq kózsiz qurǵan duzaqtan,
Alaqanıń dastawlı tur basımda.
Naǵız shayıır izlemey-aq uzaqtan,
Túrli tema kútip turar qasında.

Jer joldası pàrwaz etip ótsede,
Súysingennen qol shappatlap qalaman.
Adam aspan àlemine ketsede,
Túp tiykarǵı kàramatı – alaqan.

Qastın tikse asqar tawdı jıǵadı,
Jumıp qalsań, zalımlıqqa judırıq.
Muz jarǵıshta alaqannan shıǵadı,
Sayran eter muz dúnyasın qıdırıp.

Nàrestege alaqanın qaqpasa,
Ana bayǵus uyqlatpaydı balasın.
Shayıır doslar izlep tema tappasa,

Aldı menen alaqanǵa qarasın! [Jumamuratov T., 2005. – 132 b], - degen qatarları tallaǵanda

«Alaqan» qosıǵı shayırdıń óziniń dóretiwshilik haqqındaǵı túsiniǵine sáykes, yaǵnıy, tek alaqańǵa qaraǵannıń ózinde «júreginde shayırlıq qaynaydı» - dep bahalaydı. Shınında da, shayır qalbi onıń qosıqlarında jasaydı. Aradan qansha jıllar ótsede, onıń sóziniń kúshi hám tásiрі sónbeydi. Shayır dóretiwshiligi sarqılmas bulaq, onda ádebiyattıń túrli janrları jámlengen, onda túrli turmıslıq mashqalaları bar. Shayır olardıń hámme sin júreginen ótkeredi hám pikirlerin ashıq bayanlawdan qashpaydı.

El perzentten eter dâme,
Xalıq tilegin biykar deme,
Shayırlıq úlken martebe,

Kókke órler kewlim meniń?» [Jumamuratov T., 2005. – 129 b], degen qatarlarında úlken mání bar. Bul ápiwayı pikirler emes, ol yosh hám minnettiń sulıw táriypi esaplanadı.

T.Jumamuratov poeziyasında terme janrınıń ornı úlken. İлимпaz shayırdıń:

Adamzat adam bolǵalı,
Qolına qural alǵalı,
Jaqsılıq penen jamanlıq,
Bilgirlik penen nadanlıq,
Bir-birine bolıp jaw,

Úzilmedi, jänjel-daw, [Jumamuratov T., 2005. – 30 b] - dep baslanatuǵın «Adamzat» qosıǵın analizley otırıp, «Bul qosıqtıń jáne bir dıqqattı tartar ayırıqshalıǵı - eki qatarlı uyqas túrindegi terme ekenligi hám usı eki qatar uyqasqa qurılǵan otız qatardı bir kuplet dep qabıllaw múmkin. Sebebi, bul terme, jıraw aytqanda, bir pütün jeliske qurılǵan, bir dem menen aytılday pütünliktegi jırdan ibarat. Soń jáne eki qatar, óz aldına juwmaq» [Bahadırova S., 2021 – 67 b] dep bildirgen pikirinde úlken mání bar. Sebebi, pikir ótkirliǵı, ayqınlıǵın qısqa qatarlarǵa jayǵastıra alıwda úlken sheberlik. Qosıqta ortaǵa qoyılǵan urıs hám paraxatshılıq máselesi hár bir tariyxıy dawır ózinshe sheshiwi tiyis bolǵan áhmiyetli siyasiy-jamıyetlik máselelerden esaplanadı. Qosıqta shayır tariyxtan jaqsı xabardar, turmıs tájiriyesi mol, urıstan biyzar bolǵan lirikalıq qaharman obrazın jasaydı. Ol dóretiwshilik miynetke tolı paraxat turmıstı tileydi, adamlardı bir-birin túsiniyip tınısh, tatıw jasawǵa shaqıradı. Shayır kótergen urıs hám paraxatshılıq máselesi tap usı kúnlerde de óziniń áhmiyetin joǵaltpaǵanı, ótkirliǵı menen qunlı.

Shayırdıń tereń filosofiyalıq oy-pikirleri «Tariyx», «Quyash», «Aq kúnim» qosıqlarında, «Adam keler-keter dúrkin hám dúrkin», «Arıslan jatır hár júrektiń ishinde», «Sabırlılıq-jaqsılıqtıń nıshanı», «Dúnya basta hámme ushın qurıldı» degen rubrikalardaǵı tórtliklerinde, sonday-aq ájayıp sonetlerinde berilgen. Olardı oqıǵanda ómir hám insan haqqında tereń oylarǵa talasań, úylesikli uyqaslarǵa, sulıw sózlerge súysineseń. Poeziyanıń tásir kúshi de usınıń menen ólshenedi.

Tilewbergen Jumamuratovtıń qosıqlarında joqarı adamgershilik, ádep-ikramlılıq, insan tárbiyası sıyaqlı gónermeytuǵın temalar xalıq etikası túsiniikleri, shireli xalıq tili menen sawlelendiriledi.

Filologiya ilimleri doktorı, professor, Beruniy atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń lauriatı Sarıǵúl Bahadırova shayır T.Jumamuratovtıń shıǵarmaların joqarı bahalap, «Tilewbergen shayır miyrasın milliy mádeniyatımızdaǵı úlken bir taw dep aytsaq boladı. Ol óz aldına turǵan qaraqalpaq xalqınıń altın fondı esaplanadı. Bul qubılıstı biz ózimiz tartınbastan moyınlawımız, shayırdıń hasıl dóretpeler avtorı, ullı sóz zergeri ekenligin qayta-qayta tastıyıqlawımız kerek!» [Bahadırova S., 2021 – 78 b], - dep bahalaydı.

Mine, kórinip turǵanıday, Tilewbergen Jumamuratovtıń lirikası tereń pikir hám tógilip turǵan uyqas úylesimi bolıp tabıladı. Xalıqlar arasındaǵı doslıq, tuwısqanlıq qatnaslar, ásirese, ózbek hám qaraqalpaq xalıqlarınıń tuwısqanlıǵı, tariyxıy taǵdirlesligi, ruwxıy jaqınlıǵı, maqsetleriniń birligi ayırıqsha poetikalıq yosh, júrek shabıtı menen jırlanadı. Onıń shıǵarmaları ele keleshek áwlad ushın da xızmet eteri sózsiz.

ÁDEBIYATLAR:

1. Жумамуратов Т. Өмириңнің өзи – философия. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2005.
2. Пахратдинов Ө. Халық шайырларында шайырлықтың келип шығыў тарийхынан. – Нөкис, 1980.
3. Баҳадырова С. Миллий мәдениятымызда Тилеўберген Жумамуратовтың феномени // «Қарақалпақстанның мәдений мийрасы» атамасындағы халықаралық илимий-әмелий анжуман материаллары. – Нөкис: Билим, 2021.
4. Kojikbaeva Z.A. The Phenomenon of Tilewbergen Zhumamuratov // «Innavasion and Integrity». 06.2022. – с.462-465. <http://sjii.indexedresearch.org/>

ИЛИМПАЗ – ЖАЗЫЎШЫ С.БАХАДЫРОВА ПРОЗАСЫНЫҢ ГЕЙПАРА ҚЫРЛАРЫ

УТАМБЕТОВА АРЫЎХАН ЖАМГЫРБАЕВНА
ПИРНАЗАРОВА ДИЛФУЗА АДИБАЕВНА

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис*

С.Баҳадырова өзи қатарлы бир қанша сол ўақыттағы жас жазыўшы хәм илимпазлар арасында өзін танытыў менен көркем әдебиятымыз хәм қарақалпақ әдебиеттаныў илиминде бирден жарқ етип көринген талант ийеси болып, өткен әсирдің жетписинши жыллары айрықша көзге түсе баслады. Хәзир ол бир қанша әдебиетшылардың дурыс мойынлағанындай-ақ, бәлким, жетпис сексен жасына жетпей-ақ ең алды менен илимпазлықтан гөре жазыўшы сыпатында танылды. Бул туўралы пүткил Орта Азия менен Қазақстан халықлары әдебиатының үлкен изертлеўши алымы З.Кедирин: «Сарыгүл өзіншилиги қәлиплескен жазыўшы» [Әмиўдәрә ж., 1982. – №11. – 11 б], - деп дурыс белгиленген еди. Мине, бул пикирди Москва трибуналарынан айтылған ўақыттан берли қырық жылдан аслам ўақыт өткен екен. Зоя Кедринадай үлкен илимпазлар сол ўақыттағы құдиретли Аўқам минберинен айтылған унамлы баҳадан соң С.Баҳадырова бир қанша табысларға еристи, илим докторы дәрежесине жетисиўи менен қатар қарақалпақ көркем реалистлик прозасында белгили дөретпелерин жарыққа шығарды.

Ҳақыйқатында С.Баҳадырованы көпшиликке жақсы танытқан – бул оның ең дәслеп журналда жәрияланған «Екинши муҳаббат» (соңынан ол «Хаяллар») деген екинши жер жүзлик урыс шынлығынан алып жазылған повести болды. Мине, усы повесть бир қанша жергиликли әдебиетшы сыншылар, жазыўшылар тәрәпинен ўақытында сол жетписинши жыллары дурыс, жоқары баҳаларға миясар болды. Бир утымлы үлкен ўақыя, бул таңлаўлы шығарма тутас қарақалпақ прозасы менен улыўма миллий

көркемлик санамыз тарихында үлкен из қалдырған дөретпелердің бири сыпатында қарақалпақ прозасының басқа да бир қатар шығармалары менен бирге 1982-жылы Москвада сол уақыттағы Аўқамлық Жазыўшылар пленумында қарақалпақ прозасын додалаўда салмақлы бағаға миясар болды. Үлкен Кеңес, пленум мәжлисинде усы повестке илимпаз хәм жазыўшылардан З.С.Кедрина, М.Пархоменко, Т.Кохман, Ю.Карасев, қарақалпақ әдебиятшысы талантлы сыншы Қ.Камалов үлкен минберден жоқары жүдә әжайып хәм орынлы баға берди. Шығарма буннан бурын да миллий әдебиятымыздың байтереги И.Юсупов сыяқлы илимпаз хәм жазыўшы шайырлардан жергиликли баспа сөз бетлеринде, мәжлислерде унамлы баҳасын алған еди. Атап айтқанда мәжлисте әдебиятшы З.Кедрина жоқарыдағы айтылған пикирлерин даўам етип былай деген:

«С.Баҳадырова ең алды менен жазыўшы, бир неше повестлердің авторы. Пүтин бир романның мазмуны енгизилген «Хаяллар» повестинде жазыўшы тәрәпинен шешилген ўазыйпа жүдә қыйын. Бунда еки героинаның: солдаттың жас жесириниң хәм оның ең жақын қурдасының тарийхы, бул жас қызларды екеўи де турақсыз «қалалы» жигитке ашық болады. Миллий дәстүр повесттиң тәбият картиналарын сүүретлеген жерлеринде, халық үрип-әдетлерин берип қойыўда емес, ең баслысы, қызға тән садықлық пенен қаҳарманлардың характерлерин психологиялық жақтан терең хәм саррас ашып бериўинде жазыўшы шеберлиги анық көзге тасланады» [Әмиўдәрәя ж., 1982. – №11. – 12 б].

Хақыйқатында да москвалы әдебиятшы үлкен алымның бул пикирлери дурыс еди. Ал бул пикирлерди минберден шығып сөйлеген үлкен проза изертлеўшилериниң бири Т.Кохман былай деп толықтырған: «Хәзирги қарақалпақ повестиниң нағыз табысларының бири С.Баҳадырованың «Хаяллар» дөретпеси, шығарма өмир шынлығына оғыры бай. Урыстан соңғы тек еки еркеги ғана қалған аўылдың турмысы айқын хәм тартымлы сүүретленген. Зийўардың тилинен баянланған ўақыяда, әдебий қаҳарманлар, аўыл турмысында машақатлы аўыр мийнетти емес, автор хәм оқыўшы ана тәбияттың гөззаллығын хәм әжайып адамларды көре алады. Автордың нәзеринде еки қаҳарманның, биринши мухаббатының палын татқан Зийўар хәм оның бахытлы деп бахытлы емес күндеси Ханзаданың тәғдири оқыўшыларды қатты толғандырады. Ханзаданың образы әжайып сүүретленген. Онда Ш.Айтматовтың Жәмийласының минези бар. Ол Жәмийладай өмирден өзиниң бахтын жулып алыў ушын барлық барымға бара алады, бул шығарма өз сырлары менен урысқа нәлет айтады» [Әмиўдәрәя ж., 1982. – №11. – 32 б].

Демек, хақыйқатында да С.Баҳадырованың дөретиўшилиқ қолтаңбасын айқын түрде ең тунғыш танытқан бул шығармада урыс жылларындағы аўыл турмысындағы машақатлы мийнет пенен тәбият гөззаллығын, пейзажлардың сүүретлениўиндеги сыртқы шеберлик факторлары ғана емес, ал әдебий қаҳарманлар тәғдири: Зийўар хәм Ханзаданың екеўиниң де хабаршы жигитке ашық болып қалыўы, Ханзаданың өз бахыты ушын гүресий жолында Зийўардың күндесине айланғанын өзи де билмей қалыўы, бирақ бир неше мәртебе Зийўарға хабаршы жигитке турмысқа шық та ал! - деген сөзлерди аўызынан қалай шыққанын билмей-ақ қалыў сыяқлы терең психологиялық ситуациялар, жигиттиң фронтта қазаланыўы хәм тағы басқа сюжет, конфликтлердің айқын, терең психологизмге толы сүүретлениўи арқалы қаҳарманлар характерлериниң тереңнен ашылыўы шығарманы шынында да тек ғана сол дәўирдеги емес, ал бир пүтин қарақалпақ прозасы менен повесть жанрының ең таңлаўлы шығармаларының қатарына алып шығады. Ең баслысы шығармада өмир шынлығы урыс дәўирине байланыслы жүдә тәбийғый сүүретленген, қаҳарманлар бурынғы жыллардағы айырым

алдын таярланған схематикалық сюжет хәм конфликтлер менен емес, өз исенимлиги менен сүүретлениуи аркалы өмир шынлығының реализмге толы ашылыуы үлкен табысқа баслады. Бул шығарманы сол жыллары атақлы шайыр И.Юсупов былайынша бахалағаны да характерли орынлы болып есапланады: Шығарманы «...оқыған оқыўшыға өз сырын бүкпей айта алатуғын лирик қахарманы бар. Бул шығарманы оқығанымда Ш.Айтматов дөреткен «Жәмийла» повестин Луи Арагонның «бул мухаббат поэмасы» деп мақтағаны есима түсти» [Алламбергенов К., Есенов Ж., 1979].

Хақыйкатында да «Хаяллар» повестинде жоқарыда рус илимпазларының да айтқаны сыяқлы мухаббат еркинлиги, өз бахты ушын гүресшеңлик, өмир шынлығының драматизмге толы картиналарының әдебий қахарман тилинен толқынлы лиризм менен берилиуи, диалог хәм ишки монологлардың тиришеңлиги менен көркем психологизмге терең суўғарылғаны повесть журнал бетлеринде жәрияланған жыллары да хәзир ғаррылық жасқа шығып қалған әўладты бүгинги жас әўладлары ериксиз өзине тартады.

Шығармадағы барлық әдебий қахарманлар: Зийўар, Ханзада, Бектурған, Зийўардың әкеси, анасы хәм тағы басқалар өз тереңлиги, тәбийғыйлығы менен ашылған образлар. Олардың барлығы да урыс дәўиринде нағыз өмирде болған қахарман инсанлар болып көзге тасланады. Жазыўшы шығармасының туңғыш аты журнал нусқасында не ушын «Екинши мухаббат» деп қойған екен деген сораў туўылады. Өйткени шығарма сюжетлери, конфликтлери хәм шешилиуи пайытлары Зийўардың ўәкил жигитке деген мухаббатынан тысқары мәжбурий түрдеги «екинши мухаббаты – урыстан саў ҳалында қайтып келген, көпшилик онша биле бермейтуғын сыры бар: сол фронт ўақытлары душпанлар тәрәпинен тутқынға түскен, қандай да себеплер менен қашып қутылып, соңынан бир неше ўақытларға шекем мәмлекетлик қадағалаўда болған Бектурғанның екинши мухаббаты оянып ашық болыуы, Бектурғанның буған бирден хә дегеннен жуўап қайтара алмаўы, сол Бектурған менен өзи шаққан», «тис қаққан», белсенди келиншек, еле мухаббат ләззетине қанып үлгермеген Ханзада арасында тәсиршең, эмоционаллығы терең ойлылығы – психологизмге бай диалог, қысқа сюжет деталлары хәм тағы басқалар қандай да эстетикалық талғамдағы kitapқумарларды толқынландырып, урысқа, өмир қарама-қарсылықларына нәлет айтқызбай қоймайды. Әлбетте, булардың барлығы жазыўшы С.Баҳадырованың сезимтал инсан, дөретиўшилик шеберликке бай қәлем ийесиниң өмир шынлығындағы кескин драматизмлик сюжет ўақыяларын негиз етип алып сүүретлеўлериниң нәтийжеси болып есапланады. Повесть сюжетин еске түсирип қарасак, Бектурған өзи тутқынға түсип мәмлекет тәрәпинен қадағалаў астында болғаны ушын ҳеш кимге батынып сөз айта алмайды, бирақ барлық шынлықты өз ишки руўхыйлығы менен терең сезинеди. Сонлықтан ол Ханзадаға өткир түрде тек ғана ақланып, кеўил сарайы ашылған ўақытлары ғана пәнт берерлик кескин жуўап ретинде «жеңге көйлек» әкелип таслайды, батыл сөзлер айтады.

Шығармадағы Зийўар дәслепп тартыншақ, аўылдағы нағыз қарақалпақ қызларына тән болған ийбелиликке ийе қыз. Ал Ханзада болса қашшан бети ашылып кеткенинен тысқары өзи тәбияты менен шаққан, өз пикири тилине тығылып турған жас келиншек. Ол аўыллас бийкеши, пахта далаларында мийнет етип жүрип Зийўарға: «қолыңа қонған бахыт қусы шығар, қолайлы келсе, тий де ал. Сени алатуғын жигитлердиң бәри урыста жоқ болды, қудай айдап келген шығар, сениң теңиң екен, бийкешжан! Аўзы сөз айтыўға жуўысқандай болса тий де ал!» дейди ол аўылға келген ўәкил жигит Яқыпты нәзерде тутып. Бирақ сол ўақыттың өзінде Ханзаданың жүрегінде

Яқыпқа деген ишки сезимлери жасырынып атыр екен-дә. Соңынан ол Яқып пенен ышқы байланысы жасалғаны сезилип қалып, аұылласлары тәрәпинен тек ғана руұхый аұызша дәкки жегени менен шекленбей, арбаға байлап қойып оны биреудің некесин бузыўға араласқаны ушын қатты жазаланады. Әлбетте, бул халық дәстүри бойынша әдеп-икрамлық қәделериниң сақланыўының бир көриниси, өмир драматизминиң айқын сәўлеси еди.

Енди баслы әдебий қаҳарман Зийўардың тили менен авторлық позицияның синтези сыпатында мынадай сүүретлеўлерге итибар берсек, шынында да повесттеги баянлаў поэтикасының өткирлиги, оның ҳақыйқатшылығы, терең реализм менен айқынласып келеди. «...Теңи болмаған соң ол күнлери қызлардың кеўлиндегидей адамды табалмай нала шегийи ерси емес еди». «Бойы сыны дүзий, басына телпек кийгенди көрсек аұылдың барлық қызы болып кимниң үйине келди екен деп сыртынан сығаласып турғанымыз» [Баҳадырова С., 1973. – 4 б].

Мине, булар жоқарыдағыдай И.Юсуповтың гәплериниң, оның әдебий қаҳарманлар минез қулқы менен шығармадағы авторлық баянлаўдың әдебий қаҳарманлар тилинен айтып бериў формасындағы баянлаў техникасының тәсиршеңлиги, ҳақыйқатшыллығын айқын дәлийллей алады. Ҳақыйқатында да С.Баҳадырованың шығармасынан басқада сол жыллары жүзеге келген Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтов, У.Пиржанов, К.Рахманов, соңынан Б.Аймухаммедова, Д.Шерниязова ҳәм ҳәзирги дәўирдеги көплеген жазыўшылардың повесть, басқа да жанрлардағы дәрәтпелериндеги усындай әдебий қаҳарманлардың ашық кеўиллиги менен ишки сырлары миллий реалистлик көркем прозамызға характерлер жаратыўда тереңлик, улыўма өмир шынлығын сүүретлеўде үлкен поэтикалық шеберлик алып келип атырғанлығын айтыў орынлы.

Сөз етилип отырған повестте гейпара орынларда әдебий қаҳарманлардың қыймыл қозғалысларын да әдебий қаҳарман тилинен баянлап жазыўшы автор менен әдебий қаҳарман тилиниң стилиндеги жағыталлықты, реализмниң тереңлигин, эмоционаллықты тәмийнлеген. Атап айтқанда Зийўардың ўәкил ҳәм хабаршы жигит Яқыпқа ашықлығының ояныў дәўирлерин мынадай баянлаўлар арқалы сәўлелендирийў шеберлигине нәзер аўдарсақ: Ол дәслепп Яқыпты көргенде оның қолына ўйинде мыс қуман менен суў куйып атырғанда жигиттен қатты уялып, қысылып қымырлады. Усы орынлар автор лирик қаҳарманның тилинен тәбийғыйлығы менен көркем психологиялық ҳалат түринде мынадай деп жазылғаны итибарлы поэтикалық шеберлик әҳмийетине ийе: «Мениң қысылғанымды сезгендей артымдағы қос бурымның биреўи алдыма сыпырылып түсти. Көптен берли дүқанларда лента болмағанлықтан шашымыздың ушына қара сабақ пенен таңып қойғанбыз. Мен оның шашымның ушындағы қара сабаққа көзи түсип кетти ме деп бурынғыдан бетер қысынып кеттим, дәррийў бурымды арқама тасладым». Ямаса Зийўардың анасының мынадай ишки монологларына дыққат аўдарсақ: «Қаршығам, жас кеттиң-аў қулыным!!! Және кемсеңлеп көзинен жасын сүртти. – Кешеги ўәкил жигит мениң Сапарбайжанымды танийды екен, буның туўысқан ағасы Сапарбай менен Нөкисте бирге оқыпты». «Апамның бул сөзи ўәкил жигитти маған бурынғыданда ысық етип көрсетти, қыялым шарлап кеше төрде отырған сулыўшық жигитти көз алдыма келтирди» [Баҳадырова.С., 1973. – 23 б].

Бул қатарлардағы автор сөзи, қаҳарманлардың диалоги менен ишки монологлары бирлиги – синтези усы шығармадағы өмир шынлығы менен қаҳарманлар тәғдирин, характерлерин ашып бериўдеги поэтикалық синтетикалық бирликти, әдебиятшы

3. Бекбергеновнинг көрсеткенидей [Бекбергенова З., 2016] баянлаудағы еки ҳаўазлылық, бәлким көп ҳаўазлылық көркемлеў усылларын пайда етип, олардың барлығы қарақалпақ көркем реалистлик прозасындағы поэтикалық шеберлик табысларын, олардың шыңға өрлеп баратырған тез раўажланыў жолларын, заманға оқыўшыларды өзине тартыў техникасының өскенлигин, изленислер белсендилигин аңлатып турады десек болады.

С.Баҳадырова ең баслысы қайсы бир көркем прозалық шығармаларында болмасын өмир шынлығының кескинлескен мәўритлерин тийкарғы конфликт етип алып, оларды орайлық орынларға қойып әдебий қаҳарманлар характерин ашып береді. Оның тағы бир повестлери: «Кешиккен солдат», «Турмыс сабағы», хужжетли повести «Қанатынан қайылған суңқар» (Н.Дәўқараев ҳаққында) хәм тарийхый повести болған «Тумарис хәм Кир» дөретпелеринде түрли-түрли тарийхый дәўирлердеги кескинлескен конфликтлерге толы ўақыяларды сюжетке түсирип, оларды композициялық формаларда сүўретлеп тутас өмир драматизмин ашып береді қаҳарманлықты, шыдам тақаатты, мәртликти улығлайды, қызғаншақлық, бир-бирин көре алмаўшылық, алдамшы муҳаббатты, турақсызлықты қаралайды, жоқары адамгершиликке толы инсанлар характерин улығлап, оларды исенимли түрде терең реализм, лирико-психологизм, хужжетлилик хәм тарийхый принциплерине сәйкес түрде қәлем тартады. Бул бағытта жазыўшы илимпаздың қарақалпақ әдебияттаныў илими менен сынының тарийхында узақ ўақыт сақланатуғын, халық ақыл парасаты ушын жумасала беретугын гүрриңлер бойынша изертлеўи, кандидатлық диссертациясы, «Роман хәм дәўир», «Фольклор и каракалпакская советская проза» хәм көп санлы мақалалары халық руўхыйлығы менен хәзирги әдебий процеске, илимий айланысқа белгили тәсир жасап, олардың барлығы жазыўшы илимпаз С.Баҳадырованың сексен жаслық өмирине үлкен қуўаныш бағышлап атыр, халықты бәрқулла жақсы қәсийетлерге баслап бармақта. Буларды оның көп санлы шәкиртлери, әдебиятшы сыншылар даўам етип раўажландырып атыр.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. СССР жазыўшылар Аўқамы пленум мәжлиси материаллары // «Әмиўдәрәя» журналы, 1982. – №11. 5-34 б.
2. Алламбергенова К., Есенов Ж. Илимпаз жазыўшы // «Жас Ленинши» газетасы, 1979. 16-октябрь.
3. Баҳадырова С. Хаяллар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1973.
4. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. – Нөкис: Илим, 2016.

ПРОФЕССОР С.БАХАДЫРОВА – «ЕР ҚОСАЙ» ДӘСТАНЫ ҲАҚҚЫНДА

БЕКБАУЛИЕВ ҚУАНДЫҚ ОСКИНБАЕВИЧ

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис*

Қарақалпақ халық аўызеки әдебияты үлгилериниң ишинде дәстанлар айрықша орын ийелейди. Олардың бирнеше үлгилери қарақалпақ жыраў, бақсыларынан жазып алынды хәм жүзге жақын дәстанлар баспа сөзде жәрияланды. Атап айтқанда, «Қарақалпақ фольклоры» көп томлығының 20 томлығында хәм 106 томлықтың 1-66-томларында

жәрияланды. Усы көп томлықтардың ишінде Құрбанбай жыраудан жазып алынған «Ер Қосай» дәстаны XVII томда [Қарақалпақ фольклоры, 1987], соңынан 20-томда [Қарақалпақ фольклоры, 2010] басылып шықты.

«Ер Қосай» дәстаны 1939-жылы Сәдирбай Мәуленов, Шәмшет Хожаниязовлар тәрәпинен атақлы қарақалпақ жырауы Құрбанбай Тәжибаевтан (1876-1958) жазып алынған. Хәзирги күни дәстанның тек ғана Құрбанбай жыраудан жазып алынған вариантына ийеміз. Бул дәстанның қарақалпақтардан басқа қазақ халқында да версиясы ушырасады.

Дәстан 1939-жылы Құрбанбай жыраудан жазып алынып илимде белгили болғаны менен изертлеу жұмысы алып барылмаған, тек ғана Қ.Айымбетов, Қ.Мақсетов, И.Сағитовтың изертлеулерінде аты аталып өтиледі, Соңғы уақыттары «Ер Қосай» дәстаны бойынша бир қанша кең изертлеулер алып барған профессор С.Бағадырова болды. Оның «Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Қосай» хәм Қырғыз халық эпосы «Манас» ортасындағы байланыс» [Бағадырова С., 2001], «Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Қосай» [Бағадырова С., 2024] атлы изертлеулері жәрияланды.

Профессор С.Бағадырова қарақалпақ фольклортаныу хәм әдебиаттаныу илимлері бойынша кең көлемли изертлеу жұмыстарын алып барған зәредес алымлардың бири. Илимпаздың илимий мийнетлериниң ишінде қарақалпақ халық дәстанлары бойынша изертлеулері айрықша орын ийелейди. Ол қарақалпақ дәстанларының миллий өзгешелиги, композициясы, сюжети, идеясы, көркемлик өзгешелиги, қарақалпақ дәстанларының түркий халық версиялары менен типологиялық байланысы, дәстанды атқарушы жыраулар, олардың репертуары, қобыз саз әспабы, дәстан атқарушылық өнері, музыкасы хәм т.б. машқалалар бойынша изертлеулері қарақалпақ фольклортаныу илимине қосылған бағалы мийнетлерден есапланады.

Илимпаздың усындай изертлеулериниң бири «Ер Қосай» дәстаны болып табылады. Тийкарынан С.Бағадырова түркий халық эпосларын қарақалпақ эпослары менен салыстырмалы-типологиялық бағдарда изертлеп бир қанша мийнетлер жазды, солардың бири «Ер Қосай» дәстаны.

«Ер Қосай» дәстанын қырғыз халық дәстаны «Манас» пенен хәм қазақ версиясы «Ер Қосай» жыры менен, олар ортасындағы жақынлық хәм миллий өзгешеликлерин салыстырмалы түрде изертледі. «Ер Қосай» дәстаны тарийхий шынлықты сүүретлеуі жағынан қырғыз халық эпосы «Манас» пенен жақын ұқсаслыққа ийе. Ер Қосай образындағы батырлық, оның қалмақтардың көп мыңлық ләшкерине қарсы урыстарының сүүретлениуі «Манас» эпосының екінши бөлими «Семетей» менен жақын. Бул ұқсаслықты С.Бағадырова былай жазады: «Ер Қосай» дәстанында хәм «Семетей»де бирдей душпан қолында өлген халық батырларының қанын алыу ушын гүрес бас орында турады. «Ер Қосай» дәстанында ноғайлының батырларының үш әулады сөз етиледі. Бириншиси, Ай Көкше, Ер Көкше, Ер Бөкше; екіншиси Ер Бөкшениң баласы Ер Көкше, Ер Көкшениң баласы Ер Қосай. «Манас»та Ер Қосай – Қошай, Ер Көкше – Көкше деп бериледи. Қарақалпақшада Ер Қосай, Ер Көкше ноғай, «Манас»та олар урыулардың ханлары, урыу басшысы, ал қарақалпақшада да урыу, ел батыры. Батырларды елдің, халықтың басшысы деп қарауы қырғыз бенен қарақалпақта бирдей [Бағадырова С., 2001. – 105 б]. Усылайынша С.Бағадырова еки халық эпосындағы сюжеттің жақынлығындағы типологиялық байланысты майда деталларға шекем салыстырып көрсетип береді. Халық эпосларындағы усындай байланыстың тийкары

тилимиздин жақынлығы, динимиздің бирлиги, тарийхый шығысымызда, тарийхый жолымызда Орайлық Азияда жасаушы түркий тиллес халықлардың бир-бири менен экономикалық, мәдений тығыз қатнаста болғанлығы себепли пайда болған жақынлық деген шешімге келеди.

С.Бахадырова «Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Қосай» атлы изертлеуінде дәстанның қарақалпақ версиясы менен қазақ халық жыры «Ер Қосай» ортасындағы типологиялық жақынлық хәм миллий өзгешелиги хаққында салыстырмалы изертлеу алып барады. Илимпаз еки халық версиясында да ноғайлылар дәуири сөз етилетуғынын айта келип, сыртқы душпанға қарсы гүрес дәстанның тийкарғы идеясын белгилейтуғынын атап өтеди. Дәстанның мазмунындағы уқсаслықлар, мотив хәм деталлардағы жақынлық хәм өзгешеликлер, эпосларға тән дәстүрий сюжетлердің берилиуіндеги улыўмалықлар мысаллар менен көрсетип бериледи. Соның менен бирге, хеш бир қахарманлық дәстанларда ушыраспайтуғын мотив хәм деталларға да дыққат қаратады. Мысалы: «Батырдың сүйген қызының батырға ашыўланып оған қарсы хәрекет етиўи қахарманлық дәстанлардың хеш биринде ушыраспайтуғын мотив» [Бахадырова С., 2024. – 182 б], - деп жазса, ал «...Сары ала тулпары келип батырлық ийсинен Ер Қосай екенлигин биледи. Тулпар аттың батырды таныўы, әкеси минген тулпар атты миниўи қахарманлық дәстанлардың хеш биринде ушыраспаған жаңа жаңа деталь» [Бахадырова С., 2024. – 181 б], - деп дәстанның өзине тән өзгешелигин ашып береді. Илимпаз ретли орынларда дәстан сюжетіндеги айырым эпизод хәм мотивлердеги өзгешеликлерди қарақалпақ қахарманлық дәстанлары «Алпамыс», «Қоблан», «Мәспатша» т.б. дәстанлар менен салыстырып, пикирлерин билдирип отырады.

С.Бахадырова «Ер Қосай» дәстанын қазақ, қырғыз дәстаны «Манас» пенен салыстырмалы изертлеу барысында структуралық, тарийхый-типологиялық, көркем анализ методларынан шеберлик пенен пайдаланады.

«Ер Қосай» дәстанының сюжетінде қахарманлық эпосларға тән дәстүрий сүүретлеулердің көпшилиги сақланған. Мәселен, батырдың өзине ылайық жаўынгер атты таңлаўы, батырдың көп мыңлаған ләшкер менен басқыншы қалмақларға қарсы атланысы, урыста қахарманның дара, батырлық образын бөрттирип көрсетиў, батырдың бир емес, бир неше саўашларға түсип, ерлик көрсетиўи, неше мыңлаған душпанды жеңиўи, батырдың қалыңлығы менен ушырасқаннан соң, үйлениўди кейинге қалдырып жаўға атланыўы, батырдың өзін танытпай, басқа адам кийимінде қалыңлығына келиўи, батырдың жаўлап алған елдің тахтына басқа адамды сайлаўы, өз елиндеги патшаның тахтына қызықсынбаўы т.б. сүүретлеулер қахарманлық эпослар ушын характерли. Усындай уқсаслықларға илимпаз айрықша дыққат бөледі хәм «Ер Қосай» дәстанының басқа хеш бир дәстанларда ушыраспайтуғын өзине тән мотивлери мысаллар менен дәлиллеп бериледи.

С.Бахадырова «Ер Қосай» дәстанын изертлеу барысында барлық мәселелерге итибар береді, дәстанның тийкарғы сюжетлик түйини қарақалпақшада Ер Қосайдың қалмақ Қабланлы менен, қазақшада Тахтаполат, Тасполат пенен саўашқа түсиўи деп дурыс көрсетеди. Дурыс, батырдың душпан ләшкербасысының (патшасының) үстинен жеңiske ерисиўи, пүтин жаўдың үстинен жеңiske ериўи менен барабар болады хәм дәстан сюжетиниң түйини өз шешимин табады. Сондай-ақ, С.Бахадырова еки версиядағы батырлардың пайдаланған қуралларына, яғный алмас пенен сүрленген оқ, қылыш, найза пайдаланатуғынын, еки версияда да топ пенен зәңбиректи қалмақлар пайдаланатуғынына

дықкат бөледі. Батырдың қураллары хаққында илимпаз мынадай деп жазады: «Батыр традициялық бес қуралға ийе болыуы керек: ат, қылыш, найза, қалқан, ақ гирейки сауыт, булардың қасында қосымша қанжар, шоқмар, садақ айтылады. Усы қураллар батырлардың ең әйемги қураллары» [Баҳадырова С., 2024. – 198 б], - деп көрсетеді. Дәстанда бас қахарман Ер Қосайдың барлық нәрседен бас тартып (қыз алыу, үйленіу, ойын-күлки қуруу т.б.) жау қолында өлген әкесиниң хәм ноғай батырларының қанын алыу ушын хәрекеті бул «халықтың ең идеал ойлары, әрманлары» деп илимпаз дурыс көрсетеді.

«Ер Қосай» дәстанының сюжетлик мазмунына итибар бергенде ноғайлы дәуириниң ыдырау ыақыялары сөз етилетуғыны көринеди. Және илимпазлар қахарманлық дәстанлардың пайда болыу дәуирин ноғайлы-қыпшақ дәуірлери деп белгилегенлиги белгили, С.Баҳадырова да усы пикирлерди мақуллай отырып, дәстанның генезиси хаққында төмендегише пикирлерин билдиреди: «Ер Қосайдың аты «Манас»та ғарры Қошай менен сәйкес келеди, ол қатаған урыуынан болып батыр Манас пенен тендей абыройға ийе батыр ретинде тилге алынады. Усы фактларды салыстыра отырып бул дәстанның дәслепки тууылыу дәуирин түрк қағанаты дәуири деген пикирге бизде қосыламыз. Буннан соңғы ноғайлы дәуиринде бул дәстан ноғайлылардың мақсетине жууап беретуғын әрман-ойларын жырлаған дәстан болып қайтадан редакторланған болыуы керек» [Баҳадырова С., 2024. – 195 б], - деп өз пикирлерин билдиреди.

С.Баҳадырова «Ер Қосай» дәстанының қарақалпақ, қазақ версиясын салыстырмалы-типологиялық бағдарда изертлей отырып, олардағы жақынлықтың себеплерин еки халықтың тарийхый жасау дәуириниң бирлигинен, ноғайлылардың қалмақ басқыншыларына қарсы алып барған тынымсыз гүресинен хәм халықты қорғаған Ер Қосай хаққында халық дәреткен жырлар негизинде қәлиплескен дәстан деген шешимге келеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XVII том. «Шийрин-Шекер», «Жаскелен», «Ер Қосай», «Хажы-Гирей». – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 20-том. «Ер Қосай». – Нөкис: Илим, 2010.
3. Баҳадырова. С. Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Қосай» хәм Қырғыз халық эпосы «Манас» ортасындағы байланыс // ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы» журналы, 2001. – № 1-2.
4. Баҳадырова С. Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Қосай» // Қарақалпақ халық дәстанлары: «Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге». – Ташкент, «Anorbooks», 2024.

S.BAHADIROVA DÓRETPELERINDE BATIR HAYAL-QÍZLAR OBRAZÍNÍN SÁWLELENIWI

ZARIPOVA ZULFIYA SARSENBAEVNA

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti, Nókis*

Annotaciya: Ushbu maqolada professor Sarigul Bahadirovaning ijodidagi xotin-qizlar obrazlari haqida so'z etiladi. Olimaning qalamiga mansub «Tag'dir» romani, «Tumaris» povesti va «Qaraqalpaq qanday xaliq» nomli ijodlarida xotin-qizlar obrazlari tahlil qilinadi. «Qirq qiz» eposining dunyoga tanilishidagi olimaning xissasi haqida so'z boradi.

Tayanch soʻzlar: Olima, yozuvchi, ayollar, asarlar, epos

Аннотация: В данной статье освещены образы женщин в творчестве профессора Сарыгуль Бахадировой. Анализируются образы женщин и девушек упомянутые в романе «Тағдир», повести «Тумарис» и «Қарақалпақ қандай халық» написанных учёным. Обсуждается вклад учёного в мировое признание эпоса «Қырық қыз».

Ключевые слова: Учёный, писатель, женщины, произведения, эпос

Annotation: This article highlights the images of women in the works of Professor Sarigul Bakhadirova. The images of women and girls mentioned in the novel “Tagdir”, the stories “Tumaris” and “Qaraqalpaq qanday xaliq” written by the scientist are analized. The scientist’s contribution to the world recognition of the epic “Qiriq qiz” is discussed.

Key words: Scientist, wtiter, women, works, epic

Qaraqalapaq xalqı ázelden hayal-qızların ardaqlaw menen birge olardıń jámiyettegi ornın joqarı bahalap kelgen. Sonlıqtanda, qaraqalpaq hayal-qızların ruwxı bekkem, sózge sheshen, gózzal, tereń aql iyesi bolıwı menen birge turmıstıń hár bir salasında belsendilik etip, ózleriniń massaget urpaqları ekenligin dálillep kelgen. Prezidentimiz “Hayal-qızları ardaqlanǵan el qudiretli boladı” [1. – 7 b], - dep keltirgenindey hayal-qızlarımızdıń jámiyettegi ornı búgingi kúnimizde de óz aldına. Xalqımız arasınan shıqqan turmıstıń hár qıylı tarawlarında belsendilik kórsetken hayal-qızlarımız elimizdiń maqtanıshı. Usınday xalqımız arasınan shıqqan qaraqalpaq qızınıń biri qaraqalpaq ádebiyatı hám qaraqalpaq folklorı tarawında salmaqlı orıńǵa iye alım Sarıgúl apa Bahadırova bolıp tabıladı. S.Bahadırovanıń qaraqalpaq ádebiyatı hám qaraqalpaq folklorı iliminiń rawajlanıwına qosqan úlesi oǵada ullı. Alımnıń dóretpeleri búgingi kúnimizde bul tarawlardıń ilimiy qırların ashıwda úlken áhmiyetke iye. Miynetleri arasında qaraqalpaq hayal-qızlarına bergen bahası óz aldına bir ilim. Qaraqalpaq hayal-qızları áyyemgi dáwirlerden baslap erler menen bir sapta turıp óz jerlerin sırtqı basqınshılardan qaharmanlarsha qorǵaǵan. Sonlıqtanda, qaraqalpaq xalqında hayal-qızlardıń erliklerin, jawıngerliklerin súwretleytuǵın iri epikalıq dóretpeler basqa túrkiy xalıqlarǵa salıstırǵanda basım salmaqqa iye. Máselen, tikkeley hayal-qızlardı bas qaharman sıpatında súwretleytuǵın “Qırıq qız”, “Qırmandalı”, “Qız palwan”, “Gúlnáhár”, “Qanshayım”, “Gúlistan” dástanları bar. Usılar menen bir qatarda bas qaharmanları er batırlardan ibarat qaharmanlıq dástanlarımızda hayal-qızlardıń batırlıq háreketlerin kóriwimizge boladı. Atap aytqanda “Máspatsha” dástanında Ayparsha obrazı, “Qoblan” dástanında Qurtqa obrazı, “Er Ziywar” dástanında Závriya, Aqtamaq obrazları, “Jaskelen” dástanında Bólekey obrazların atap ótsek orınlı. Bul qızlar bas qaharmannıń súyikli yarı bolǵanı menen ayırım jaǵdaylarda kúsh-qudireti jaǵınan er batırlardan qalıspaydı.

Alımnıń qálemine tiyisli 1989-jılı jarıq kórgen «Táǵdir» romanınıń ekinshi kitabında sovet húkimetiniń dáslepki jıllarındaǵı hayal-qızlardıń ashınarlı turmısı sóz etiledi. Romanda ádil zamánǵa talpınıw jolında óz baxıtınan beziwge tayar xorlanǵan qızdıń obrazı súwretlengen. Onıń súygeni aydın turmıs jolına kesent keltiriwshi qáwipli baspashılardıń biri. Gúljamal onı súyse de biraq onıń is-háreketin qollamaydı. Balasın ertip jańa turmıs ushın oqıwǵa ketedi. Qızdıń táǵdiri oǵada ayanıshlı. Sebebi, ol haq bolǵanı menen paraxat turmısqa urınǵan neshshe jastıń ómirin qıyǵan baspashınıń perzentlerin dúnyaǵa keltirgen. Neshshe analardı perzentinen ayırǵan zalımnıń hayalı. Romanda awıllas bolǵan analardıń obrazı arqalı xalıqtıń aq kókirekligi, qıyın qıstaw jaǵdayda bir-birine qol jawısıwı, zárúr waqıtta eń sońǵı bir tislem nanın bólisiwge tayar qaraqalpaq xalqınıń eń jaqsı pazıyletleri súwretlengen. Jalǵızınan ayırılǵan ananıń balasınıń qandarınıń hayalına járdem beriwi, onıń perzentiniń biyǵúná ekenligin

moyinlap nárestege jańa zamanga ılayıq at qoyıwı [Bahadırova S., 1989. – 9 b] jawızlıqtıń joq bolıp jaqsılıqtıń dúnyaǵa keliwi sıpatında kórinedi. Bas qaharman obrazı arqalı tek ǵana bir Gúljamaldıń táǵdiri emes, al pútkil qaraqalpaq qızlarınıń sovet húkimeti ornawınıń dáslepki jıllarında jámiyette óz ornına erisiw ushın gúresleri, perzentleriniń keleshegi ushın aydın turmısqa degen ıqlası sáwlelengen. Qaraqalpaq hayal-qızlarınıń abadan turmıs ushın, ádillikke erisiw ushın basıp ótken qıyın turmısı avtor tárepinen sheberlik penen súwretlengen.

S.Bahadırovanıń 2018-jılı jarıq kórgen “Tumaris” povestinde massagetler dáwirinde el basqarǵan batır Tumaristıń qaharmanlıǵı súwretlengen. Hár bir dóretpeniń tiykarında tariyxıy haqıyqatlıq jatadı. Alımnıń bul miynetinde áyyemgi grek jazıwshısı Gerodottıń “Tariyx” kitabı arqalı bizge belgili bolǵan massagetler patshası batır Tumaristıń obrazı úlken sheberlik penen súwretlegen. Dóretpе massaget qáwimlik birlespeleriniń turmıs keshirmeleriniń eń elewli táreplerin sóz etetuǵın realistlik tariyxıy maǵlıwmatlardı óz mazmunına qamtıǵan bahalı dóretpeler qatarınan orın aladı. Povest Persiya patshası Kirdiń dúnyadaǵı eń ataqılı eldiń biri Vavilondı qıyratıp, onıń sońǵı patshası Baltasardıń gellesin algannan soń, skif dalasındaǵı dańqı shıǵıp atırǵan massagetlerge qaray jol alıwı menen baslanadı. Sawdagerlerden bul xabardı esitken massagetler arasında dushpanǵa qarsı tayarlıq baslanıp ketken [Bahadırova S., 2017. – 3 b]. Tumaris eline kelgen basqınshılar menen qaharmanlarsha gúresedi. Dóretpede súwretlengen hayal-qızlardıń ana jerin sırtqı basqınshılardan batırlarsha qorǵawı, jolında ushırasqan qıyınshılıqlardı jeńip ótiwleri olardıń qaytpas qaysarlıǵınan, mártliginen derek beredi. Orta ásirlerde-aq batır ananıń qaharmanlıǵı dúnya júzi xalıqlarınıń qızıǵıwshılıǵın ózine tarttı. Ásirese, qaysarlıq penen dushpan ústinen jeńiske erisken waqtındaǵı aytqan sózlerin esitken adam tań qalмай ilajı joq. Batır ananıń bul kórinisi evropa xudojnikleri tárepinen XV- XVI ásirlerden baslap-aq sheber súwretlenip kelgen hám ásirden-ásirge, atadan-balaǵa ótip kiyatır. Orta ásirdegi Evropa xudojnigi Piter Paul Rubens (1566-1640) “Tumaris Kirdiń gellesiniń aldında” degen kartinasın jazdı. Orta ásirde jasaǵan Italyan xudojnigi Andrea del Kastano 1450-jılı “Tumaris patshayım” kartinasın jazdı. Italyan xudojnigi Mattio Prati “Tumaris patshayım” kartinaların dóretti [Bahadırova S., 2017. – 19 b]. Orta Aziyada jasawı xalıqlar sonıń ishinde qaraqalpaq xalqıda Tumaristi anamız dep esaplaydı. Tumaris óz eliniń patshası, el tınıshlıǵın qásterleytuǵın aqıllı, batır ana. “Tumaris” eposı zorlıq hám ádalatsızlıqtıń, basqınshılıq hám zulımlıqtıń ústinen jeńiske erisken batır ana obrazın jaratqan bolsa, sonnan saǵa alıp qaraqalpaq xalqı milliy dástanlarında bir neshe batır hám qaharman hayal-qızlar obrazların jarattı. Ózbek xalqınıń Ergash Jumanbulbul atqarǵan “Oysuluv” dástanı Tumaris eposınıń analogiyası bolıp tabıladı [Musina G., 1997. – 32 b].

S.Bahadırovanıń qaraqalpaq xalqı haqqında usı xalıqtıń márt hayal-qızları haqqında keńirek maǵlıwmat beretuǵın qunlı miynetleriniń biri “Qaraqalpaq qanday xalıq” atlı miyneti bolıp tabıladı. Alım bul miynetinde qaraqalpaq xalqınıń bir zıyalı perzenti sıpatında xalqımızdıń minez-qulqı, úrp-ádeti, ázelden sózge sheberligi, ápiwayılıǵı, ańqılдаǵan aqkókirekligi, tábiyatı, eń baslısı tuwılǵan jerge, elge degen súyispenshiligin sheberlik penen súwretleydi. Usı kitaptıń «Sen áziyzseń, qaraqalpaq hayalı!» atlı bóliminde qaraqalpaq hayal-qızlarınıń áyyemnen bergi basqan mashaqatlı jolların, erliklerin, ǵaybarlıǵın, hár bir jaqsı pazıyletlerin hátte óz dáwirinde hayal-qızlardıń kiygen kók kóylegin maqtanısh etedi. Qaraqalpaq hayalların dúnyaǵa batırlardı keltiriwshiler, tirishiliktiń tiregi sıpatında bahalaydı. Haqıyqatında da áyyemgi dáwirlerden baslapata-babalarımız hayal-qızlardı álemdi jaratıwshılar, tirishiliktiń saǵasında turıwshılar sıpatında bahalaǵan. Ómir ushın eń zárúr qubılıslardı hayal-qızlarǵa teńegen. Hayal-qızlar haqqındaǵı dáslepki kosmogoniyalıq, totemlik, animistlik isenimlerde tiykarlangan túsiniklerdiń

elesleri Quday analar, Uran analar, aspan álemin sáwlelendiriwshi analar sıpatında kórinedi. Professor S.Bahadırova massagetler eposındaǵı patsha hayallar Tumaris, Zarina, Sparetra, Odatidalar tuwralı sóz ete otırıp, olardı basqa barlıq batır hayal-qızlardıń tıp deregi sıpatında bahalaydı. “Áyyemgi massagetlerdiń hayal patshaları, hayallardıń urıwlarǵa uran bolıwı, el qorǵaǵan batır qızlar haqqındaǵı jırlar bizge “Qırıq qız” eposı bolıp jetisti, Qaraqalpaq xalqında “Qırıq qız” sıyaqlı epostıń syujetiniń jasawı, Sonday-aq “Máspatsha” dástanındaǵı Ayparshaniń, “Sháryar” dástanında Ánjimniń qolına qural alıp dushpanlar imenen alısıwı usı áyyemgi dáwirdegi el basqarǵan, áskerbası bolǵan hayal-qızlardıń bizge jetip kelgen nusqaları» degen edi [Bahadırova S., 2017. – 23-37 b]. Alım bul miynetinde batır analar menen birge óz xalqına uran bolǵan Arıwxan hám Aqsholpan analardı úlken maqtanış penen tilge aladı. Sebebi hayallardıń óz qáwimine uran bolıwı qaraqalpaq xalqınan basqa túrkiy xalıqlar arasında ushıraspaydı. Bul eki ananıń ruwlarǵa uran bolıwın áyyemgi grek, shumer-akad miflerindegi tábiyatta máńgi jasaytuǵın tirishiliktiń qudayı, shopanlardıń piri Tammuz haqqındaǵı mifler menen jaqınlıǵın atap ótedi. Alım jaqın tariyxımızda (XV-XVIII áá) el-xalqına basshılıq etken, atları dástan qaharmanlarına arızıtuǵın márt batır qızlarımız Ormanbetbiydiń qızı Sarısha ayım hám tatar xalqın basqarǵan ata-tegi boyınsha Edigeniń altınshı áwladı sanalǵan máńgit húkimdarınıń biri Yúsip mırzanıń qızı Súyinbiyke haqqında, ózleriniń keskir sózi, tereń aqıl oyı, ǵaybarlıǵı menen xalıqtıń júreginde qalǵan Jupar ana, Qumar analar haqqında, qız baqsı Húrliman hám Qanıǵúl, shayır qızlar Sápura hám Dáme haqqında jazar eken qaraqalpaq hayal-qızlarınıń hár qanday dáwirde dilwarlıǵın, xalqına ǵamxorlıǵın, el-xalqınıń abadan turmısta jasawı ushın jan kúyiretuǵın, el basqarıw uqıbı qan-qanına sińgen márt bolǵanlıǵın maqtanış etedi.

Qaraqalpaq hayal-qızlarınıń tuwılǵan elin, ar-namısın sırtqı dushpanlarınan qaharmanlarsha qorǵawın súwretleytuǵın dúnya júziniń altın xorınan orın alǵan mádeniy baylıǵımızdıń biri “Qırıq qız” dástanı bolıp tabıladı. Dástan tariyxıy derekler tiykarında payda bolǵan hám óz ishine bir neshe ásirde qamtıǵan dóretpeler bolıp, xalqımızdıń dóretilishilik sheberliginen dárek beretuǵın bahalı miyraslarımızdıń biri. “Qırıq qız” dástanında ushırasatuǵın jer atamalarınıń Qaraqalpaqstan aymaǵında ushırasıwı, dóretpeler qaraqalpaq xalqınıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı ekenliginen derek beredi. Tariyxshı hám etnograf alımlarımız dástandı Kerder mádeniyatı menen baylanıstıradı. Bul dáwirlerde hayal-qızlar ózleriniń gózzallıǵı, sózge sheshenligi menen belgili bolıp qoymastan, sırtqı dushpanlardıń topılısı waqtında erler menen bir qatarda turıp qollarına qural alıp basqınshılardı qarsı gúresken. At ústinde jawǵa qarsı urıs hámellerinen jaqsı paydalanǵan. Kerder mádeniyatın izertlew dáwirinde alımlar tárepinen keramikalıq tulǵalarda, aksessuarlıq sandıqlarda hayal-qızlardıń ómiri, gózzallıǵı, jawıngerligi kórinis tapqan tabılmalar tabılǵan. Gúlayım batır dep tabılǵan qara keramikalıq badiya tabaqta jawınger qızdıń obrazı sheberlik penen súwretlengen. Bul dástan boyınsha S.P.Tolstov, P.Ivanov, L.Klimovich, T.A.Jdanko, N.Dáwqaraev, Q.Maqsatovlar izertlew jumısın alıp bargan. Alımlardıń pikirinshe dástannıń eń dáslepki jırlawshısı Jiyen Taǵay ulı dep tabılıp onnan sońǵı dáwirde Shańkot, Qabil, Qazaqbay, Jiyemurat, Ábdirasúl [6. 27 b] jırawlar repertuarınan orın alǵan. Solayda, bul dástannın Qurbanbay jıraw hám Qıyas jıraw variantı jazıp alıńǵan. Bul dástan boyınsha eń birnshi márte 1946-1947 jılları izertlew jumısın júrgizgen alım N.Japaqov bolıp tabıladı. 1957-jılı N.Japaqov “Qırıq qız” kinoscenariyin jazdı. 1962-jılı Q.Maqsatov “Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı “Qırıq qız” temasında kandidatlıq jumısın jaqlap shıqtı. 1965-jılı Á.Shamuratov, I.Yusupovlar tárepinen “Qırıq qız” dástanı saxnalastırıldı. I.Qurbanbaev 1985-jılı jarıq kórgen “Miskin waqıyalrı” atlı povestler, gúrrińler, ocherkler

toplamında “Qırıq qız” dástanı tiykarında kinopovestini xalıqqa inam etti. N.Muxammetdinov hám G.Matyaqubovalar tárepinen “Gúlayım” operası qoyıldı. K.Allambergenov “Qırıq qız” atlı liberotasın jazdı ham bul saxnalıq kórinis 2021-jılı noyabr ayında xalıqqa usınıldı. Mine usı dástannıń dúnya júzine jáne bir márte tanılıwında professor S.Bahadırowanıń úlesi oǵada ullı. Alımnıń basshılıǵında 1997-jılı “Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı “Qırıq qız” hám túrkiy tilles xalıqlardıń folklorın izertlew máseleleri” atamasında bolıp ótken xalıqaralıq ilimiy konferenciyanıń ótkeriliwi halqımız ushın úlken áhmiyetke iye boldı. Konferenciyaǵa Túrkiya, Ázerbayjan, Kipr, Qırǵızistan, Qazaqstan, Ózbekstannıń belgili alımlarınıń keliwi hám de BMSH tıń Ózbekstandaǵı wákiliniń sol waqıttaǵı baslıǵı X.Maliktiń shıǵıp sóylewi bul dástannıń dúnya júzi mádeniyatındaǵı ornınıń ullılıǵın jáne bir márte dálilledi. Kelgen alımlar óz ellerine barǵanına soń dástandı óz tillerine awdarmalap xalqına usınıwları, bul dástan boyınsha maqalalar jazıwı bolıp ótken konferenciyanıń úlken tariyxıy áhmiyetke iye ekenliginen dárek beredi. Bolıp ótken ilimiy konferenciya nátiyjesi “Qırıq qız” dástanınıń qaraqalpaq xalqınıń enshisindegi ruwxıy hám mádeniy baylıǵı ekenligin dúnya júzine jáne bir márte tanıttı hám maqullatı.

Solay etip S.Bahadırova miynetlerinde hayal-qızlar teması belgili dárejede orınǵa iye. Massagetler dáwirinen miyras qalǵan qaharmanlıq eposlardıń syujetlerindeki watan qorgaw teması, qaraqalpaq milliy dástanlarımızdıń syujetleriniń payda bolıwına belgili dárejede tásir jasadı. Olardaǵı qaharmanlardıń, á sirese batır hayal-qızlardıń watanǵa sadıqlıq, insanpárwarlıq pazıyetlerin ulıǵlaytuǵın obrazlarǵa bay epikalıq dóretpelerimiz ótmishimizdiń ajıralmas bir bólegi sanaladı. Alım qaraqalpaq hayal-qızlar obrazına ilimiy jaqtan baha beriw menen birge olardıń aqıl-parasatlılıǵına, gózzallılıǵına, qaharmanlıqlarına, el súyiwshilik pazıyetine, el basqarıw uqıbına bir qaraqalpaqtıń zıyalı perzenti sıpatında joqarı baha beredi. Alımnıń hayal-qızlar temasında jazǵan dóretpeleri, ilimiy jumısları keleshekte qaraqalpaq hayal-qızlarınń erliklerin tereńirek úyreniwde bahalı maǵlıwmatlar bolıp esaplanadı.

“Qaraqalpaq hayalı ózimizdiń batırılıǵımızdı Tumaristen, sulıwlıǵımızdı Zarinadan, qaysarlıǵımızdı Sparetradan, muxabbatqa sadıqlıǵımızdı Odatidadan násil etip alǵanbız, sonıń ushın sen áziyzseń, qaraqalp aqhayalı!” [Bahadırova S., 2017. – 31 b].

ÁDEBIYATLAR:

1. Ўзбекистоннинг маърифатпарвар аёллари. 1-жилд. – Тошкент, 2021.
2. Баҳадырова С. Тәғдир. Роман. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
3. Баҳадырова С. Тумарис. Повесть. – Ташкент: Навруз баспасы, 2017.
4. Мусина Ғ. Туроннинг алп қизлари. – Тошкент: Ёзувчи нашриёти, 1997.
5. Камалов Қ. «Қырыққыз» дәстанында мифлик хәм реалистлик элементлер // Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеў мәселелери» атамасындағы халықаралық илимий-теориялық конференцияның тезислери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1997.
6. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: Навруз баспасы, 2017.

С.БАҲАДЫРОВА ЕРТЕК ЖАНРЫ ҲАҚҚЫНДА

ОТЕНИЯЗОВ ПОЛАТ ЖУМАНИЯЗОВИЧ

*Ўзбекистон Республикасы Илимлар академияси Қарақалпақстан бўлими
Қарақалпақ гуманитар илимлар илим-изертлеу институты, Нөкис*

Аннотация: Бул мақалада филология илимлерининг докторы, профессор, фольклортаныўшы илимпаз Сарыгүл Баҳадырованың илимий дәретиўшилиги, оның ертеқ жанры бойынша билдирген ой-пикирлери сөз етиледі.

Таяныш сөзлер: қарақалпақ фольклоры, әдебияты, ертеқ, миф, әпсана, мотив, сюжет.

Н.Рерих атындағы халықаралық, Беруний атындағы Ўзбекистон мәмлекетлик сыйлықларының ийеси, жазыўшы, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, филология илимлерининг докторы, профессор Сарыгүл Баҳадырова быйыл 80 жасқа толды. Оның 400 ден аслам илимий жумыслары бар. С.Баҳадырованың «Рәўшан», «Тәғдир» (роман дилогия), «Анама хат», «Хаяллар», «Адамды адам бахытлы етеди», «Адам қедири», «Кешиккен солдат», «Тумарис хәм Кир», «Избасар Фазылов жөниндеги эссе», «Сунқар еди қанатынан қайырылған» сыяқлы бир неше повесть хәм романлары халқымызға белгили.

1966-жылы С.Баҳадырова Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының Тарийх, тил хәм әдебият факультетин питкерген хәм Ўзбекистон Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бўлими, Н.Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебият институтына жумысқа қабылланған. Сол жылы бул илим дәрғайында лаборант болып жумыс алып барған.

Илимпаздың кандидатлық хәм докторлық диссертацияларына дүньяға белгили илимпазлар илимий басшылық еткен. «Хәзирги заман қарақалпақ гүрриңлери» деп аталған кандидатлық диссертациясына академик М.Нурмухаммедов басшылық етти. Докторлық диссертациясына москвалы атақлы тюрколог, профессор З.С.Кедрина илимий басшы болған. 1978-жылы илимпаздың «Роман хәм дәўир» атлы монографиясы баспадан шықты.

С.Баҳадырова «Хәзирги заман қарақалпақ романлары» атамасындағы докторлық диссертациясын жазыў барысында диссертант тийкарды қарақалпақ фольклорынан изледі, тапты хәм дәлийлледи. 1984-жылы «Фольклор және қарақалпақ совет прозасы» атлы монографиясы рус тилинде жарық көрди. Белгили алым З.С.Кедрина «Сизлер өзи турысыңыз бенен фольклорсыз ғой» деген жыллы пикирлерин билдирген. С.Баҳадырова 1987-жылы жақлаған докторлық диссертациясында қарақалпақ романларының тамыры фольклорда екенлигин дәлийлледи. Бул илимий жумыслары бойынша москвалы илимпаз, әдебиятшы Т.Т.Давыдова «Вопросы литературы» журналында «Бул изертлеу жумысы тек қарақалпақ әдебияттаныў илиминде ғана емес, ал, дүнья филология илиминдеги жаңалық» деп жоқары баға берген.

С.Баҳадырова 2001-жылдан баслап узақ жыллар даўамында Ўзбекистон Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бўлими, Н.Дәўқараев атындағы тил хәм әдебият институты директоры лаўазымында жемисли мийнет етти. Институт директоры лаўазымында ислеген дәўиринде қарақалпақ халық дәстанлары «Қырқ қыз», «Едиге»ге бағышланған хәм «Қарақалпақ халық творчествосы хәм искусствосы» атамасындағы үш халықаралық илимий-теориялық, әмелий конференциясы өткерилди.

Ол С.Ахметов пенен биргеликте қарақалпақ әдебиеттаныуы, фольклортаныуында бириншилдерден болып «Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлігін» [Ахметов С., Бағадырова С., 1992. – 152 б] дүзип, баспадан шығарды. Онда илимпазлар ертек жанры, бул жанрдың басқа жанрлардан айырмашылығы, мотивлери хәм сюжетлери, образлары, поэтикасы бойынша бағалы мағлыұматлар берди. Олардың пикиринше, ертеклер фольклорда айрықша орынға ийе. Бул дөретпелер көбинесе қара сөз бенен белгили, күтә сийрек түрінде қосық пенен де ушырасады. Ертек деген сөздің өзи «ерте» деген мәнини аңлатады. Бул термин көпшилик күншығыс халықларына ортақ. Алымлардың атап өткениндей, қарақалпақ фольклорында ертеклер күтә үлкен орынды ийелейди. Олар өзлериниң темасы, мазмунына қарағанда да хәр түрли болып келеди. Илимпазлар қарақалпақ халық ертеклерин классификациялық жақтан хайұанатлар хакқында, қыялай, реалистлик, легендалық ертеклер деп бөлген. Сондай-ақ, олар «әлбетте, қарақалпақ ертеклериниң буннан да басқа түрлериниң болыуы итимал. Басқа халықлардың ертеклери сыяқлы қарақалпақ ертеклери де қоңсы халықлардың ертеклери менен мазмуны жағынан күтә жақын, бул жақынлық халықлардың бир-бири менен араласып отырғанлығынан келип шыққан. Сондай-ақ, қазақ, өзбек халықларында ушырасатуғын гейпара ертеклери қарақалпақлар арасында да кеңнен ушырайды. Бирақ та, қайсы халықта болмасын ертеклер сол халықтың өзине тән өзгешелигин сақлайды, темасы, сюжети, стили жағынан қарақалпақ ертеклери басқа халықлардың ертеклеринен ажыралып турады» деген бағалы пикирлерин билдирди.

Авторлар қыялай, хайұанатлар хакқында, турмыс ертеклерине анықлама берди:

«Қыялай ертеклер – фантастикалық-қыялай ойлары күшли, турмыстағы ўақия хәдден тыс қыялай етип берилген, әжайып таңқаларлық сюжетлерди сөз ететуғын ертеклерди атайды. Ертектің бул түрінде қахарман бәркулла айдарха, жин, мәстан кемпир, дәў, жезтырнақ т.б. сыяқлы турмыста жоқ ўақия, қахарманлар сөз етиледі. Оларға көбинесе сыйқырлы күш, әрўақ, периштелер жәрдем береді.

Хайұанатлар хакқындағы ертеклер – ертеклердің булл түриниң бас қахарманлары хайұанатлар болып сүүретленеди. Хайұанатлардың барлық түри, соның менен бирге қуслар, майда жәнликлер бәри адам образында бериледи. Олардың образы арқалы адамлардың турмысындағы ўақиялар бериледи, адамның кемшилиги үстинен күледі. Бул әдебиеттағы тымсал жанрына жақын келеди. «Жолбарыс хәм қоян», «Ғарға менен қаршыға», «Бөри менен ийт», «Шонтық түлки» хәм т.б.

Турмыс ертеклери – турмыс хакыйқатлығына жақын, исенимли ўақияларға қурылған, турмыста ушырасатуғын сюжетлерди сөз ететуғын ертеклерди атайды. Турмыс ертеклериндеги унамлы хәм унамсыз қахарманлар турмыста бар қахарманлар болып, тийкарғы конфликтте турмыс ўақияларына қурылады. Унамлы қахарман ретинде ақыллы шопан, дана дийқан, ақыллы қыз хәм т.б. образлар бериледи, унамсыз қахарман ретинде көбинесе зулым патша, ақылсыз бай, дүньяхор саўдагер образы бериледи. Мысалы, «Дийқанның ақылы», «Ата ўәсияты» т.б. ертеклер» [Ахметов С., Бағадырова С., 1992. – 31 б].

Алымлар ертек жанрының сюжетине де тоқтап өткен:

«Ертектің сюжети тийкарында шығарма жазыў, әдебиет тарийхында бурыннан бар дәстүр. Халық аўзындағы әпсана, миф, ертеклердің сюжети жазыўшылардың жаңа шығармасына сюжет болады. Мысалы, Низамий, Техлевий, Наўайы дөреткен «Шахнама» дәстанлар циклиндеги Ләйли хәм Мәжнүн, Фархад-Шийрин хакқындағы дәстанлардың

сюжети халық аўзындағы әпсаналарға тийкарланған. Бердақтың «Ақмақ патша» дәстаны ертектің сюжетинде жазылған» [Ахметов С., Баҳадырова С., 1992. – 31-32 б].

С.Баҳадырованың «Жийен жыраў хәм Гүлайым ертеги ҳаққында» атлы мақаласында белгили қарақалпақ жыраўы хәм шайыры Жийен жыраўдың дәретиўшилиги хәм халық аўызеки дәретпелеринен пайдаланыў шеберлиги сөз етилген [Ахметов С., 1993. – 33 б]. Сондай-ақ, «Қарақалпақ қандай халық» [Баҳадырова С., 2017. – 256 б] атамасындағы илимий жумысларының жыйнағы да илим тараўындағылар ушын ылайықлы мийнет болды.

Улыўма алғанда, филология илимлериниң докторы, профессор С. Баҳадырованың илимий дәретиўшилиги, шеберлиги арнаўлы изертлеўди талап етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1992. – 152 б.
2. Ахметов С. Қарақалпақстан республикасының әдебиятшы-алымлары хәм сыншылары. – Нөкис: Билим, 1993. – 136 б.
3. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: Наврўз, 2017. – 256 б.

САРЫГУЛ БАҲАДЫРОВАНЫҢ «ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАНДАЙ ХАЛЫҚ» КИТАБЫНДА «ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ОЙЫНЛАРЫ» ХАҚҚЫНДА

КАЛЕНДЕРОВА АКСУНГУЛ МАМУТОВНА

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты Нөкис*

Аннотация: В статье рассматривается глава «каракалпакские национальные игры» в монографии «Каракалпаки какой народ» С.Бахадировой. В этой главе автор книги, с научной точки зрения предоставляет читателям детальные информации об национальных играх каракалпаков. Которые в настоящее время считаются утерянными в быту каракалпаков: «Айкулаш», «Тогыз кумалак», «Аксуек», но они имеют особого внимания и значения в зарубежных странах. Автор статьи раскрывает значение национальных игр в воспитании подрастающего поколения каракалпаков. Именно в этих играх отражается история, древняя культура каракалпакского народа.

Annotation: The article discusses the chapter "Karakalpak national games" in the monograph "What kind of people are Karakalpaks" by S.Bahadyrova. In this chapter, the author of the book, from a scientific point of view, provides readers with detailed information about the national games of the Karakalpaks. Which are currently considered lost in the life of the Karakalpaks: "Aikulash", "Togyz kumalak", "Aksuek", but they have special attention and importance in foreign countries. The author of the article reveals the importance of national games in the education of the younger generation of Karakalpaks. It is in these games that the history and ancient culture of the Karakalpak people are reflected.

С.Баҳадырованың жаңадан баспада жарк көрген китапларының бири «Қарақалпақ қандай халық» (Ташкент 2017). Бул китапта фольклорист хәм жазыўшы илимпаз

С.Бахадырованың көп жыллық илимий мақалалары менен повестьлери қамтылған. Кітап өз аты менен қарақалпақ халқының тарихы, фольклоры, салт-дәстүрі, этнографиясы, жыраулары хақында жақсы мағлыұматлар менен сөз етиледі. Биз усы кітаптың «қарақалпақ халық ойындары» бөлімине айрықша тоқтап өтпекшимиз. Автор, бул бөлімінде қарақалпақ халқының жаслары хәзирги күнде хәм бурынғы заманда бос ўақытларын калай өткергенлиги хақында сөз етеди. Яғнай, ўақыт өзгеріў менен салт-дәстүрде өзгерип турады, деген пикирлер менен сөз баслайды. Ақтуаллы сораўларды қойып, мәселелерди көтерип, өзи сол сораўларға ашық-айдын жуўабында айтып өтеди. Кітаптың хәр бир бөлімінде қарақалпақ тийкарында халық, миллийлигин сақлап, ески халықлардың бири екенин деталлар менен ашып береді. С.Бахадырова бул бөлімде қарақалпақ халық ойындарын еки түрге бөледі: тиккелей физикалық күшти сынаў ушын хәм ақыл-ойдың дәрежесин сынаў ушын өткизген ойындар деп [Бахадырова С., 2017. – 129-130 б]. Усы жерде: физикалық күш жарысына салыстырғанда, ақыл-ойдың жарысына қурылған ойындар күшли болғанлығын айтып өтеди. Ойындардың бири – айтыс. Буны ойын деўге бола ма? деп сораўды қояды. Автор айтыстың сөзлердин жарысы, ол фольклордың бир жанры, жоғалып баратырған жарыс ойының түри екенлигин айтып өтеди. Интеллектуал ақыл-ой жарысына қурылған, талант, зийреклик, сөз жүйреклиги жарысы хәм автор сол жағынан интеллектуал ойыны деп атайды.

Қарақалпақларда бул ойын өзиниң профессионал атқарыўшыларына ийе болған [Бахадырова С., 2017]. Сөз етилип атырған ойын қарақалпақларда қыз-жигит айтыс-жуўаплары бар. Автор усы жерде ойынның процесинде қарақалпақ қызларының ийбеси, сабырлығы, шыдамлылығы, гештек тамам боламанға шекем қызлар минин бузбай өзлерин тутыўы, булардың барлығы қарақалпақ миллетиниң өзгешелиги, ойын процесинде жасларды излениўге мәжбүлейди хәм тарбиялайды деп есаплайды. Бул бөлімде қарақалпақ халқының ең ески балалар ойындарынан «Айқулаш», «Тоғыз қумалақ», «Ақ сүйек» ойындары сөз етиледі.

Ақ сүйек ойыны жоғалған ойындар қатарына киреди. Бул ойын тарийхтан белгили түркий тиллес халықлардың көбисинде бар ойын. Изертлеўши илимпаз бул ойынды Тува халқы жаслары пайдаланбаўы ушын 1929-жылы Тува халық революциялық партиясы жаслар шөлкеми қарар шығарып ойынды ойнаўды қадаған еттиреді. Лекин Тува интеллигенциясы өз халқының мүлки болған, бул ойынды көрген, билген адамлардан жазып алып кітап етип шығарады (Монгуш Кенин-Лопсан, Ойтулааш, Қызыл, 2004) [Бахадырова С., 2017. 132 б].

Автор Тува Ойтулаашы менен қарақалпақ Айқулашы ортасында айырмашылық жоқ екенин айтып өтеди хәм екеўи де бирдей, кеште жаслар айдың жақтысында аўылдың сырт петине шығып ойнайтуғын ойын. Бул ойын жасларды бир-бири менен бириктиреді, таныстырады, өнерлерин көрсетеди, пикирлеседи. Бул ойынға тек қыз-жигитлер катнаспайды жеңге, үйленген жигитлерде қатнасады, қосық айтысады ақ сүйек ойындарын ойнайды [Бахадырова С., 2017].

Соның менен бир қатарда, илимпаз умытылып кеткен ойындардың ишинен «Тоғыз қумалақ» ойынын тәрәппеп тоқтап өтеди. Тоғыз қумалақ түркий тиллес халықларда бар болып, шарўашылық пенен шуғылланатуғын қазақ, хакас, ноғайларда болған. Илимпаз бул ойын хақында жақсы мағлыұматларды береді. Бизлерде умытылып кеткен ойындар шет мәмлекетлерде көбирек пайдаланылады, Американың Аляска университетинде тоғыз қумалақ ойыны үйрениледі, ал Лондонда болса хәр жылы

жарыс откериледи екен, Лондон қаласында халық ойындарының музейінде тоғыз кумалақ ойыны бар. Автор көп мағлұматтарды айтып ойынға талқылама береді. Ойын қалай ойналады? «Тоғыз», «тоқсан» саны қарақалпақ халқында ең кийелі сан болып есептеледі. Автор көптеген мысаллар келтіреді: «Тоғыз тоңқылдақ бір шеңкілдек», «тоқсан ойдың торабы», «тоғыз дегенде не жаман, төресін бузған бий жаман». Бұл ойынның тәртібінде шаруашылықтың нызамы, шаруа менен шұғылланатуғын түркі тиллес халықтарының малды көбейту тәжірибесі пайдаланылады. Кітапта ойын қағыйдалары майда деталарына шекем айтылған.

Соның менен бір қатар, ата-бабаларымыздың ең ескі ойындарының биі «Ақ сүйек». Бұл ойын, илимпаздың айтуы бойынша ең ескі ойындарының биі, пүткүл дүние халықтарына, әсіресе, Шығыс халықтарында барлығында бар ойын түрі. Ойында малдың жилик сүйегі пайдаланылады, жигит хәм қыздар екі топарға бөлінеді, ойынды ауыл сыртында кеште ойнайды. Ойын басы: хәр топар өзлеріне «хан» сайлайды. Қайсы топар бирінші баслайтуғының қолларына кумалақ жасырады ким тапса сол топар ойынды баслайды [Бахадырова С., 2017. – 135 б]. Ойында шәрттері болады қайсы топар ұттырса солар дастұрқан жайып шай береді.

Қысқаша жууақлап айтқанда, С.Бахадырованың мийнеттері бийбаха, себебі, қарақалпақ илимине өзіннің ең жақсы өмірінің өткерген жылларын ұсы қарақалпақ фольклоры хәм әдебиятына бағышлады. Қолымыздағы көлемлі кітап қарақалпақ халқының келип шығу тарихы, мәдениаты, миллийлиги, өзгешелигиге, халықтың бийбаха байлығын хәр тәреплеме сыннан өткерген. Бұл кітапты оқыған инсанда қарақалпақлар хаққындай хеш қандай сораулар пайда болмаса керек. Себебі, хәр бөлімінде қарақалпақ қандай халық екенлиги бойынша кітаптың атындағы сорауларға жууақлары менен айтып өтеді. Булар қандай сораулар: қарақалпақтың байлығы барма, қарақалпақлар қай жерде хәм қашан пайда болған, қарақалпақ ана хәм хаял-қыздары қандай, қарақалпақлар ұшын ең қадирли нәрсе не, бир ер адамның өзінде қанша өнер бар, қарақалпақ халық ойындары бар ма? Бұл сорауларға жууақты ұсы кітаптан аламыз. Жоқарыда келтирилген қарақалпақ ойындарында халық педагогикасы, эстетикасы, мәдениаты, тарихы, қарақалпақ халқының характери, типі, салт-дәстүрі барлығы сәуленеді. Қыз-жигитлер айтысында, жигитлер қыздарды сынайды, ал қыздар болса жигиттерди сынап өзлері менен жеңгелерін ертип келип жеңгелерінен үйренген.

Изертлеуші миллий балалар ойындардың халық тарихый дәстанларында, ҳинд «Махабхарата» эпосларында ұсы ойындар сәуленеді. Демек, халық ойындары шығыс халықлар турмысында әҳмийетли болып есепленған. Биз ойлаймыз, ұсындай кітаптар қандай халыққа тийисли болмасын, халық мийрасы болып, олар бир неше тиллерге (рус, англис тиллерине) аударылуы керек.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бахадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: Навруз, 2017. – 255 б.
2. Календерова А. Хәзирги дәуір қарақалпақ балалар фольклоры: жанр эволюциясы. – Нөкис, 2024. – 130 б.

САРЫГУЛ БАҲАДИРОВАНЫҢ ИЛИМИЙ ХӘМ ӘДЕБИЙ ДӨРЕТИҮШИЛИГИНДЕ ХАЯЛ-ҚЫЗЛАР МӘСЕЛЕСИ: ФЕМИНИЗМ ХӘМ ӘДЕБИЙ ОБРАЗ

ТЛЕУНИЯЗОВА ГҮЛМИРА БАЙНИЯЗОВНА

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис*

Аннотация: Бу мақолада адабиётшунос ва фолклоршунос олима, ёзувчи Саригул Бахадированинг илимий тадқиқотларида феминизм масаласи ҳамда бадиий асарларидаги аёл-қизлар образин яратиш хусусиятлари ҳақида сўз қилинади.

Калит сўзлар: С.Бахадирова, аёл-қизлар, феминизм, образ.

Abstract: This article talks about the issue of feminism in the scientific researches of literary critic and folklorist, writer Sarigul Bakhadirova, and the features of creating the image of women in her artistic works.

Keywords: S. Bakhadirova, women, feminism, image.

Феминизм (лат. femina – ҳаял) – ҳаял-қизлардың сиясий, экономикалық, социаллық хәм жеке ҳуқықларын кеңейтиўге, ерлер менен тең ҳуқықлылығын тәмийнлеўге қаратылған идеологиялар болып [1, 2, 3, 4], жәхән әдебияттаныў илиминде соңғы дәўирде феминистлик изертлеўлердиң көлеми, мақсети хәм мазмуны бираз кеңейди. Әсиресе, батыс илиминде: психология, психаналитика, этникалық изертлеўлер, әдебият, мәденият, философия, және де илимлер аралық аспектлерде қарастырыла баслады. Негизинде батыста 1960-1970-жыллары қәлиплесе баслаған феминистлик көзқараслар феминистлик сын дәрежесине көтерилди. Бирақ Батыс хәм Шығыс мәдениятлары хәмийше бир-биринен парық қылып туратуғынлығы белгили. Ал, түркий халықлар мәденияты, халықлық дүньятанымы өз алдына айрықшалықларға ийе. Қарақалпақ жәмийетинде хәм әдебиятында феминизмнің белгилери ҳаял-қизлардың жәмийет турмысының барлық салаларын раўажландырыўдағы тең ҳуқықлылығын бериўши бурынғы Аўқамның сиясий идеологиясы тәсиринде көрине баслады. Ал, оның дереклери қарақалпақ халқының аўызеки дөретиўшилиги менен тиккелей байланыслы. Әсиресе, Тумарис, ҳаяллар патшалығы, ханды жеңген шешен ҳаяллар, айтысыўшы, шайыр, бақсы, урыўларға уран батыр, дана ҳаял-қизлар ҳаққындағы аўызеки әңгимелер, ертеклик хәм әпсаналық сюжетлер, мифлик көзқараслар хәм «Қырық қыз» дәстаны қарақалпақ халқының жәмийетлик-тарийхый турмысында бул мәселениң тамырлары ертеден басланғанлығына ишара етеди.

Ҳәзирги дәўирде феминистлик әдебияттаныў еки бағдарға ийе болды. Бириншиси – көркем әдебий шығармалар системасындағы барлық баҳалықлар тек ғана ер адамлардың көзқараслар системасына қурылғанлығын түсиндириўге арналған изертлеўдер. Екиншиси – ҳаял-қизлар дөретиўшилиги өзине тән айрықшалықларға ийе екенлигин, ҳаял адамның өзине тән жазыў шеберлигин үйренеди.

Қарақалпақ әдебияттаныў илиминде бүгинги батыс феминизмнің биринши бағдары дерлик ушыраспайды. Ал, екинши бағдардағы изертлеўлер өткен әсирдиң екинши ярымынан баслап көзге таслана баслады. Әлбетте, ер адамлар менен ҳаял-қизлар шығармаларында баянлаў хәм сүўретлеў системасында айтарлықтай өзгерислер көзге

тасланады. Олардың ең баслылары өзине тән көркем тил (лексика), хаял-қызларға тән пикирлеудеги белгисизлік хәм психологизмнің терең берилиуі, ырғақ, стиль, көзқараслар өзгешелигі хәм т.б. усы өзгешеликлерине бола соңғы дәуірде жәхән әдебиаттануы илиминде хаял феноменин, жанрлық, стиллик, индивидуаллық айрықшалығын, руўхый кеширмелерин жөнелис сыпатында қарастырыушы бағдар раўажланбақта. Бунда қарақалпақ хаял-қыз жазыушы шайырлары дөретиўшилигине дыққат қаратыла баслады. Негизинде қарақалпақ әдебиятында хаял-қызлар дөретиўшилигиниң өзи кешеўиллеп пайда болды. Ал, әдебий шығармаларда хаял-қызлар образы хәм олардың машқалалары, руўхый кеширмелериниң сәўлелениўиниң дереклери жоқарыда айтып өткенимиздей, халық аўызеки дөретиўшилигинде жоқары дәрежеде берилген. Оннан бери келе хаял-қызлар бурынғы Аўқамда жумысшы күш сыпатында поэзиялық хәм прозалық шығармаларда жырланып келди. Ал, шын мәнисте хаял-қызлардың жан даўысы, руўхый кеширмелери хаял-қыз жазыушы хәм шайырлардың дөретиўшилигинде айқын көрине баслады.

С.Баҳадырова өз ўақтында қарақалпақ илимине аз санлы хаял-қызлар қатарында кирип келди. Ол өзиниң 80 жыллық саналы өмиринде хаял-қыз – перзент, хаял-қыз – ана, хаял-қыз – шаңарақ жуўапкери, хаял-қыз – жазыушы, хаял-қыз – илимпаз, хаял-қыз – жәмийетлик искер, хаял-қыз – устаз... сыпатында қандай тәжирийбелерди өзлестириўи керек болса, булардың барлығын қурамалы тарийхый-жәмийетлик шараятта ўлгили дәрежеде жасап өтти.

Оның 400 ге жақын илимий изертлеўлери хәм бир нешше әдебий шығармалары, шөлкемлестириўшилиқ хәм басқарыўшылық қәбилети хәм басқа да толып атырған табыслары мысалында оның өзи айтқанындай «қарақалпақ қандай халық» – деген сораўға жуўап табыўға болады.

С.Баҳадырова хаял-қыз дөретиўшилер қатарында «Анама хат» (1968), «Хаяллар» (1971), «Кешиккен солдат» (1974), «Адам қәдири» (1975), «Тумарис хәм Кир» (1990), «Қанатынан қайрылған суңқар» (2004), «Тумарис» (2018) повестьлер, «Адамды адам бахытлы етеди» (1978) гүррин хәм повестлер жыйнағын, «Турмыс сабағы» (1976), «Тәғдир» (1981-жыл, 1-китап), екінши китап «Тәғдир» (1989-жыл, 2-китап) романларын, эссе «Избасар Фазылов» (1990) топламларын жәриялады. Бул шығармалары өз ўықтында илимий жәмийетшилиқтиң дыққатын қарата алған шығармалар болды. Әсиресе, хаял-қызлар мәселелерин көтерип шыққан «Хаяллар», Анама хат», «Тәғдир» шығармалары хаял-қызлар руўхыатын, ишки дүньясын ашып бериўде миллий характердеги психологиялық сүўретлеўлери хәм миллий хаял-қыз қахарман образларының жаратылыўы менен ажыралып турады. Бул ҳаққында белгили илимпазлар З.С.Кедрина, Т.Давыдова, М.Нурмухамедов, З.А.Насруллаева, Ж.Нарымбетов, К.Худайбергенов, Қ.Камалов, П.Нуржанов, З.Бекбергеновалар өз изертлеўлеринде қатнасларын билдирип өтти.

С.Баҳадырованың гүррин, повесть хәм романларындағы хаял қахарман образлары көпшилиқ жағдайда пидайылықтың, мәртлиқтиң, қайсы исте болмасын садықлықтың тымсалы сыпатында жаратылған. «Тумарис» повестиндеги эпсанаўий Тумарис образы да тиккелей тарийхый дереклердеги батыр, ержүрек патша хаял образы. Бул ҳаққында жазыушының өзи де Москвадағы Ленин китапханасынан докторлық диссертациясына материал жыйнаў барысында дусласқан тарийхый дереклерге сүйенгенлигин айтады: «Геродоттың тоғыз томлық тарийх китабын фондтан алдырттым. Сондағы ойым Геродот шынында да Тумаристи, Массаетлерди жазған ба, әйемги греклер бизлер

тәрәпке келген бе, калай жазған, оларды өз көзім менен көргім келди. Мен бул тарихшының мийнетін оқып, қолымнан таслай алмадым. Барлығын көшіріп алдым. Оннан соң Ктесий, Страбон... булар бизің ушын кийели материаллар. Мениң ата-бабаларым хақында болғанлықтан бир неше күн конспекти жасап отырдым. Мине, усы конспектиден бул повестти жазыў басланды» [Баҳадырова С., 2018. – 77 б].

Бул шығарманы жазыў барысында жазыўшы ол ушын ең тәсірли хәм қыйыншылық туўдырған ўақыя ретинде темаға алып шығылып атырған Тумарис образын жаратыў, оның артында тарихый жүкти көтере алыў мәселеси менен бирге, ҳаял-қызларға тән сезимталлықтың да тәсири болғанлығын жасырмайды: «Қандай қыйын тема! Әсиресе? оның баласының азасында отырған ўақтың жазыўға қолым бармады. Ананың сол қайғысын жазыў аңсат емес! Усы повестте де маған ең аўыры сол болды, мен оны хеш жазғым келмеди» [Баҳадырова С., 2018. – 77 б].

С.Баҳадырова жазыўшы сыпатында ҳаял-қызлар образын дәретип ғана қоймастан, әдебиаттаныў илиминде ҳаял-қызлар дәретиўшилигин изертлеўге ат салысты. Оның хәр түрли жылларда жәрияланған усы мәселеге бағышланған изертлеўлерин төмендегидей бөлиўге болады:

1. Ҳаял-қыз жазыўшы-шайырлардың дәретиўшилигиниң хәр түрли мәселелерине бағышланған изертлеўлер. Олар қатарына «Қызлар жырлағанда қутлықлар жәхән» («Әмиўдәрья», 1987, №3), «Жазыўшы Г.Есемуратова» («Жас Ленинши», 1990, апрель), «Жазыўшы Г.Есемуратова» («Еркин Қарақалпақстан», 2000, 17-февраль) «Әжайып талант!» (Г.Матъякубованың 70 жыллығына арналған) («Қарақалпақстан жаслары», 19-июль, 2018) хәм т.б. айтып өтиўге болады.

2. Қарақалпақ әдебиятында хәм фольклорында ҳаял-қызлар темасының сәўлелениўине байланысly изертлеўлери: «Әжинияз шығармаларында ҳаял-қызлар образы» («Еркин Қарақалпақстан», 1999, 14-март), «Ҳаял-қызлар образы қарақалпақ романында» («Жас Ленинши», 1975, 25-августь), «Әжинияз шайыр ҳаял-қызларды жырласа», («Еркин Қарақалпақстан», 16-декабрь, 1999), «Жийен жыраў хәм «Гүлайым» ертеги хақында» («Әмиўдәрья», №4. 1991), «Қырық қыз» дәстаны – қарақалпақ халқының миллий мақтанышы» (Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» және түркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеў мәселелери» атлы халықаралық илимий-теориялық конференция тезислери. – Нөкис, 1997. 10-12-сентябрь), «Алпамыс боларма Гулпаршыны болмаса» («Еркин Қарақалпақстан», 1999, 3-июнь), ««Қырық қыз» және 40 батыр қыз дүнья фольклорында», («Еркин Қарақалпақстан», 2001, 13-февраль), «Эпос «Сорок девушек» национальная гордости каракалпакского народа // ӨзИАҚҚБ. «Хабаршы» журналы, 2002. №1-2.), «Древние массагеты: Томирис и каракалпакский народный эпос «Сорок девушек» («Bilgamesh», International Almanac of Cultural and Social Studies. – Almaty, 2019. №1. Special edition) хәм т.б.

3. С.Баҳадырованың ҳаял-қызлар мәселесине арналған және бир изертлеў бағдары қарақалпақ халқының халық арасында кеңнен белгили болған батыр, ағартыўшы, шайыр ҳаял-қызлардың портретлерин жаратыўы болып есапланады. «Қыз бақсы Қәнигүл» («Еркин Қарақалпақстан», 2000, 2-ноябрь), «Қумар ана» («Еркин Қарақалпақстан», 1996, 4-июль), «Атларын уран еткен қарақалпақ ҳаяллары» («Еркин Қарақалпақстан», 2001, сентябрь, 20-ноябрь.), «Аналарымыз Сарыша айым, ханша Сүйинбийке, Жупар апа», («Еркин Қарақалпақстан», 2002, 5-январь), «Бақсы Хұрлиман, Сәпиўра, Қанымгул, шайыр Дәме» («Еркин Қарақалпақстан», 2002, 28-февраль) хәм т.б. мақалаларында бақсы қызлар

Қәнигүл, Хұрлиман, шайыр Дәме, Сәпиұра, батыр аналар, ел басқарыўға ат салысқан хаял-қызлар Сарыша айым, Сүйинбийке, Жупар ана, Қумар ана, уран аналар Ақшолпан, Арыўханлар ҳаққында информаторлардың мағлыўматлары ҳәм тарийхый дереклерге сүйенип, бул хаял-қызлардың тулғасын жанландырады. «Қарақалпақ қандай халық» [6:23-46] деп аталған илимий, публицистикалық ҳәм көркем шығармалар жыйнағында да “Сен әзийсең қарақалпақ хаялы!” деген атама менен жоқарыдағы мақалаларында сөз еткен хаял-қызлар ҳаққындағы мағлыўматларды дүркинлестирip береді. Бул арқалы жазыўшының халықлық түсиник ҳәм танымлардағы, этномәдениатындағы, этнопсихологиясындағы қарақалпақлардың тарийхый раўажланыў сахнасында хаял-қызлардың роли жүдә жоқары болғанлығы ҳаққындағы пикирлерди жеткерip беріў нийетиниң жетекшилигин байқаймыз.

С.Баҳадырова хаял-қызлардың дәретиўшилиги бойынша да, турмыслық мәселелери бойынша да, әдебий образы бойынша да қаҳарманлықларын алғыслаўшы мазмунға ийе болған әҳмийетке ылайық қәдемлер таслады ҳәм буны өз искерлигинде де дәлийлlep берди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Феминизм с Запада на Восток. 10 лет вдохновенного диалога между женским движением Германии и Центральной Азии / Под ред. С.М.Шакировой. – Алматы, 2008.
2. Жеребкина Ирина. Прочти мое желание... Постмодернизм, психологизм, феминизм / Жеребкина, Ирина. – М.: Идея-Пресс, 2000.
3. Феминизм: Проза, мемуары, письма / Пер ред. М.Шнеир. – М.: Прогресс. Литера, 1992. – 1992.
4. Hawkesworth, M.E. Globalization and Feminist Activism (англ). – Rowman & Littlefield, 2006. – P. 25-27.
5. Баҳадырова С. Тумарис (повесть). – Ташкент: Наврўз, 2018. – 80 б.
6. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: Наврўз, 2017.

ҚОРАҚАЛПОҚ ФОЛЬКЛОРИСТИКАСИ ВА АДАБИЁТШУНОСЛИГИ ИЛМИНИНГ «ТУМАРИСИ»

ПЕРДЕБАЕВА ДУРДАНА

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети, Тошкент

Саккиз йил аввал бўлган воқеа эсимга тушди.

– Эшитдингизларми, эртага ёзувчи ва олима Саригул Баҳодирова лицейимизга меҳмонга келар экан!

Бу хабар ўқувчилар орасида шамолдек тез тарқаб кетди.

Ёзувчинининг ижодий фаолияти, айниқса «Такдир» трилогияси, «Урушдан сўнг» (аввалги номи «Кешиккен солдат»), «Аёллар», «Тумарис ва Кир» қиссалари, «Онамга хат» ҳикояси ва бошқа да қорақалпоқ характери, урф-одатлари, оғзаки ижодкорлар, тарихдаги машҳур аёллар – Тумарис, Зарина, Одатида, Арухон, Ақшолпан, Жупар ва Қумар она ва ҳақоза ҳақида бадий, илмий-публицистик мақолаларини яхши билганим учун мен ҳам хурсанд бўлдим.

Онам Саригул опани Нукусга келган пайти меҳмонга чақириб турарди (у ўғиллари билан Тошкент шаҳрида яшайди).

Ўшанда опа шогирдлари Зиёда Бекбергенова (у ҳозир филология фанлари доктори, профессор), Аксунгил Қалендерова бор эди. Уларга сал кейинроқ тўқсон ёшини қаршилаётган яна битта аёл келиб қўшилди. У катта олима, Қорақалпоғистонда аёллардан энг биринчи бўлиб Москвада филология фанлари номзодлигини ҳимоя қилган, тилшунос Раўия ая Есемуратова экан!

«Санъат, маданият ҳақида гапларини эшитинг, сабоқ бўлади» деб онам биз опасингилларни уни-бунга баҳона қилиб ёнларга ўтиргизиб қўйган. Шунда биз ўспирин қизлар уларнинг ширин суҳбатларини эшитиб, ижодга мафтун бўлган эдик.

Туни билан ўзим ёқтирган Тумарис монологини қайта-қайта машқ қилдим. «Тирикликнинг кўзинг қонга тўйган йўқ эди. Ўзим сени одам қонига тўйдирайин!»

Лицейдаги бадий кечада ушбу монологни ёдга айтиб тугатганимда залда ўқувчиларга қўшилиб, ўқитувчиларимиз ҳам йиғлаб ўтирганини кўрдим.

Массагетлар маликаси Тумариснинг ёвуз подишоҳ Кирнинг бошини қонли месга тикган жойини бутун дунё асрлар давомида ёдида сақлаб келяпти. У она бўлгани учун, яккаю-ягона ўғли Спаргапис Кир қўлида жон бергани учун урушга лаънат айтиб шу ишни қилган. Оналар урушни ёмон куради, улар дунёга тирикчилик ҳадя қилади, улар Ерда ҳаётни давом эттирувчилардир.

Саригул Баҳодировани олима ва ёзувчи сифатида Қорақалпоғистонда танимайдиган битта ҳам овул, қишлоқ ёки кўча бўлмаса керак. Унинг ажойиб асарларини такрор-такрор ўқиб зерикмайсан ҳеч. У Қораўзак туманида тўғилиб вояга етган экан. Ёшлигидан китоб ўқишга жуда меҳр қўйибди. Мактабни тугатиб, Нукус давлат педагогик институтида қорақалпоқ тили ва тарих факультетида таълим олибди. Беш йил давомида фақат аъло баҳога ўқиган ва иккинчи курсдан бошлаб эса ўша даврдаги Ленинлик давлат стипендиясини олган. «Аъло ўқимасам бўлмасди, уйдагилардан менга ёрдам деярли келмасди» деб эслади у.

Кейин аспирантурада ўқиган ва академик Марат Нурмухамедовнинг илмий раҳбарлигида «Современные каракалпакские рассказы» мавзусида диссертация ёзган. 1970 йилда ЎзР ФА қошидаги Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида қорақалпоқ гурунглари (ҳикоялари) бўйича номзодликни ҳимоя қилибди.

Мактабдаги ўқувчилик ва талабалик даврида-ёқ газетага мақолалар ёза бошлаган у машҳур асарларини 30 ёшигача чоп этиб улгурган ва ёшлар мукофотига лойиқ деб топилган экан.

Н.Давқорасев номидаги Тил ва адабиёт институтида оддий ходимадан директорликгача йўлни босиб ўтган, институт директори сифатида қорақалпоқ фольклорининг 100 тўмлигини чоп этиш учун ташаббус кўтарган ва қорақалпоқ оғзаки адабиёти, айниқса

эпосларини чоп этишга тайёрлаган, «Қирққиз», «Едиге» ва бошқа да эпосларни дунёга танитиш мақсадида халқаро симпозиумлар, конференциялар ташкил қилган, тинмасдан самарали меҳнат қилган.

Профессор С.Баҳодированинг эл-юрт учун, фан учун қилган хизматлари муносиб баҳоланган, у 1984-йилда фан ва техника соҳасида Абу Райхан Беруний номидаги давлат мукофотини, 1993-йилда «Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби», 2004-йилда «Дунё тюркологлари ассоциацияси» аъзоси, 2006-йилда «Халқ меъросларини сақлаш» бўйича Н.Рерих номидаги халқаро мукофотини кўлга киритган.

У 400 дан ортиқ илмий асарлар, 20 дан ортиқ роман, қисса, ҳикояларнинг муаллифидир. Бир нечта халқаро нашрларнинг таҳририят аъзоси. Дунёнинг 40 дан ортиқ жойларида, жумладан, Анкара, Измир, Кунья, Кипр, Вена, Дели, Уфа, Казань, Астана, Түркистан, Алматы, Бишкек ва бошқа шаҳарларда ташкиллаштирилган халқаро илмий конференцияларда, симпозиумларда, конгрессларда қорақалпоқ фольклори бўйича маърузалар қилган, Бонн университетининг, Москвадаги М.Горький номидаги Адабиёт институтининг, Хўжа Аҳмад Яссави номидаги Қозоҳ-турк университетларининг чақирувига биноан турки халқлар адабиёти ва фольклоридан лекциялар ўқиган.

Бу маълумотларни унинг ўз оғзидан эшитдик, опа бизга қандай қилиб олима ва ёзувчи бўлганлиги тўғрисида самимий гапириб берди ва жуда кўп фойдали насиҳатлар қилди. Ҳозир унинг ўғли сиёсатшунослик фани билан шуғулланса, қизи шифокор, келини ўқитувчи, 3 та невараси Тошкент ва Москва шаҳарларидаги нуфузли халқаро университетларда таълим олаётганини айтди. У айниқса кўп китоб ўқиш, тилларни ўрганишни, бир дақиқа ҳам вақтни бўш юбормаслик, ёқтирган ишимиз билан доим шуғулланиб юриш инсонга бахт келтиришини ўз ўмр тажрибасида кўрганини айтдилар.

2016 йилда унинг «Амударё» журналида 1999 йилда чоп этилган «Тумарис ва Кир» қиссасини Музаффар Аҳмад ўзбек тилига таржималаб, «Ўзбекистон» нашриётидан чоп эттирган. Шундан кейин ёзувчи мазкур асар устида қайта ўтириб ишлаб, 2018-йилда, «Наврўз» нашриётидан қорақалпоқ тилида минг нусхада «Тўмарис» деган ном билан эълон қилибди. «Мен бу асарни ёзишни Москвада, докторлик диссертация устида ишлаб юрганимда ўйлаб қўйган эдим, кейин ўтриб бир ҳафтада ёзиб тугатгандим. Китоб сифатида нашр қилиш яна ҳам масъулиятлидир. Шунинг учун қўлингиздаги китобни тугалланган асар деб қабул қилишингиз мумкин» деди Саригул опа ёшлар билан суҳбат чоғида.

Ахборотлашув даврида замона билан, ёшлар билан тенг қадам босиб, янги технологияларни беш қўлдек билиб, бу йил 80-баҳорини қаршилаётган, унинг аёл боши билан эркаклар қаторида шундай катта ишларни амалга ошириб юрганига қойил қолдим. Унинг ўзи ҳақида эса «ҳозирги Тумарислар Саригул опанинг ўзи бўлса керагов» дея уйладим.

SİBİRYA TATAR TÜRKLERİNDE GİYİM-KUŞAM KÜLTÜRÜ

Mehtap SUIÇER

Araştırma Görevlisi, Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bil. Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,

Tuğba GÖKBAYIR

Araştırma Görevlisi, Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bil. Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

Mehmetcan GÖKBAYIR

Fırat Üniversitesi İnsan ve Toplum Bil. Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Doktora Öğrencisi.

ÖZET

İnsan yaşamında önemli bir yere sahip olan giyim-kuşam, milletleri, toplumları, insanları ve kültürleri birbirinden ayıran önemli bir unsurdur. Giyim-kuşam, toplumların izlerini taşıyan ve toplumdan topluma benzerlikler ve farklılıklar gösteren bir kültür biçimidir. Her toplumun giyim tarzı yaşadığı çevreye, coğrafyaya, sosyal yaşam şartlarına ve inançlarına göre şekillenmektedir. Geçmişten günümüze toplumların giyimlerinde görülen değişim ve çeşitlenmelerde mevsim şartlarına uyum sağlama, devlet düzenlemeleri, dinî inançlar, ekonomik koşullar, töre, adet, gelenek-görenekler kişinin bulunduğu ortama veya işine uyum sağlama gibi etmenler büyük rol oynamıştır. Bu etmenler her milletin kendine özgü giyim kuşamının oluşmasını da sağlamıştır. Tarihsel süreçte kültürel etkileşimlerle sürekli değişen ve gelişen giyim-kuşam kültürüne sahip olan Türk toplumunda kültürel unsurları içinde barındırması bakımından giyim kuşamın önemli bir yeri vardır. Türk halklarından içerisinde yer alan Tatar Türkleri de geleneksel giyim-kuşamıyla bu kültürü koruyan ve yansıtan bir yapıya sahiptir. Tatar Türklerinin Sibiryta bölgesinde yaşayan ve Tatar kültürüne sahip olan Sibiryta Tatar Türklerinde de geleneksel giyim-kuşam kültürü toplum hayatında önemli bir unsur olarak iklim, yaşam şartları ve kültürel etkiler çerçevesinde şekillenmiştir. Sibiryta'nın soğuk ve zorlu iklimi, geleneksel kıyafetlerin tasarımını ve işlevini büyük ölçüde etkilemiştir. Geleneksel kıyafetler hem işlevsel hem de estetik açıdan zengin unsurlar içerir. Bu kıyafetler, Sibiryta Tatarlarının kültürel kimliğini ve sosyal yapısını yansıtmaları açısından değerlidir. Bu bildiride Sibiryta Tatarlarının giyim-kuşam kültürü ve nasıl şekillendiği ile ilgili bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tatar, Sibiryta Tatar Türkleri, Giyim-kuşam

GİRİŞ

Giyim, insanoğlunun korunma ve örtünme ihtiyacından ortaya çıkan temel bir gereksinimdir. Zaman içerisinde temel işlevinin yanı sıra kültürel bir görev de üstlenerek toplum yaşamının oldukça önemli bir unsur haline gelmiştir. Giyim-kuşam kültürü, toplumların yaşam tarzını, gelenek-göreneğini, inancını ve değerlerini yansıtır. Toplumun izlerini taşıyan bu kültür, ait olduğu toplumda anlam kazanarak kültürel kodları ve sembolleri yansıtmakta olup nesilden nesile aktararak geçmişten günümüze kadar gelmiştir. Bu kod ve semboller, kıyafet, renk, kumaş ve kıyafetin parçaları veya bunlarda yer alan geleneksel motiflerdir. Bu semboller

zaman içerisinde maddi kültür unsuru olmanın dışına çıkarak toplumların özgünlüğünü temsil eden soyut unsurlar durumuna gelmiştir [Serbest K., 2023. – 194]. Her toplumun kendine özgü bir giyim-kuşam kültürü bulunmaktadır. Toplumların kültüründen izler taşıyan ve kültürün bir parçası olan giysiler toplumsal kimliğin somut göstergesidir [Doğan L. ve Erdin C., 2018. - 116]. Türkler yüzyıllardır zengin bir giyim-kuşam kültürüne sahip olan bir millettir. Geçmişten günümüze Türk coğrafyasında meydana gelen kültürel değişiklikler, giyim-kuşam türlerinin çeşitlenmesini ve zenginleşmesini sağlamıştır. Bir yandan geleneksel giyim-kuşam kültürü devam ederken diğer yandan gelişen şartlar nedeniyle modern giyim kuşam da Türk toplumunda yaygınlaşmıştır. Geleneksel giysilerin günümüzde daha çok özel günlerde kullanılıyor olması kültürel kimlik aktarıcısı olma bakımından giyim kuşamı önemli kılmaktadır [Gökçe H., 2023. - 706]. İdil-Ural sahasında da Türklerin giyim-kuşam kültürünün etkileri görülmektedir. Bu sahada yaşamını sürdüren Kazan Tatar Türkleri, çok zengin bir giyim kuşam kültürüne sahiptir. Kazan Tatar Türkleri arasında dokumacılık sanatı çok eski dönemlerden itibaren görülmektedir. Eski Bulgar Devleti döneminden başlayarak Altın Ordu ve Kazan Hanlığı dönemlerinde Kazan Tatar Türkleri çuha ve keten yetiştirerek dokumacılıkta ileri bir düzeydeydi. Geçmişten günümüze giyim-kuşam konusunda oldukça bilgi sahibi olan Kazan Tatar Türkleri zaman içerisinde giyim konusunda değişim ve dönüşüme uğrasa da özel günlerde geleneksel giyim tarzını sürdürmeye devam etmektedir [Zaripova Çetin Ç., 2008. - 73]. Kazan Tatar Türklerinin Sibirya bölgesinde yaşayan grubu olan Sibirya Tatarları da yaşadıkları coğrafya etrafında şekillenen giyim-kuşamlarıyla oldukça dikkat çekmektedir. Bugün Sibirya'da Batı Sibirya olarak adlandırılan bölgede Tümen, Baraba ve Omsk gibi bölgelerde dağınık olarak yaşamaktadırlar [Alkaya E., 2008. - 2]. Sibirya Tatar Türklerinin giyim-kuşamı iklim koşulları ve kültürel etkilerle şekillenmiştir. Sibirya'nın sert ve soğuk iklimi kıyafet tasarımını ve işlevini büyük ölçüde etkilemektedir. Sibirya Tatarları, 19. yüzyılın sonuna kadar kıyafetlerini kendi tezgâhlarında koyun yününden dokunan malzemelerden ve Buharalıların Orta Asya'dan ticaretle getirdikleri kumaşlardan dikiyorlardı. 19.yüzyılın sonundan itibaren kendileri üretmeye ve fabrika yapımı kumaşları kullanmaya başladılar. Sibirya Tatar gruplarının her birinin giyiminde, bireysel grupların yaşadığı bölgelerin doğal ve coğrafi koşullarıyla ve aynı zamanda belirli bir bölgedeki Tatar nüfusunun diğerleriyle tarihsel temaslarıyla ilişkili bazı özellikler görülmektedir. Dikiş makinelerinin ortaya çıkmasından önce Tatar kadınları, ulusal gelenekleri gözlemleyerek ve insanların yaş ve cinsiyet özelliklerini dikkate alarak erkek, kadın ve çocuk kıyafetlerini elle dikiyorlardı. Giysilerin yapıldığı malzemenin kalitesi ise ailenin sosyal statüsüne bağlıydı. Zengin Tatarların erkek ve kadın kıyafetleri aynı tiplerden oluşuyordu ancak daha pahalı kumaş türlerinden ve moda göre dikiliyordu. Bayramlık ve günlük kıyafetlerin yapımında kullanılan malzemelerin kalitesi ailenin zenginliğine bağlıydı [Valeyev F.T., 1993. - 118-119].

Sibirya Tatarları erkek giyimi geleneği gömlek ve pantolon, bir dış gömlek ve üzerine kollu veya kolsuz biçimde giyilen üst omuz askılı kıyafetlerden ve pantolondan oluşuyordu. Genellikle mevsimlik sıcak giysiler giyiliyordu. Kıyafetlerini çeşitli şapkalar, ayakkabılar, kemerler, çoraplar, eşarplar ve eldivenler tamamlıyordu [Smirnova, 2015:382]. Tatarların tüm sosyal katmanlarının erkek dış giyim türü kamsul idi. Genellikle belden, dizlerin hemen altından dikilirdi. Tobol Tatarları kamsula bişmet adını verirler. Sibirya Tatarları, yün işleme teknolojisi, çeşitli giysi türlerinin dikilmesi için malzeme ve yöntemler konusunda oldukça bilgi sahibiydi. Sukmen (tsikmen) gibi günlük geleneksel kıyafetlerin yapımında kullanılan malzemeyi yünden dokuyorlardı. Sukmen elle dikilirdi. Şekil bakımından kaşkorseye benzer

ancakkaşkorsenin uzun şeklidir. Tatarlar kuşaklarını kağıt kumaşlardan veya dokuma tezgâhında yünden yapıyorlardı. Zengin Tatarlar, tilki, kurt, koyun derisinden kürk mantolar giyerlerdi. Tatarlar bu tür kürk mantolara potskak tun adını verdiler. Kışın, uzun yolculuklar sırasında Tatarlar, piretse (korte) veya kısa kürk manto üzerine koyun derisi palto olı tun giyerlerdi. Koyun derisi paltolar da yün dışarı bakacak şekilde köpek veya keçi derilerinden dikilirdi. Sıcak erkek kıyafetleri arasında koyun derisi pantolonlar tire tsalbar vardı [Valeyev F.T., 1993. - 119-120]. 20. yüzyılın başlarında, modaaya uygun olarak yapılan Avrupa tarzı kentsel giyim örnekleri Sibirya Tatarları arasında giymeye başladı. bunların yayılması, Müslüman din adamları tarafından engellenmesine rağmen, incelenen dönemin sonuna gelindiğinde, geleneksel olmayan kıyafetlerin oranı özellikle gençler arasında oldukça yüksekti [Smirnova E., 2015. - 382].

Sibirya Tatarlarının kadın giyimimozları açık giysiler, mevsimlik giysiler, şapkalar ve ayakkabılardan oluşmaktadır. Tatarlar bayram vesilesiyle fırırlı elbiseler porme giyerlerdi. Elbisenin üzerine farklı yerlerde ve farklı miktarlarda fırırlar dikilirdi. Soğuk zamanlarda kadınlar kendi el örgülerinden yün ve kuş tüyü şallar giyerlerdi. Tatar kadınları genellikle başörtüsünün üzerine hafifçe daraltılmış taçlı ve erkeklerden daha geniş bir kürk bantlı şapkalar takarlardı. Evli kadınların başlarına eşarp yerine şapka taktıkları ve üstüne de eşarp bağlarlardı. Tatarlar, kürkle süslenmiş küresel şapkalara "kama burek" adını verdiler. Tobol ve Tümen Tatarları keçe şapkalarkies takya giyerlerdi. Ayrıca kışın ise Tatarlar kulak tıkaçlı şapka takarlardı. Soğuk havalarda Tatarlar mieley“eldiven” giyerlerdi. Bu eldivenler koyun yününden örölürve genellikle kanvas ve deri ile kaplanırdı. Kuzu ve keçi derisinden yapılanıçi kürklü kürk eldivenler tire mieley de Tatarlar arasında yaygın olarak kullanılıyordu. Bazen eldivenler, kürkü dışarı bakacak şekilde köpek derisinden tüylü yapılırdı. Devrim öncesi dönemlerde kızlar ve genç kadınlar genellikle keçi tüyünden yapılmış eldivenler giyerdi [Valeyev F.T., 1993. - 122-123]. Tatarlar tüm dış sıcak giysileri erkek ve kadın paltoları, kürk mantolar, koyun derisi paltoları tun ortak adıyla adlandırdılar. "Tun" terimi her zaman bir veya başka tür sıcak giysinin dikildiği malzemenin adıyla birlikte kullanılmıştır: tolge tun “tilki kürkü” gibi.20. yüzyılın başlarında erkekler de olduğu gibi Sibirya Tatar kadınları arasında da kentsel giyim biçimleri yaygınlaşır. Modaya uygun tarzlarda yapılmış elbiseler, Avrupa ev Rus tarzı iç çamaşırları, eldivenler tercih edilmeye başlanır. Bu kıyafetler pahalı olduğundan bu değişim ilk olarak varlıklı ailelerden gelen kadınları etkiler [Smirnovna E., 2015. -382].

Kadınların takıları arasında delinmiş gümüş paralardan yapılmış örgüler, çeşitli küpeler sırgave kolyeler muentsak vardır. Takıların değer derecesi kadınların sosyal statüsüne göre değişir. Tatarların erkek ve kadın ayakkabıları çeşitlilik açısından farklılık göstermez. Tatarların erkek ve kadınlar için kışlık ayakkabısı keçe botlardı ve yünlü çorapların üzerine de giyilirdi. Erkek ayakkabısının en yaygın türü kış ayları dışında sürekli giyilen deri çizmelerdi. Ayak sargıları ayaktsu, ayak tsolgavı veya yün çoraplarla giyilirdi. Kuzey ormanlarında ve bataklık bölgelerde yaşayan Tatarların geleneksel erkek ayakkabısı tsarık idi. Tsarık, yumuşak tabanlı ve dizlere kadar uzanan üst kısımlara sahip deri ayakkabılardır. Tumen Tatarları arasında golovka tsarika adı verilen kadın ayakkabıları yaygındı. Bu tür ayakkabılarınuzundu ve baldırlardan bağlanmıştı. Sibirya Tatarlarınınatudenilen kuzu veya keçi derisinden yapılmış, yumuşak tabanlı çizmeleri vardır. Atı'nunüzerinde hem erkekler hem de kadınlar deri kenke ayakkabılar giyerlerdi. SibiryaTatar kenkesi sert tabanlı deri çizmedir. 1905-1907 devrimi sonrası giyim tarzında Rus etkisi görölmeye başlanır [Valeyev F.T., 1993. -122]. Rusların

giyidiğikısa paltolar, ceketler, botlar, şapkalar ve kepler giyilir. Kadınlar arasında dantelli Rus elbiseleri, yüksek topuklu ayakkabılar ve kürt mantolar yaygınlaşır. Sibirya Tatarlarının geleneksel elbiseleri, şapkaları, çizme ve ayakkabıları ise günümüzde bayramlarda, özel günlerde ve yöresel etkinliklerde geleneksel giyim-kuşam kültürünü göstermek amacıyla giyilir.

SONUÇ

Bireysel ve toplumsal bakımdan sürekli değişim ve dönüşüm içinde olan giyim-kuşam bir topluma dair pek çok bilgi içermektedir. Kazan Tatar Türklerinin Doğu grubu içerisinde yer alan Sibirya Tatar Türkleri yaşadıkları coğrafya ve iklim etrafında şekillenen giyim kuşamıyla ön plana çıkmaktadır. Geçmişten günümüze soğuk ve sert iklim koşullarının hüküm sürdüğü bu coğrafyada Sibirya Tatarları kendi sağlığını korumak ve hayatta kalabilmek için özellikle yün, keçe gibi sıcak tutacak nesnelerden faydalanarak kendi giyim-kuşam kültürünü oluşturmuştur. Giyilen kıyafetlerde cinsiyet ayrımı gözetmeden koyun, keçi, tilki gibi yünlü hayvanların postu kullanılır. Bunlardan montlar, paltolar, çizmeler, eldivenler ve şapkalar yapılır. Giyim, başlangıçta yalnızca insanoğlunun doğal bir gereksinimi iken zaman içerisinde sosyal bir rol üstlenerek tarihi, geleneği ve inancı yansıtan bir kültür haline gelmiştir. Zaruri bir ihtiyaç olmanın dışında günümüzde bir çok anlam taşımaktadır. Bunlardan ilki toplumsal kimliği belirleyerek toplumun hangi kesiminden olduğunu bildirerek aidiyeti temsil eder. Aynı toplum yapısı içerisinde bireylerin taktığı şapka, giydiği kıyafetin rengi toplumsal statüsü hakkında ipucu verir. Giyimdeki kalite ve tarz sosyal ve ekonomik durumu ifade etmede rol oynar. İkinci olarak estetik anlayış ve moda karşımıza çıkar. Her toplum kendine ait farklı bir estetik anlayışına sahiptir ve bu anlayış giyimdeki renkler ve desenler aracılığıyla kendini gösterir. Sibirya Tatar Türkleri kıyafetlerinin rengi ve motifinde tarihini ve yaşam biçimini yansıtan unsurlar bulundurur. 1905 Rus Devrimisonrası Sibirya’da Rus etkisi nedeniyle Rus şehir kıyafetleri Sibirya Tatarları arasında yaygınlaşarak giyim-kuşamlarını oldukça etkilemiştir. Rus ve Avrupa tarzı kıyafetler toplumun her kesiminde giymeye başlanır. Sibirya Tatar Türklerinin kendilerini özgü geleneksel giyim-kuşamı da günümüzde yalnızca festivallerde, bayramlarda, düğünlerde ve özel etkinliklerde kültürlerini yaşatmak amacıyla giyilmektedir.

KAYNAKÇA

1. Alkaya, E. (2008). Sibirya Tatar Türkleri ve Dilleri. Turkish Studies, Volume 3/7 Fall.
2. Çetin, Ç. Z. [2008]. “Kazan Tatarlarında Giyim Kuşam Kültürü”. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. I/2: 72-82.
3. Doğan, L. - C. Erdin [2018]. “Trakya Ağızlarında Giysi Adları Üzerine Bir İnceleme”. II. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu. Ankara: 116- 136.
4. Gökçe, H. [2023]. “Kazan Tatar Ağızlarında Giyim Kuşam Adları”. Karadeniz Araştırmaları. XX/79: 701-740.
5. Serbest, K. [2023]. Uygur Türklerinin Giyim-Kuşam Kültüründe Öne Çıkan Semboller. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 11 (34), 194-213.
6. Smirnova, E. [2015]. İstoriya i Kultura Tatar Zapadnoy Sibiri. Institut İstorii Ş.Mardjani An RT; İzd-vo Artifakt, 728 s.+ 56 s. Tsv. Vkl, Kazan.
7. Valeyev, F.T. [1993]. Sibirskie Tatari. Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan.

EVALUATION OF VERB DERIVATION SUFFIXES IN CHAGATAY, UZBEK AND NEW UYGUR TURKISH IN TERMS OF CONSONANT HARMONY

Süleyman Kaan YALÇIN
Assoc. Prof. Dr., Fırat University

Remzi ÇALIŞIR
Lecturer, Dr., Fırat University

Sounds, which are the basic building blocks of languages, are of great importance for a language, as they not only play a role in the formation of many words, but also in the formation of numerous suffixes in the language. The way sounds come together to fulfill their duties is not a coincidence, but based on a certain harmony. Karaağaç G., [2018: 817] “All sounds derive their identities from their place of origin and form of origin. Where and how sounds are produced in the vocal organs are the two main forms of sound changes. The harmony or disharmony between sounds, that is, similarity or dissimilarity, occurs within these two scales; but not both at the same time. Similarity or dissimilarity occurs either according to where the sounds originate or according to their forms. He talks about this harmony by saying, “Sound harmony is the harmony of sounds according to where they come from or how they come from.” Therefore, there are three harmony that the sounds must obey when forming word roots and stems. These harmony are vowel harmony, vowel-consonant/consonant-vowel harmony and consonant harmony.

Korkmaz Z., [2009; 575] defined consonant-consonant harmony, which is the main subject of the study, as the harmony based on the compatibility of two consonants in terms of voicelessness and unvoicedness during the expansion of words with suffixes or in adjacent syllables in Turkish; Ergin M., [2013: 75-76] explained consonant harmony as the compatibility of two consonants in terms of vibration in words. While there is no contradiction in the harmony of adjacent

sounds in consonant harmony in terms of tone, the fact that the use of voiced consonants (/l/, /m/, /n/, /r/, /y/), which do not have a voiceless equivalent, is considered harmonious with both voiced and voiceless consonants creates a contradiction. Considering its use compatible creates a contradiction. In our opinion, these structures that are considered to be in harmony (toneless + toned sounds that do not have a toneless equivalent) should actually be considered as discordant structures.

Within the scope of the study, attention was paid to the existence of the use of the suffixes evaluated in all three dialects (Chagatai, Uzbek and New Uyghur Turkish). The harmony of tone and voicelessness between the first sounds of the suffixes added to the root and stem of the word and the last sound of the word was examined. If it was determined that the tone form of the suffix only came on voiced consonants, the harmony of tone; if it was determined that the voiceless form only came on voiceless consonants, the harmony of voicelessness; of the suffixes used in two forms as voiced and voiceless, the harmony of tone forms with voiced and voiceless forms with voiceless was evaluated as conforming to consonant harmony, and the opposite uses were evaluated as contradictory to consonant harmony.

Detected Attachments

1.1. +GAR-

Çağ.+kar- başkar-: to start, kütkar-: to save, sıpkar-: to drink quickly, taşkar-: to go out (ÇT, 133); Özb. +gar-/++kar- cemgar-: to collect piece by piece, başkar-: to carry out (ÖTG, 74); Y. Uyg. +kar-/++ker- başkar-: to manage, eskert-: to remind (YUTG, 42).

1.2. +GXR-

Çağ.+gır-/++kir- inçkir-: to cry in a low voice, kıçgır-: to call (ÇT, 133; LM, 220); Özb. +kır-/++kir- eykır-: to shout, keçkir-: to be late, kıyıkır-: to shout (ÖTG, 75); Y. Uyg. +kür-çüçkür-: to sneeze, öñkür-: to cry (YUTG, 44).

1.3. + KXR-

Çağ. +küre- ürküre-: to doze (ÇT, 133); Özb. +dire-/++kıra-/++kire- gürkire-: to catch up, şerkıra-: make water sound, şavdire-: to flow with a loud noise, valdire-: to speak out, diydire-: to tremble, gildire-: to appear faint (ÖTG, 74-75; ÖTGMS, 38); Y. Uyg. +gira-/++kıra-/++küre-/++cira-/++cura-/++çire- gañgira-: to be surprised, gürküre-: to rumble, varkıra-: to shout loudly, culcura-: to wear out, kağcira-: to dry out, tepçire-: drip (YUTG, 42-44).

1.4. +DA-

Çağ. +da-/++de-/++te-/++ta-alda-: to deceive, dökülde-: get excited, iste-: to want, to seek, yasta-: lean on (ÇT, 132; ÇEK, 112); Özb.+de- ünde-: to invite (ÖTG, 74; ÖTGMS, 38); Y. Uyg. +da-/++de- alda-: to deceive, ceynekde-: to lean one's arm, kövükde-: to foam (YUTG, 42).

1.5. +LA-

Çağ.+la-/++le- ağırla-: to host, bağışla-: to forgive, birle-: to unite, sözle-: to say, başla-: to begin, közle-: to observe (ÇT, 133); Özb. +le- işle-: to process, sözle-: to say, teşle-: to throw, oyle-: to think (ÖTG, 75; ÖTGMS, 38); Y. Uyg. +la-/++le- kurla-: gurgle, alkişla-: to applaud, cemle-: to collect, ayhayla-: to grumble (YUTG, 44).

1.6. +LAN-

Çağ.+lan-/++len- ağlan-: to be sad, atlan-: to ride a horse, yüzlen-: to turn, sallan-: to swing (ÇT, 133); Özb. +lan- cānlen-: to revive, ümidlen-: to hope (ÖTG, 75); Y. Uyg. +lan-/++len- cüretlen-: to dare, kansızlan-: to remain bloodless, üylen-: to get married (YUTG, 45).

1.7. +LAŞ-

Çağ.+laş- muñlaş-: telling each other about one's troubles (ÇT, 113); Özb. +leş- köpleş-: to be mostly, ağırleş-: to become heavy (ÖTG, 75); Y. Uyg. +leş- aqtiwleş-: to become active, gepleş-: to talk, yüzleşmek-: to come face to face (YUTG, 45).

1.8. +LAT-

Çağ. +lat-/++let- sözlet-: to make someone say, aňlat-: to tell (ÇT, 134); Özb. +let- āydinlet-: to illuminate, qalinlet-: to thicken (ÖTG, 75); Y. Uyg. +lat-/++let- canlat-: to animate, köpüklet-: to foam, tumanlat-: to smoke (YUTG, 45).

1.9. +RA-

Çağ.+ra- möñre -: bleating, siñre-: crying secretly in sorrow (ÇT, 134); Özb. +ra-/++re- henge-: to bray, kağra-: to dry, ingre-: to moan, yeltire-: to shine (ÖTG, 76; ÖTGMS, 38); Y. Uyg. +ra- añra-: looking confused, hañra-: braying (YUTG, 45).

2.10. +SA-

Çağ.+sa- kapsa-: to cover, boğsa-: to cry from longing in love (ÇT, 134); Özb. +se- burukse-: to smoke, suvse-: to thirst (ÖTG, 76); Y. Uyg. +sa-/++se- deñse-: to weigh, vaysa-: to chatter (YUTG, 45).

2.11. +sI-

Çağ.+si- köksi-: to rise to the sky; Özb. +si- gerengsi-: being deaf, mensi-: be inferior, siyraqsi-: become rare, ivirsi-: walking silently (ÖTG, 76; ÖTGMS, 38); Y. Uyg. +si-/sü - ademsı-: selling greatness, biksi-: getting dirty, öksü-: to feel sad (YUTG, 46).

2.12. -GAR-

Çağ.-ğar-/kar- bütke-: to finish, yatkar-: lay down, toyğar-: satiate (ÇT, 135); Özb. -ker-/gaz-/kaz-/kez- bitkez-: to finish, tolgaz-: to fill, qazqaz-: to wait ötker-: to spend, yetker-: to cultivate (ÖTG, 77-79; ÖTGMS, 39); Y. Uyg. -kar-/kaz- toşkar-: to overflow, toşqaz-: to overflow, tuqqaz-: to give birth (YUTG, 53-54).

2.13. -GXr/-GXz-

Çağ.-ğuz-/güz-/kuz- azğur-: to arouse, yetkür-: to cultivate, yatğur-: to announce, yatkar-: to lay down (ÇT, 135); Özb. -ğır-/kir-/ğız-/giz-/kız-/kiz âzğır-: to arouse, keçkir-: to be late, ketkiz-: to relieve, tolgız-: to fill, yetkiz-: to be able, kirgiz-: insert (ÖTG, 78; ÖTGMS, 39); Y. Uyg. -gür-/kuz-/güz- kirgür-: insert, yatquz-: to lay down, küydürgüz-: to dress (YUTG, 53-54).

2.14. -DAR-

Çağ.-tar-ahtar-: to research (ÇT, 134); Özb. -ter- tönter-: to turn (ÖTG, 81); Y. Uyg. -dar-/dur-/tar- toldur-: to fill, ağdar-/ ahtar-/ ahtar-: to turn, toştar-: to overflow (YUTG, 53).

2.15. -DXr -

Çağ. -dur-/dür-/tur-/tür- aqtur-: to pour out, aldır-: to cause to be taken, bildür-: to inform, oquttur-: to make people read, keltür-:to bring(ÇT, 135); Özb. -dir-/tir- açdır-: to open, oqırdır-:to make people read, tanışdır-: to introduce someone to someone else, yeçintir-: to solve (ÖTG, 77; ÖTGMS, 39); Y. Uyg. -dür-/tur-/tür- mindür-: to mount, aşurttur-: to increase, kirgüzdür-: to make someone enter, öltür-: to kill (YUTG, 53).

2.16. -lA-/tA-

Çağ.-le- derle-: compile (AD, 458); Özb. -le-/te- bükle-: to bend, kiste-: to force (ÖTG, 79-80); Y. Uyg. -le- kesle-: to cut (YUTG, 55).

3. Conclusion

Within the scope of the study, the common use of 16 suffixes used as noun-to-verb suffixes and verb-to-verb suffixes were determined in Chagatai, Uzbek and New Uyghur Turkish. When the consonant harmony of these identified suffixes was evaluated;

+GAR- suffix was used without tone in Chagatai and New Uyghur Turkish. The use of the suffix only with toneless consonants shows that it complies with toneless harmony. In Uzbek Turkish, the suffix was used in toned and toneless forms, and the use of toned forms with tones and toneless forms with toneless forms shows that the suffix was used by adapting to consonant harmony.

+GXr-; +KXRa-; The +lA- suffix was used without adapting to consonant harmony in the dialects whose examples were identified.

The +DA- suffix shows that the suffix, which is used in both voiced and voiceless forms in Chagatai Turkish, was used in accordance with the consonant harmony of the suffix . The suffix, which is used with its tonal forms in Uzbek and New Uyghur Turkish, was used only with voiced consonants in Uzbek Turkish, complying with the tone harmony, whereas in New Uyghur Turkish, it was not used in accordance with the suffix consonant harmony, as it was also detected to be used with unvoiced consonants.

+lAn-; The +rA- suffix, in its tonal form in Chagatai and New Uyghur Turkish, was

used only with voiced consonants, indicating that it was used in accordance with intonation harmony. The use of the suffix with its toned form in Uzbek Turkish, both with and without tones, shows that the suffix is not used in accordance with consonant harmony.

+lAş- suffix, in its tonal form in Chagatai Turkish, is used only with voiced consonants, indicating that it is used in accordance with intonation harmony. The use of the suffix in its tonal form in Uzbek and New Uyghur Turkish with both tones and toneless shows that the suffix is not used in accordance with consonant harmony.

The +lAt- suffix, in its tonal form in Chagatai and Uzbek Turkish, is used only with voiced consonants, indicating that it is used in accordance with intonation harmony. The use of the suffix with its tonal form in New Uyghur Turkish, both with and without tones, shows that the suffix is not used in accordance with consonant harmony.

+sA-; +sI- suffix, in its toneless form in Chagatai Turkish, shows that the suffix is used only with toneless consonants in accordance with toneless harmony. The use of the suffix, which is used in its toneless form in Uzbek and New Uyghur Turkish, with both tones and untoneless, shows that the suffix is not used in accordance with consonant harmony.

-GAR-/KAR- suffix, which was used with toned and toneless forms in Chagatai and Uzbek Turkish, shows that the suffix was used by adapting the consonant harmony to the consonant harmony of the suffix in Chagatai Turkish. In Uzbek Turkish, it is seen that the suffix was used without adapting to consonant harmony. The fact that the suffix, which is used in its toneless form in New Uyghur Turkish, is used only with toneless consonants shows that it is used in accordance with toneless harmony.

-GXr-/GXz- suffix; While it is seen that the suffix, which is used in its toned and untoneless forms in Chagatai, Uzbek and New Uyghur Turkish, was used in accordance with the consonant harmony in Uzbek and New Uyghur Turkish, it was used without adapting to the consonant harmony in Chagatai Turkish.

-DAR-suffix is used in its toneless form in Chagatai and Uzbek Turkish, in Chagatai Turkish, its use only with toneless ones complies with toneless harmony, whereas in Uzbek Turkish it is not used in accordance with consonant harmony. The use of the suffix with toned and toneless forms in New Uyghur Turkish shows that the suffix is used in accordance with the consonant harmony.

-DXr- suffix was used without adapting to consonant harmony in the dialects whose examples were identified.

-lA- suffix, in its tonal form in Chagatai Turkish, is used only with toned consonants, indicating that it is used in accordance with toneless harmony. The use of the suffix in its toned form in Uzbek and New Uyghur Turkish with both tones and toneless shows that the suffix is not used in accordance with consonant harmony.

The suffixes found to be used in Chagatai, Uzbek and New Uyghur Turkish generally operated without adapting to the consonant harmony in the dialects that are the subject of the study. No examples have been found in which any of the suffixes followed are compatible in all dialects.

Source

1. Argunşah, M. (2021). Chagatai Turkish. Istanbul: Kesit Publications. (CT)
2. Ergin, M. (2013). Turkish Grammar. Istanbul: Flag.

3. Karaağaç, G. (2018). Grammar of Turkish. Ankara: Akçağ .
4. Korkmaz, Z. (2009). Türkiye Turkish Grammar (Figures), Ankara: Turkish Language Association Publications.
5. Öztürk, R. (2020.) New Uyghur Turkish Grammar. Ankara: Turkish Language Association Publications. (YUTG)
6. Öztürk, R. (2007). Uzbek Turkish Grammar. Ankara: Turkish Language Association Publication. (ÖTG)
7. Gultekin, M; Koraş , H et al. (2019). Uzbek Turkish Grammar-Text-Dictionary. Istanbul: Kesit Publications. (ÖTMGS)
8. Yıldırım, H. (2012). Uzbek Turkish (Grammar, Exercises, Speech, Texts) (2nd Edition). Ankara: Gazi Bookstore.

INVESTIGATION OF CASE SUFFIXES IN CHAGATAY TURKISH IN TERMS OF LABIAL HARMONY¹

*Süleyman Kaan YALÇIN

Assoc. Prof. Dr. Fırat University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures

**Ertuğrul ÇEÇEN

Öğr. Gör. Fırat University, TÖMER (Turkish Teaching Application and Research Center)
INTRODUCTION

With the increase in communication, the use of language sounds has increased and sounds have begun to be vocalized in harmony. The sounds in the language have begun to be arranged in a similar order. The most important principles of language, the law of least effort and sound harmony, are at the basis of this situation. Sound harmony emerges when sounds become similar, contradictory and contrast each other. These situations have become evident not only within the word itself, in word combinations, but also in suffixes or suffix combinations added to the word. “Even if the word is a loanword, when it receives a suffix specific to Turkish, the root, which is a grammatical unit, preserves its lexicality and is equipped with suffix morphemes. The word completes its formation step by step with the processes of correction and word change, and thus harmony emerges between the root and the suffix depending on the morphological feature of sound harmony. Sound harmony, which is considered a phonetic event based on this, is also considered a morphological event” [Güven, 2023: 810].

In Turkish vowel harmony, the vowel at the root of the word is the first stop on the journey of harmony. If the vowel at the root is a thick vowel, the following vowels should also be thick; if it is a thin vowel, the following vowels should also be thin vowels. Arranging the vowels one after another in this way is called thick-thin or palate harmony. In addition to this grouping, if the vowel at the root of the word is a flat vowel, the following vowels should consist of flat vowels; if it is a rounded vowel, the following vowels should consist

¹ Çalışma ile ilgili detaylı bilgiler için bkz. Çeçen, E. (2024). “Türk Dilinin Tarihî Dönemlerinde Çekim Eklerinin Ünlü Uyumu” (Yayınlanmamış Doktora Semineri) Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Doktora Semineri, Elazığ.

of narrow-rounded or flat-wide vowels. Arranging these vowels in this way is called flat-round harmony or labial harmony.

Palate and labial harmony differ in written Turkic languages. According to Buran [2017: 6] and Yalçın [2018: 100], this difference mainly arises in the harmony of rounded vowels (rounded vowels + introduction of flat wide vowels: *görenek*, *düşünmek*, *uçak* etc.). These differences occur due to the absence of rounded vowels /o/ and /ö/ outside the first syllable or tendencies in the arrangement of rounded vowels in some dialects where the flattening tendency is strong (such as Turkmen Turkish). In dialects where the rounding tendency is strong such as Kyrgyz and Altai Turkish, this difference decreases and the situation of labial harmony also changes according to the dialects. The basis of this situation is the differentiation from the general opinion in labial harmony (flat vowel after flat vowel; rounded vowel after rounded vowel). For example, in Turkey Turkish, rounded vowels + rounded vowels such as *koşuştur-*, *öpüş-*, *topluluk*, *boyunduruk* etc.; apart from the examples such as *yarala-*, *sıkışık*, *ertele-*, *iliştir-* etc. which have the structure of plain vowel + plain vowel and are within the general character of harmony, the addition of plain wide vowels to rounded vowels such as *kucak*, *soğan*, *durak*, *kurak*, *toparлак*, *boşanmak* etc. which are actually outside the general character of harmony, have also been evaluated within the harmony. However, when the usage of situations that go beyond this general structure in different dialects is considered, it is seen that these irregular structures are transformed into structures within the general character of harmony. For example, in Karaite Turkish *küyüv* “groom”, in Altai and Kyrgyz Turkish *noyno-* “play” [Yalçın, 2013: 239, 255, 256], in Altai Turkish *coldoş* “comrade”, *sogono* “onion”, [Naskali ve Duranlı, 2019: 67, 183]; in Kyrgyz Turkish *cogoru* “upper” *coldoş* “comrade”, *cüktö-* “load”, *cüröktör* “hearts”, *dorbo* “bag”, *kögör-* “to rise”, *körsöt-* “to show”, *orok* “sickle”, *topol* “lame”, [Arıkoğlu, Alimova vd., 2023: 637, 642, 687, 695, 863, 1396, 1427, 1732, 2165]; *konok* “guest”, *korkok* “coward”, *sooluk* “health”, *cörgömuş* “spider”, *cüröktüülük* “courage” [Kasapoğlu Çengel, 2020: 61, 62; Yalçın, 2013: 255]; in Azerbaijani Turkish *buzov* “buzagi” etc. [Yalçın, 2018: 103]. In addition, it is seen that words that are rounded due to the effect of labial consonants in many dialects and thus out of harmony (*çamur*, *yavuz*, *yağmur*, *hamur*, *hatun*, *tavuk* etc.) are also put into harmony in some dialects. For example, in Azerbaijani Turkish *şamır* “mud”, *çapıt* “rag” [Altaylı, 2018: 657, 661]; in Kazan-Tatar Turkish *yañır* “rain”, *yavız* “bad” [Öner, 2015: 555, 564]; Kırgız Türkçesinde *camgır* “rain” [Arıkoğlu, Alimovavd., 2023: 517]; in Kazakh Turkish *jañbır* “rain” vb. [Koç, Bayniyazov ve Başkapan, 2021: 280]. This is an indication that the rule of plain vowels + plain vowels; rounded vowels + rounded vowels, which reflects the essence of harmony, can be applied directly when desired.

Harmonies divided into four subgroups under two main headings have continued from the historical periods of Turkish to the present day thanks to the vitality of the language. In addition to the harmony within the word itself, which is the root or stem, harmony must also be provided between the word and the suffix added to the word. The vowels in Turkish suffixes must resemble the root of the word or the last vowel of the word. It can also be seen that some suffixes taken from Turkish and foreign languages that have settled in the language in today's Turkish disrupt this harmony. The harmony that is disrupted as a result of the influence of languages that do not have vowel harmony is tried to be preserved as a result of similarity in Turkish dialects of Turkey. The relevant study will examine the labial harmony that occurs with the addition of case suffixes to words in Chagatai Turkish.

1. Genitive Suffix: +(n)In/+(n)Un

alarnıñ “their”, baykušnıñ “of owl”, gülñiñ “of rose”, öyniñ “of house”, toñuznıñ “of pig”, yawuznıñ “of bad”, kiminñ ~ kimünñ “whose”, yulduzunñ “of star”, mêninñ “my”, sêninñ “your”, bizinñ “our”; ténriniñ “of god”, sunıñ “of water”, kuşnıñ “of bird”, oknıñ “of arrow” [ÇT, 143-144; ÇEK, 68].

+nI

ëkimizni “both of us”, kuzını “of lamb”, tağnı “of mountain”, sözümni “of my word”, boyakçını “of painter” [ÇT, 143-144].

2. Accusative Suffix: +nI

arasıdağın “between”, bilgenni “what you know”, bitigni “the letter”, koyını “the lamb”, ölügni “the dead”; başnı “the head”, itni “the dog”, sunı “the water”, boğzumni “the throat”, köñlüñni “the heart” [ÇT, 144; ÇEK, 73].

+I

kanımı “the my blood”, köñlümi “the my heart”, mên “me”, otumızı “the our fire”, yolı “the road” [ÇT, 145].

3. Dative Suffix: +gA

suğa “into the water”, kişige “to the person”, yolğa “on the road”, körerge “to see”, közge “to eye”; başımğa “to my head”, köñkümgä “to my heart”, ornumğa “to my place”. [ÇEK, 70; ÇT, 146-147].

+A

özümä “to myself”, burnuğa “to your nose”, anaya “to mother”, kola “to arm”, tile “to the language” [ÇT, 147].

4. Locative Suffix: +DA

ağzıda “in her/his mouth”, çağda “in the age”, künlerde “in the days”, tüzde “on the plain” yolda “on the way”; suyıda “in the water”, [ÇT, 148; ÇEK, 74].

5. Ablative Suffix: +DIn

andın “from him/her”, koldın “from arm”, tēvedin “from camel”, köz uçdın “from the corner of your eye”, uyqudın “from sleep”; ottın “from fire”, susalıqtın “from thirst” [ÇT, 148; ÇEK, 76].

6. Instrumental Suffix: +In/+Un

anın “for her/him”, birin birin “one by one”, kündüzün “during the day”, için “inside”; barçaların “all”, yalguzun “alone”, susızın öl- “die of thirst” [ÇT, 150; ÇEK, 81].

+IA

+n ekine gelen yardımcı ünlünün uyuma girdiği görülmektedir:

benümle “with me”, itleriñle “with your dogs”, taşla “with stone”, tofrağıla “with soil”; bu kün tañla “today or tomorrow”, miñ kurla “thousands of times” [ÇT, 150; ÇEK, 81].

7. Equative Suffix: +çA

atamça “like my father”, olça “like that”, munça “so much”, soñınça “after”; itçe “as much as a dog”, çağığaça “to the shore” [ÇT, 149; ÇEK, 80].

8. Directive Suffix: +GArl/+GARU

ilgeri “forward”, yokkarı “above”; içkeri ~ içkerü “inside”, taşkarı ~ taşkaru “out”, bērü “since, side” [ÇEK, 81; ÇT, 150].

+rA, +Ar

sonra “sonra”, taşra “out”; yokar “above” [ÇEK, 81; ÇT, 150].

9. Pronominal Suffix: +GI

evvelgi “first”, burnagi “former”, erteki “tomorrow”, içki “inside”, kırgıdaki “on the shore”, sonğı “last”, taşkı “outside”, yüzideki “on your face” [ÇT, 142].

RESULT

It is seen that the genitive case suffixes generally comply with the flatness harmony. However, the addition of the flat-narrow vowel forms of the genitive suffix to words ending with a rounded vowel shows that the roundness harmony is generally broken. These dualities emerge under the influence of Oghuz Turkish.

While harmony is achieved in terms of flatness harmony in the accusative suffixes, the use of the single flat-narrow vowel form of the suffixes disrupts the roundness harmony. The +I suffix appears as an Oghuz influence.

It is seen that the dative suffixes are used in accordance with the flatness harmony, but they create a violation of the roundness harmony. The +A suffix used as a dative suffix is used as a remnant of the Oghuz influence.

It has been determined that the locative suffix protects the flatness harmony; but creates a violation of the roundness harmony.

The ablative suffix complies with the flatness harmony; however, the fact that the suffix consists only of a flat-narrow vowel is seen as the factor that disrupts the roundness harmony.

It has been determined that the vehicle suffix +In/+Un is used in accordance with the labial harmony. The instrumental suffix +IA is seen to be in harmony with flatness but disrupts roundness.

It has been determined that the equality suffix is used in accordance with flatness harmony, while roundness harmony is not preserved.

The use of both flat-narrow and narrow-rounded vowels in the last syllable of the direction suffix cannot create integrity in terms of harmony and is used in a way that is contrary to labial harmony. The suffixes +rA and +Ar are in harmony with flatness but are not used in accordance with roundness harmony.

It has been determined that the use of the belonging suffix only with flat-narrow vowels provides flatness harmony in Chagatai Turkish, as in all historical periods, while resisting roundness harmony.

Kısaltmalar: ÇEK: Çağatayca El Kitabı ÇT: Çağatay Türkçesi

REFERENCE

- Altaylı, S. 2018. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü 1-3. Ankara: TDK Yayınları
Argunşah, M. (2021). Çağatay Türkçesi (7. Baskı). İstanbul: Kesit Yayınları.
Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askaraova, R. ve Selçuk, B. K. (2023) Kırgızca-Türkçe Sözlük Cilt 1-2. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
Buran, A. (2017). Kırgız Türkçesinde Ses Uyumlarının Sebep Olduğu Ses Değişimleri, Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (Türklad) Cilt 1, Sayı 1, 1-11.
Eckmann, J. (2021). Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: TDK Yayınları
Güven, M. (2023). Ünlülerin ve Ünsüzlerin Harmonisine “Müstakil Uygunluğuna” Göre Türkçede Melodik Ses Uyumları. Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 13, 807-826.
Kasaoğlu Çengel, H. (2020). Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi). Ankara: TDK Yayınları.
Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2021). Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları
Naskali, E. G. ve Duranlı, M. (2019). Altayca-Türkçe Sözlük. Ankara: TDK
Öner, M. (2015). Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları
Yalçın, S. K. (2013). Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler. Ankara: TDK Yayınları
Yalçın, S. K. (2018). Azerbaycan Türkçesi Grameri. İstanbul: Kesit Yayınları.

BABUR-NÂME'NİN SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE

MÜNEVVER TEKCAN

Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

SERPİL YAZICI ŞAHİN

Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

GİRİŞ

Muhammed Zahîr-ud-Dîn Babur (1483-1530) şüphesiz Asya tarihinin en önde gelen askeri, siyasi ve edebî şahsiyetlerindendir. Dil ve edebiyat alanlarında birçok çalışmanın konusu olmasının yanı sıra tarihî öneme sahip olan Babur, yalnızca ileri görüşlü liderliğiyle değil, aynı zamanda entelektüel yetenekleriyle hayranlık duyulan 16. yüzyılın en etkili figürlerinden biri olarak tarihte yerini almıştır. Babur'un Türk dilinde kaleme aldığı Babur-nâme adlı anıları, döneminin en önemli edebî katkısı olarak kabul edilmektedir. Bu eser, 16. yüzyıl Asya'sının en geniş kapsamlı metinlerinden biridir. Günümüze kadar büyük bir bölümü korunmuş olan metin, şüphesiz Babur'un kendi tarihidir ve başlı

başına bir Babur-nâme tarihî olarak kabul edilebilir. Ayrıca, bu metin Babur'un yönetimi altındaki ülkelerle diplomatik angajman için ikna edici bir gerekçe sağlamaktadır. Babası Ömer Şeyh Mirza'nın (1469-1494) ölümünün ardından Babur 12 yaşındayken Fargana Sultanlığı'nın kontrolünü ele geçirdikten sonra stratejik bir hamle olarak, Babur-nâme'ye başlamıştır. Bu karar, şüphesiz 16. yüzyıl ile günümüz arasında köprü kuran belgelerin oluşturulmasında etkili olmuştur.

Söz Varlığı

Söz varlığı, dildeki tüm kelimelere açılan kapıdır. Kelime bilgisi çalışmaları, özellikle bir çalışma alanı olan semantikle ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır. Diğer taraftan bir dilin kelime dağarcığından ve tarihinden ipuçları elde edebiliriz. Dilin harika yanı, ipuçlarının hem bir dilin kelime dağarcığından hem de o dönemin tarihinden elde edilebilmesidir. Kelime bilgisi yolculuğunuzun en başında kelime tanımlarını anlamak çok önemlidir. Kelimelerin iki boyutu vardır. Buna hem biçim hem de anlam açısından yaklaşılmalıdır. Bu iki bakış açısına ayrı ayrı baktığımızda, bir kelimenin anlamının ve biçiminin bulunduğu yere göre nasıl belirlendiğini görebiliriz. Ayrıca söz varlığı, bir toplumun tarihine, yaşam tarzına, dini inançlarına, mizah anlayışına, geleneklerine ve değerlerine açılan bir penceredir. Ve hatta bize hangi diğer dilleri ne ölçüde etkilediğine ve nasıl evrimleştiğine dair fikirler verir. Sadece kelimeleri anlamakla ilgili değildir, aynı zamanda bir dilin atasözlerini, deyimlerini,

kalıplaşmış ifadelerini, terimlerini ve ikilemelerini de anlamakla ilgilidir¹. Doğan Aksan, “Kelime dağarcığı, bir dildeki belirli seslerin bir araya gelmesiyle oluşan semboller, kodlar ve göstergeler koleksiyonundan çok daha fazlasıdır. Kavramsal dünyanın canlı bir kesiti, maddi ve manevi kültürün bir yansıması ve o dili konuşan toplumun dünya görüşüne açılan bir penceredir.” [Aksan D., 2004.-7] diyor. Yine Aksan, kelime dağarcığının bir dildeki belirli seslerin bir araya gelmesiyle oluşan salt semboller, kodlar veya göstergeler olarak görülmemesi gerektiğini, aksine o dili konuşan toplumun kavramsal dünyasının, maddi ve manevi kültürünün ve dünya görüşünün bir yansıması olarak görülmesi gerektiğini belirtir.

Bu bağlamda *Babur-nâme*’de söz varlığı üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, tematik söz varlığının ön planda olduğu görülmektedir. Nimet Ceylan 2009 yılında yaptığı çalışmasında *Babur-nâme*’deki ikilemeleri ses benzerliği, yapı, anlam, köken, sözcük türü, işlev ve söz dizimindeki işlevleri gibi bir dizi unsur açısından incelemiştir. Ayrıca, ikilemelerin kullanım sıklığını da göz önünde bulundurmıştır. Murat Aka [2014] tezinde *Babur-nâme*’yi hem ses hem de biçim açısından incelemiştir. Buna karşılık, Cengiz Demir [2016] ise “Baburnâme’de Birleşik Fiiller” adlı yüksek lisans tezinde, eserde geçen tekrarıyla birlikte 7422 birleşik fiil tespit etmiş, bunların yapısal özelliklerini incelemiş, anlamlarını vererek birleşik fiilleri sınıflandırmıştır. Şükriye Duygu Çağma [2020], “Babürname’deki İsimlerin Kavram Alanlarına Göre Sınıflandırılması” başlıklı doktora tezinde toplam 6185 ismi tematik içeriklerine göre sınıflandırarak kavram alanlarına ayırmıştır. Bu çalışmada, özel isimlerin dışındakilerin köken bilgisi verilerek, isimlerin kullanım sıklığı ortaya konulmuştur. Akif Yağızhan Hezer [2021], Aşkın Atam [2021], Kader Elif İlideniz [2021] ve Kiraz Öztürk [2021] adlı araştırmacılar, yüksek lisans tezlerinde *Babur-nâme*’yi tematik söz varlığı açısından inceleyerek, hazırladıkları bölümlerle eserin temel söz varlığını belirlemişlerdir. Nida Erim [2022], “*Babur-nâme*’de Fiil Yapımı” başlıklı doktora tezinde *Babur-nâme*’de kullanılan toplam beş yüz fiili yapı ve biçim bakımından incelemiştir. Ayrıca, fiillerin etimolojik açıklamalarını da yapmıştır. Yukarıda bahsi geçen çalışmalar *Babur-nâme*’nin sözlüksel yönüne odaklanmış ve böylece eserin kapsamlı bir şekilde anlaşıldığını göstermiştir. Bu çalışmalarda ortaya konan bulgular incelendiğinde, *Babur-nâme*’nin sadece edebî bir eser olmadığı, aynı zamanda dönemin dil, kültür ve entelektüel ortamına dair önemli bilgiler içeren bir kaynak olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, *Babur-nâme*’de söz varlığı ile ilgili yapılan çalışmalara kronolojik olarak bakıldığında ağırlıklı olarak tematik söz varlığının çalışıldığı söylenebilir.

Yazıldığı dönemden büyük izler taşıyan *Babur-nâme*, şüphesiz evrensel bir değere ve çekiciliğe sahiptir. Bu ilgi çekici metin, insan deneyimini geniş bir kitlenin erişebileceği bir şekilde etkili bir şekilde aktarmaktadır. *Babur-nâme*, belki de yazım ve anlatım kalitesi sayesinde, metin ile okuyucu arasında bir empati duygusu geliştirme kapasitesine sahip görünmektedir. Diğer yandan *Babur-nâme* çok sayıda özelliği ve boyutu kapsayan karmaşık ve çok yönlü bir metindir. Aynı anda birden fazla düzeyde işlenen çeşitli unsurların bir sentezi olarak görülebilir. Söz varlığı bakımından Orta Asya Timurlularının edebî ve konuşma dilinin söz hazinesinin bütününe oluşturur. *Babur-nâme*’nin temel söz varlığı yanında kültür

¹ Bu sadece kelimeler ve ifadeler değil deyimler, kalıplaşmış ifadeler, atasözleri, terimler ve çeşitli ifade kalıpları tarafından oluşturulan bütünüyle dil, söz varlığı (organ adları, temel gereksinim fiilleri, akrabalık adları, sayılar, renk adları, hayvan adları, ikilemeler, zamirler, insanın maddi ve manevi kültürü içine giren çeşitli kavramlar, dinle, kutsal kavram ve kişilerle, gelenek, göreneklerle) ilgili sözcüklerdir (Doerfer 1981, 1).

sözcükleri, hem Babur Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklarda yaşayan toplumun maddi ve manevi kültürünün, inançlarının, değerlerinin ve dünya görüşünün hem de belli kültür çevreleriyle münasebetlerin ve alışverişin yansıtıcısıdır. Bu bağlamda eser, dönemin olayları için tarihî bir kaynak olma niteliğinin yanı sıra, söz konusu yazıldığı dönemin sosyal ve kültürel yaşamı ile dünya görüşü hakkında da fikir vermektedir.

Babur'un *Babur-nâme*'yi yazarken açık ve övgüye değer bir niyeti olduğunu varsaymak isabetli olur: dürüstlük ve doğruluk örneği olarak kabul edilebilecek birincil bir metin sunmak. *Babur-nâme*, şeffaflık için bir kanal olarak hizmet etme niyetiyle tasarlanmıştır ve bu amaca takdire şayan bir şekilde ulaştığını söylemek yerinde olur. Eser, Babur'un toplumunu, eylemlerini ve olaylarını anlaması için bir simge olarak hizmet etmeyi amaçlar ve bunu büyük bir açıklık ve iç görüyle yapar. Babur'un amacına ulaşmış ulaşılmadığı tartışmaya açık olsa da, *Babur-nâme*'nin dünya tarihi alanında ilk elden kaynak belge olarak yer alması gerektiğini öne sürmek makul görünmektedir. Diğer taraftan, *Babur-nâme* coğrafyadan, astronomi, devlet yönetimi, askeri strateji ve silahlar, flora ve fauna, hanedan üyeleri ile çağdaş hükümdar ve sanatçıların biyografileri, toplumsal gelenekler, şiir, müzik, resim ve tarihî eserler üzerine düşüncelere kadar çok çeşitli konuları kapsayan etkileyici bir ilgi genişliği sergilemektedir. Eserde, konuların sunumu dönemin hâkim edebî ve tarihî geleneklerinden ayrılan yalın, açık sözlü, titiz ve özgün üslubuyla dikkat çekmektedir.

Yazıldığı dönemin önemli izlerini taşıyan bu eserin temel söz varlığına ilişkin sözcük dağarcığının Orta Asya edebî dilinin söz varlığı hakkında fikir edinmek ve Babur Devleti'nin yönetimi altındaki topraklarda yaşayan toplumun kültürü, inançları, değerleri ve dünya görüşü hakkında bilgi edinmeyi sağlayacaktır. Babur'a göre Andican'ın bütün sakinleri Türkiyi biliyordu. O bu halkın telaffuzuna atıfta bulunarak, popüler bir lehçeyi ve aynı zamanda bir yazılı dilini kastediyordu (B2b-2,3. Babur'un "Türki" olarak adlandırdığı Andican halkının dili). [Éli Türkdür. Şehrî ve bâzârîside Türkî kişi yoqtur. Éliniñ lafzı qalem bile rasttur, né üçün kim Mîr 'Alî-Şîr (B2b-2,3)] Karahanlılar ve Hakaniler (11-13. yüzyıllar) ve Harezmi (14. yüzyıl) edebî dillerinin devamı olarak Timurlular (1405-1506) idaresi altında gelişen Orta Asya'da Türk dili ailesinin bir parçası olan Orta Asya Timurlularının edebî dilidir; bu dil özellikle Nevayî'nin (1441-1501) eserlerinde klasik biçimini almıştır. Bu dil, yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin diplomasi, edebiyat ve resmi devlet dili olarak değil, aynı zamanda 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusyasının Oğuz olmayan Müslüman Türklerinin de edebî dili olarak kullanılmıştır. [Eckmann J., 2017. -15]. En yakın modern muadili, esas olarak günümüzde konuşulan Özbekçe ve Yeni Uygurcadır.

Literatürde yaygın olarak "Çağatay Türkçesi" ve "Chagatai" biçiminde geçen Babur'un ana dili Andican halkının dili "Türkiy"nin söz hazinesi onun kültürel şahsiyetinin kompozisyonunun değerlendirilmesinde de temel ölçüdür. Stephen F. Dale'nin de [Stephen F., 2004.,-136] belirttiği gibi *Babur-nâme* metninin bizzat kendisi Orta Asya Timurlularının edebî geleneğinin ve Babur'un kültürel mirasındaki Türk-Moğol unsurları ile İran-İslami unsurların bir araya gelme şekilleri, hem söz varlığını oluşturan kelime kadrosunda, hem de morfolojisi ve cümle yapısında görülmektedir.

Aşağıda verilen tabloda *Babur-nâme*'deki kelimelerin kökenleri belirtilmiş, sayılarının da bir dökümü verilmiştir. Bu kelimelere, kişi adları, etnik adlar, deyimler, ikilemeler ve yer adları dahil edilmemiştir.

Dil	Sözcük Sayısı	Yüzde (%)
<i>Türkiy</i>	5823	42,832
<i>Arapça</i>	4270	31,409
<i>Farsça</i>	2397	17,631
<i>Moğolca</i>	135	0,993
<i>Hintçe</i>	30	0,221
<i>Soğdça</i>	10	0,074
<i>Farsça + Türkiy</i>	297	2,185
<i>Arapça + Türkiy</i>	207	1,523
<i>Arapça + Farsça</i>	174	1,280
<i>Farsça + Arapça</i>	151	1,111
<i>Arapça + Farsça + Türkiy</i>	40	0,294
<i>Moğolca + Türkiy</i>	27	0,199
<i>Farsça + Arapça + Türkiy</i>	19	0,140
<i>Moğolca + Farsça</i>	5	0,037
<i>Türkiy + Arapça</i>	3	0,022
<i>Soğdça + Türkiy</i>	1	0,007
<i>Hintçe + Türkiy</i>	1	0,007
<i>Farsça + Arapça + Arapça</i>	1	0,007
<i>Farsça + Türkiy + Türkiy</i>	1	0,007
<i>Farsça + Arapça + Farsça + Türkiy</i>	1	0,007
<i>Arapça + Türkiy + Türkiy</i>	1	0,007
<i>Türkiy + Farsça + Türkiy</i>	1	0,007
TOPLAM	13595	100

Tablo1 *Babur-nâme*'de geçen sözcüklerin kökeni ve sayısı

Verilere göre, *Babur-nâme*'deki kelimelerin büyük bir çoğunluğu (%42.83) Türkçe kökenlidir. *Babur-nâme*'deki kelimelerin köken dağılımı, Babur dönemi Türkçesinin dilsel yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Türkçe kelimelerin yüksek oranı, Babur'un eserinde ağırlıklı olarak Türkçe dil özelliklerini kullandığını göstermektedir. Bu durumda, Babur'un Türkçeyi ana dili olarak kullandığı, eserinde ağırlıklı olarak Türkçe kelimeleri tercih ettiği, Babur'un Türkçe'ye duyduğu bağlılığın ve bu dili edebî bir araç olarak kullanma becerisinin bir göstergesi olduğu söylenebilir. Babur'un Arapça (%31.409) ve Farsça (%17.631) kelimeleri kullanma oranı da oldukça yüksektir. Bu da Arapça ve Farsçanın dönem Türkçesi üzerindeki önemli etkisini göstermektedir.

Moğolca, Hintçe ve Soğdça gibi dillerin de sınırlı sayıda kelimeyle *Babur-nâme*'de yer alması, Babur İmparatorluğu'nun çok kültürlü yapısını ve farklı coğrafyalardaki etkileşimlerini yansıtmaktadır.

Tablodaki “Farsça+Türkçe”, “Arapça+Türkçe” gibi birleşik yapılar, Türkçenin dinamik ve üretken bir dil olduğunu göstermektedir. Farklı dillerden gelen kelimelerin bir araya gelerek yeni kelimeler oluşturmaları hem Türkçenin zenginleşmesine hem de kültürler arası etkileşimin ne denli güçlü olduğuna işaret etmektedir. Babur İmparatorluğu'nun geniş coğrafyası, bu dilsel zenginliğin somut bir kanıtıdır. İmparatorluğun sınırları içindeki farklı kültürlerin etkileşimi, Türkçenin bu kadar zengin bir kelime hazinesine sahip olmasını sağlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

AKA, Murat (2014). Babürnâme'nin Dil Özellikleri. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER, Elazığ.

AKSAN, Doğan (2004). Türkçenin Sözcüklüğü, Ankara: Bilgi Yayınevi.

ATAM, Aşkın (2021). *Babur-nâme'nin [120a-183a] Varakları Arasındaki Bölümün Tematik Sözlüğü* (İsimler). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Münevver TEKCAN, Kocaeli.

ÇAĞMA, Şükriye Duygu (2020). Babürnâme'de İsimlerin Kavram Alanlarına Göre Sınıflandırılması. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Galip GÜNER, Kayseri.

ÇEVİK, GÖKHAN (2014). Baburnâme'nin [184a-244b] Arasındaki Bölümü (Metin, Gramatikal Dizin ve Sözlük), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.

DALE, Stephen F. (2004). The Garden of the Eight Paradises: Babur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483-1530), Brill Leiden Boston.

DEMİR, Cengiz (2016). Baburnâme'de Birleşik Fiiller. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Münevver TEKCAN, Kocaeli.

DOERFER, Gerhard (1980-81) "Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1980-81, s.1.

ECKMANN, Janos (2003). Çağatayca El Kitabı (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.

ERİM, Nida (2022). Baburnâme'de Fiil Yapımı, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Münevver TEKCAN, Kocaeli.

HEZER, Akif Yağızhan (2021). *Babur-nâme'nin [184a-244b] varakları arasındaki bölümün tematik sözlüğü* (isimler). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Münevver TEKCAN, Kocaeli.

İLDENİZ, Kader Elif (2022). *Babur-nâme'nin [1b-60b] varakları arasındaki bölümün tematik sözlüğü* (isimler). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Münevver TEKCAN, Kocaeli.

KARA, Hatice Kübra (2022). Bâbur-nâme'nin [245a-382b] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe Ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Münevver TEKCAN, Kocaeli.

KAVALLI, Seda (2016). Baburnâme'nin [304a-382a] Arasındaki Bölümü (Metin, Gramatikal Dizin ve Sözlük), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.

KOCA, Duygu (2013). Baburnâme'nin [1b-60b] Arasındaki Bölümünün Gramatikal Dizini ve Sözlüğü, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.

KUMSAR, Alara (2021). *Babur-nâme'nin [1b-120a] varakları arasındaki bölümde yer alan eski Türkçe ve Moğolca kökenli kelimelerin açıklamalı sözlüğü*. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Münevver TEKCAN, Kocaeli.

MUTLU, Kemal (2017). Baburnâme'nin [61a-120a] Arasındaki Bölümü (Metin, Gramatikal Dizin ve Sözlük), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.

ÖZTÜRK, Kiraz (2021). *Babur-nâme'nin [61a-120a] Varakları Arasındaki Bölümün Tematik açıdan Söz Varlığının İncelenmesi*. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Münevver TEKCAN, Kocaeli.

ŞİRİN, Bilal İsmail (2017). *Babur-nâme'nin [120a-183a] Arasındaki Bölümü* (Metin, Gramatikal Dizin ve Sözlük), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.

TERZİOĞLU, Hakan (2016). *Babur-nâme'nin [245a-304b] Arasındaki Bölümü* (Metin, Gramatikal Dizin ve Sözlük), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.

YILMAZ, Neslihan (2021). *Babur-nâme'nin [120a-244b] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü*. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Münevver TEKCAN, Kocaeli.

Elektronik Kaynaklar

Chagatai Khanate: https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Chagatai_Khanate_map_en.svg Erişim Tarihi, 25.08.2024.

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE SÜREKSİZLEŞME

MEHMET ÖZEREN

Doç. Dr.

Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

YEŞİM ÇAKAR

Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi

ÖZET

Sürekli bir ünsüzün çeşitli sebeplerle süreksiz bir ünsüze değişmesine süreksizleşme denir. Çağdaş Türk lehçelerinde süreksizleşme, dilin doğal evrim sürecinin önemli bir parçasıdır. Tarih boyunca coğrafi, sosyo – kültürel ve dilsel etkileşimlerin etkisiyle şekillenen bu süreç, Türk lehçelerinde fonetik ve morfolojik değişikliklerle kendini göstermektedir. Çalışmamızda çağdaş Türk lehçelerindeki süreksizleşme olayı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Süreksiz ünsüz, ünsüz değişimleri, ses bilgisi

CONVERSION TO TENIUS IN MODERN TURKIC DIALECTS

ABSTRACT

The change of a continuous consonant to a discontinuous consonant for various reasons is called discontinuity. In contemporary Turkish dialects, discontinuity is an important part of the natural evolution of the language. This process, which has been shaped by geographical, socio-cultural and linguistic interactions throughout history, manifests itself with phonetic and morphological changes in Turkish dialects. In our study, the sound phenomenon of discontinuity in contemporary Turkic dialects is examined.

Keywords: tenuis, consonant changes, phoneticis

1. GİRİŞ

Çalışmamızda yakın lehçelerin tamamındaki ünsüz değişimleri incelenmiş, bu değişimler içerisinde süreksizleşme örnekleri tespit edilmiştir.

Sürekli bir ünsüzün çeşitli sebeplerle süreksiz bir ünsüze değişmesine süreksizleşme denir. Bu ünsüzlerin oluşum şekli şu şekildedir: Ağız yolundaki çıkış yerlerinde (çift dudak, dil ucu/ ardı dil/damak) ses organlarıyla çok kısa bir süre için ses yolu kapanır ve açılır. Kapanma sürecince kapanma yeri gerisindeki soluk basıncı artar. Açılır açılmaz dışarı çıkan soluk, bir patlama sesi çıkarır (Demircan, 1979: 38). Nevin SELEN de süreksiz ünsüzlerin çıkarılmasında üç aşama görüldüğünü belirterek bu üç aşamayı şöyle açıklar:

Kapantı, bu aşamada konuşma organları söz konusu sesin çıkarılması için gerekli kapanmayı oluşturur;

Kapanma, bu aşamada söz konusu sesin çıkarılması için oluşturulan kapantıyla bu kapantının açılması arasında geçen çok kısa süredir;

Patlama, soluğun patlamaya benzer bir sesle dışarı çıkmasıdır. Bu nedenle, söz konusu seslere ‘patlamalı sesler’denmiştir. Ani bir patlama sonucu ve çok kısa sürede oluşan bu seslere ya da süresiz sesler de denir (Selen, 1979: 76).

Tablo 1: Süreksiz Ünsüzlerin Tablosu

Boğunlanma Noktası Bakımından TonBakımından	Çift Dudak Ünsüzleri	Diş Eti, Ön Damak	Diş Eti Ünsüzleri	Art ve Ön Damak
Tonlu	b	c	d	g, i
Tonsuz	p	ç	t	k, q

2.İNCELEME

f > p değişimi

/f/ sesi Türkçede bulunmadığı için Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde bulunan /f/ sesi Türk lehçelerinin çoğunda /p/ sesine dönüşmüştür: Kırg. (<Ar. fıkır>pikir, fār̥q>park “fark”, cāfā>capa “cefa”, tārāf>tarap “taraf”, dāftār>depter “def-ter”), fen> pan, kefil>kepil, keyif>keyip. (Kasapoğlu Çengel, 2005: 89); Gag. pındık<findık, pırıldak<fırıldak. (Özkan, 1996: 76); Kkp. fırsat>pursat, lafız>lapız, insaf>insap. (Alkaya, 2018: 306); Kzk. fal>pal>bal, fatiha>pata>bata, afet>apat, fakir>paqır, vefa>opa, tufān>topan, harf>ärip, felaket>pelaket, falan>pälen. Budeğişme Rusçakelimelerde yoktur. Fond, forum, fotoğraf (Biray ve Ayan, 2015: 45); Nog. faide>payda, fakir>pakır (Akbaba, 2007: 629); Özb. sufre>süprä (Alkaya, 2014: 166); Y. Uyg. felsefe>pelsepe, taraf>terep, fark>pärk, fa-kat>peqet, taraf>täräp (Yazıcı Ersoy, 2007: 367); Trkm. hefte>hepde, ferzend>perzent “çocuk “, (Ar. Fatma>Pat-ma, felek>pelek, fil>pil); Tat. peride(<Feride) “Feride “, sedep(<Ar. şadet) “sedef, inci “, salpit(<Rus. sal-fetka, forma>purmı, familiye>pamilya, şkap>ışkap “dolap “), (Rum. fener>panar), opiser(Rus. ofitser) “subay “, seper(Ar. sefer) “sefer, akın”, musapır(<Ar. musāfir) “misafir, konuk”. (Alkaya, 2014: 306).

H>G değişimi

/H/ sesi Türkçede bulunmadığı için Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde bulunan /H/ sesi Türk lehçelerinin çoğunda /g, k, q/ seslerine dönüşmüştür: KTT cigaz(<Ar. cihāz) “cihaz “, cegennem<cehennem “cehennem “, keger(<Ar. kahr) “kahır “, bege(<Far. bahā) “paha, fiyat, değer” (Alkaya, 2014: 306); Kırg. kasiret (<hasret) “hasret”, akbal(<aḥ-vāl) “ahval”, markum(<merḥūm) “merhum”, rakmat(<rahmet) “rahmet”, arbak(<erwāḥ) “ervah” (Kasapoğlu Çengel, 2005 : 496); KTT kez^or(<Ar. ḥāzır) “şimdi”, qörmet(<Ar. ḥurmet) “hürmet, saygı “, rekmet(<Ar. rahmet) “teşekkür”, siqet(<Ar. şihhat) “sıhhat”. (Alkaya, 2018: 307); MTT kez^or(<Ar. ḥāzır) “şimdi”, kal(<Ar. ḥāl) “hal, durum”. (Alkaya, 2014: 167); STT kezer(<Ar. ḥāzır) “şimdi”, sik^or(<Ar. siḥr) “sihir, büyü”. (Alkaya, 2008: 174); KTT regetlen- (Ar. rahāt+lan-) “rahatla-”, qel(<Ar. ḥāl) “hal, durum”. (Alkaya, 2018: 307); STT Ğaq(<Ar. ḥaqq) “hak”, qas^org^o(<Ar. ḥāzırg^o) “şimdiki ”qayla(<Ar. ḥile) “hile”, qaywan(Ar. ḥayvān) “hayvan”,

qayran(<Ar. ḥayrān) “hayran”. (Alkaya, 2008: 175); Kırg. Ar. häsrät>kasiret “hasret”, Ar. āḥvāl >akbal ~ abal, Ar. mārḥzm>markum “merhum”, Ar. ārwh>ar- bak “ervah”. (Kasapoğlu Çengel, 2005: 90); KTT Kamır (Ar. xam°r) “hamur”, kalık(<Ar. xalq) “halk”, takta(<Far. taxte) “tahta”, paskı (<Rus. pasxa) “paskalya”, °r°kset(Ar. ruḫṣat) “izin, ruhsat”. (Alkaya, 2018: 307); MTT Kıyar (<Far. xiyār) “hıyar”, kasta(<Far. xaste) “hasta”, kamır(Ar. xam°r) “hamur”, kalık(<Ar. xalq) “halk”, paskı(<Rus. pasxa) “paskalya”, maskar (<Ar. masxara) “alay, istihza”. (Alkaya, 2014: 167).

j>c değişimi

Gag. candarlar (<Rus. jandar (Özkan, 1996: 76); Az. incinar (<Rus. injın'er<İng. enginner) “mühendis”. (Yalçın, 2018: 152); Trkm. jaket “ceket”. (Kara, 2007: 246); Bşk. māj-bür “mecbur”(Ar. mācbūr), vıjdan “vicdan”(Ar. wıcdān), äjäl “ecel”(Ar. äcāl), xaj “hac”(Ar. ḥacc). (Yazıcı Ersoy, 2007: 761); Tuv. ajıg “acı”, dağjı “madenci”, baja “bacanak”. (Arıkoğlu, 2007: 1158); MTT acdaha (<Far. ejderha) “ejderha”. (Alkaya, 2014: 167); KTT tucı(<Rus. to-je) “da, de”. (Alkaya, 2018: 307).

x>q değişimi

STTxasta>qasta gibi qey°r (<Ar. xayr) “hayır, bağış”, qur(<Far. xār) “hor, değer- siz”, şungar(<şunqar: atmaca, çakır kuşu <Moğ. sunxur), aqır(<Ar. āxir) “son”, sapqus (<Rus. zavxoz) “demirbaş müdürü”, meşeyaq(<Ar. meşāyix) “şeyhler”. (Alkaya, 2008: 175); KTT pasqı (<Rus. pasxa) “paskalya”, qamır(Ar. xam°r) “hamur”, qalıq(<Ar. xalq) “halk”, qurlan(<Far. xār+la-n-) “horlan-, küçük düş-”. (Alkaya, 2018: 308); Az. masqura (<Far. mastxura) “küçük kase”, sallaq (Ar. sellāx) “hayvan kesen, deri yüzen”. (Yalçın, 2018: 152); Y. Uyg. ET. toqta->Uy. toxta- “durmak”, ET. toqmaq> Uy. toxmaq “tokmak”, Ar. mākṣāt>Uy. māxsāt “maksat”, Ar. nuqta>Uy. nuxta “nokta”. (Kara, 2000: 20).

m>b, p değişimi

KTT garbun(<Rus. garmon) “akordiyon”, kibat (Ar. qiymet) “kıymetli, pahalı”. (Alkaya, 2018: 307); MTT garbun(<Rus. garmon) “akordiyon”, kibat (Ar. qiymet) “kıymet, paha, değer”. (Alkaya, 2014: 168); Kzk.mihnet>beynet, muhkem>bekem “sağlam”, saman>sabam, azman>azbam. (Biray, Ayan, 2015: 47); MTTparapaç(< Rus. peremyaç) “bir tür Tatar böreği”. (Alkaya, 2014: 168).

s>ç değişimi

Kar-Bal. saçra->çaçıra-, “sıçra-mak”, sanç->čanç- “saplamak, batırmak”, saç>çaç “saç”. (Tavkul, 2007: 898); Kırg. saç>çaç, saç->çaç-, seçim>çeçim “ka-rar”, sıçra->çaçıra- “sıçramak”. (Kasapoğlu Çengel, 2005: 91); MTT çeç- (<saç-) “saç-, serp-”, çöçö (<süçig) “tatlı, şekerli”, başkız (<baskıç) “merdiven”; çimye(<Rus. semya) “aile”, çitça (Rus. sitsev) “basma kumaş”, çilezin (<Rus. selezen) “dalak”, sawçim (Rus. sövsem) “büsbütün, tamamen”, paçika (Rus. paseka) “arı kovanlığı”. (Alkaya, 2014: 168); STT çeç-(<çenç-<sanç-: mızrakla-) “bıçakla-”çeç- (<saç-) “saç-, serp-”; çanuq(<Rus. sanuk) “kızak”. (Alkaya, 2008:177); KTT çeç- (<saç-) “saç-, serp-”, çöçö (<süçig) “tatlı, şekerli”, başkız (<baskıç) “merdiven”; çitsı(<Rus. sitsev) “basma kumaş, çiminka(<Rus. Semey) “kişi ismi”, naçtıy(<Rus. Nastya) “kişi ismi”, içtapan (<Rus. Stepan) “kişi ismi”. (Alkaya, 2018: 308); Az. sāş->sāş->çaş- “şaşmak”; çaş “şaşı”; sāy>sāy>çay “dere, çay”. (Yalçın, 2018: 152).

ts>ç değişimi

Az. çar(<Rus. tsar) “çar”; çariça (<Rus. tsaritsı) “çarın eşi”. (Yalçın, 2018: 153); MTT çirkaw (<Rus. tserkov) “kilise”, çip(<Rus. tsep) “düven”. munça (<Eski Rus. movnitsa) “hamam” bal’niça (<Rus. bolnitsa) “hastane”, kırıl’ça (<Rus. kırılso) “merdi-ven”, ekeçiye

(Rus. <akatsya) “akasya”, sitça(<Rus. sitets) “basma”. (Alkaya, 2014: 169); KTT çirkew (<Rus. tserkov) “kilise”, çipi(<Rus. tsep) “halka, kopça ”. munça (<Eski Rus. movnitsa) “hamam”, troyçın (<Rus. troitsa) “Paskalyada elli günde kutlanan bir Hristiyan bayramı ”, gürniçe(<Rus. gornitsa) “ev”, küçteneç (<Rus. gostinets) “ hediye, arma-ğan”. (Alkaya, 2018: 309); STT sitça (<Rus. sitets) “basma”, munça (<Eski Rus. movnitsa), epiçer(<Rus. ofitser) “subay”. (Alkaya, 2008: 178).

v>b değişimi

Az. babal(<Ar. vebal) “ vebal”. (Yalçın, 2018: 153); KTT biç(<Rus. ves) “tamamen, bütünüy-le”, bidıra(<Rus. vedro) “kova”, bağıt(<Ar. vaqt) “vakit”, beğde (<Ar. va'de) “vade”, bıraç(<Rus. vraç) “doktor”. Taba(<Far. tāve) “tava”, iban(<Rus. İvan) “özel ad”, pibıral(<Rus. fevral) “şubat”, qayban (<Ar. hayvān) “hay-van”. (Alkaya, 2018: 309); MTT bağıt (<Ar. vaqt) “vakit”, bagon(<Rus. vagon) “vagon”, taba (<Far. tāve) “tava”, °rbalüts° (<Rus. revolyüts°) “devrim, ihtilal”, çitbi-r°g(<Rus. četverg) “perşembe”. (Alkaya, 2014: 170); STT bıraç(<Rus. vraç) “doktor”. Kanvayn (<kombayn) “biçerdöver”, fibıral (<Rus. fevral) “şubat”, elbe (Ar. helvā) “helva”. (Alkaya, 2008: 178); Kırg. Far. guvāh> kübö “ şahit”, Far. pārvāne> barbana “pervane”. (Kasapoğlu Çengel, 2005: 91)

z>c değişimi

MTT y°c citm°ş (<y°z citm°ş) “yüz yetmiş”; magacin (<Rus. magazin) “mağaza”, ruca (<Far. rzze) “oruç”, ricinka(<Rus. rezinka) “lastik”. (Alkaya, 2014: 170); KTT toc (<tuz) carma “tuz, yarma ”, üç(<öz) canında “kendi yanında”, kıc(<kız) cagınnan “kız tarafından”. Alıntı Kelimelerde: pracnik(<Rus. prazdink) “bayram”. (Alkaya, 2018: 170).

z>ç değişimi

KTT b°ççe (<biz+çe) “bize göre”, s°ççe(< siz+çe), “size göre”, üççe(<öz+çe) “kendinize göre”. (Alkaya, 2018: 310); MTT taç (<Rus. taz) “küçük leğen”. (Alkaya, 2014: 170).

‘(ayın)>g değişimi

Nog.cema‘at(Ar.)>yamagat, kana‘at (Ar.) > kanagat. (Ergönenç Akbaba, 2007: 629); KTT gum°r(<Ar. ‘umr) “ömür”, segat(<Ar. sā‘at) “saat”. (Alkaya, 2018: 310); STT göm°r(<Ar. ‘umr) “ömür”. (Alkaya, 2008: 179).

z>d değişimi

Az.şebede (<Ar. şa‘beze) “hokkabaz”. (Yalçın, 2018: 153).

ch>ç değişimi

Az. çempion(<Fr. champion) “şampiyon”. (Yalçın, 2018: 152).

s>t değişimi

Kaz. sıçğan>tışğan “sıçan”. (Biray, Ayan, 2015: 47).

-‘ (ayın)-> q- değişimi

STT qıybadat (<Ar. ‘ibādet) “ibadet”. (Alkaya, 2008: 179).

şç>ç değişimi

STTpomiç(<Rus. pomoşç) “yardım”. (Alkaya, 2008: 178).

y>d değişimi

KTT duq (<cok<yok) “yok”, darıy(<carıy<yarıy) “tamam”, daqşı “yahşi, iyi”, aldapqıç(aldaypıkıç) “önlük”. (Alkaya, 2018: 310).

y>c değişimi

Kırg.col< yol, cıl<yıl, caş<yaş, camgır<yağmur, cay< yay “yaz”, caz<yaz “ilkbahar”, ceen<yeğen “yeğen”, cakın<yakın, cıldız<yıldız, cigit<yigit, cürök<yürek, calgan<yalgan “yalan”, cañı<yanı “yeni”, cok<yok, cük< yük; Nog. cehennem>yahanem, cevap>yavap,

can>yan, cema'at>yamagat, ciğer>yi-ger. (Ergönenç Akbaba, 2007: 629); Kır. Tat. yıy->ciy- "toplamak: cenazeyi kaldırmak", yigren->ciyren- "iğrenmek". (Yüksel, 2007: 825); Kar.-Bal. yap->cab- "örtmek", yal>cal "at yelesi", yalbar->calbar- "yalvarmak", yamai>ca-mav "yama", yamız>camız "kasık", yay>cay "yaz", yek>cek "şeytan". (Tavkul, 2007: 898); Kum. ciy- "toplamak", cirgen- "iğrenmek", cuw- " yıkamak". Bunların başka bir Türk lehçesinden tarihi dönemlerde Kumuk Türkçesine geçmiş kelimeler olduğunu düşünüyoruz. (Pekacar, 2007: 953); KTT ort (<yurt>) "yurt, ev ", cak- "yak ", cıl "yıl ", cılan "yılan ", cip (<yıp/ yip) "ip ", cir "yer ", cır "şarkı " capraq (<yapurgak) "yaprak " cigit (<yiğit) "yiğit, genç " caz- "yaz- ", cılı (<yılığ) "sıcak ", cıy- "yığ-, topla- ", curğan " yorgan ", cangır "yağmur. (Alkaya, 2018: 309); carmıka (<Rus. Yarmarka) "panayır ", dönca (<Ar. Dünya) "dünya ", " fuar ", ilce (< ilya) "kişi ismi ", marca (< Mariya) "kişi ismi ". (Alkaya, 2018: 309); MTT cigit (<yiğit) "yiğit, genç ", cigirmi (<yegirmi, yigirmi) "yirmi " cılan "yılan ", cag "yak ", cıl "yıl ", citmiş "yetmiş, 70 " cey " yaz cir (<yer, yir) "yer ", ciri (<yorı- yoorı) "yürü " ciyıl- (<yığ) "yığıl-, toplan- ", cey (<yay) "yay-, ser- ", cil "yel, rüzgar ", cit- "yet- ", cilek "çilek ", cırla- (<ır, yır/ur) "şarkı, türkü, şiir, şarkı söyle- "; dönca (<Ar. Dünya) "dünya ". (Alkaya, 2014: 170); STT cil "yel, rüzgar", cir "yer", cırla- "şarkı söyle-", ceye (<yay. <ya.) "yay", cüler (<yüül-/d'üül-: aklını kaçır- fiilden yüül-er/d'üül-er: ahmak,) "kestane rengi". (Alkaya, 2008: 178).

3. SONUÇ

Çalışmamızda Türk lehçelerinde bulunan süreksizleşme ses olayı ele alınmıştır. Süreksizleşme ile ilgili 21 çalışmadan hareketle Türk lehçelerindeki süreksizleşme ses olayı aktarılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma sonucunda şu sonuçlara varılmıştır:

Çağdaş Türk lehçelerinde süreksizleşme, dilin doğal evrim sürecinin önemli bir parçasıdır. Tatar Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi, süreksizleşme olaylarının en sık görüldüğü lehçeler olarak öne çıkarken, Kazak Türkçesi ve Türkmen Türkçesi daha az süreksizleşme örnekleri sunar. Kırgız ve Özbek Türkçeleri ise bu iki uç arasında yer alır. Azerbaycan Türkçesi'nde süreksizleşme, dilin fonetik yapısında belirgin değişikliklere yol açar ve bu değişiklikler, lehçenin kendine özgü karakteristiklerini ortaya koyar. Türkmen Türkçesi'nde süreksizleşme olayları daha sınırlıdır ve genellikle belirli kelimelerle sınırlıdır. Bu, lehçenin daha kapalı bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Kazak Türkçesi, süreksizleşme olayının en az görüldüğü lehçelerden biridir. Bu lehçede ses değişiklikleri ve ünlü düşmeleri oldukça nadirdir. Kazak Türkçesi'nde süreksizleşme olayları, dilin fonetik yapısının daha stabil olduğunu gösterir. Bu lehçe, geleneksel fonetik özelliklerini koruma eğilimindedir. Kırgız Türkçesi, süreksizleşme olayının orta düzeyde görüldüğü bir lehçedir. Özbek Türkçesi'nde süreksizleşme olayları, dilin fonetik yapısının dinamik olduğunu ve değişime açık olduğunu gösterir. En az ise Karluk grubu Türk lehçelerinde (Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi) ve uzak lehçelerde (Çuvaş, Yakut, Halaç Türkçesi) karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda süreksizleşme ses olayı en çok f > p, j > c, ş > ç, y > c, m > b, v > b ses değişimleri Oğuz grubu, Karluk grubu, Kıpçak grubu ve Kuzeydoğu gruplarındaki lehçelerde bulunmaktadır. Sadece v > b değişimi Başkurt Türkçesinde Eski Türkçedeki gibi aslını korumaya devam etmiştir.

En az ise ts > ç (Azerbaycan ve Tatar Türkçesi), z > ç (Tatar Türkçesi), ch > ç (Azer-baycan Türkçesi), - ' (ayın) - > q ve - ' (ayın) - > g (Tatar ve Nogay Türkçesi), şç > ç (Tatar Türkçesi), z > d (Azerbaycan Türkçesi) ses değişimleri alıntı sözcüklerde karşımıza çıkmıştır.

KAYNAKLAR

1. Alkaya, E, (2008). “ Sibiryâ Tatar Türkçesi”, Ankara: Turkish Studies.
2. Alkaya, E, (2018). “Kreşin Tatar Türkçesi”, İstanbul: Kesit Yayınları.
3. Alkaya, E, (2014). “Mişer Tatar Türkçesi”, İstanbul: Kesit Yayınları.
4. Arıkoğlu, E, (2007). “Tuva Türkçesi Grameri ” Türk Lehçeleri Gramer (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
5. Ayan, E, Biray, N, (2015). “ Çağdaş Kazak Türkçesi – Ses – Şekil – Cümle Bilgisi – Metinler ”, İstanbul: Bilge Yayıncılık.
6. Demircan, Ö. (1979). “Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni, Türkiye Türkçesinde Sesler”. Ankara: TDK Yay.
7. Ergönerç Akbaba, D, (2007). “Kırgız Türkçesi Grameri ” Türk Lehçeleri Gramer (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara : Akçağ Yayınları.
8. Kara, M, (2000). “ Türkmençe (Giriş – Gramer –Metinler – Sözlük), Ankara: Akçağ Yayınları.
9. Kara, M, (2007). “Türkmen Türkçesi Grameri ” Türk Lehçeleri Gramer (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
10. Karaca, V. (2023). Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünsüzler. İstanbul: Kesit Yayınları.
11. Kasapoğlu Çengel, H, (2005). “Kırgız Türkçesi Grameri”, Ankara: Akçağ Yayınları.
12. Özeren, M, (2020) “Tacikistan Kırgız Türkçesi ” İstanbul: Kesit Yayınları.
13. Özkan, N, (1996). “Gagavuz Türkçesi Grameri”, Ankara: Gramer Bilim ve Uygulama Yayınları.
14. Pekacar, Ç, (2007). “Kumuk Türkçesi Grameri ” Türk Lehçeleri Gramer (Ed. A.B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
15. Selen, N. (1979). “Söyleyiş Sesbilimi Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi”. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
16. Tamir, F, (2007). “Kazak Türkçesi Grameri ” Türk Lehçeleri Gramer (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
17. Tavkul, U, (2007). “Karaçay – Balkar Türkçesi Grameri ” Türk Lehçeleri Gramer (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
18. Yalçın, Süleyman Kaan, (2018) “Azerbaycan Türkçesi Grameri” İstanbul: Kesit Yayınları.
19. Yazıcı Ersoy, H, (2007). “Başkurt Türkçesi Grameri” Türk Lehçeleri Gramer (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
20. Yüksel, Z, (2007). “Kırım – Tatar Türkçesi Grameri” Türk Lehçeleri Gramer (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.

KISALTMALAR

Alt.	: Altay Türkçesi
Ar.	: Arapça
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
Bşk.	: Başkurt Türkçesi
ET.	: Eski Türkçe
Far.	: Farsça
Gag.	: Gagavuz Türkçesi
Kar.-Bal.	: Karaçay-Balkar Türkçesi
Kır. Tat.	: Kırım Tatar Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
Kkp.	: Karakalpak Türkçesi
KTT	: Kreşin Tatar Türkçesi
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Kum.	: Kumuk Türkçesi
MTT	: Mişer Tatar Türkçesi

Nog.	: Nogay Türkçesi
Özb.	: Özbek Türkçesi
Rus.	: Rusça
STT	: Sibirya Tatar Türkçesi
Tat.	: Tatar Türkçesi
Trkm.	: Türkmen Türkçesi
Tuv.	: Tuva Türkçesi
Y. Uyg.	: Yeni Uygur Türkçesi

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE BENZEŞME

MEHMET ÖZEREN

*Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş
Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,*

AYŞE KOLKAYA ERDOĞAN

Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi

ÖZET

Çalışmada Kıpçak Türk lehçelerinde meydana gelen benzeşme, harf değişimleri, ünlü-ünsüz uyumları gibi içeriklere yer verilmiştir. Kıpçak lehçeleri içerisinde yer alan, ilerleyici benzeşme, gerileyici benzeşme, tam-yarım benzeşme gibi olaylar ayrı ayrı belirtilmiştir. Böylece var olan değişimler görünür bir şekilde gruplandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: KıpçakGrubu Türk Lehçeleri, ses değişimi, benzeşme.

ASSIMILATION IN KIPCHAK GROUP TURKIC DIALECTS

ABSTRACT

In the study, contents such as affinity, letter changes, vowel-consonant harmonies occurring in Kipchak Turkic dialects are included. Events such as progressive affinity, regressive affinity, full-half affinity within dialects are specified separately. Thus, the existing changes are visibly grouped.

Key Words: Kipchak Group Turkic Dialects, voice change, assimilation.

1.GİRİŞ

Benzeşme; baskın olan sesin, başka bir ünsüz sesi etkisi altına almasıyla kendi özelliklerine uydurması olayıdır. Bu uyumlamalar göz önünde bulundurularak seslerin çeşitli özellikleri yönüyle aralarında farklar bulunmaktadır. Bu farklar sözlük içerisinde ortadan kalkabilir veya yarıya düşebilir. Örneğin; bir diş eti ünsüzü olan /n/ sesi yanındaki bir dudak ünsüzünün etkisi ile dudak ünsüzü /m/ sesine dönüşebilir.

Benzeşmeler, benzeşen sesin ve etkisinde kaldığı sesin sözcük içerisindeki konumuna bağlı olarak uzak veya yakın, benzeşen sesin özelliğine ve uyumuna bağlı olarak yarım veya tam, kullanım süreliğine bağlı olarak geçici veya kalıcı özellikler gösterebilir. Nasıl ki ünlü seslerde benzeşme yoluyla bir uyum söz konusu ise ünsüz sesler içinde bu durum aynıdır. Benzeşme aslında ünsüz uyumunu sağlayan bir ses olayıdır.

2.KIPÇAK GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE BENZEŞME

2.1.Kırgız Türkçesinde Benzeşme

Benzeşme yan yana bulunan sesler arasında olabilir. Ayrıca komşu sesler arasında da görülür.

-nd->-nn- Benzeşmesi

Kırgızcada III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinde sonra gelen zamir /n/si ile çıkma hâli ekinin başında bulunan /d/ ünsüzünün benzeşmesiyle meydana gelir. Daha sonra ikiz ünsüzden biri düşer: üyünön (<*üyünnön<üy+ü+n+dön) "evinden", içinen (<iç+i+n+den) "içinden"

-ŋl->-ŋn Benzeşmesi

II. çokluk şahıs iyelik eki ile şahıs ekinin ünsüzü olan /ŋ/ ile çokluk ekinin ön sesi olan /l/nin benzeşmesi olayıdır. Daha sonra /n/ ünsüzü tekleşir: sözüñör (<*sözüñner< söz+ ü + ŋler) "sözünüz", kitebiñer (<kiteb+i+ŋ+ler) "kitabınız".

nm->-mm- Benzeşmesi

-GAn/-GOn- ekine, I. teklik şahıs eki getirildiği zaman bu benzeşmeden söz edilebilir. Daha sonra ikiz ünsüzden biri düşer: cazgamın (<*cazgamın <caz-gan-mın) "yazdım". (Ercilasun, 2007:497)

md->-mn- Benzeşmesi

1.teklik şahıs iyelik ekinin ünsüzü olan /m/nin, -dAn/+dOn çıkma hâli ekinin ilk ünsüzü /d/yi kendisine benzetmesiyle meydana gelir: üyümön (<üyümnön< üy+ü+m+dön) "evimden"(Ercilasun, 2007:497)

-pb-, -pt- > -pp- Benzeşmesi

Zarf-fiil ekinde gelişen duyulan geçmiş zaman ekinin ünsüzü /p/ ile zamir kökenli 1. çokluk şahıs ekinin ön sesi olan /b/ nin benzeşmesi olayıdır. Yazı dilinde ikinci şekil kullanılır: alıppız (<alıp-bız) "almışız"; barıptırmin (> *barıppırmın) > barıptırmin > barıpmın 'gitmişim'(Ercilasun, 2007:497-498).

2.2.Kazak Türkçesinde Benzeşme

Benzeşme Kazak Türkçesinde çok kuvvetlidir. Hemen hemen bütün kelime ve ekler bu uyuma girer. Hatta bu uyumun sahası Türkiye Türkçesindeki şekline göre daha da genişlemiştir. Çünkü sedasız ünsüzlerden sonra gelen ve sedasız karşılıkları bulunmayan sedalı l, m, ve n ünsüzleri de sedasızlaşarak t olurlar: ağaştar "ağaçlar", ağaştıñ "ağacın", ağaştı "ağacı" gibi. (Ercilasun, 2007:434)

l, n >d>t değişmesi

"l" ünsüzü, sedasız ünsüzlerden sonra geldiğinde değişerek t olur: ädep+li>ädepti "edepli", tas+lar > tastar "taşlar", is+le-> iste- "işle-"; tūs+ni>tüsti "öğle vaktini". (Ercilasun, 2007:436-437)

m>b>p değişmesi

Kazak Türkçesinde m ünsüzü sedasız ünsüzlerden sonra geldiğinde değişerek p olur. Bu değişimde m'lerin önce b olduğu, daha sonra ünsüz uyumuna uyarak p olduğu kabul edilmektedir.Bu değişme de bilhassa m ile başlayan eklerde görülür: tap-ma->tappa- "bulma-", iş-mey>işpey "içmeden", cas+mın>caspın "gencim", cas emes+min>cas emespin "genç değilim". (Ercilasun, 2007:437)

2.3.Başkurt Türkçesinde Benzeşme

Başkurt Türkçesinde benzeşme sağlam bir şekilde var olmaktadır.Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki /ä/ ünlüsü benzeşme yoluyla kalınlaşarak /a/ olmuştur: azan "ezan", dawam "devam", (AR. dāwam), darya "derya", (Far. dārya), farman "ferman" (Far. fārman). (Ercilasun, 2007:759). Yine kelime içerisinde ve eklenme sırasında kullanılan ünsüzlerin tonluluk tonsuzluk bakımından gösterdiği uyum da vardır: qışqı, eytken, yaqtaş, ildeş vb. (Buran, A. ve Alkaya, E. 2019:247)

2.4.Tatar Türkçesinde Benzeşme

Tatarca da ünsüzler arasındaki uyum aslında bir seda uyumudur. Ünsüzle biten asıl kökler ile ünsüzle başlayan bağlı eklerin temasında yani eklenme sırasında şöyle bir uyum oluşur:

Kök sonunda sedalı + ek başında sedalı: Һаtingа "kadına", аларда "onlarda", төшемде "düşümde", авылдаш "köylü". (Ercilasun, 2007:695)

Kök sonunda sedasız + ek başında sedasız: tormышка "hayata", якташ "hemşehri", yešteş "yaşıt". (Ercilasun, 2007:695)

2.4.1.Sibirya Tatar Türkçesinde Benzeşme

Yakın Benzeşme

Kelimede iç seste yan yana duran iki ünsüzden birinin kendisine yakın boğumlanma niteliği taşıyan öteki tarafından büsbütün yada kısmen benzeştirilmesi olayıdır(Korkmaz, 1992: 23).

-md- > -mn- değişimi

Sibirya-Tatar Türkçesinde çıkma hâl eki 1. Teklik şahıs iyelik eki almış tabanlardan sonra geldiğinde ekin başındaki /d/ ünsüzü ilerleyici benzeşme ile /n/ 'ye dönüşür: апаqамнан "ablamdan" (Alkaya, 2008: 190).

-nb->-mb- değişimi

/b/ ünsüzü yanında bulunan /n/dudaksıllaşarak /m/'ye dönüşmüştür: umbиш (<on beş) "on beş". (Alkaya, 2008: 190). Alıntı Kelimelerde: peyšembe (<Far. penc+şenbe) "perşembe" . (Alkaya, 2008: 190)

-nd-, -nl- >-nn- benzeşmesi

STT'de çıkma hâl eki /n/ ünsüzü ile biten tabanlara geldiğinde ilerleyici ünsüz benzeşmesine uğrayarak /n/'ye dönüşür: paşинnan "başından", qatınнан (<qatından) "kadından", ölgennen (<ölgenden) "öldükten"; qormannıq (kurban+lıq) "kurbanlık",ülen-ner "otlar" (Alkaya, 2008: 190-191).

Uzak benzeşme

Kelime içinde bir sesin uzakta bulunan başka bir sesi boğumlanma niteliği bakımından kendisine benzetmesidir. (Korkmaz, 1992: 155). /s/ ve ç (<ts) ünsüzleri uzaktaki /s/ ünsüzünü kendisine benzetmiştir: şuğиш (<suğиш <soquş) "savaş", tsats (<saç) "saç", tsats-(<saç-) "saç-". Ünlüler arasında da uzak benzeşme görülür: sındıq (<sandıq<Ar. şandūq) "sandık". (Alkaya, 2008: 192). Alıntı Kelimelerde: zübezet (<Ar. zeberced) "zebercet", kekter(<kebter< Far. kebüter) "güvercin". (Alkaya, 2008: 192)

2.4.2. Mişer Tatar Türkçesinde Benzeşme

Yakın benzeşme

-md->-mn- benzeşmesi

MTT'de çıkma hâli eki 1. teklik şahıs iyelik eki almış veya -m sesiyle biten kelimelerden sonra geldiğinde ekin başındaki /d/ ünsüzü ilerleyici benzeşmeyle /n/'ye dönüşür: artımnан "ardımdan", kulımnан "elimden" (Alkaya, 2014: 180).

-nb->-mb-benzeşmesi

/b/ ünsüzü yanında bulunan /n/ dudaksıllaşarak /m/ye dönüşmüştür: umbиш "on beş", kalgambız (<kalğanbız) "kalmışız". (Alkaya, 2014: 181). Alıntı Kelimelerde: ırımbur "Orenburg". (Alkaya, 2014: 181)

-nd-, -nl->-nn-benzeşmesi

MTT'de çıkma hâl eki /n/ ünsüzü ile biten tabanlara geldiğinde ilerleyici ünsüz benzeşmesine uğrayarak /n/ ye dönüşür: awızlarınнан "ağızlarından", yönnen "yünden"; urmannar (<urman-lar) "ormanlar". (Alkaya, 2014: 181)

-ŋl->ŋn-benzeşmesi

MTT'de /l/ ile başlayan çeşitli yapım ve çekim ekleri /ŋ/ ile biten tabanlara geldiğinde ilerleyici benzeşmeyle /n/’ye dönüşür. Ancak bu durum daha seyrek görülür. -ŋl- yapısının korunduğu örnekler daha fazladır: anlat- "anlat-", mıŋlı "bunlu, kederli", tıŋla- "dinle-". (Alkaya, 2014: 182)

Uzak benzeşme

Kelime içinde bir sesin uzakta bulunan başka bir sesi boğumlanma niteliği bakımından kendisine benzetmesidir. (Korkmaz, 1992: 155). ts (>ç) ünsüzü uzaktaki /s/ ünsüzünü kendisine benzetmiştir: tsets- (çaç-<saç-) "saç-", tsets (<çaç<saç) "saç" (Alkaya, 2014: 183).

2.4.3.Kreşin Tatar Türkçesinde Benzeşme

Yakın benzeşme

Kelimede iç seste yanyana duran iki ünsüzden birinin kendisine yakın boğumlanma niteliği taşıyan öteki tarafından büsbütün ya da kısmen benzeştirilmesi olayıdır. (Korkmaz, 1992: 167-168)

-md->-mn-benzeşmesi

KT'T'de çıkma hâl eki birinci teklik şahıs iyelik eki almış tabanlardan veya -m sesiyle biten kelimelerden sonra geldiğinde ekin başındaki /d/ ünsüzü ilerleyici benzeşmeyle /n/’ye dönüşür: carımnan "yarımdan", canımnan "canımdan", uramnan "sokaktan". (Alkaya, Kirillova, 2018: 319)

-nb->-mb-benzeşmesi

/b/ ünsüzü yanında bulunan /n/ dudaksıllaşarak /m/’ye dönüşmüştür: umbiş "on beş". (Alkaya, Kirillova, 2018: 319). Alıntı Kelimelerde: çerşembe (<Far. çār+şenbe) "çarşamba". (Alkaya, Kirillova, 2018: 319)

-nd->-nn- benzeşmesi

KT'T'de çıkma hâl eki /n/ ünsüzü ile biten tabanlara geldiğinde ilerleyici ünsüz benzeşmesine uğrayarak /n/’ye dönüşür: dcınnan "yünden", yanınnan "yanından", şunnnan "şundan", uyınnan "oyundan"(Alkaya, Kirillova, 2018: 319).

-nl->-nn-benzeşmesi

KT'T'de /n/ ile biten tabanlara gelen -lAr eki ünsüz benzeşmesine uğrayarak kurallı olarak /n/’ye dönüşür: qatınnar "kadınlar", urmannar "ormanlar", alğannar (<al-gan- lar) "almışlar" (Alkaya, Kirillova, 2018: 319).

-ŋl->-ŋn-benzeşmesi

KT'T'de /l/ ile başlayan çeşitli yapım ve çekim ekleri /ŋ/ ile biten tabanlara geldiğinde ilerleyici benzeşmeyle /n/’ye dönüşür. Ancak bu durum kurallı değildir. -ŋl- yapısının korunduğu örnekler az da olsa bulunur: aŋla- "anla-", tıŋla- "dinle-". (Alkaya, Kirillova, 2018: 320)

-zs->-ss-benzeşmesi

Bu ses olayı Kazan Ardı Kreşinleri ağzında yalnızca küssin- örneğinde görülmektedir. /z/ ünsüzüyle biten kelime kökü, başında /s/ bulunan bir yapım eki aldığı için kelimenin sonundaki/z/ tonsuzlaşarak /s/’ye dönmüştür: küssin- (<köz+sün-) "göze gelmek, nazar değ-". (Alkaya, Kirillova, 2018: 320)

Uzak benzeşme

Kelime içinde bir sesin uzakta bulunan başka bir sesi boğumlanma niteliği bakımından kendisine benzetmesidir. (Korkmaz, 1992: 155): erbir (<eybir) "nesne, eşya" örneğinde de r ünsüzü uzaktaki /y/ ünsüzünü kendisine benzetmiştir. (Alkaya, Kirillova, 2018: 320)

2.5. Karakalpak Türkçesinde Benzeşme

Kelime içerisinde ve eklenme sırasında kullanılan ünsüzlerin tonluluk tonsuzluk bakımından gösterdiği uyum Karakalpak Türkçesinde de var olmaktadır: jerge, mektepte, qaşqın, qızdıñ, dalañlıqqa, awızdan, sürgin, kitaptın. (Buran, Alkaya, 2019:418)

2.6. Nogay Türkçesinde Benzeşme

Nogay Türkçesinde benzeşme sağlam bir şekilde işlenmektedir. Ünlü Benzeşmesine şunlar örnek verilebilir: haber (Ar.) > habar, mirza (Far.) > mırza, bu kün (ET) > bugün, buyıl (ET) > bıyıl. (Ercilasun, 2007:628); onnan (ondan), şaş (saç) (Ercilasun, 2007:629); battı (battı), şıktı (çıktı)(Buran, Alkaya, 2019:306)

2.7. Kırım – Tatar Türkçesinde Benzeşme

Kırım Türkçesinde, bu uyum, tonlu ünsüz ve ünlünün yanında tonlu, tonsuz ünsüzün yanında ise, tonsuz veya tonsuz karşılığı olmayan ünsüzün bulunması durumudur. süz-güç "süzgeç", yor-ğun "yorgun", ev-iñiz-ge "evinize", qat-tır- "sertleştirmek", tiş-ler "dişler", qayt-tı "döndü". (Ercilasun, 2007:823)

-b > -pdeğişimi

Kırım Türkçesinde alınma kelimelerin sonunda bulunan /b/ sesi tonsuzlaşarak /p/ olur: Ar. kınneb> qınap "kinnap", Ar. mektüb> mektüp "mektup", Ar. lağab> lağap "lakap", Ar. mağrib> mağrep / mağrip "mağrip", Ar. mekteb> mektep "mektep". (Ercilasun, 2007:824)

-d > -t değişimi

Alınma kelimelerin sonunda bulunan /d/ sesi Kırım Türkçesinde /t/ olur: Ar. mağ'ad > maqat "oturulacak yer, halı, kilim", Ar. mevlid> mevlüt "mevlit", Ar. mezād> mezat "mezat, açık arttırma". (Ercilasun, 2007:824)

-g>-kdeğişimi

Eski Türkçedeki tek heceli isimlerin sonunda bulunan /g/sesi, Kırım Türkçesinde bazen/k/ olur: Alt. Gram. tü, tüü> tük "tüy", Kaşg. beg> bey / bek "bey". (Ercilasun, 2007:824)

b-> m-değişimi

Kelime başında meydana gelen b-> m- hadisesi, sonunda /n/ sesi olan bazı kelimelerde görülür. Bu değişikliğe ilerleyici uzak nazal benzeşme sebep olmuştur: bin-> min- "binmek", bunta> mında "burada, buraya", ben> men "ben". (Ercilasun, 2007:824)

2.8. Karaçay – Malkar Türkçesinde Benzeşme

Karaçay-Malkar Türkçesinde kimi yapım ve çekim ekleri tek şekilli yani tonlu olduğu için ünsüz uyumu bozulabilmektedir: eşikge (kapıya), carıqda (ışıkta), içgi (gizli), çüçgür- (hapşır-). (Buran, Alkaya, 2019:570)

b->m değişimi

Eski Türkçede söz başındaki b- sesi genizsilleşme yoluyla Karaçay-Malkar Türkçesinde m- sesine değişir. Genizsilleşme, geniz ünsüzleri sayılan m, n, ŋ ünsüzlerinin benzeştirme yoluyla yakınındaki ünsüzleri kendi boğumlanma noktasına çekmesi olayıdır (Korkmaz 1992: 71): ben > men "ben 1. şahıs zamiri", biñ > miñ "bin", bin-> min- "binmek" (Ercilasun, 2007:896).

s- > ç- değişmesi

Eski Türkçede önseste yer alan s sesi Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde gerileyici ses benzeşmesi yoluyla ç sesine dönüşmüştür: saçra-> çaçıra- "sıçramak", saç > çaç "saç". (Ercilasun, 2007:898)

2.9. Kumuk Türkçesinde Benzeşme

Kumuk Türkçesinde benzeşme olayı yoktur. Daha doğrusu bu olay sadece telaffuzdavadır,

ama yazıya aksettirilmez. Bu durum, tonlu-tonsuz karşılığı olan ünsüzlerden /g, ğ, d/ ünsüzleriyle başlayan eklerle ilgilidir ve Kumuk Türkçesi yazı dilinde bu tür eklerin ilk ünsüzleri, tonsuz ünsüzlerle biten kelimelere de hep tonlu şekilleriyle gelir; ancak telaffuzda ilerleyici ünsüz benzeşmesi yoluyla uyum gerçekleşir: eşik-de (eşikte) "kapıda", at-da (atta) "atta"; eşik-den (eşikten) "kapıdan", at-dan (attan) "attan"; eşik-ge (eşikke) "kapıya", at-ğa (atqa) "ata; isme"; et-di (etti) "etti, yaptı", çık-dı (çıqtı) "çıktı"; et-gen (etken) "etmiş, yapmış", çık-ğan (çıqqan) "çıkılmış" vb. (Ercilasun, 2007:962)

b->m- değişmesi

Kelime başında görülen bir olaydır: man- "banmak", men "ben", mıyık "bıyık", miñ "bin 1000". Bu değişme Arapça alıntı olan bina kelimesinde de görülür: mina "bina". (Buran, Alkaya, 2019:504)

3. SONUÇ

Çalışmada gramer kitapları kullanılarak Türk lehçelerindeki benzeşme olayları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. En yoğun benzeşme Tatar Türkçesinde görülmektedir. Çoğunlukla diğer Türk lehçeleri ile ortak ses özelliklerine sahiptir. En az benzeşme Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde görülmektedir. İncelemeler sonunda yakın benzeşmenin yaygın olduğu görülmüştür.

Benzeşme olayının Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de dildeki en az çaba yasasının bir gereği olarak ortaya çıktığı ve yaygınlık kazandığını söylemek mümkündür. Belli sesler arasındaki benzeşmeler söz içindeki komşu seslerin etkisi ile gerçekleşerek seslerin çıkış noktalarının da birbirlerine yakınlaştırılması sonucu doğurmuştur.

KAYNAKÇA

1. Alkaya, E. (2008). Sibirya Tatar Türkçesi, Turkish Studies, Ankara
2. Alkaya, E. (2014). Mişer Tatar Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul
3. Alkaya, E. ve Kirillova 2. (2018) . Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür), Kesit Yayınları, İstanbul
4. Buran, A. Alkaya, E. ve Yalçın, S.K. (2017). Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1, Akçağ Yayınları, Ankara
5. Buran, A. ve Alkaya E. (2014). Çağdaş Türk Yazı Dilleri 2, Akçağ Yayınları, Ankara
6. Buran, A. ve Alkaya E. (2014). Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3, Akçağ Yayınları, Ankara
7. Buran, A. ve Alkaya, E. (2017). Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yayınları, Ankara
8. Ercilasun, A. (2007). Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yayınları, Ankara.

SİBİRYA TATAR TÜRKÇESİ AĞIZLARI SÖZLÜĞÜNDE AKRABALIK ADLARI

TUĞBA GÖKBAYIR

Araştırma Görevlisi, Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bil. Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

MEHTAP SUİÇER

Araştırma Görevlisi, Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bil. Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

MEHMETCAN GÖKBAYIR

*Fırat Üniversitesi İnsan ve Toplum Bil. Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Yeni Türk Dili Doktora Öğrencisi.*

Giriş akraba kelimesi, Arapça akrībā'dan gelir ve “kan bağıyla birbirine bağlı olan kimse” anlamına gelir. Türkçe, akraba adlarının adlandırılması bakımından geniş bir söz varlığına sahiptir. Anlam genişlemesine uğrayarak hem kan bağı ile oluşan hem de evlilik gibi aralarındaki yakınlık sonucu oluşan kimseler için kullanılır. Akrabalık, kan bağı, evlilik veya evlat edinme yolları ile insanları birbirine bağlayan bir ilişki durumudur [Telli B., 2020. - 140]. Akrabalık ilişkilerinde evlilik ve aile söz konusu olsa da akrabalık kavramı daha kapsayıcıdır [Emiroğlu S., 2012. - 1963]. Sibiryâ bölgesi, Batı Sibiryâ, Doğu Sibiryâ ve Uzak Doğu Sibiryâ olmak üzere üç bölgeye ayrılır. Sibiryâ Tatarlarının yaşadığı bölge ise Batı Sibiryâ içindedir. Sibiryâ Tatarları, üç grupta toplanır. Bunlar Tobol-İrtiş Tatarları, Baraba Tatarları ve Tomsk Tatarlarıdır. Tobol-İrtiş Tatarları da kendi içerisinde 1. Tümen Tatarları, 2. Tobol Tatarları, 3. Saz Tatarları, 4. Tevriş Tatarları, 5. Tara Tatarları olmak üzere 5 alt gruba ayrılmaktadır [Alkaya E., 2021. - 53]. Sibiryâ Tatar ağızları, ünlü Tatar dilcisi D.G.Tumaşeva'nın çalışmalarıyla öne çıkmıştır. Tumaşeva'nın çalışmalarından sonra daha doğuda bulunan Baraba ve Tom bölgesi ağızlarının da Sibiryâ Tatar ağızları içinde yer aldığı ortaya çıkmış ve Sibiryâ Tatar ağızları kendi içinde Tobol-İrtiş, Baraba ve Tom olmak üzere üç ağız bölgesi olarak kabul edilmiştir. Sibiryâ Tatar ağızlarını ele alan D. G. Tumaşeva, «Slovar' Dialektov Sibirskix Tatar» Sibiryâ Tatar Türkçesi Ağızları Sözlüğünde akrabalık adlarıyla ilgili söz varlığı kavramı incelenmiştir. Bu tespit yapılırken madde başı verilen kelimenin Sibiryâ Tatar Türkçesindeki şekli ve hangi ağız bölgesinde geçtiği kısaltma ile verilmiş ve eğer varsa standart Tatar Türkçesi yazı dilindeki şekil ve anlamı verilmiştir. Madde başı kelimenin sonunda «Slovar' Dialektov Sibirskix Tatar» adlı sözlüğün kısaltması ve hangi sayfada geçtiği belirtilmiştir: mâşek pala: Seb. – pâsi balası “yavru kedi” [SDST : 151]. Kan yoluyla akrabalık bildiren adlar ve evlilik yoluyla akrabalık bildiren adlar olmak üzere 2 başlıkta incelenecektir.

1. Kan yoluyla akrabalık bildiren adlar

Aba: Tom., Bar. – apa; büyük kız kardeş, teyze. Dm.- kız kardeş: olu aba, kiçü aba. [SDST:¹ 15].

Abızın: E. Abe. - İrini,,si,,lisi; Küçük kız kardeşinin kocası [SDST: 15].

Abış: Bar. Dm. – abıy; amca [SDST: 15].

Abışqa: 1. Yurş., Kükr., Met.kart; yaşlı adam,, büyükbaba. Sakirabışqanıayupabay tip quyabıs. Sm.baba 1. Amca, amıtsqa.

[SDST: 15].

Ağa: 1. Bar., Tob. R. – abıy; büyük erkek kardeş, amca. 2. Bar. Dm. – abıy; erkek kardeş. Olu ağa, kiçü ağa [SDST: 15].

Ağın II: BR. R. – agay-enâ; kardeşler, akrabalar [SDST: 16].

Azaba: Bar. R. – kardeş, tугan[SDST: 16].

Aqa: Tevr., U-İ. Abıy “ağabey, amca/dayı” [SDST: 20].

Apaqa: Sat. Ah. – bârtugan i,,zurapa “en büyük kız kardeş” [SDST: 22-23].

Alış: O.U., Bar., Tevr. – Dus[ırlerbâr-bârsâneşulayeyteler] “erkek arkadaş [erkekler birbirlerine hitap ederken kullanır]” [SDST: 24].

Amışqa: Bar. / Amıtsqa: Bar. R.IV s.46 – bknz. Abışqa 1. [SDST: 24].

¹ SDST, «Slovar' Dialektov Sibirskix Tatar» adlı eserin kısaltmasıdır. Detaylı künyesi kaynaklar bölümünde verilmiştir.

Apay: Kükr. – apa[atasını,,yaki anasını,,apası] “babanın veya annenin kız kardeşi” [SDST: 25].

Apake: Kükr. – apa[üzânnenolı çit hatın] “yaşına göre kadın, teyze, hala” [SDST: 25].

Atine: Seb. – ata-ana “anne baba, ebeveynler” [SDST: 31].

Ebe: 1. Seb. – apa “büyük kız kardeş”. 2. Tar. R. – apa “küçük kız kardeş” [SDST: 35].

Ebege: Tar. R. – apa “annenin küçük kız kardeşi” [SDST: 35].

Ebegelü-si,,illü: K-dak R.IV s.147 – apalı-se,,elde “büyük ve küçük kız kardeşler” [SDST: 35-36].

Ebew: Layt. – ebegeândeşkendeeytâle “teyzeye ve kız kardeşe hitap şekli” [SDST: 36].

Egis: Bar. – igâz, igâzek “ikizler” [SDST: 36].

Eyneke: Sükle -ci,,gi, ata-anasını,,abıysını,,hatını “yenge, babanın veya annenin ağabeyinin hanımı, amcanın veya dayının karısı” . Bknz. Tsetsebe[SDST: 36].

Etke: Kükr. /Etkew: Am. – eti “baba” [SDST: 38].

Ette: Kg. – abıy[balalar tâlânde] “amca [çocukların dilinde]” [SDST: 38].

Baba: 1. Töm., O.U. 2. İnt. – bknz. qartta, baba. 3. â. Abe. – abıy “babanın veya annenin ağabeyi, babanın ablasının kocası” [SDST: 40].

Bala: bknz. pala[SDST: 41].

İne I: 1. Seb. – ana, eni “anne”[SDST: 55].

İr gâşâ: Tar. – ir “eş”[SDST: 58].

Yâgâs pala: k-K. – igâz, igâzek “ikizler” [SDST: 77].

Yâ,,ke: Kükr. - ci,,gi, abıysını,,hatını “yenge, amcasının hanımı” [SDST: 79].

Kâtsâge: Töm., Sat., Tar. Ds- sâ,,âlyakiânâ “büyük erkek kardeş veya büyük kız kardeş”[SDST: 97].

Kintse: 2. Renç. - i,,kâçkâne bala, töpçâk “en küçük çocuk, sonuncusu”[SDST: 99].

Qart ata: 1. Kükr. - babasını,,yakiebisânâ,, atası “büyük büyükbaba”[SDST: 121].

Qartine: 1. Kükr. - babasını,,yakiebisânâ,, anası “büyük büyükanne” [SDST: 121].

Qartne: Töm., Ya-kül, Om. – ebi, dev eni “nine [anne veya babanın annesi]” [SDST: 121].

Qartta: Töm., Ya-kül, Om. – babay, dev eti “büyükbaba, anne veya babanın babası” [SDST: 121].

Qarı II: U-İ R.IV s.196 – kart “yaşlı” [SDST: 121].

Qarıntaş: 1. Seb. – kardeş “akraba” [SDST: 122].

Qutsa I: Kükr. – abıy[bir büyüğüne hitap etmek için kullanılan söz]. 2. Renç. - atasını,,yaki anasını,,ânâsâ “baba veya annenin küçük erkek kardeşi” [SDST: 136].

Qutsa baba: Kükr. – abıy[atasını,,yaki anasını,,abıysı] “baba veya annenin büyük erkek kardeşi” [SDST: 136].

Qıs: Seb. – kız, kız bala “kız çocuğu” [SDST: 142].

Mama: 1. O.U., Töm., M.Uvat, Renç., K-tav, â. – ebi[karçıklargaândeşü] “büyükanne/ babaanne [yaşlı kadına bir hitap şekli]” [SDST: 147].

Nesâl: Bar. – kardeş, nesâl “erkek kardeş, evlat” [SDST: 158].

Nevere: Töm. – onık “torun”[SDST: 158].

Pabay: Bar. Dm. – qart, babay “yaşlı adam, büyükbaba” [SDST: 166].

Pala: Seb. – 1. Bala “çocuk”. 2. Ul, ir bala “oğul”. 4. Bala “yavrular, çocuklar”[SDST: 167].

Palatsaq: Bar. – kâçkâne bala “küçük çocuk” [SDST: 167].

Paş pala: Şag. – bârânçâ bala “birinci çocuk, ilk doğan” [SDST: 170].

Pabay: Bar. Dm. – qart, babay “yaşlı adam, büyükbaba” [SDST: 166].

Si,,nâ: Bar. R.IV s.74 -sâ,,âl “küçük kız kardeş”[SDST: 190].

Uvaqlar: Layt. – belekeçler, kaçkâne balalar [küplâktegâne] “çocuklar, küçük çocuklar [çoğul olarak]”[SDST: 224].

Ul I: 1. Seb. – ul “oğul”. 2. Kg. - bātuvgannı,,ulı “yeğen”. 3. Bknz. nevere “torun” [SDST: 225].

Tsetsebe: 1. Töm. - ci,,gi “yenge, annenin veya babanın küçük erkek kardeşinin karısı”.

2. Yar. Ax. – apa “büyük kız kardeş” [SDST: 237].

Tsetsibaba: Töm. – dev abıy “en büyük erkek kardeş” [SDST: 237].

Tsitsata: Ü-kül / tsitsâbaba: Renç. - atasını,,yaki anasını,,abıysı, atasınnanolıkâşâ “babası veya annesinin abisi, babasından büyük kişi”[SDST: 239].

Tsitse: 1. Kaz. – ata “baba”. 3. Renç. - atasını,,yaki anasını,, i,,kaçkânesâ,,lâsâ “babanın veya annenin en küçük kız kardeşi” [SDST: 239].

Tsitsi: O.U., Kg. – atasınnanyakianasınnanolıxatın “babasından veya annesinden büyük kadın”. Şemşâğamaltsitsinâ,,yomaqları küp pulır, yemâ[SDST: 239].

Ivlan: K-k. – olan, bala “bebek”. Ivlançaqtapâs öç sıynıfuğıganeptâyeknâgâne[SDST: 254].

2. Evlilik yoluyla akrabalık bildirenadlar

Abızın: E. Abe. - İrini,,si,,lisi; Küçük kız kardeşinin kocası [SDST: 15].

Abışqa: 2. Tom. Abe. – xatın; eş [SDST: 15].

Baldı: Bar. R. – baldız “baldız, karısının küçük kız kardeşi” [SDST: 41].

Yâsne: Seb. / Yâste: Umar / Yiste: Tom. – cizni “damat, büyük kız kardeş veya teyzenin eşi” [SDST: 80].

Yortısı: Seb. – kayın ânâ “karı kocanın küçük erkek kardeşi” [SDST: 83].

Yorçı: T-kül – kayın ânâ hem baldız “kayınbirader ve baldız” [SDST: 83].

Keleş: Bar., Töm., Tob. R. – 1. Keleş “gelin, genç eş”[SDST: 94].

Kintsek: O.U. – kilân “gelin”[SDST: 99].

Köyev: Umar, To. – kiyev “damat” [SDST: 101].

Qayna: Kükr. / Qaynine: Tom. – kayın ana “kayınvalide” [SDST: 114].

Qaynı: Töm., Kükr. – kayın ata “kayınpeder” [SDST: 114].

Qayınbike: Tob., Tar. Ds – kayınigeç “baldız [karısının kız kardeşi]”. 2. Kükr. - irânâ,,apası “kocasının ablası” [SDST: 115].

Qayınpige: Ya-kül- hatını,, anası “hatunun annesi, kayınvalide” [SDST: 115].

Qultu[i]: T. Abe. [Abd.] – kilân “gelin” [SDST: 133].

QintseQutsa: 1. Kükr. - irânâ,,kaçkâneabıysı “kocasının en küçük abisi”. 2. -irânâ,, i,,kaçkâneânâsâ “kocasının en küçük erkek kardeşi” [SDST: 136].

Mulline: Yurş. – mullaxatını, abıstay “molla eşi” [SDST: 155].

Öygâşâ: Tar. – xatın “hatun, eş” [SDST: 164].

Pay: payım Ü-kül – kartım, irâm “benim kocam”[SDST: 166-167].

Paltıs: Eşâban – baldız, xatını,,yakiirnâ,,câ,,lâsâ “baldız, eşin veya kocanın küçük kız kardeşi” [SDST: 168].

Patsa: Seb. / Paça: Tevr. – baca “kayınbirader [karısının kız kardeşinin kocası]” [SDST: 170].

Pige: Tob. - irânâ,,apası “eşin büyük ablası” [SDST: 173].Kintsepige: irânâ,,kaçkâneapası “eşinin ablaları arasında en küçüğü” [SDST: 173].Mullapige: irânâ,, i,,olıapası “eşinin en büyük ablası” [SDST: 173].

Pitse: Seb. – hatın “hatun, eş, kadın”[SDST: 175].

Sinâ: Tom. Abe. – bknz. paltıs[SDST: 190].

Türe ğutsa: Kükr., Sat. – 1. irânâ,,abıysı “kocanın büyük ağabeyi” [SDST: 221].

Türetke: Sat. Ax. - irânâ,,zurabıysı “kocanın büyük ağabeyi” [SDST: 221].

Türkün: K-dak R.IV s.131 – xatın-kızın,,tugannarı “karısının akrabaları” [SDST: 221].

Ü kâjâ: -xatın, xucabike “eş, hatun” [SDST: 228].

Sonuç

İnceleme kısmında verilen Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarındaki akrabalık adlarının genel olarak Türkçekökenli olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin, yâ,,ke kelimesi ‘yenge’;qıs ‘kız’; ata ‘baba’;er/ir’erkek’; paltıs ‘baldız’; paş pala ‘baş bala, bârânça bala’ vb. daha birçok kelimenin Türkçede de aynı anlam ve işlev için kullanıldığı görülmektedir. Bazı kelimelerin oluşumunda farklı dillerden de etkilenme olduğu göze çarpar. Örneğin, Rusça’da ‘anne’ anlamına gelen mama kelimesi, Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarında da görülür. Bazen birinci anlamının dışında anlam değişimine uğrayarak büyükanne/babaaanneye bir hitap şekli olarak da kullanılır. Arapçadan alıntılanmış nevere ‘torun’ sözcüğü, Ar. nebire’den gelir. Genel olarak incelenmiş olan bu akrabalık adlarının çoğunluğu Türkçe kökenli olmak üzere daha sonra sırayla alıntılanan kelimeler Rusça ve az sayıda Arapça, Farsça ve Moğolca kelimelerdir.

Kaynaklar

Alkaya, E. [2021]. Sibirya Tatar Türkçesi. İstanbul: Kesit Yayınları.

Emiroğlu, S. [2012]. “Türkçe Sözlükteki Akrabalık Adlarının Tasnifi”. TurkishStudies, 7/4 Fall, s. 1691-1710.

Öner, M. [2012]. “Tatar Türkçesi”, Türk Lehçeleri Grameri[editör: Ahmet BicanErcilasun]. Ankara: Akçağ Yayınları.

R. Exmetyanov, Tatar TâlânâñKıskaçTarixi-EtimologikSüzläğâ, Kazan 2001.

Telli, B. [2020]. “Tarama Sözlüğü’ndeki Akrabalık Adları Üzerine Bir İnceleme”. Kesit Akademi Dergisi, S. 22, s. 139-156.

Tumaşeva, D. G. [1992]. Slovar’ DialektovSibirskix Tatar. Tataristan: Kazan Üniversitesi Yayınları.

IDIOMATIC REDUPLICATIONS IN THE DIALECTS OF AZERBAIJANI TURKISH

VEYSEL İBRAHİM KARACA

Research Assistant (PhD), Firat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Modern Turkic Languages and Literatures

GÖKHAN ÜNLÜ

Lecturer, Munzur University, Çemişgezek Vocational School

Introduction

Language, as the cornerstone of human communication, is also a complex system that reflects cultural and social structures. One of the most significant functions of language is the effective conveyance of meaning. Meaning is a primary burden carried by language and is enriched through the structural and functional features of language. Various linguistic

elements contribute to and strengthen the semantic and expressive dimensions of language. Among the most prominent of these elements are metaphors, metonymies, irony, idiomatic expressions, and reduplications.

In linguistics, studies on the various functional levels of language reveal the importance and position of idioms and reduplications within this system. Idioms and reduplications are key linguistic elements that demonstrate the richness and depth of language, reflect cultural values, and enhance communication. These elements illustrate that language is not merely a tool for communication but also a medium that conveys a society's thought patterns, emotions, and cultural heritage.

Idioms are among the most potent elements in terms of meaning within a language. Each idiom encapsulates the values, traditions, and lifestyles of the culture in which it is used. In this context, "Idioms are the vocabulary of a culture; each one is a reflection of the collective experiences of the past" [Seidl & McMordie, 1988.-12]. These expressions strengthen narration and enhance the persuasiveness of language. According to Moon [1998]"Idioms increase the flexibility and power of language in expressing thoughts and feelings" [p. 42]. In Turkish, which is rich in the number of idiomatic expressions, various definitions have been proposed for idioms. In the Turkish Dictionary, idioms are defined as "a fixed phrase that generally carries a meaning somewhat different from its literal sense; a phrase" [TS: 996]. Buran [2015] defines them as "Fixed phrases, consisting of at least two words, with new and specific meanings beyond their literal meanings, and not bound by a particular rule" [p. 97]. In Western languages, idioms are referred to as locution in French; locution, idiom, formula, expression in English; *ausdruck*, *redensart* in German; *frazelogizm*, *obraznoye*, *virajeniye* in Russian; and as *darbimesel*, *ta'bir*, and *istilah* in Ottoman Turkish [Sinan A. T., 2015. - 17]. Common features of the definitions made for idioms include their formation as phrases, the detachment of at least one of the words forming the idiom from its literal meaning, and the creation of a different meaning.

Yalçın and Çalışır [2012] categorize the syntactic and morphological formations of idioms as follows: "Those formed by one or more nouns with a verb, those formed by one or more nouns with an auxiliary verb, those fixed in the form of a verbal group, those fixed in the form of a compound, those fixed in the form of a predicate group, those fixed with a case suffix, and those formed by reduplications" [p. 137-139].

Reduplications within idioms can be categorized as follows: those formed by the repetition of the same word, those formed by the repetition of synonymous or nearly synonymous words, those formed by the repetition of antonyms, those formed by the repetition of words based on phonetic similarity, and those formed by the repetition of onomatopoeic words [Yalçın & Çalışır, 2012. - 140].

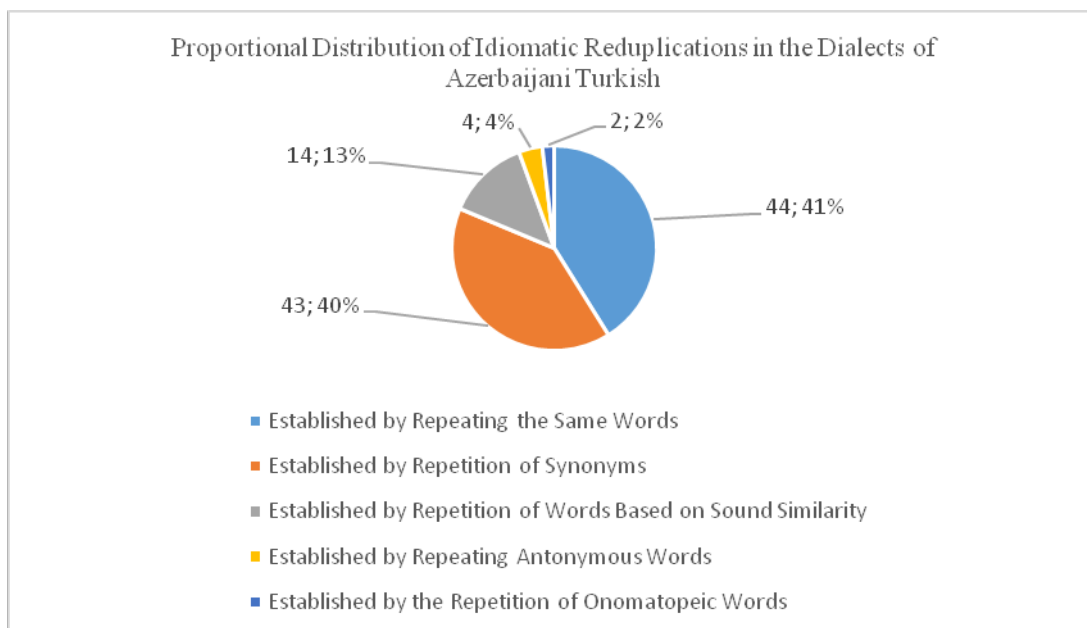
Idiomatic reduplications are linguistic structures formed by the combination of two or more words that, when used together, acquire a new and fixed meaning. These structures are one of the conventional and fixed elements of language and are frequently encountered in everyday spoken language. For instance, reduplications such as "crooked" or "broken" convey meanings that go beyond the individual meanings of the words, expressing more abstract and complex ideas [Aksoy Ö. A., 2005. - 96]. These reduplications contribute to the structural richness of the language while also enhancing its aesthetic dimension.

While idioms strengthen the pragmatic function of language, reduplications emphasize the phonological and morphological richness of the language. Idiomatic reduplications, emerging

from the combination of these two linguistic structures, represent an important category that reflects the evolutionary processes of language. These structures are critical for understanding the depth and richness of the Turkish lexicon. Idiomatic reduplications not only increase the semantic depth of the language but also allow for the more intense expression of a particular situation, feeling, or phenomenon. Such expressions often contain figurative meanings, thereby multiplying the layers of meaning within the language [Göksel & Kerslake, 2005. - 214].

The prevalence of these elements highlights the richness of Turkish in diversifying the possibilities of expression. Particularly in dialects, these elements are significant due to their archaic features. Idiomatic reduplications are a valuable data source for understanding how language has evolved and functioned in its evolutionary process. Furthermore, the use of idiomatic reduplications within a cultural context is an important indicator reflecting the values and thought structures of the society in which the language exists.

When we examine idiomatic reduplications in the dialects of Azerbaijani Turkish, a parallel situation with general Turkish will be observed. Forty-four of these elements are formed by the repetition of the same word; forty-three by the repetition of synonymous or nearly synonymous words; fourteen by the repetition of words based on phonetic similarity; four by the repetition of antonyms; and two by the repetition of onomatopoeic words. Considering the structure of the reduplicated words, it is natural that idiomatic reduplications formed by the repetition of the same word, i.e., complete reduplications, are predominant. This is because a large portion of reduplications is formed in this way. The percentage distribution of the examined idiomatic reduplications is as follows:

Graphic1.Proportional Distribution of Idiomatic Reduplications in the Dialects of Azerbaijani Turkish

Conclusion

In this study, which examines idiomatic reduplications in the dialects of Azerbaijani Turkish, a total of 175 dialects were analyzed, leading to the identification of 107 examples of idiomatic reduplications. A brief dictionary, in which these examples are alphabetically listed, is included in the appendix of this study.

REFERENCES

- Aksoy, Ö. A. (2005). Deyimler Sözlüğü. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Azerbaycan Dialektoloji Lügeti I. Cilt. (A-L).(2010). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. (ADL)
- Azerbaycan Dialektoloji Lügeti II. Cilt.(M-Z). (2003). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. (ADL)
- Azerbaycan Dilinin Nahçıvan Dialektoloji Lügeti.(2017). Bakü. Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu. (ADNDL)
- Eliyev, E. (2023). Azerbaycan Dilinin Meğri Şiveleri. Bakü. Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu. (ADMS)
- İslamov, M. (1968). Azerbaycan Dilinin Nuha Dialekti. Bakü. (ADND)
- Qemberova, Q. (2020). Azerbaycan Dilinin Neftçala Rayon Şiveleri.Bakü. Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu. (ADNRŞ)
- Qemberova, Q. (2022). Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinin Halk Tebabeti Leksikası. Bakü. Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu. (ADDŞXTL)
- Zeynal, S. & Abışov, E. (2019). Tivi Şivesinin İzahlı Lügeti.Bakü. Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu. (TŞİL)
- Buran, A. (2015) Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü. Ankara. Akçağ Yay.
- Göksel, A., & Kerslake, C. (2005). Turkish: A Comprehensive Grammar. Routledge.
- Moon, R. (1998). Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach. Oxford: Clarendon Press.
- Seidl, J., & McMordie, W. (1988). English Idioms and How to Use Them. Oxford: Oxford University Press.
- Sinan, A. T. (2015) Türkçenin Deyim Varlığı. İstanbul. Kesit Yayınları.
- Türkçe Sözlük (2023) Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. (TS)
- Yalçın, S. K. & Çalıdır, R. (2012) Elazığ Ağzında Görülen Deyimler Üzerine Bir Değerlendirme.Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S: 1/3, s: 136-15.

-A-

1. Acı-qıcı (ver-): To make ambitious [ADNRŞ: 54]
2. Adar-madar:The only, the sole, the lonely [ADL: 2]
3. Ağın-dağın (çıkart-): Exaggerating[ADNRŞ: 57]
4. Ağızbuğuz: Replete [ADNRŞ: 58]
5. Ağ-qızıl: Property [ADNRŞ: 59]
6. Ağzaboğaz:Brim [ADL: 6]
7. Ağzabuğuz:Brim [ADL: 6]
8. Aldım-verdim: First meeting with the girl's house, interruption[ADNRŞ: 64]
9. Altı-beş (vır-): Nonsense, to stumble [ADNRŞ: 65]
10. Alhaşığ-çalhaşığ: Mutually [ADNRŞ: 64]
11. Arpa-bığda: Giving birth to boys and girls in turn[ADDŞXTL: 108]
12. Arpa-bığda: Giving birth to boys and girls in turn [ADNRŞ: 69]
13. Arpa-buğda:Giving birth to boys and girls in turn [ADL: 17]
14. Atım-atım (atıl-): Being fit [ADNRŞ: 71]
15. Ay-ıldız:Precious piece [ADL: 22]
16. Ayıl-mayıl (ol-):Admiration [ADL: 22]

-B-

17. Baş-göz (èlè-): Marrying [ADNDL: 70]
18. Baş-göz (ol-/eyle-): Marriage, to marry [ADNRŞ: 80]
19. Boğıla-boğıla: Wood smoldering [ADNRŞ: 93]

-C-

20. Cağ cağ (ol-): Split into pieces, torn to pieces [ADL: 69]

-Ç-

21. Çinem-çinem: Exchange ideas [ADL: 104]

-D-

22. Dar-düdük: Very narrow, tight [TŞİL: 40]
23. Daşbaş: Illegal income [TŞİL: 40]
24. Dege-darah (düzelt-): repeating the work done [ADNDL: 114]
25. Den-duz (eyle-): Preparing food [ADNRŞ: 120]
26. Denin-duzum (ver-): Admonish [ADNRŞ: 121]
27. Doğdi-bitti: From ancestors, grandfathers [ADL: 148]
28. Döydağ-döydağ: Stand tall like a pole [ADNDL: 122]
29. Düz-qoş (ele-): Set right [ADNRŞ: 129]

-E-

30. Edeli-dedeli: In accordance with tradition [ADNRŞ: 131]
31. Edili-düdülü: Everything is in its proper place and in accordance with the rules [ADL: 166]
32. Efcı-efci: Talking pointlessly [ADL: 166]
33. Ekeç-ekeç: To boast [ADL: 167]
34. El-ayağ (ele-): Take action [ADNRŞ: 133]
35. El-eyah: Doing any job quickly [ADL: 169]
36. Elah-salah: Empty, single, unemployed, vagabond [ADL: 168]
37. Eleşen-küleşen: With difficulty [ADL: 169]
38. Eli-qolı (soyu-): Fatigue [ADNRŞ: 134]
39. Ellem-qellem: Mixed [ADNDL: 131]
40. Elli-eyaglı: Skilled [ADNRŞ: 135]
41. Elli-qollı: Skilled [ADNRŞ: 135]
42. Encim-hıncım (eyle-): To scrutinise [ADNRŞ: 135]
43. Enecer-sütecer: The second child born before the first one reached adulthood [ADL: 173]
44. Evelen-gevelen: Empty, unnecessary, out of place [ADL: 179].
45. Evelen-gevelen: Meaningless, empty words [ADNRŞ: 138]
46. Ezvay-ezvay: Talking bitterly [ADNRŞ: 139]
47. Ezzavara-ezzavara: Helplessly [ADNRŞ: 139]

-G-

48. Geldi-gèdergi: Foreign [ADNDL: 140]

-H-

49. Hayda-hayduya (götür-): To ridicule [ADNDL: 156]
50. Hellem-qellem: Fraudulent person [ADNRŞ: 150]
51. Hersimpers (ol-): To be enchanted [ADL: 222]
52. Hersipers (ol-): To be enchanted [ADL: 222]

53. Hèrti-pèrti: A large, rude person [ADNDL: 151]
 54. Hır-zır (bilme-): Illiteracy [ADNRŞ: 151]
 55. Hırın-zırın (ol-): To be angry and sad [ADL: 225]
 56. Hintil-mintil (ol-):To be like a drunk [ADL: 226]
 57. Hoç-hoçilik: A gossip, a person who spreads gossip [ADL: 226]
 58. Hor-hori:Idle talker, chatterbox [ADL: 228]

- H -

59. Hıncam-hıncam (èle-):To crush [ADL: 244]
 60. Hozu-hozu (gez-): To hold one's head high [ADNDL: 164]

-K-

61. Kedi-kedi (danış-):Speaking in a way that is not appropriate for one's age [ADL: 271]
 62. Kelle-kelle: To talk big, to brag [ADNRŞ: 161]
 63. Kertdeş-kertdeş (danış-): To talk nonsense [ADL: 278]
 64. Keze-küze (danış-):To talk nonsense [ADL: 279]
 65. Köntöy-köntöy (danış-):To speak rudely, badly [ADL: 288]

-Q-

66. Qadı-qadı (danış-): To boast [konuşmak] [ADL: 300]
 67. Qannı-qannı: Ambitious, spiteful [ADNRŞ: 172]
 68. Qart-qart: To boast[ADNRŞ: 175]
 69. Qat-qar (èle-): To mix [ADL: 315]
 70. Qayım-qedim (ol-): Gaining respect [ADNDL: 196]
 71. Qazı-qazı (danış-): To boast [ADL: 318]
 72. Qazı-qazı (danış-): To speak with a swagger and boast [ADNRŞ: 176]
 73. Qılıs-qılıs (danış-): To talk nonsense [ADL: 326]
 74. Qol-qayı: Kin, relative [ADMŞ: 336]

-L-

75. Lebbeleb: Full to the brim [ADL: 358]
 76. Ledim-ledim: Blankly [ADL: 360]
 77. Leş-leş: Empty-handed, unemployed [ADL: 359]
 78. Leyla-leyla:In a sad way [ADL: 359]
 79. Lobbaz-lobbaz (danış-): To speak with a swagger and boast [ADL: 369]

-M-

80. Mavala-mavala (gal-): In a hungry way [ADL: 382]

-N-

81. Nağız-nağız: Thoughtless, irrelevant [ADL: 409]
 82. Nem-nüm (ele-): To be coy [TŞİL: 115]

-O-

83. Ornac-ornac (danış-): To boast[ADL: 429]
 84. Ozana-ozana (gez-): Empty-handed, unemployed [ADL: 432]
 85. Ozan-qazan: To be confused [ADL: 432]
 86. Otar-suvar (ele-): To cheat [ADNDL: 228]
 87. Oyma-büzme: Mowing and sewing irregularly [ADNRŞ: 203]
 88. Ozana-cazana (gel-): To be fed up [ADNRŞ: 203]
 89. Ozan-cazan (ol-): Talking too much [ADNRŞ: 203]

-Ö-

90. Ögec-ögec: To speak with a swagger and boast [ADL: 434]
91. Ölüm-zulum: With difficulty [ADNRŞ: 204]
92. Örnec-örnec: To speak with a swagger and boast [ADL: 436]

-P-

93. Pıl-pıl (ol-): To break, to shatter [ADL: 453]

-S-

94. Saf-saf (ol-): To be full of holes [ADL: 468]

-Ş-

95. Şahda-şeyid (ol-): Getting very tired [ADNDL: 253]
96. Şiltih-şiltih (ële-): Tear to pieces [ADL: 531]

-T-

97. Tepiy-tepiye (dur-): To come face to face [ADNRŞ: 235]
98. Ter-quru (yığ-): Arranging the bread alternately hot and dry [ADNDL: 271]

-U-

99. Urnac-urnac (danış-): To speak with a swagger and boast [ADL: 594]
100. Urnac-urnac (danış-): To speak with a swagger and boast [ADMS: 356]

-Ü-

101. Ürey-göbey (tüş-): Being very scared [ADNRŞ: 244]

-Y-

102. Yaḥmac-bıamac: Slapdash [ADL: 618]
103. Yenciḥ'-yenciḥ' (danış-): Speaking without thinking [ADL: 631]
104. Yerri-yataḡlı: A young man who has reached puberty [ADNRŞ: 255]
105. Yıḡımlı-derimli: Frugal [ADNRŞ: 255]
106. Yıḡın-derinni: Prudent [ADND: 247]

-Z-

107. Zeneki-zeneki (danış-): To speak like a child, in a childish way [ADL: 642]

BABUR-NÂME'DE ATLAN- FİİLİNİN KULLANIM ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

DR. AHMET KARATAŞ
BALIKESİR/TÜRKİYE

Giriş

Babur İmparatorluğu'nun kurucusu Gazi Zahîreddîn Muhammed Babur'un kaleme aldığı Babur-nâme adlı eseri, Babur'un Fergâna tahtına çıktığı 5 Ramazan 899 (9 Haziran 1494) yılı ile Babur'un ölümünden altı ay öncesi, yani 3 Muharrem 936 (7 Eylül 1539) yılları arasındaki anlatıları kapsar.

Uzun yıllar boyunca *Babur-nâme*, sıklıkla bir edebiyatın ve yazıldığı dönemin tarihî bilgi kaynağı olarak görülmüş, dikkat çekici derecede modern otobiyografik unsurlar içeren bir metin olarak kabul edilmiştir [Karataş A., 2024. – 308]. Babur, dönemin mükemmel derecede belgelenmiş coğrafi, idari, kültürel, askerî hatta botanik ve zoolojik vb. bilgi birikimini eserine son derece sade ve akıcı üslupla kaydetmiştir. Bunun yanı sıra Babur, eserini kaleme alırken

kendi yaşam deneyimlerinden yararlanmış, okuyucunun dikkatini insanidurumlara çekmeyi başarabilmiş, her fırsatta eserinde ismi geçen bireylerin kim olduklarını ve önemlerini açıklamıştır [Tekcan M., 2021. – 112]. Bu özellikleri dolayısıyla eser, farklı bilim dallarına ait araştırmacılar tarafından bir başucu kaynağı olmuştur. Eserin ilk olarak 1589’da Farsça olarak yayımlanmasının ardından Latince, Felemenkçe, Fransızca, Almanca, İngilizce, Rusça, Urduca ve Hintçe gibi birçok dile çevrilmesi, bu eserin önemini, bilim dünyasındaki yerini, şöhretini ortaya koymaktadır [Yücel B., 1995. – 16].

Babur-nâme üzerinde farklı disiplinlerden araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar, genellikle eserin içeriği üzerine odaklanmaktadır. Bunlar incelendiğinde dil bilgisel çalışmaların daha az olduğu görülmektedir. Dil bilgisel çalışmaların daha az olduğu göz önüne alındığında, eserin derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayabilecek dil bilgisi incelemelerinin önemi ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, *Babur-nâme*’de sıkça kullanılan “atlan-” fiilinin kullanım özellikleri ele alınmıştır.

Bu çalışmada atlan- fiili, Zeynep Korkmaz’ın “Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi” kitabında birleşik fiilleri incelediği tasnif örnek alınarak değerlendirilmiştir. Öncelikle atlan-fiili ile ilgili etimolojik değerlendirmelere yer verilmiş, ardından fiilin kullanım özellikleri açıklanarak söz konusu eserden tanıklanmıştır. *Babur-nâme*’de atlan- fiili, esas fiil olarak kullanılmasının yanında kalıplaşmış birleşik fiil, tasvirî fiil, belirleyici birleşik fiil ve ikili birleşik fiil yapılarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

1. Atlan- Fiili İle İlgili Yapılan Etimolojik Değerlendirmeler

Räsänen, at “at, binek hayvanı” madde başında örnek olarak verdiği at-la-n- “ata binmek” fiilinin Osmanlı Türkçesinde kullanıldığını bildirir [Räsänen M., 1969. – 30]. Clauson, atlan-fiilinin kökünü at “at, binek hayvanı” olarak belirtir. Atlan- fiili, at sözcüğü, isimden fiil yapan +IA- eki ve fiilden fiil yapan -n-dönüştürme ekiyle oluşur. EDPT’de atlan- fiiline “yola çıkmak, yürümek; tırmanmak” anlamları verilir [Clauson S.G., 1972. – 58]. Erdal, OTWF’de at+la- fiiline “ata binmek” anlamı verir ve fiilin Eski Türkçe kaynaklarda atla-n- ve atlantur-formlarının da kullanıldığını dikkat çeker [Erdal M., 1991. – 431/32]. Eyuboğlu, “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü” adlı eserinde atlan- fiilini iki ayrı madde başında inceler ve bu iki fiil Türkçe kökenlidir: atlan- (I) at-la-n- “bir yerden başka bir yere sıçrayarak geçilmek” ve at “at, binek hayvanı” kelimesinden atlan- (II) “kendine at edinmek, bir atı, bineği olmak” [Eyuboğlu İ. Z., 2017. – 49]. Gülensoy, söz konusu fiilin etimolojisini atlan- “ata binmek” <at + la-n- olarak açıklar [Gülensoy T., 2018. – 42]. Tietze, atlan- fiiline “ata binmek” anlamı vererek sözcüğün etimolojisi konusunda Clauson’un görüşüne katılır [Tietze A., 2023. – 382].

Araştırmacılar görüş birliğiyle atlan- fiilinin at “at, binek hayvanı” ismi, +IA- isimden fiil yapım eki ve -n- fiilden fiil yapım eki (dönüştürme eki) ile oluştuğunu belirtir. Bu çalışmada da verilen açıklamalara uygun biçimde atlan- fiilinin kullanım özellikleri incelenecektir.

2. Babur-nâme’de Atlan- Fiilinin Kullanım Özellikleri

2.1. Esas Fiil Olarak Atlan-

Korkmaz, herhangi bir yardımcı kelimeye ihtiyacı olmadan, kendi başına anlamları olan fiillere esas fiil dendiğini belirtir [Korkmaz Z., 2010 – 84]. *Babur-nâme*’de atlan- fiili “ata binmek” gerçek anlamına ek olarak “harekete geçmek, hızla hareket etmek” gibi mecaz anlamlarda da kullanılmıştır:

“Âhır nekāre vaktıda atlandım. Terdi Bég bile Şāh-zādeğa haber kılıp üçevlen atlanıp İstirgaç sarı müteveccih bolduk.” [B 247b/14-15] [Mano E., 1995. – 393].

“Sonunda davulun sesiyle hareket ettim. Terdi Beg ile Şehzade’ye haber gönderip, üçümüz ata binerek İstirgaç tarafına hareket ettik.”

“Oğlu Sultān Muḥammed Ḥānī’keni ve Aḥmed Bégni tört béş minḡ çerig bile Semerkand üstige ta’yīn kılıp ḥan hem atlanıp Ura Tépegeçe kældiler.” [B 55b/7-8] [Mano E., 1995. – 83].

“Oğlu Sultan Muhammed Hanike ve Ahmed Bey’i dört beş bin asker ile Semerkand üstine görevlendirip han da harekete geçip Ura Tepe’ye kadar geldi.”

“Erte namāz-ı pī’şī’n Fethpūrdın atlanıp on yétti kürūh yol yörüp kéçenī’nḡ ékki pāsıda Agranınḡ Heşt-Behişt Bağığa tüşüldi.” [B 380b/2] [Mano E., 1995. – 607].

“Öğle namazı öncesi, Fethpur’dan harekete geçerek on yedi guruh yol yürüyüp gecenin ikinci yarısında Agra’nın Heşt-Behişt Bağ’ına inildi.”

2.2. İsim + Atlan- Yapısında Oluşmuş Kalıplaşmış Birleşik Fiiller

Korkmaz, kalıplaşmış birleşik fiilleri “Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiiller” başlığı içerisinde inceler ve şu tanımları yapar: “Bu nitelikteki birleşiklerin iki yönü vardır. Birinci yönleri, şekilce bir ad ve bir yardımcı fiille kurulan birleşiklere benzemeleri ve onlar gibi tek bir kavrama karşılık olmalarıdır. Ancak onlardan ayrılan yanları, fiilden önceki ad ögesinin sabit kalmaması ve çekim ekleriyle genişletilebilmesidir. Bu özellikleri dolayısıyla fiilden önce gelen ad ögesi, fiile bir özne, bir nesne bir yer tamlayıcısı ve zarf görevi ile bağlanmıştır” [Korkmaz Z., 2022. – 201]. Türkiye Türkçesinde kullanılan eve çekil-, sözü çevir-, ok yaydan çık-, serden geç-, harekete geç-, günden kazan- fiilleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Kalıplaşmış birleşik fiillerin ikinci yönleri ise bu birleşiklerin şekil kaynaşması dışında anlamca da değişik yönde bir kaynaşma ve kalıplaşmaya uğrayarak deyim niteliği kazanmalarıdır [Korkmaz Z., 2022. – 201]. Bu yolla oluşmuş birleşiklerin en önemli özelliği, sözcüklerin benzetmeler, mecazlı kullanışlar veya somutlaştırma gibi anlam olayları neticesinde anlam kaymalarına uğramalarıdır. Nitekim Ediskun da anlamca kaynaşmış birleşik fiillerde birinci kelimenin (isim) kendi sözlük anlamını koruduğunu, ikinci kelimenin (fiil) ise kendi sözlük anlamından kaymış bulunduğunu belirtir [Ediskun H., 2017. – 246].

çerig atlan- “asker sevk etmek, asker göndermek, asker görevlendirmek.”

“Bir néçe kündin sonḡ Tenbel Ura Tépeninḡ üstige kældi. Bu ḥaber kélgeç ḥan Taşkentdin çerig atlandı.” [B 100a/12] [Mano E., 1995. – 148].

“Birkaç gün sonra Tenbel, Ura-Tepe’ye geldi. Bu haberi alınca han, Taşkent’ten asker sevk etti.”

seyriğa atlan- “seyire çıkmak, gezmeye gitmek.”

“Penc-şenbih küni zī’l-ḥicce ayınınḡ yéğirme tokkuzıda Kūl ve Senbel seyriğa atlandı.” [B 331a/2] [Mano E., 1995. – 529].

“Perşembe günü, zilhicce ayının yirmi dokuzunda Kūl ve Senbel’i seyire çıkıldı.”

2.3. Tasvirî Fiil Olarak Atlan-

2.3.1. Fiil + -A/-y Zarf-fiil Eki + Atlan- Fiili Şeklinde Oluşmuş Tasvirî Fiiller

Korkmaz, “Türkiye Türkçesi Grameri – Şekil Bilgisi” kitabında “Birleşik Fiiller” başlığı içerisinde “Bir Yanı Zarf-fiil Bir Yanı Fiil Olan Birleşik Fiiller: Tasvir Fiilleri”ni şu şekilde açıklamaktadır: “Tasvir fiilleri, iki ayrı fiilin kaynaşmasından oluşmuş birleşik yapılardır. Bu birleşik yapılar içindeki birinci fiil, bir -A, -I veya -(y)Ip zarf-fiil yapısındadır ve asıl anlam bu fiildedir. İkinci fiil ise aslında bir esas fiil olduğu hâlde, anlam kayması yoluyla, yavaş yavaş hem sözlük anlamından farklı yeni bir anlam kazanmış hem de esas fiil olmaktan çıkıp, esas fiile bazı anlam incelikleri katan bir yardımcı fiil durumuna gelmiştir.” [Korkmaz Z., 2022. – 708]. Dolayısıyla yardımcı fiil, esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir eder. *Babur-nâme*’de bu yolla oluşmuş birleşiklerde atlan- fiili, esas fiildeki oluş ve kılışın başladığını belirtir:

çapa atlan- “akın etmeye başlamak.”

“Alarnı çapmak hayāl kılıp şehirde Ulughbég Mīrzānıñ Bostān-Serā atlık ‘imāretiga kirip andın şa‘bān ayıda Türkman hezāresini çapa atlanduk.” [B 160a/10] [Mano E., 1995. – 247].

“Onlara akın etmek amacıyla Uluğ Bey Mirza’nın Bostan-Saray adlı kalesine girip oradan şaban ayında Türkmen birliğine akın etmeye başladık.”

çıka atlan- “çıkmağa başlamak.”

“Andicānnıñ bérkitken haberi manğa keldi. Hıç tevaqquf kılmay Mergīnāndın āftāb çıka atlanıp tüş kaytıp édi kim Andicānga keldim.” [B 63a/13] (Mano E., 1995. – 94).

“Andican’ın kapatıldığı haberi bana geldi. Merginan’da güneş çıkmaya başlayınca/doğunca(gün) kuşluk vaktine dönmüştü ki Andican’a geldim.”

seyr kıla atlan-“seyretmeye başlamak.”

“Hindustānda deryālardın başka bir akar su kim bar budur munı Gaggar suyu dérler. Çeter hem bu su yaqasıdadur. Bu su yokkarı seyr kıla atlanduk.” [B 261b/17] [Mano E., 1995. – 420].

“Hindistan’daki akar suların bir diğeri de Gaggar nehridir. Çeter de bu nehrin kenarındadır. Bu nehrin yukarı kısımlarını seyretmeye başladık.”

2.3.2. Belirleyici Birleşik Fiil Oluşturan Atlan-

Banguoğlu’nun yarı tasvir fiilleri olarak adlandırdığı belirleyici birleşik fiillerde, asıl anlam tasvir fiillerinde olduğu gibi birinci fiilde değil, ikinci fiildedir. Birinci fiil, ikinci fiildeki anlamı belirleyen bir zarf görevinde kullanılır [Korkmaz Z., 2022. – 726]. Bu tarz birleşikler, tıpkı tasvir fiilleri kalıbında kurulmuş olup tasvir fiil anlatımı taşımayan, yani ikinci fiilin esas anlamının geçerli olduğu birleşiklerdir [Banguoğlu T., 2015. – 493]. *Babur-nâme*’de bu yapıda oluşmuş birleşik fiillerde atlan- fiili ikinci fiildeki anlamı belirleyen bir zarf görevinde kullanılmıştır.

atlanıp yörü- “atına binip gitmek, atına binerek uzaklaşmak.”

“...uşandaq bülend yerdin kurgannıñ hākri zinin tüpigeçe yumalana yumalana keldi, velī hıç buşmadı. Uşol zamān oq atlanıp yördü.” [B 67a/13] [Mano E., 1995. – 101].

“... bu kadar yüksek yerden kurganın dibine kadar yuvarlana yuvarlana geldi ama hiçbir şey olmadı. O zaman atına binip gitti.”

atlanıp çık- “ata binip gitmek, ata binip çıkmak.”

“...her tarafğa taleb kılayın dép muharrem ayıda Fergāna vilāyetidin Hōrāsān talebiga atlanıp çıkdım.” [B 120a/4] [Mano E., 1995.- 181].

“... “(Ben de) başka bir tarafa gideyim” diyerek muharrem ayında Fergana’dan Horasan’a gitmek için ata binip çıktım.”

atlanıp bar- “ata binip gitmek, ata binip çıkmak.”

“Ol kéçe uşol dere de bolup tanğlası atlanıp barıp Kūtile kölini seyr kıldım.” [B 327b/5] [Mano E., 1995. – 524].

“O geceyi işte o dere de geçirip ertesi gün ata binip giderek Kutile gölünü seyrettim.”

2.3.3. İkili Birleşik Fiil Oluşturan Atlan-

“Korkmaz, ikili birleşik fiillerin, birbirine anlamca zıt ya da yakın iki fiilin birincisinin bir –(I)p zarf-fiil eki alarak oluştuğunu belirtir. Anlam bakımından birleşigi oluşturan her iki fiil de bir bağlaçla birbirine bağlanmış gibi az çok kendi anlamlarını sürdürdükleri hâlde, anlam kaynaşması yoluyla her iki anlamı birden içeren özel bir anlam da kazanmışlardır. Yani, her iki esas fiil de birbirini tasvir etmektedir.”[Korkmaz Z., 2022. – 727].

yarağlanıp atlan-“silahlanıp harekete geçmek, akına başlamak.”

“Şehr-i Şafā nevāhī̄side érgende bir kün ordu içide ğalaṭ-ı ğavġāī̄ tüşti. Barça çérig éli yaraġlanıp atlandılar.” [B 208a/18] [Mano E., 1995. – 326].

“Şehr-i Sufa bölgesindeyken bir gün ordu içerisinde yanlış bir tehlike haberi üzerine bütün ordu silahlanıp harekete geçti.”

çıkıp atlan- “çıkıp gitmek, uzaklaşmak.”

“Penc-şenbih küni andın köçüp mén Tūs suyunın ğ katılışıkaça kéme bile kéldim. Katılışdın kémedin çıkıp atlanıp Tūs suyu yokkarı yörüp ...” [B 364a/4] [Mano E., 1995. – 582].

“Perşembe günü oradan göçüp Tus suyunun birleştiği yere kadar gemiyle geldim. Suyun birleştiği yerde gemiden çıkıp giderek Tus suyunun yukarısına ilerleyip...”

Sonuç

Babur-nâme'de sıklıkla kullanılan atlan- fiili “ata binmek; harekete geçmek” anlamlarında kullanılmaktadır. Bu anlamlardan ilki “ata binmek” sözcüğün gerçek anlamını oluşturur. Sözcüğün ikinci anlamı olan “harekete geçmek” ise mecazlı bir anlatımı ifade etmektedir. Dolayısıyla incelediğimiz fiil, çok anlamlı (polisemy) bir anlam dairesine sahiptir.

Babur-nâme'de atlan- fiili esas fiil olarak “ata binmek; harekete geçmek” anlamlarıyla kullanılmasının yanında isim + yardımcı fiil yapısında kalıplaşmış birleşik fiiller (çérig atlan- asker sevk etmek, seyriġa atlan-seyire çıkmak) de oluşturmuştur. Bu kullanımlara ek olarak atlan- fiili, *Babur-nâme*'de tasvirî fiil (çapa atlan-akın etmeye başlamak, çıka atlan-çıkma başlamak, seyr kıla atlan-seyretmeye başlamak) yapımında da kullanılmıştır. Fiil + -A/-y zarf-fiil eki + atlan-yapısıyla oluşmuş tasvir fiili, incelediğimiz *Babur-nâme* metninde esas fiilde bildirilen oluş ve kılışın başlama sürecini ifade eder. Tasvir fiillerin alt başlıkları olarak belirleyici birleşik fiiller (atlanıp yörü-atına binip gitmek, atlanıp çık-ata binip gitmek, atlanıp bar-ata binip gitmek) ve ikili birleşik fiillerin (yaraġlanıp atlan-silahlanıp harekete geçmek, akın etmek, çıkıp atlan- çıkıp gitmek) oluşumunda da atlan- fiili sıklıkla görev alır.

Kaynakça

- B: Eiji, M. (1995). “BĀBUR-NĀMA (VAQĀYI)”, Nakanishi Printing, Kyoto.
- Banguoġlu, T. (2015). “Türkçenin Grameri”, TDK Yayınları, Ankara.
- Ediskun, H. (2017). “Yeni Türk Dilbilgisi”, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- EDPT: Clauson, Sir G. (1972). “An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth- Century Turkish”, Oxford at the Clarendon Press.
- Eyuboġlu, İ. Z. (2017). “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü”, Say Yayınları, İstanbul.
- Gülensoy, T. (2018). “Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Karataş, A. (2024). “Bâbü-r-nâme'nin Biyografik Unsurları: Edebî Şahsiyetler”, Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi, Yıl 10, Volume 20, Spring 2021, p. 306-329.
- Korkmaz, Z. (2010). “Gramer Terimleri Sözlüğü”, TDK Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2022). “Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi”, TDK Yayınları, Ankara.
- OTWF: Erdal, M. (1991). “Old Turkic Word Formation”, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Räsänen, M. (1969). “Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen”, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Tekcan, M. (2021). “Biographies of Babur: A Selection”, Prof. Dr. Zokirjon Mashrabovga Armug'on (Editör: Münevver Tekcan), Post Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Tietze, A. (2023). “Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı”, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Yücel, B. (1995). “Bâbü-r Dîvânı”, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

KARAKALPAK VE TÜRK ATASÖZLERİNDE ORTAKLAŞMALAR / BENZERLİKLER

Prof. Dr. Ceyhun Vedat UYGUR

*Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*

Atasözleri, bir halkın en eski, görgü, gözlem ve tecrübeye dayanan folklorik ürünleri durumundadır. Ortak tarih, geçmiş ve hayata sahip olan ve genellikle aynı ya da yakın coğrafyalarda yaşamış olan Türk soylu halkların arasında da doğal olarak ortak atasözlerinin bulunması şaşırtıcı olmaz. Biz bu çalışmamızda Karakalpak ve Türk toplumları arasında söylenen atasözlerindeki ortaklıkları, olabildiğince göstermeye çalıştık. Ama bu atasözleri içerisinde çok daha eskiye giden ve kaynaklara (Divan ü Ligati't-Türk¹, Kutadgu Bilig vb.) geçmiş atasözlerinin bulunması da beklenmelidir. Örnek olarak Negü ekse yirke yana ol önür (Kutadgu Bilig) atasözü, Karakalpak Türkçesinde Ne ekseñ, sonıorarsañ, Türkiye Türkçesinde “Ne ekersen onu biçersin.” şeklindedir. Benzer şekilde DLT’de geçen Korkmuşkişige koy başı koş körünür [DLT, Atalay, 1992] atasözü, Karakalpak Türkçesinde Qorıqqanğa qoskörinedi şeklindeyken Türkiye Türkçesinde “Korkmuş kişiye koyun başı çift görünür” dür.

Türk lehçeleri arasında karşılaştırmalı çalışmaların yapılması çok önemlidir. Çünkü bu tür çalışmalar, Türk topluluklarının maddi kültürel unsurlarını ve onun arkasındaki düşünce ve inanç dünyasını bize karşılaştırma imkânı vermektedir.

Karşılaştırma metodu ve materyalleri, üzerinde ayrıca kafa yorulması gereken bir meseledir. Bizim yaptığımız karşılaştırma, iki Türk toplumunun tarihin eski devirlerinden beri kullanılagelen atasözlerini (Kklp. maqallar ya danaqıl-maqallar) içeren metinlerin benzerliklerini (analoji) veya ifade yakınlıklarını ortaya koymak; neyi (tema, konu) nasıl ifade ettiğini sunmak amaçlanmıştır. Atasözlerindeki felsefe/ düşünce tarzı, hayat tecrübesi ve inanışlarla ilgili söyleyişler, tek tek analiz edilmemiş, bu husus daha sonraki çalışmalara bırakılmıştır. Başka bir deyişle çalışmamız, modern edebiyat karşılaştırmalarında görülen tema, söylem, söylem analizi, edebî akımlar, etki-etkileşim, ekoller, eğilimler, yazım türleri ve biçimleri gibi hususların karşılaştırılması gibi geniş bir çerçeve içermez.

Karakalpakve Türk toplumlarının atasözleri karşılaştırılırken şu format (biçim) tercih edilmiştir:

Önce Karakalpak atasözü verilmiş, sonra bu atasözünün Türkiye Türkçesindeki anlamı italik (yatık) harflerle yazılmıştır. Daha sonra söz konusu Karakalpak atasözünün Türkiye Türkçesiyle karşılığı **koyu (bold) harflerle** verilmiştir. Karakalpak ve Türk atasözlerinin karşılıklarını bulup eşleştirirken genel olarak şu yöntem kullanılmıştır:

1) Neredeyse birebir aynı olanlar (kelimeler veya ekler değişebilmekte) ve aynı manayı içerenler:

- İyt ürer, kâr wanköşer. İt ürür, kervan göçer (yürür). **İt ürür, kervan yürür.**
- Altın otta belli, Adam miynette belli. Altın ateşte belli (olur), Adam işte (mihnette) belli (olur). **Altın ateşte, insan mihnette (muhabette) belli olur.**

Divânü Lügâti't-Türk'teki atasözleri için Ahmet BicanErcilasun tarafından hazırlanmış olan DivânüLügâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri (Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2020) adlı çalışmaya bakılabilir.

• Jılannıñjekkörgen ası ğarbiz, Ol da ininiñawzınanşığadı. *Yılanın hoşlanmadığı yiyecek karpuz, O da ininin ağzında biter.* 1) **Yılanın sevmediği ot, deliğinin ağzında biter.** 2) **Yılan yarpuzdan hoşlanmaz, o da deliğinin ağzında biter.**

• Aydağanıñ eki eşki, Isqırğanıñjerjaradı. *Güttüğün iki keçi, Islığın yer yarar. Güttüğü üç davar, ıslığı dağları aşar (tutar).*

2) Aynı konuyu farklı kelimeler, ifadeler ve/veya imajlarla/ benzetmelerle anlatanlar, başka bir deyişle anlamca eşleşenler. Bu durum da çok normaldir. Çünkü toplumlar bir olay, bir kişi, bir durum karşısında aynı veya benzer düşünseler de bunları ifade ediş şekli farklı olabilir. Başka bir deyişle nesne ve varlıkların adı değişebilir (örneğin sıçanın yerini tilkialabilir: Öliarislanttiritişqanartıq. *Ölü aslandan diri fare yeğdir. Arslanın ölüsünden, tilkinin dirisi yeğdir*) ama her iki atasözü de aynı bağlamı ifade etmek için (aynı kontekste, manada) söylenmiş olabilir:

• Toqalaqeşkimüyizsoraymandep, Qulağınanayrılıptı. *Boynuzsuz keçi boynuz isteyip, Kulağından ayrılır. Deve boynuz ararken, iki kulaktan da olmuş.*

• At berseñupşegimenen, Er berseñköpşiğimenen. *At verirsen (satarsan), torbası ile, Eyeri verirsen, minderi ile. Eşek semeriyle (yularıyla) satılır.*

• Suwdağıbalıqqaquwanba, Ol ele senikiemes. *Sudaki balığa sevinme, O, hâlâ senin değil. Sudaki balığa soğan doğranmaz örneklerinde olduğu gibi.*

Bu anlayış ve yöntemle 191 adet Karakalpak atasözünü Türk atasözleriyle karşılaştırmış olduk. Bu sayı elbette kesin olamaz. Daha detaylı ve dikkatli bir çalışma, atasözlerindeki benzerlik oranlarını yükseltecektir.

Şimdi bu söz konusu 191 atasözüne bakalım:¹

1) Jazda töbesi qaynamağannıñ, Qısta qazanı qaynamas. *Yazın (güneşten) tepesi kaynamayanın, Kışın kazanı kaynamaz. Yazın başı pişenin, kışın aşı pişer.*

2) Ne ekseñ, sonı orarsañ. *Ne eksen onu biçersin. Ne ekersen onu biçersin.*

3) Altın otta belli, Adam miynette belli. *Altın ateşte belli (olur), Adam işte (mihnette) belli (olur). Altın ateşte, insan mihnette (muhabette) belli olur.*

4) Ögizine küşi jetpegen, Arısın töbeleydi. *Öküzüne gücü yetmeyen, “Arıs”ını ayırır (tepeler). Eşegini dövmeyen semerini döver.*

5) Şegirtkeden qorıqqan egin ekpes, İytten qorıqqan geda bolmas. *Çekirgeden korkan ekin ekmez. Köpekten korkan dilenci olmaz. Kargadan (kuştan) korkan, darı ekmez.*

6) Kimniñ jerin ekseñ, Sonıñ jırın jırlaysañ. *Kimin yerini (toprağını) ekersen, Onun türküsünü söylersin. Kimin arabasına (gemisine) binersen, onun türküsünü çağır.*

7) Jılannıñ jek körgen ası ğarbiz, Ol da ininiñ awzınan şığadı. *Yılanın hoşlanmadığı yiyecek karpuz, O da ininin ağzında biter.* 1) **Yılanın sevmediği ot, deliğinin ağzında biter.** 2) **Yılan yarpuzdan hoşlanmaz, o da deliğinin ağzında biter.**

8) Qaramı qözün bağ sanar, Töbe özin tawsanar. *“Karamık”² kendini bağ sanır, Tepe, kendini dağ sanır. Açık yerde tepecik kendini dağ sanır.*

¹ Kiril harfli Karakalpak Türkçesi metinlerini Latin harflerine aktarmada kullandığımız alfabe, Türkiye’de genel kabul görmüş alfabe olmuştur. Yani yeni Latin esaslı Karakalpak alfabesindeki á (ə) yerine ä; ñ (н) yerine ñ; ó (ө) yerine ö; ú (у) yerine ü; ğ (ғ) yerine ğ; sh(ш) yerine ş; ch(ч) yerine ç harfleri kullanılmıştır. Bunların dışındaki q, x, w harflerinin yazımı değiştirilmemiştir.

² karamık: Kumlu yerde yetişen dikenli, yabani bir bitki.

9) Qoy egiz tapsa şöptiñ bası ayrı tuwadı, *Koyun ikiz doğursa otun başı da ayrı (çift) çıkar. Ağılda oğlak doğsa (olsa), ovada otu biter.*

10) Mal adamnıñ bawır eti. *Mal (hayvan), kişinin bağır eti (canı). Mal (dediğin), canın yongasıdır.*

11) Enesi tepken qulınnıñ eti awırmaydı, *Annesi tepen “kulun”¹ un eti ağrımaz. 1) Ananın bastığı yavru incinmez. 2) İnek ayağı, buzağı öldürmez.*

12) Tüyege naz qıl deseñ, Bir tanap² jerdi oyran etedi. *Deveye nazlan desen, Bir “tanap” yeri viran eder. Deveye “Kalk oyna” demişler; bir çam bir çardak devirmiş.*

13) İyt ürer, kârwan köşer. *İt ürür, kervan göçer (yürür). İt ürür, kervan yürür.*

14) Aydağanıñ eki eşki, Isqırğanıñ jer jaradı. *Güttüğün iki keçi, ıslığın yer yarar. Güttüğü üç davar, ıslığı dağları aşar (tutar).*

15) Eşektiñ jügi jeñil bolsa, Jatağan keledi. *Eşeğin yükü hafif olsa, Yatası gelir. Eşeğin yükü ağır olmazsa ağır gider.*

16) İyttiña wzı ala bolsa da, Böri kelgende birigedi. *İtlerin ağzı farklı olsa da (ayrı ayrı ürseler de), Kurt geldiğinde birleşir. Kavgalı köpekler, kurt görünce birleşir.*

17) Eşkiniñ äjeli jetse, Şopannıñ tayağına süyenedi. *Keçinin eceli gelse, Çobanın sopasına dayanır. Eceli gelen keçi, çobanın değneğine sürünür (sürtünür).*

18) Şegirtkeden qorıqqan egin ekpes, Barımtadan qorıqqan mal jıynamas. *Çekirgeden korkan ekin ekmez, Yağmadan korkan mal (hayvan) biriktirmez. Kargadan (kuştan) korkan, darı ekmez.*

19) İyt ürer kârwan köşer, Ürer-ürer üni öşer. *İt ürür kervan göçer (yürür), Ürür ürür sesi kesilir. 1) İt ürür, kervan yürür. 2) İt ürümekle kervan yolundan kalmaz.*

20) Bölingendi böri jeydi. *Ayrılanı kurt yer (kapar). Sürüden ayrılanı (ayrılan koyunu, kuzuyu), kurt kapar.*

21) At tabılar, maydan tabılmas. *At bulunur, meydan bulunmaz. 1) Meydan bulunur, at bulunmaz. 2) At var meydan yok, meydan var at yok.*

22) Toqalaq eşki müyiz sorayman dep, Qulağınan ayrılıptı. *Boynuzsuz keçi boynuz isteyip, Kulağından ayrılır. Deve boynuz ararken, iki kulaktan da olmuş.*

23) Jayaw közi menen at alma. *Yaya gözü ile at alma. 1) Bekâr gözü ile kız, yaya gözü ile at alma. 2) Ergen gözü ile kız alma, gece gözü ile bez alma.*

24) Mal iyesine usamasa, Haram öledi. *Hayvan, sahibine benzemezse, Murdar ölür. Mal, sahibine benzemezse uyuz olurmuş.*

25) Atqa tağa qaqqandı körip, Baqa ayağın köteredi. *Ata nal çakıldığını görüp, Kurbağa ayağını kaldırır. Ata nal çakıldığını görmüş de kurbağa ayaklarını uzatmış.*

26) Eşkiniñ müyizi qışsa, Şopannıñ tayağına süykenedi. *Keçinin boynuzu kaşınsa, Çobanın sopasına dayanır. 1) Eceli gelen keçi, çobanın değneğine sürünür (sürtünür). 2) Keçinin sırtı kaşınınca, çobanın değneğine sürünür. 3) Canı sopa isteyen keçi, çobanın azığını yermiş.*

27) At berseñ upşegi menen, Er berseñ köpşiğimenen. *At verirsen (satarsan), torbası ile, Eyeri verirsen, minderi ile. Eşek semeriyle (yularıyla) satılır.*

28) Qasqırda aştan ölmesin, Qoyda haram ölmesin. *Kurt da açlıktan ölmesin, Koyun da telef olmasın. Ne şiş yansın ne kebab.*

¹ kulun: Yeni doğmuş, altı ayını doldurmamış tay.

² tanap: Yaklaşık olarak hektarın altıda birine denk gelen eski bir arazi ölçüsü birimi.

29) Eki at tebiser, Arasında eşek öler. *İki at tepişir, Arasında eşek ölür. At tepişir, arada eşek ölür.*

30) Ögiz jığılsa pışaq alğan köbeyer. *Öküüz yıkılsa, bıçak alan çoğalır. Düşen öküze bıçak çeken çok olur.*

31) Balıq basınan şiriydi. *Balık başından (baştan) çürür (kokar). Balık baştan kokar.*

32) Suwdağı balıqqa quwanba, Ol ele seniki emes. *Sudaki balığa sevinme, O, hâlâ senin değil. Sudaki balığa soğan doğranmaz.*

33) Sasqan üyrek aldınan da, artınan da süñgiydi. *Şaşırın ördek önünden de, arkasından da suya dalar. Şaşkın ördek kıçtan dalar.*

34) Här eldiñ tawşanın, Öz tazısı menen awla. *Her yurdun tavşanını, Kendi tazısı ile avla. Yerli tavşanı yerli tazı alır (Yerli tavşanı yerli tazıya avlatırlar).*

35) Qulan qudıqqa jığılsa. Qulağına qumırsqa üymeledi. *“Kulan” kuyuya düşse, Kulağına karınca üşüşür. Eşek çamura düşünce tekme (tepik) vuran çok olur.*

36) Arqalı iyt qasqır alar. *Arkası olan köpek, kurt kapar. Arkalı köpek, kurt basar.*

37) İyt elginiñ qızığına tüsken, *Qarşığanıqamşı eter. Av kuşunun iyisine düşen, “Karşığa”¹ kuşunu kamçı eder. Kaz gelecek yerden tavuk esirgenmez.*

38) Mıñ tilla, bardıñ kisesinde, Joqtıñ awzında. *Bin para, olanın kesesinde, Olmayanın ağzında. Zengin malı, züğürdün çenesini yorar.*

39) Üydegi esaptı, Bazardağı nırq buzadı. *Evdeki hesabı, Pazardaki vergi bozar. Evdeki hesap (pazarlık), çarşıya uymaz.*

40) Sawdada doslıq joq. *Ticarette dostluk olmaz. Dostluk başka, alışveriş başka.*

41) Dünya tiyinnan jıynaladı. *Dünya (mal mülk), kuruştan toplanır. Damlaya damlaya göl olur.*

42) Kärwan köşer ot qalar, Adam öler at qalar. *Kervan göçer ot kalır, Adam ölür ad (nam) kalır. 1) Öküüz ölür, gönü kalır; yiğit ölür, ünü (şanı) kalır. 2) At ölür, meydan (nalı) kalır; yiğit ölür, şan (namı) kalır.*

43) Elşiye ölüm joq. *Elçiye zeval olmaz. Elçiye zeval olmaz.*

44) Qus qanatı menen, Adam elatı menen. *Kuş, kanadı ile, İnsan, halkı ile. Kuş kanadıyla, er atıyla.*

45) Här qasqaltaq öziniñ batpağın maqtaydı. *Her martı kendi bataklığını (gölünü) över. Her Çingene kendi beygirini över.*

46) Eldiñ awzın jappağa, Elli ğarı bözkerek. *Milletin ağzını kapamaya, Elli karış bez gerek. Âlemin ağzına kırk arşın bez yetişmez.*

47) Äzelgi duşpan el bolmas, Etekti kesip jeñ bolmas. *Eski düşman dost olmaz. Etek, kesilip yen olmaz. 1) Eski düşman dost olmaz, domuz derisinden post olmaz. 2) Eski düşman dost olmaz; olsa da dürüst olmaz; it derisi post olmaz.*

48) Elge el sıysa da, üyge üy sıymadı. *Yurda yurt sığsa da, eve ev sığmaz. 1) Misafir, misafir üzerine olur; ev, ev üzerine olmaz. 2) El el üstüne olur, ev ev üstüne olmaz.*

49) Dos basqa-Duşpan ayaqqa qaraydı. *Dost başa, Düşman ayağa bakar. Dost başa, düşman ayağabakar.*

50) Jaqsı dos, is tüşkende biliner. *İyi dost, iş düştüğünde belli olur. İyi dost, kara günde belli olur.*

¹ karşığa: Eğri gagalı, keskin uzun tırnaklı alıcı bir kuş, atmaca.

- 51) Külme dostıña, Keler aldıña. *Gülme dostuna, Gelir önüne (başına).* **Gülme (etme) komşuna (eşine), gelir başına.**
- 52) Jolawşı jolda kerek. *Yolcu yolunda gerek.* **Yolcu, yolunda gerek.**
- 53) Dosiñ mıñ bolsa da az, Duşpanıñ bir bolsa da köp. *Dostun bin olsa da az, Düşmanın bir olsa da çok.* **Bin dost az, bir düşman çok.**
- 54) Issını ädep öziñe bas, Jaqsa dostıña bas. *Sıcaklığı önce kendine bas, Hoşuna giderse dostuna bas.* **Önce iğneyi kendine batır, sonra çuvaldızı başkasına.**
- 55) Aqılsız dostan, Aqıllı duşpan artıq. *Akılsız dosttan, Akıllı düşman iyidir.* **Akıllı düşman, Akılsız dosttan yeğdir (hayırlıdır).**
- 56) Dos tabılsa as tabılmaydı, As tabılsa dos tabılmaydı. *Dost bulunsa aş bulunmaz, Aş bulunsa dost bulunmaz.* **At var meydan yok, meydan var at yok.**
- 57) Köp penen körgeñ ullı toy. *Çok kişiyle yapılan toy, ulu toydur.* **El ile gelen, düğün bayram.**
- 58) Köp awız bir bolsa, Bir awız joq boladı. *Çok ağız, birlik olsa, Tek ağız, yok olur.* **İki ağız bir olunca, bir ağız g.t olur.**
- 59) Köp tükirse köl bolar, Köp jıynalsa, toy bolar. *Çok, tükürse göl olur, Çok, toplanırsa toy olur.* **İki elin sesi var, bir elin nesi?**
- 60) Bir qumalaq bir qarın maydı şiritedi. *Bir “kumalak”¹, bir karın yağı çürütür* **Bir baş Isoğan, bir kazanı kokutur.**
- 61) Tozğan ğazdı toplanğan ğarğa jemqladı. *Yaşlanmış (yalnız olan, sürüsünden ayrılan) kazi, Toplanmış karga yem eder.* **1) Ayrılan kaz, toplanan kargaya yem olur. 2) Sürüden ayrılanı (ayrılan koyunu, kuzuyu), kurt kapar.**
- 62) Sırın bilmegen attıñ, Sırtınan aylanba. *Huyunu bilmediğin atın, Arkasında dolaşma.* **Huyunu bilmediğin atın ardına geçme.**
- 63) Awzı küygen ürip işedi. *Ağız yanan, üfleyerek içer.* **Çorbadan ağız yanan yoğurdu (hoşafı) üfleyerek yer.**
- 64) Mal alası sırtında, Adam alası işinde. *Hayvanın alacası, dışında, İnsanın alacası, işinde.* **İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında.**
- 65) Abaylap söyle söziñdi, Qanşelli awlaq bolsa da, Arjağında diywaldıñ, Tıñlawşı qulaq bolmasın. *Dikkatli söyle sözünü, Ne kadar uzak olsa da, Arka tarafında duvarın, Dinleyen kulak olmasın.* **1) Her sözü söyleme, yerin kulağı var. 2) Duvarın kulağı var, gözünü de unutma.**
- 66) Segiz ölşe, bir jola kes. *Sekiz ölçüp bir kez biç.* **1) Dokuz (iki) ölç, bir biç. 2) Bin ölçüp bir biçmeli.**
- 67) Altın otta, bilinedi. Er miynette bilenedi. *Altın, ateşte belli olur. Yiğit, sıkıntıda belli olur.* **Altın ateşte, insan mihnette (muhabette) belli olur.**
- 68) Piter istiñ basına, Jaqsı keler qasına. *Biter işin başına, İyisi gelir karşına.* **İyi olacak yaraya hekim karşı gelir.**
- 69) Qorıqqanğa qos körinedi. *Korkana çift görünür.* **Korkmuş kişiye koyun başı çift görünür.**
- 70) Öli arıslannan tiri tışqan artıq. *Ölü aslandan diri fare yeğdir.* **Arslanın ölüsünden, tilkinin dirisi yeğdir.**

¹ kumalak: Koyun, keçi, deve, tavşan gibi hayvanların pisliği, tezeği.

71) Eki nar dügisse, Arasında şibinöledi. *İki deve dövüşse, Arasında sinek ölür. At tepişir, arada eşek ölür.*

72) At erinli, er murınlı keler. *At dudaklı, yiğit burunlu olur. Atta karın, yiğitte burun.*

73) Batır jarasız bolmas, Bir jazıqtan er ölmes, *Heşjazıqsız er bolmas. Yiğit, kusursuz (yarasız) olmaz, Bir kusurdan er ölmez, Hiç kusursuz er olmaz. Yiğit yarasız olmaz.*

74) Taw bası dumansız bolmas, Jigit bası - ğawğasız bolmas. *Dağ başı dumansız olmaz, Yiğit başı kavgasız olmaz. Dağ başında duman, yiğit başında boran eksik olmaz.*

75) Patşadan hämir bolsa, Puxarağa ne turıs. *Padişahdan emir olsa, Fukaraya (halka) ne duruş? Emir, demiri keser.*

76) Mıñ ğarğa bir kesekten ürker. *Bin karga bir taştan ürker. Bin kargaya bir sapan taşı yeter.*

77) Qudayıña sıyınsañ sıyın, Eşegiñdi bekkem bayla. *Allah'ına sığınırsan sığın, Eşegini sağlam bağla. Eşegini sağlam kazığa bağla, sonra Allah'a emanet et.*

78) Ğarğa ğarğanıñ közin şoqımas. *Karga, karganın gözünü oymaz. İt iti ısırmaz (yemez).*

79) Aq iyt, qara iyt, Bări bir iyt. *Ak it, kara it, Hepsi bir it. Ağ (ak) it, kara it; hepsi bir it.*

80) Quday süzegen sıyrğa şaq bermes, Şaq berse qudayıñdı körmes. *Allah, süsen sığıra boynuz vermez, Boynuz verse Allah'ını görmez (tanımaz). 1) Süseğen ineğe Tanrı boynuz vermez. 2) Allah süsücü hayvana boynuz vermez.*

81) Mollanıñ aytqanıñıl da, Qılğanın qılma. *Mollanın dediğini yap da, Yaptığını yapma. Hocanın yap dediğini yap, yaptığini yapma.*

82) Molla bilgenin oqıydı, Tawıq körgeñin şoqıydı. *Hoca, bildiğini okur, Tavuk, gördüğünü kapar (didikler). 1) Cami ne kadar büyük olsa, imam/hoca gene bildiğini okur. 2) Her hoca bildiğini okur.*

83) Xoja menen xoja Mäkkede tabısadı. *Hoca ile hoca Mekke'de buluşur. Hacı hacıyı Mekke'de, derviş derviş tekke, deyyus deyyusu her kande olsa bulur.*

84) İytñiñ iyesi bolsa, Böriniñ qudayı bar. *İtin sahibi varsa, Kurdun da Allah'ı var. 1) Köpeğin sahibi varsa, tavşanın da Allah'ı var. 2) İtin ısı var ise, tavşanın dahi Tanrı'sı vardır.*

85) Mollanıñ qabı tolmaydı, Molla almasa aytalmaydı. *Mollanın kabı dolmaz, Molla almasa konuşamaz. Hocaların karnı beş, biri her zaman boş.*

86) Bayğa jaranaman degenşe, Jarlınıñ zıqı şığadı. *Zengine yaranayım diye uğraşana kadar, Yoksulun canı çıkar. Zenginin keyfi oluncaya kadar, fukaranın canı çıkar.*

87) İyt qutırса iyesin qabar, Daw qutırса biyin tabar. *İt kudurursa sahibini kapar, Kavga kudurursa efendisini bulur. Kuduz köpek en evvel sahibini ısıtır.*

88) Tawına qaray tülkisi, Zamañğa qaray külkisi. *Dağına göre tilkisi, Zamana göre sevinci. Dağına göre odun, sapına göre saman olur.*

89) Şıranıñ jaqtısı astına tüspes, Zalımñıñ qädiri heş kimgeötpes. *Mumun ışığı dibine düşmez, Zalimin saygısı hiç kimseye geçmez. 1) Mum, dibine ışık vermez. 2) Mum dibi karanlık olur.*

90) Şoşqa-şoşqanı jarğan emes. *Domuz, domuza zarar vermez. 1) İt iti ısırmaz (yemez). 2) Karga karganın gözünü oymaz.*

91) Ğarğa-ğarğanıñ közin şoqımaydı. *Karga, karganın gözünü oymaz. Karga karganın gözünü oymaz.*

92) Dawageriñ qazı bolsa, Dadıñdı alla bersin. *Davacın kadı ise, Adaleti Allah versin. Davacın kadı olursa yardımcın Allah olsun.*

93) Külme mağan, Külki keler sağan. *Gülme bana, Gülerler sana. Gülme komşuna gelir başına.*

94) Jalqawğa is buyırsañ, Öziñe aql üyretedi. *Tembele iş buyursan, Sana akıl öğretir.*
Tembele iş buyur ki sana akıl öğretsin.

95) Özi etken ökinbes. *Kendi eden pişman olmaz. Kendi düşen ağlamaz, iki gözden çıkar.*

96) Aqmaqqa künde bayram. *Ahmağa her gün bayram. Deliye (aptala) her gün (dügün) bayram.*

97) Basında aqlı joqtıñ, Eki ayağında tınımi joq. *Başında akli olmayanın İki ayağı rahat etmez. Akılsız başın cezasını ayaklar çeker.*

98) May aynısa duz saladı, Duz aynısa ne saladı? *Yağ bozulsa tuz konur, Tuz kokarsa ne konur? Et kokarsa tuz getir; tuz kokarsa ne getir?*

99) Joqqa jüyrik jetpeydi. *Olmayana (yoğa) yügrük at yetişmez.*

100) Uyqu menen öli teñ. *Uyku ile ölüm bir (denk). 1) Uyku, küçük ölümdür. 2) Uyku, ölümün kardeşidir.)*

101) Jaqsılıq jerde qalmas. *İyilik yerde kalmaz. 1) İyilik yerde kalmaz. 2) İyilik zayi olmaz.*

102) Şaqrığan jerge bar, Jaqırmağan jerde neñ bar. *Çağrılan yere var, Çağrılmayan yerde neyin var. “Gel” diyen yere ar eyleme; “Gelme” diyen yere gitme, dar eyleme.*

103) Bir jamannıñ kesapatınan, Aqqan dârya qurıydı. *Bir kötünün şerrinden (zararından), Akan nehirler kurur. Bir kötünün yedi mahalleye zararı vardır.*

104) Suw körmey etik şeşpe. *Suyu görmeden ayakkabını çözme (çıkarma). Dereyi görmeden paçayı sıvama.*

105) İyt ökpeleydi, İyesi bilmeydi. *İt öfkelenir, Sahibi bilmez. Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi olmamış.*

106) Sen birewge or qazsañ, Tağı birew sağan gör qazadı. *Sen birine çukur kazsan, Biri de sana mezar kazar. 1) Kuyu kaz el için, derin kaz kendin için. 2) Sen elin kapısını kakar isen, el senin kapını yıkar.*

107) Härkim özi qıladı, Birewdiñ qazğan şuqanağına, Aldı burın özi jıgıladı. *Kim ki birine çukur kazarsa, Çukura önce o düşer. Kişi kazdığı kuyuya kendi düşer.*

108) Uyalğan eki dünyadan bos qaladı. *Utanan (çekinen), iki dünyada da eli boş kalır. Utananın oğlu, kızı olmamış.*

109) Härkim ne qılsa, özine qıladı. *Herkes ne ederse kendine eder. Kim ne ederse, kendine eder.*

110) Ğarğa süyer balasın appağım dep, Kirpi süyer balasın jumsağım dep. *Karga sever yavrusunu “appağım” diye, Kirpi sever yavrusunu “yumşağım” diye. 1) Karga yavrusunu “Pamuğum (kardan ak yavrum)” diye severmiş. 2) Kirpi de yavrusunu “Pamuğum” diye sever.*

111) Qıysıq ağaştıñ köleñkesi de qıysıq. *Eğri ağacın gölgesi de eğri. Eğri ağacın gölgesi de eğri olur.*

112) Sınsa kewil şınısı, Qaytıp kelmes qalıpke. *Kırılса gönül kâsesi, Geri gelmez kalıba (eski hâline). Gönül bir sırça saraydır, kırılırsa yapılmaz.*

113) Qolı jetpegen sasıq deydi. *Eli ulaşmayan “kokmuş” der. Kedi, uzanamadığı ete pis der.*

114) Bügingi isti erteñge qoyma. *Bugünün işini yarına bırakma. Bugünkü işini yarına bırakma.*

115) Qızım sağan aytaman, Kelinim sen tınla. *Kızım sana söylüyorum, Gelinim sen dinle. Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla.*

116) Eñkeygenge eñkey, Basıñ jerge tiygenşe, Tikeygenge tikey, Basıñ kökke tiygenşe. *Eğilene eğil, Başın yere değene dek, Diklenene diklen, Başın göğe değene dek.* **Aksayanla aksak, susayanla (suya gidenle) susak.**

117) Aqlızsız qonaq - üy iyesine mirät etedi. *Akılsız konuk, ev sahibini davet eder.* **Misafirin akılsızı, ev sahibini ağırlar.**

118) Ağaşqa miywa pitken sayın tömenşik. *Ağaçta meyve bittikçe başı aşağı (çekingen, utangaç, mütevazı) olur.* **Ağacın meyvesi olunca başını aşağı salar (eğer, indirir)**

119) Qas qondıraman dep köz oyıp alma. *Kaş yapayım deyip göz oyma (çıkarma).* **Kaş yapayım derken, göz çıkarmamalı.**

120) Jüziwin bilmesen, Suwğa tüspe. *Yüzmeyi bilmiyorsan, Suya girme.* **Geçidini bilmediğin suya ayağını atma.**

121) Anasın körip qızın al, Tabağın körip asın iş. *Anasını görüp kızını al, Tabağını görüp aşını ye.* **Kenarına bak, bezini al; anasına bak, kızını al (Kenarına bak, bezini; anasına bak, kızını al).**

122) At bolatuğın tay sıırıqqa üyir, Adam bolatuğın bala qonaqqa üyir. *At olacak tay, sıırığa (kemende) alışık, Adam olacak çocuk, konuğa alışık.* **Adam olacak çocuk adımından (b.kundan, nigâhından, doğuşundan, domalından) bellidir.**

123) Bir jamannıñ kesepatınan, Mâwıj urğan dârya qurıydı. *Bir kötünün zararından, Dalgalanan derya (ırmak) kurur.* **Bir kötünün yedi mahalleye zararı vardır.**

124) Kisi kemissiz bolmas, Ot tütinsiz bolmas. *Kişi kusursuz olmaz, Ateş dumansız olmaz.* **Kusursuz güzel (insan) olmaz.**

125) Aqlı, boy menen ölşenbeydi. *Akıllı, boy ile ölçülmez.* **Akıllı yaşta değil, baştadır.**

126) Aqlı bazarda satılmaydı. *Akıllı, pazarda satılmaz.* **Akıllı parayla alınmaz.**

127) Köpke juwırma, Azdan qurıq alasañ. **Çoğa (çok şeye) koşma, Azdan da olursun.**
1) Aza kanaat eden, çoğu bulur; çoğu arayan, açıkta kalır. 2) Aza kanaat etmeyen, çoğu hiç bulamaz.

128) Ene gezer kız gezer, Qıysıq şatpanı kim düzer. *Ana gezer kız gezer, Eğik “çatma” kulübeyi kim düzer (düzenler).* **Ana gezer, kız gezer; bu çeyizi kim dizer?**

129) Küyewden ul bolmas, Külден imarat bolmas. *Güveyden (damattan) oğul olmaz, Külден imaret (bina) olmaz.* **Güveyi (güwegü) oğul olmaz, elin kızı kız olmaz.**

130) Öz süygeniñ öziñe, Hür körüner köziñe. *Kendi sevdiğin kendine, Huri görünür gözüne.* **Gönül kimi severse güzel (sultan) odur.**

131) Özij ıgılğan bala jılamaydı. *Kendisi düşen çocuk ağlamaz.* **Kendi düşen ağlamaz.**

132) Qızım sağan aytaman, Kelinim sen tıñla. *Kızım sana söylüyorum, Gelinim sen dinle.* **Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla.**

133) On balanı bir ata saqlaydı, On bala bir atanı zorğa saqlaydı. *On çocuğu bir baba sahiplenir, On çocuk bir babayı zor sahiplenir.* **Bir baba dokuz evladı besler, dokuz evlat bir babayı besleyemez.**

134) Adam adamğa miyman, Jan gewdege miyman. *Adam, adama konuk, Can gövdeye konuk.* **İnsan insana yük olmaz, can gövdeye mülk olmaz.**

135) Mezgilsiz şaqırğan qorazdı soymaq kerek. *Vakitsiz öten horozu kesmek gerek.* **Vakitsiz öten horozun başını keserler.**

136) Duz işken jeriñe jamanlıq etpe. *Tuz (aş) tattığın (yediğin) yere kötülük etme.* **Ekmeğini yediğin adamın çanağına sıma (sıılmaz).**

137) Üre almağan iyt, Üyine qonaq keltiredi. *Ürümeyen (havlamayan) it, Evine konuk getirir.* **Ürümeyeni bilmeyen köpek, sürüye kurt (hırsız) getirir.**

138) İyesin sıylağan, İytine süyek saladı. *Sahibini sayan (hürmetleyen), İtine (de) kemik atar.* **Konuğunu seven kimse, köpeğine kemik (üstühan) atar.**

139) Özbek öziñe bek bol, Qoñsıñdı urı tutpa. *Özbek, kendine sahip ol, Komşunu hırsız tutma. Malını iyi sakla, komşunu hırsız etme.*

140) Qonaq kelse esikten, Irısqı kirer tesikten. *Konuk gelse eşikten (kapıdan), Rızkı (nasibi) girerdeşikten (delikten). Konuk on kismetle gelir; birini yer, dokuzunu bırakır.*

141) Qurı gäpten palaw bolmas, Gürışı mayı bolmasa. *Kuru (boş) sözden pilav olmaz, Pirinci, yağt olmasa. Ağızla pilav pişmez, yağ ile pirinç gerek.*

142) İştansızdıñ tüsine, Altı qarı böz enedi. *İç donsuzun (İç giyimsiniz) düşüne, Altı “karı”¹ bez girer. Aç tavuk kendini arpa (buğday, darı) ambarında görür (sanır).*

143) El elge sıysa da, Üy-üyge sıymas. *Halk halka sığsa da, Ev eve sığmaz. El el üstüne olur, ev ev üstüne olmaz.*

144) Şaqırıwsız barğan töseksiz otırar. *Çağrılmadan giden, dөşeksiz (mindersiz) oturur. Çağrılmamış misafirin yeri kapı arkasıdır.*

145) Tütinsiz ot bolmaydı, Duzsız as bolmaydı. *Dumansız ateş olmaz, Tuzsuz aş olmaz. Ateş dumansız, insan işyansız olmaz.*

146) Balanı iske buyır, Artınan öziñ juwır. *Çocuğu işe buyur, Ardından sen koştur. Çocuğa iş buyur, arkasından koş koş dur.*

147) Bılay tartsañ ögiz öler, Bılay tartsañ arba sınar. *Böyle (bu tarafa) çeksen öküz ölür, Öyle (o tarafa) çeksen araba kırılır. Yukarı koysam is olur, aşağı koysam pas olur.*

148) Tas tüsken jerine awır. *Taş, düştüğü yerde ağır. Taş düştüğü yerde ağırdır.*

149) Qonaq, sorap işpeydi. *Konuk, isteyerek yemez (Konuğun yiyip içmesi, isteğine bağlı değildir). Konuk umduğunu yemez, kismetini yer.*

150) Azğana asım, ğawğasız basım. *Azıcık aşım, kavgasız başım. Ağrısız başım, kaygısız aşım.*

151) Erli-zayıp arasına, Esi ketken tüsedi. *Karı koca arasına, Akli olmayan girer. Er ile avrat arasına girilmez.*

152) Körpeñe qarap ayağıñdı uzat. *Yorganına göre ayağını uzat. Ayağını yorganına göre uzat.*

153) Kelistirmeseñ isiñdi, Bılamaq sındırar tisiñdi. *Beceremezsen işini, Bulamaç kırar dişini. Yoksulun işi, muhallebi yerken kırılır dişi.*

154) Aşta jegen quyqanıñ, Toqta dämin umıtpa. *Açken yediğin “kuyka”²nın, Tokken tadını unutma. Atlas da giysen, bezini unutma.*

155) Burıñğı qonaqtı soñğı qonaq quwıp şığadı. *İlk konuğu sonraki konuk kovup çıkarır. Misafir misafiri sevmez, ev sahibi ikisini de.*

156) Bayağılar bağda qaldı, Bağ jıgılıp suwda qaldı. *Öncekiler (eskiler) bağda kaldı, Bağ yıkılıp suda kaldı. Eski çamlar bardak oldu.*

157) Tandırdı qızğanda jap. *Tandıra, kızınca (iyice ısınınca) ekmeği yapıştırır. Tandır issiyken (sıcakken) ekmek tutar.*

158) Qos bara-bara düzeledi. *Ev (derme çatma kulübe), gide gide düzelir. Göç gide gide yükünü düzer.*

159) Tandır qızıp turğanda, Bizde bir pätir jawıp alayıq. *Tandır kızdığında (iyice ısındığında), Biz de bir kötü ekmek yapıştıralım (pişirelim). 1) Yağmur yağarken küpleri doldurmalı. 2) Rüzgâr eserken harmanı savur.*

¹ karı (ğarı): Elin ucuyla boyun arasındaki mesafe, kol mesafesi.

² kuyka: Hayvanların baş ve ayaklarının ütülenmiş derisi.

- 160) Özi qılğan ökinbes. *Kendi eden, pişman olmaz. Kendi düşen ağlamaz.*
- 161) Aqıl jasta emes basta. *Akıllı yaşta değil, başta. Akıl yaşta değil, baştadır.*
- 162) Bödene soyğızsañ da, Qassapqa soyğız. *Bıldırcın kessen (kestirsen) de, Kasaba kestir.*
Ekmeklik buğdayın varsa değirmenciye ver.
- 163) Pal tutqan barmağın jalaydı. *Bal tutan, parmağını yalar. Bal tutan parmağını yalar.*
- 164) Etikşi etikke jarımas. *Edikçi (Ayakkabı ustası), ediğe (ayakkabıya) fayda etmez. / Edikçi, edikle gün görmez. Kürkünün kürkü olmaz, börkünün börkü.*
- 165) Segiz ölçep bir jola kes. *Sekiz ölçüp bir kes. Dokuz (iki) ölç, bir biç.*
- 166) Atalar sözi - aqıldın közi. *Atalar sözü, aklın gözü. Atalar sözü, sözlerin özü.*
- 167) Bir küni pitip jazılar, Darığan tıyıq jarası. *Til jarası ömiriñşe, Yadıñnan şıqqas ızası. Bir gün kapanıp iyileşir, Gelen silah yarası, Dil yarası ömrünce (ömrün boyu), Yâdıñdan çıkmaz ezası (acısı). Bıçak (kılıç) yarası geçer, dil yarası geçmez.*
- 168) Jıllı-jıllı söyleseñ, Jılan inine kiredi. *Tatlı tatlı söylesen, Yılan, inine (deliğine) girer.*
Tatlı dil (söz) yılanı deliğinden çıkarır.
- 169) Körinip bäle kelmeydi, Bälenniñ bäre tiliñnen. *Bela görünüp gelmez, Belanın hepsi dilinden. Kişinin çektiği dili belasıdır.*
- 170) Otız tisten şıqqan söz, Otız urıwlı elge jayıladı. *Otuz diştan (ağızdan) çıkan söz, Otuz uruklu halka yayılır. Otuz iki diştan çıkan, otuz iki ağza (mahallege, orduya) yayılır.*
- 171) Eldiñ awzıñ appağa, Elli ğarı böz kerek. *Elin (Halkın) ağzını kapatmaya, Elli arşın (ğarı) bez gerek. Âlemin ağzına kırk arşın bez yetişmez.*
- 172) Köp ne demeydi, Böri saban jemeydi. *Halk ne demez, Kurt saman yemez. Âlemin dili tutulmaz.*
- 173) Söziñdi söyle abaylap, Sözden tuwar aşşılıq. *Sözünü söyle dikkatle, Sözden doğar sıkıntı. Lafını bil de söyle!*
- 174) Oq jarası piter, Söz jarası pitpes. *Ok yarası iyileşir, Söz yarası iyileşmez. Bıçak (kılıç) yarası geçer, dil yarası geçmez.*
- 175) Jaqsı sözge jan semiredi, Jaman sözge jan sekiredi. *İyi sözle can semirir, Kötü sözle can ürker. Tatlı söz can azığı, acı söz baş kazığı.*
- 176) Aldıñğı arba qanday jürse, Soñğı arba da sonnan jüredi. *Öndeki araba nasıl giderse, Arkadaki araba da öyle (oradan) gider. Ön tekerlek nereye giderse, art (arka) tekerlek de oraya gider.*
- 177) Az söz altın, Köp söz kömir. *Az söz altın, Çok söz kömür. Söz gümüşse sükütl altındır.*
- 178) Eki tıñla bir söyle, Az söyle köp tıñla. *İki dinle bir söyle, Az söyle çok dinle. İki dinle, bir söyle.*
- 179) Söz-gümüş, ündemew-altın. *Söz gümüş, konuşmamak (sükût) altın. Söz gümüş ise, sükütl altındır.*
- 180) Ti lbuınsız-oy tüpsiz. *Dil eklemsiz (kemiksiz), düşünce (fikir) dipsiz (derin). Dilin kemiği yoktur.*
- 181) Oylı oylanaman degenşe, Oysız oydağısın aytıp boladı. *Akıllı (Düşünceli), düşüneyim diyene kadar, Akılsız (Düşüncesiz), aklındakini söyleyiverir. Akıllı söylemeden (önce) düşünür, Akılsız düşünmeden söyler.*
- 182) Tısqannıñ äjeli jetse, Pısqıñ quyrıqın tisleydi. *Sıçanın (Farenin) eceli gelse, Kedinin kuyruğunu dişler (ısıtır). 1) Eceli gelen keçi, çobanın değneğine sürünür (sürtünür). 2) Eceli gelen it cami (mescit) duvarına siyer (işer).*

183) Quw işinde jasjanar. *Kurunun içinde (arasında) yaş (da) yanar. Kurunun yanında (arasında) yaş da yanar.*

184) Böri jegen böksemdi, İytten nesin ayayın. *Kurt yemiş kıcıımı, İtten neyi esirgeyeyim. Doluya tutulan, yağmurdan korkmaz.*

185) Bir basqa bir köz. *Bir başa bir göz. Bir kafaya bir göz yeter.*

186) Şıqpas jaŋğa sebep bar. *Çıkmayan cana çare var. Çıkmadık candan ümit kesilmez.*

187) Ayawlı közge şöp tiygış, Qoriğan jerge iyt tiygış. *Esirgenen göze çöp değer (batar), Korunan yere it değer (saldırır). Esirgenen (sakınılan) göze çöp batar.*

188) Jaqsı as qalğanşa, Jaman qarın jarılsın. *İyi (lezzetli) aş kalana kadar, Kötü karın (mide) yarılsın. İyi nimet artmadan, kötü karın yırtılsın.*

189) Jazılatuğın keseldiñ, Täwibi aldınan şığadı. *İyileşecek olan hastanın, Tabibi önüne çıkar. İyi olacak hastanın hekim ayağına gelir.*

190) Soqırdıñ tilegeni eki közi. *Körün dilediği, iki göz. Körün istediği iki göz, biri ela biri boz.*

191) Heşten-keş jaqsı. *Hiçten (Hiç olmamasından), geç olması iyi(dir). Geç olsun da güç olmasın.*

Sonuç

Qaraqalpaq Folkorı (1978), IV. Tom, “QaraqalpaqXalıqNaqıl-Maqalları” adlı kaynak esas alınarak yapılan bu çalışma göstermiştir ki Karakalpak ve Türk halkları arasında ortak düşünüş (felsefe), anlayış, olaylara bakış, gözlem ve tecrübe birlikteliği veya benzerliği bulunmaktadır. Daha geniş ve dikkatli bir araştırma, bu tespiti daha yukarılara taşıyacaktır.

Temelde aynı veya benzer manayı bildiren atasözlerini birbirinden farklıymış gibi gösteren şey, atasözünü kuran kelimelerdeki fonetik, morfolojik ve leksik farklılıklardır.

Kaynaklar

Aksoy, Ömer Asım (1988), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılâp, İstanbul.

Aksu, Belgin Tezcan, AKALIN, Şükrü Halûk, TOPARLI, Recep (2022), Türk Atasözleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Akyalçın, Necmi (2012), Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz- Tanıklı Sözlük, Ankara.

Albayrak, Nurettin (2009), Türkiye Türkçesinde Atasözleri, Kapı Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (1991), Kutadgu Bilig-I Metin, TDK Yayınları, Ankara.

Atalay, Besim (1992), Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi, II. Cilt, TDK Yayınları, Ankara.

QaraqalpaqFolkorı (1978), IV. Tom, “Qaraqalpaq Xalıq Naqıl-Maqalları”, “Qaraqalpaqstan” Baspası, Nökis.

Yurtbaşı, Metin (2012), Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü, ex.cel.lencepublishing, İstanbul.

OSMANLI COĞRAFYASINDA SUFİ, ŞAİR YAZICIOĞLU MEHMED VE AHMED BİCAN KARDEŞLER, ESERLERİ, TESİRLERİ, MUHAMMEDİYE VE ENVARU'L AŞIKİN

DR. KEMAL YAVUZ ATAMAN
Sosyal Siyaset Doktoru Danışmanlık Ltd.
Türkiye

Özet

Devletler, fertler ve cemiyetlerden teşekkül etmektedir. Müslüman Devletler Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanından itibaren insanların ve cemiyetinin eğitime, irşadın ahammiyetini vermeye işlerdir. Sahabeler Peygamberimizin sohbetleriyle irşad edilen ilk müslümanlardır. Sohbet yoluyla eğitilen ilk nesil müslümanlar tevatür yoluyla ilmin öneminde inanmışlardır. Daha sonraki devirlerde alimler yetişmiş ve kıymetli eserler yazılmıştır. Yazılan kitaplar sohbet yoluyla cemiyete aksettirmiş, sohbet kültürü ile kitap kültürü bütünleşmiştir. Maveraünnehir, Türkistan, Harezm, Horasan, Kafkasya, Osmanlı, Hindistan coğrafyasında mutasavvıflar kitapları ve sohbetleriyle asırlarca halkı irşad etmişlerdir. Osmanlı Devleti kuruluşundan başlayarak ilmi ve irfanı çok önem vermiştir. Alimler ve mutasavvıflar yoluyla Osmanlı coğrafyasını ve manevi irşad ile tanzim, tezyin ve takviye edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin asırlarca yaşamasında irşad faaliyetleri çok tesirli olmuştur. On beşinci asrın ikinci yarısında Anadolu'da yaşayan Yazıcıoğlu Mehmet ve Ahmed Bican kardeşlerin yazdıkları iki eser yüzyıllarca halkın her kademesi tarafından istiyakla okunmuştur. Osmanlı topraklarında en çok okunan ilk beş kitaptan ikisini yazan Yazıcıoğlu olarak anılan iki kardeş, on beşinci asrın önemli Türk müellif ve mutasavvıflarındandır. Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin yazdığı Muhammediye manzum, Yazıcıoğlu Ahmed Bican Efendi'nin yazdığı Envaru'l Aşıkîn ise mensur eserlerdir. Her ikisi kitap Yazıcıoğlu Mehmed'in Meğâribu'z Zaman adlı Arapça eserinin Türkçe'ye çevrilmiş halidir. Eserlerde dini hususlar halkın anlayacağı dilde ifade edilmiştir. Kitaplar, Anadolu, Balkanlar, Kırım, Kafkasya coğrafyasında geniş halk kesimleri tarafından benimsenmiş, farklı şehirlerde birçok kere basılmıştır. Bu tebliğde Osmanlı coğrafyasında cemiyetin nizamı, halkın irşadı, devletin bekası açısından ehemmiyeti haiz eserlere ve müelliflere temas edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlılar, Yazıcıoğlu Mehmed, Yazıcıoğlu Ahmed, Muhammediye, Envaru'l Aşıkîn

Usmonli geografiyasida aka-uka so'fiy, shoir Yazicio'g'li Mehmed va Ahmad Bijan. Asarlari, Ta'sir doirasi. "Muhammadiya" va "Anvor ul-oshiqin" asarlari

Annotatsiya

Davlatlar shaxsiyatlar va jamiyatlardan tashkil topadi. Musulmon davlatlari Hz. Payg'ambarimiz (s.a.v.) zamonlaridan boshlab insonlar va jamiyatning ta'lim-tarbiyasiga, hidoyat topishiga katta ahamiyat berganlar. Payg'ambarimizning suhbatlaridan birinchi bo'lib hidoyat topgan musulmonlar sahobalardir. Musulmonlarning suhbat orqali ta'lim olgan birinchi avlodi tavotur, ya'ni og'zaki so'zlashma orqali ilm-fanga katta ahamiyat berganlar. Keyingi davrlardan olimlar yetishib chiqqan, qimmatli asarlar yaratilgan. Davrlar o'tishi bilan yozma asarlar, kitoblar jamiyatda suhbat orqali o'z aksini topdi, suhbat madaniyati va kitob madaniyati uzviy bog'landi. Movarounnahr, Turkiston, Xorazm, Xuroson, Kavkaz, Usmoniylar imperiyasi

va Hindistondagi soʻfiylar asrlar davomida oʻz kitoblari, suhbatlari bilan xalqqa yoʻl-yoʻriq koʻrsatib, hidoyatga boshlab kelganlar. Usmonlilar imperiyasi tashkil topgan zamonlardan boshlab ilm-fan va hikmatga katta ahamiyat berilgan. Usmonli geografiyasi ulamolar va soʻfiylar orqali diniy va maʼnaviy jihatdan muayyan tizim va tartibga solingan, bezatilgan va mustahkamlangan. Mazkur faoliyat Usmonlilar imperiyasining asrlar davomida saqlanib qolishiga samarali taʼsir koʻrsatdi. XV asrning ikkinchi yarmida Onadoluda yashagan aka-uka Yazijioʻgʻlu Mehmet va Ahmad Bijan tomonidan yozilgan ikki asar asrlar davomida xalqning barcha qatlamlari tomonidan katta ishtiyoq bilan oʻqildi. Bu asarlar Usmonlilar oʻlkasida omma tomonidan eng koʻp oʻqilgan beshta kitobdan ikkitasi boʻlib, uning mualliflari mashhur ijodkorlar va soʻfiylardan edilar. Bu ikki asardan biri “Muhammadiya” sheʼriy yoʻlda yozilgan boʻlib, Yazijioʻgʻlu Mehmed Afandi qalamiga mansubdir. “Anvor ul-oshiqin” esa Yazijioʻgʻlu Ahmad Bijan afandi tomonidan yozilgan boʻlib, nasriy asar hisoblanadi. Ikkala asar ham Yazijioʻgʻlu Mehmedning "Magʻorib uz-zamon" nomli arabcha asarining turkcha tarjimasidir. Asarlarda diniy masalalar omma tushunadigan tilda qalamga olingan. Kitoblar Anadolu, Bolqon, Qrim va Kavkazda jamiyatning katta qatlamlari tomonidan sevib oʻqilgan va turli oʻlkalarda koʻp marotaba nashr etilgan. Maqolada Usmonli geografiyasida jamiyat tartibi, xalqning hidoyati, davlatning saqlanib qolishi uchun muhim boʻlgan asarlar va mualliflar haqida soʻz boradi.

Kalit soʻzlar: Usmonlilar, Yazijioʻgʻlu Mehmed, Yazijioʻgʻlu Ahmad, “Muhammadiya”, “Anvor ul-oshiqin”

Sufi, Poet Yazıcıoğlu Mehmed and Ahmed Bican Brothers in the Ottoman Geography: Their Works, Influence, Muhammediye, and Envaruʼl Aşıkîn

Abstract

States are composed of individuals and communities. Since the time of the Prophet Muhammad [peace be upon him], Muslim states have placed great importance on the education and spiritual guidance of people and society. The Companions were the first Muslims to be spiritually guided through the Prophet’s teachings. This initial generation, educated through conversation and discourse, placed great importance on knowledge, leading to the emergence of scholars and the creation of significant works in later periods. These written works and books were disseminated to the community through gatherings, blending the culture of conversation with the culture of books. Across the regions of Maverannahr, Turkestan, Khwarezm, Khorasan, the Caucasus, the Ottoman Empire, and India, Sufi mystics guided the masses for centuries through their writings and discourses. From its foundation, the Ottoman Empire placed a high value on knowledge and wisdom. Through the efforts of scholars and Sufi mystics, the Ottoman lands were spiritually and religiously guided, organized, embellished, and fortified. These activities played a crucial role in the longevity of the Ottoman Empire. Two works written by the Yazıcıoğlu brothers, Mehmed and Ahmed Bican, who lived in Anatolia in the second half of the fifteenth century, were avidly read by people from all walks of life for centuries. These two brothers, known as Yazıcıoğlu, authored two of the five most widely read books by the general public in Ottoman territories, making them among the most significant Turkish authors and Sufi mystics of the fifteenth century. Yazıcıoğlu Mehmed Efendi’s Muhammediye is a poetic work, while Yazıcıoğlu Ahmed Bican Efendi’s Envaruʼl Aşıkîn is a prose work. Both are Turkish translations of Meğâribuʼz Zaman, originally written in Arabic by Yazıcıoğlu Mehmed. These works present religious matters in a language accessible to the common people. The books were embraced by large

segments of the population across Anatolia, the Balkans, Crimea, and the Caucasus, and were printed numerous times in different cities. This paper will discuss the significance of these works and their authors in the context of maintaining social order, guiding the public, and ensuring the survival of the state within the Ottoman geography.

Keywords: Ottomans, Yazıcıoğlu Mehmed, Yazıcıoğlu Ahmed, Muhammediye, Envaru'l Aşıkîn

Giriş

Türklerin müslüman olması, İslam ile şereflenmesi Türkistan'dan Anadolu'ya, Hindistan'a, Kafkasya'ya, Balkanlar'a, Orta Doğu'ya yayılmaları sadece nüfus ve insan hareketleri ile sınırlı kalmamıştır. Türkler, ilme, irfana, edebiyata, sanata, mimariye çok önem vermişlerdir. İnsanı vecemiyetizenginleştiren bu unsurların varlığı, devletleri kuvvetli kılmıştır. İlmi ve kültürel saikler İslam'a olan aidiyetin hayata hakim olmasını temin etmiş, insanların tekamülüne ve terakkisine sebep olmuştur. Şehirlerin imarı önemlidir. Ancak, insanın ve toplumun imarı daha önemlidir. Tasavvuf insanı imar eden, Allah (c.c.)'a yaklaştıran bir disiplin ve hayat tarzıdır. Sufi şairlerin insanların Yaratıcı'sı ile münasebetini sağlayacak, fitratın ve hilkatin hakikatlerini, dinin esaslarını, kulluk vazifelerini anlatan en etkin metodları kullanmışlardır. Edebiyat ve sanat insan ruhuna, hissiyatına hitap eden, tesir eden bir vasıta. Ahmed Yesevi'nin hikmetleri, Ali Şir Nevayi'nin beyitleri, Mevlana Celaleddin Rumi'nin Mesnevi'si bu kabildendir. Yine Yunus Emre'nin sözleri, Fuzuli'nin beyitleri İlahi aşkı en güzel, en iyi ve en kısa şekilde anlatan sözlerdir. Medeniyetler mukaddes kitaplardan ilham almıştır. İslam Medeniyeti Kuran-ı Kerim'e, Hadis-i Şeriflere dayanır. İslam'ın iki temel kaynağında yer alan bilgiler, emirler, ikazlar, kaideler, müjdelar, kıssalar, hadiseler çeşitli kitaplarda nazım ve nesir olarak yazılmış, kitap haline getirilmiştir. İslam'ın sohbet kültürü kitap kültürü ile telif edilmiştir. İnsanların idrak ve iz'ânına, aklına ve kalbine, fikriyatına ve hissiyatına edebi üslub ile dinin mesajları aktarılmıştır. Zaman zaman manzum eserler, beyitler ritmik olarak, musiki formunda mevlid gibi okunmuştur. Sufilerin yazdıkları halkın daha çok riayet ettiği şiirler ve eserler olmuştur. Osmanlı Devleti'nin müessisi sadece sultanlar, padişahlar değil, hakiki mürşid ve mutasavvıflardır. Onların şiirleri, yazıları, kitapları, eserleri ve hayatları topluma ve devlete ilham kaynağı olmuş, yön ve istikamet vermiş, numune olmuştur. Osmanlı Devleti bir tasavvuf devleti ve medeniyetidir. Mevlevi, Nakşi, Halveti, Kadiri, Kübrevi, Şazeli birçok tasavvuf ekolü münevverler, devlet ricali, alimler, askerler, halk tarafından benimsenmiştir. Osmanlıların her döneminde mutasavvıf şairlerin, müelliflerin varlığı ve tesiri görülmektedir. Onbeşinci asırda Gelibolu'da yaşayan sufi, mütefekkir ve şair Yazıcıoğlu Mehmed ve kardeşi Yazıcıoğlu Ahmed Bican Efendiler Osmanlı coğrafyasında asırlarca aşkla, şevkle okunan eğitici ve öğretici iki eser telif etmişlerdir. (Kara, M., 1999 -45-46). Her iki müellif çok iyi bir eğitim almışlar, devrin en önemli mutasavvıflarından Hacı Bayram-ı Veli'ye intisap etmişlerdir. Müslüman cemiyetlerde tesirli olan bazı kitap, şiir, kaside, naat gibi eserler müelliflerin, şairlerin rüya yolu aldıkları işaretlerdir. Mehmed Efendi Meâribü'z-Zamân li-gurûbi'l-eş fi'l-ayn ve'l-ıyân isimli eserini gördüğü bir rüya ile yazmaya başlamıştır [Coşan, M. E., 2011 -95]. Eserin Hz. Muhammed (s.a.v.) ile ilgili kısımlarını genişletmiş, manzum hale getirmiştir. Muhammediye eseri bu şekilde neşet etmiştir. Mehmet Efendi kardeşi Ahmet Bican Efendi'den Meğâribü'z Zaman'ı Türkçe'ye çevirmesini istemiştir. Ahmet Bican Efendi de eseri genişletmiş, Envaru'l Aşık'ın isimli eser ortaya çıkmıştır. Osmanlılar'da Türkçe, Arapça ve Farsça ile yazılan eserler ilim, fikir, sanat dünyasından yer aldığı bir hakikattir. Tasavvufi hayata yönelik,

dini hususlarda pratik malumatı ihtiva eden eserler geniş halk kitleleri tarafından alaka ile okunmuştur. Muhammediye ve Envarü'l Aşıkîn isimli eserler “yaygın eğitim” anlamında insanların alakasını cezbetmiştir. Eserlerin önemli bir hususiyeti cemiyetin her kademesinde okunuyor olmalarıdır. Sadece sade halk arasında değil, medreseler, mekteplerde, devlet katında benimsenmiştir. On beşinci asırda yaşayan heriki müellif şahsiyetleri ve eserleri bakımından Osmanlı topraklarında muhabbetle ve aşklatakip edilmişlerdir.

1-Yazıcıoğlu Mehmed Efendi ve Muhammediye:

Kaynaklarda Yazıcıoğlu Muhammed diye de geçmekte olan Yazıcıoğlu Mehmed Efendi Çanakkale iline bağlı Gelibolu’da doğmuştur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Sultan II. Murad ve kısmen Fatih devrinde yaşamıştır. Yazıcıoğlu Mehmed Efendi 855/1451’de Gelibolu’da vefat etmiştir. İlk tedrisatını babasından almıştır. Arapça’ya ve Farsça’ya kitap yazacak kadar vakıftır. Zamanın en mühim mutasavvıflarından Hacı Bayram-ı Veli’nin müridi olmuştur. Dini ilimleri tahsil ve manevi eğitimini ikmal ettikten sonra bir kayaya oyulmuş, iki hücreden oluşan çilehanesinde ilim ve irşad faaliyetlerine başlamıştır. Maverâünnehir, Anadolu, Arap ve Fars ülkelerini gezmiştir [Uzun, M. İ., 2013 -363].

Zamanla çevresinde dini ve tasavvufi müracaat noktası haline gelmiştir. Yaşadığı mahalde sevenleri Hz. Muhammed (s.a.v.) hakkında eser yazmasını talep etmişlerdir.

Muhammediye eserinde onlara şöyle seslenir:

İşittiniz nice türlü haberler / Husûsâ sîreler oldu müserrâ [by:38] (Şimdiye kadar Hz. Peygamber’in siyeri hakkında) çeşitli haberler duydunuz, husûsî olarak siyerler ortaya çıktı.

Düzülmüştür nice mevlîd kitâbı / Yazılmıştır nice evsâf-ı kübrâ [by:39]

Nice mevlid kitapları düzülmüş / (Onun) yüce vasıflarına dair nice kitaplar yazılmıştır.

Bilinmiştir denilmiştir okunmuş / Anılmıştır kamu kübrâ ve sugrâ [by:40]

Ona dair ne varsa bilinmiş, söylenmiş, okunmuştur / büyük, küçük her şey dile getirilmiştir.

Dediler nakl-i tefsîr olsa bize / Hadîs olsa kim oldur ilm-i ahrâ [by:41]

Dediler ki [o kitapta] tefsirlerden nakiller olsa bizim için / hadisler olsa ki hadis Kur’an’dan sonra gelen ilimdir. [Dönmez, H., 2020 -117-118].

Bir müddet sonra rüyasında Peygamberimizi (s.a.v.) Hazretlerini görmüş, böyle bir eseryazmasını istediğini anlamıştır [Uzun, M. İ., 2013-363]. Peygamber [s.a.v.) Hazretlerinin teşviki ve O’ndan gelen ilham ile eserin yazıldığını kendi beyitleriyle ortaya koymuştur:

Sana ol vermiş idi bu kitabı

Pes ilt O’nageri iş bu kitabı

O cümle kainatın afitabı

Çüm emretti bana düzdüm kitabı [Çelebioğlu, A., 1986: 18]

Gördüğü rüyadan almış olduğu ilhamı ifade eder:

Geri sırrımdan etti bana irşâd / Ki gönlün perdesini aç dilârâ [by:53]

Sonra sırrımdan beni irşâd etti / ki gönlünün perdesini aç [ey] gönül süsleyen.

Götür gönlün hicâbından nikabı / Cemâlin nûru cânında ara [by:54]

Gönlünden perdeyi, peçeyi kaldır / Hakk’ın Cemâl nurlarını [kendi] canın da ara.

İçir hikmet şarâbın ümmetime / Sözümü söyle halka âşikârâ [by:55]

Ümmetime hikmet şarabından içir / sözlerimi halka açık bir şekilde söyle. [...]

Ki düpdüz âlemin halkı işitti / Benüm evsâfımı berren ve bahrâ [by:59]
Benim vasıflarımı denizlerde ve karalardaki tüm âlemlerin halkları işitmiş tir.

Kemâlâtım yetiştir sen dahi pes / İşitsin ümmetim şehren fe-şehrâ [by:60]
Sen de benim kemallerimi ümmetime şehirlerden şehirlere ulaştır.

[Dönmez, H.2020 -119].

Bunlar üzerine Meğâribu'z Zaman isimli eserini kaleme alan Mehmed Efendi, kardeşi Ahmed Bican Efendi'ninteşviki ile eserini tamamlamıştır[Çalka, M.S.,2018 -34].Eserin içerisinde bulunan mersiyelelerden bazıları çok rağbet görmüş, Türk dini musikisinde önemli yer almış, Kербela şehitleri için sünni çevrelerde okunmuştur.Esere bir çok nazirler ve şerhler yazılmıştır[Uzun, M.İ.,2013 -363].

Yazıcıoğlu Mehmed Efendiğin konuları halkın anlayacağı sade bir dil ve basit bir uslub ile ifade etmiştir. Eser çok uzun yıllar çok geniş bir coğrafyada istekle, şevkle okunmuştur. Meğaribu'z ZamankitabıArapça yazılmıştır. Beş vakit namaza işaret etmek üzerekainatın yaratılışı, peygamberler, melekler, kıyamet ve makam-ı a'lâda Hakk'ın sözlerinin olduğu beş bölümden meydana gelmektedir. Mehmed Efendi'nin yazdığı bu kitaba insanlar çok rağbet etmişlerdir. Bunun üzerine Hz.Muhammed[s.a.v.) ile ilgili kısımları genişleterek, manzum hale getirerek, Türkçe olarak yazmıştır.Eserin hazırlanmasında Kuran-ı Kerim, İncil, Tevrat, Zebur, Hadis ve Raviler, Tefsir ve Hadis Alimleri, Ehl-i Keşif Mutasavvıflar, İsrailiyyat Ravileri, Edebi Kaynaklar olmak üzere 55 (elli beş) farklı kaynaktan faydalandığı tesbit edilmiştir[Çalka, M.S.,2018 -42].Türkiye'de eseri neşr edenAmil Çelebioğlu'na göre Muhammediye kitabı dörtbölümden oluşmaktadır. Birinci kısım yaratılış, ikinci kısım Hz. Peygamber [s.a.v.), üçüncü kısım kıyamet ve ahiret, dördüncü kısım "Hatimetü'l-kitab" ile "Medh-i Muhammed Mustafâ" ile ilgilidir[Çelebioğlu, A.,1996 -185-197].Muhammediye halka yönelik kitaplar arasında en çok istinsah edilen, baskısı yapılan, yazıldığı günden bu tarafa tesiri devam eden, bir çok dile tercüme edilen bir eserdir[Erşahin, S.,2020 -51].

2-Yazıcızade Ahmet Bican Efendive Envaru'l Aşıkîn:

Yazıcıoğlu Mehmed Efendinin kardeşi Ahmed Bican Efendi onbeşinci yüzyılda, ağabeyi ile aynı zamanlarda yaşayan büyük bir alim, sufi, mütercim, müelliftir. Kendi ifadesine göre Gelibolu'da doğmuştur. Envaru'l Aşıkîn isimli eserinde şunları söylemektedir: "Hak Teâlâ Hazretleri miskin Ahmed Bican'ı deniz kenarında, gaziler şehrinde Gelibolu'da yarattı." Dini ilimleri tahsil etmiş, Arapça ve Farsça'yı çok iyi derecede öğrenmiş, kendi ifadesiyle zamanın "mana sultanı" mutasavvıf, mürşid-i kamil Hacı Bayram-ı Veli'ye intisap etmiş, tarikate dahil olmuştur. Nefis eğitimlerinin yanında Gelibolu'ya hücum eden düşmanlara karşı gaza etmişlerdir. Sadece şeyh ve dervişlik yapmamış, topraklarını, vatanlarını korumak içinde ağabeyi ile birlikte cihad etmişlerdir.Vefat tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 870/ 1466 olduğutahmin edilmektedir. Ahmet Bican Efendi'nin Envaru'l Aşıkîn isimli meşhur eseri Muhammediye gibi Osmanlı Coğrafyasında yüzyıllarca halk tarafından okunmuştur. Bu kitap Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin Meğaribu'z Zaman isimli Arapça kitabının Ahmed Bican Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmesiyle yazılmıştır. Ahmed Bican, dünyanın vefası olmadığını, bir eser yazmasını, yadigar bırakmasını ağabeyine söyler. Meğaribu'z Zaman eserini yazan Mehmed Efendi kardeşi Ahmed Bican'ak kitabını Türkçe'ye tercüme etmesini ister [Çelebioğlu, A.,1989 -49-51]. Meğaribu'z Zaman'ın Hz. Muhammed (s.a.v.) Hazretleri ile olan kısmı genişletilmiş, manzum olarak Muhammediye, diğer kısmı ise nesir olarak Envaru'l Aşıkîn halini almıştır. Müslüman coğrafyanın ortak değerlerini taşıyan, karmaşık konuları sade bir şekilde sunan Envaru'l Aşıkîn halkın anlayacağı dilde yazılan, yaygın olarak okunan, tesiri yüksek bir eserdir [Uyar, M.,2020 -102].

Eser beş bölümden ibarettir. Tasavvufî hüviyeti vardır. Birinci bölümde mevcudat, varlıklar, ilahi hikmetler ve sırlar yer almaktadır. İkinci bölümde peygamberler, mucizeler, hadiseler, vahiy ve sırlar yer bulunmaktadır. Bu bölümde Hz. Muhammed(s.a.v.) Hazretlerine çok geniş yer ayrılmıştır. Üçüncü bölümde büyük melekler, ruhlar aleminin hakkında bilgiler vardır. Dördüncü bölümde itikadi, ameli hükümler, İslam'ın şartları, dua, zikir, cihad zikir, tesbi, tövbe, istiğfar, sadak gibi konular anlatılmıştır. Beşinci bölümde ise cennet ve cehennem hakkında bilgiler verilmektedir. Son bölümde müellif ağabeyi Mehmed Efendi'nin Muhammediye kitabı ve bu eserin önemine işaret ederek münacaatla kitabına son vermektedir. Eser geniş ve zengin kaynaklardan faydalanılarak yazılmış, didaktik bir özelliğe sahiptir. Eser Türk dünyasında İslam dini ve kültürü hakkında başlıca kaynaklardan olup, edebi olmaktan ziyade eğitici ve öğretici özelliklere sahiptir. Eserin yüzlerce yazma nüshası mevcuttur. Batı dillerine en erken tercüme edilen kitaplardan birisidir [Uzun, M.İ., 1995 -258-260].

Sonuç:

Mehmed ve Ahmed Bican kardeşlerin ilmi salâhiyetleri ve tasavvufî tecrübeleri eserlerine aksetmiştir. Türk halkı Muhammediye ve Envaru'l Aşıkîn kitaplarını büyük bir aşk, şevk ve heyecanla okuduğu bilinebilir. Okuma yolu ile asırların müktesabatı, fikriyatı, hissiyatı kısa bir zamana dahil olabilir [Coşan, M.E., 2013 -27]. Bu eserler yaklaşık altı asır insanlar tarafından okunmuştur. Her Türk ailesinin kitaplığında bu eserleri bulmak mümkün olmuştur. Okuma ve dinleme Anadolu'da eski bir ananedir. Kıraat / okuma, şifahi kültür ile kitabi kültür birleşmiştir. Kitaplarda evlerin yanında, köy odalarında ve kıraathanelerde okunmuştur [Öztürk, 2007: 401-402]. Osmanlı tarihine bakıldığında feridun eğitimi, cemiyetin istikrarı ve istikameti, devletin devamlılığı ve bekası bakımından sufi alim, şair ve mütefekkirlerin eserleri, nasihatleri, tavsiye ve telkinleri ilim üssir oldukları söylenebilir.

Kaynakça:

- Coşan, Mahmud Esad., 2011. Abide Şahsiyetler, Server Yayınları, İstanbul.
- Coşan, Mahmud Esad., 2013. Dilimiz, Kültürümüz, 5. Baskı, Server Yayınları, İstanbul.
- Çelebioğlu, Âmil., 1989. Ahmet Bican, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.2., 49-51.
- Çelebioğlu, Âmil., 1996. Muhammediye, I, 1001 Temel Eser, Tercüman Yayınları İstanbul
- Çalka, Mehmet Sait., 2018. Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammediye'sinde Dinî ve Edebî Kaynaklar, Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, C V, sayı: 12, 33-43.
- Dönmez, Hanife. 2020. İslam Metafizik Düşüncesini Halka Ulaştıran Bir Metin Olarak Muhammediye, Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri, cilt: II, s. 115-129.
- Erşahin, Seyfettin., 2020. Bayramilerin Hz. Muhammed [AS] Anlayışı: Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammediye Örneği, Hacı Bayram-ı Velî V. 51-89.
- Kara, Mustafa., 1999. XIV. ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar, İslâmî Araştırmalar, C. XII, S. 2, 130-148.
- Öztürk, Z., 2007. Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi(9), 401-446.
- Uyar, Mehmet., 2020. Halka Dönük Tasavvufun İki Büyük Eseri Muhammediye ve Envârü'l-Âşıkî'de Hakikat-i Muhammediye Yorumu, Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -II-, C. II, 99-114.
- Uzun, Mustafa İsmet., 2013, Muhammediyye, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 43, 363.
- Uzun, Mustafa İsmet., 1995. Envaru'l Aşıkîn, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 11., 258-260.

THE CONCEPT OF ENVIRONMENTAL PERCEPTION IN THE POETRY OF UZBEK POET RAUF PARFI

BEDIRHAN ÜNLÜ

Dr., Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature

Introduction

The enduring relationship between humans and the environment has been reflected in literary texts for centuries. Ecocriticism scrutinizes not only the environmental aspects but also the value judgments and concepts of self embedded within the text belonging to the artist [Oppermann S., 2012. -25]. A poet or writer creates their work under the influence of the profound effects that nature has on their personality. Consequently, each artist's approach to the environment becomes individualized. This study examines the unique environmental perception reflected in the works of Rauf Parfi, a significant figure in contemporary Uzbek poetry.

Environmental Perception in Rauf Parfi's Poetry

An examination of Rauf Parfi's poetics reveals that he closely aligns with a symbolist approach to poetry. The ambiguity, enigmatic lines, and the style of expression through symbols and metaphors observed in Parfi's poetry are among the prominent characteristics of the poet's artistic and aesthetic mindset [Fayzullayeva A., 2010. -174]. Regarding symbolic elements, Parfi frequently incorporates aspects of nature into his poetry, particularly elements like stars, the moon, the sun, the wind, snow, and rain. "For him, everything in nature serves as a means to express emotions" [Koraş H., 2009. -62]. In Parfi's poetry, nature emerges with traces of both traditional and contemporary environmental perspectives.

Parfi's perspective on the environment, especially in terms of similes, is dominant in his poetry. The poet, by stating that "Yér şäri, muqäddäs bir kitäb." [Koraş H., 2009. -318], expresses his respect for the world he inhabits. He reiterates this metaphor in another poem, describing "Dünyâ, oqılmägän bir kitäb." [Koraş H., 2009. -376]. To the poet, the world is akin to a revered text that deserves respect. However, Parfi's poetry also contains a contrary attitude towards the world. In his address to his mother, "Tubänlikdä yäsumän cäri," [Koraş H., 2009. -339], he expresses a negative stance towards the environment he inhabits. In this world, where the wicked prevail, "Zäminlärning nidäsi bekär." [Koraş H., 2009. -343]. The environment, subjected to human oppression, cries out in desperation. In his poem "Thäkurning Äxirgi Şe'ri" Parfi subtly criticizes the degradation of key environmental elements—air and soil—by humanity, with the lines, "Hävâni qizgân mäng, âzâd hävâni, /Tuprâqni bulgätmäng, äybdir, yetär!" [Koraş H., 2009. -602].

Addressing nature as "Â, ânä täbiät, mä'yus ânäcân," [Koraş H., 2009. -441], Parfi acknowledges the oppression of nature by humans. The negative imagery in his poetry, although rooted in nature, is largely human-induced. In this context, the lines "Şâirni küylätgän täbiät emäs, /Şâirni küylätgän häzrätî insân." [Koraş H., 2009. -442] directly attribute the source of negativity to humanity. In these lines from the poem "Şâir" Parfi links the primary elements of his poetics—metaphors—to humans. According to the poet, the environment is not culpable for negative influences; the real source lies in anthropocentric thought and

action. This notion aligns with the modern ecocritical perspective, which seeks to dismantle human dominance over nature. For many years, humans have been "caught in the belief that everything exists for their benefit" [Yılmaz Z. G., 2012. -130], thereby subjugating nature. Consequently, respect for the right to life and the existence of non-human beings has been marginalized. Parfi, too, challenges this traditional perspective in his poetry.

The traditional view of nature also manifests in the attitudes toward other living beings within the environment. In a nature dominated by a traditional, humanist perspective, animals are perceived as being at the service of humans. The lack of respect for the inherent right to life of animals is another issue addressed by Parfi. His four-line poem "Ärävä Tärtäyätgän Ätgä" is structured as a dialogue between a human and a horse: "-Uf, bunça uf tärtäsän bundäy, /Yémişing säz, hänsirämä, bäs!/-Özim şundäy, ädätim şundäy,/Mén şunägä älämäm näfäs." [Koraş H., 2009. -449]. Here, the horse's natural neighing and its most fundamental right to eat grass are not respected by the human. Despite economic hardships, the horse's consumption of grass is not met with approval by its owner. The horse, prioritizing its own existence, responds meaningfully to the human. Thus, it is conveyed that respect should be shown to the horse's existence, even if the human has seemingly justified reasons. In his relatively long poem "Muhäbbät" the poet again seeks solace in nature, saying, "Täbiät, mädäd bér, yétmäs öz küçim." [Koraş H., 2009. -490]. The poet, who believes he cannot alter the selfish perspective of humans, directs his cry towards the environment in which he lives. In another poem, the line "Tänggäçä suhbät qurdim dărăxtlär bilän," [Koraş H., 2009. -566] also demonstrates his close connection with nature. Thus, the traditional view of human superiority gives way to an understanding of human equality with nature. However, Parfi does not entirely abandon the traditional perspective. In the poem "Şämällär" where symbolic elements dominate, the grief over the cutting of trees is expressed through metaphors that reflect a human-centered perspective: "Kesilgän dărăxtlär, töngäk/kesilçüvi başlärgä" [Koraş H., 2009. -395]. The poet laments the cutting of trees, as they are reduced to stumps and used as tools for beheading. Although the poet intends to highlight the brutality against humans, the destruction of trees is overlooked. The loss of the trees becomes secondary to the message being conveyed. The respectful attitude towards the horse and nature seen in earlier poems is not evident in these lines. Similarly, in his ironic poems "Mämätning Quturgän İti Uçun Märsiyä" and "Häqberdining Băytäli Uçun Märsiyä" the deaths of the dog and horse are treated with a mocking tone. This derogatory perspective stems from the symbolic messages Parfi wishes to convey through nature. In one of his later poems, where he previously condemned the pollution of air and soil in "Thäkurning Äxirgi Şe'ri" the poet continues the traditional metaphor of earth as woman by stating, "Änämdir tupraq," [Koraş H., 2009. -602]. In the traditional view, where cultivating the land is seen as a male trait, the soil is likened to a woman. Although Parfi respects the soil by likening it to his mother, he fundamentally adheres to the traditional metaphor of earth as woman, subconsciously perpetuating male dominance over the environment.

Conclusion

Rauf Parfi, a prominent figure in contemporary Uzbek literature, predominantly conveys his intended messages through symbolism in his poetry. The artist frequently utilizes elements of the environment as symbols. In Parfi's view, nature serves both as a place deserving of respect and as a medium through which he can reach his audience. He is acutely aware that nature has been marginalized by human actions. Nonetheless, by continuing to adopt

a human-centered traditional perspective, Parfi sometimes relegates the environment to a secondary role in his poetry. Yet, considering the circumstances of his time, Parfi's approach to the environment remains significant. The challenging years he endured prevented him from fully embracing a modern ecological perspective. Despite these adversities, Parfi's approach of equating humans with nature presents valuable insights, especially in the context of today's environmental crises and their consequences.

References

Fayzullayeva, Abide (2010). "Özbek Şairi Rauf Parfi Öztürk'ün Şiir Dünyası." Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, X/2, s. 173-184.

Koraş, Hikmet (2009). Özbek Şairi Rauf Parfi. Konya: Kömen Yayınları.

Oppermann, Serpil (2012). "Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat Çalışmalarının Dünü ve Bugünü." Ekoeleştiri Çevre ve Edebiyat. (Ed. Serpil Oppermann). Ankara: Phoenix Yayınları.

Yılmaz, Zümre Gizem (2012). "Yaşar Kemal ve Orman Yangınları." Ekoeleştiri Çevre ve Edebiyat. (Ed. Serpil Oppermann). Ankara: Phoenix Yayınları.

ЭОЖ 811.512.122

ТҮРКІ - МОНҒОЛ ТІЛДЕРІНЕН ЕНГЕН ТЕРМИНДЕР ҚАБАТЫ

КАРИБАЕВА А.У.

*РАМның корр.мүшесі Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық
Тараз инновациялық институты, Қазақстан*

Түркі - монғол тілдерінің қарым - қатынасын үлкен екі дәуірге бөліп қарауға болады. Оның бірі - көне дәуір де, ал екіншісі XII ғасырдан кейінгі, яғни Шыңғысхан бастаған монғол шапқыншыларының Қазақстан мен Орта Азия жерін және оны мекендеген түркі тілдес ру - тайпаларды жаулап алып үстемдік жасаған дәуірі.

Монғол шапқыншылығынан елдің мәдени, рухани жағдайы төмендеді. Орта Азия мен Қазақ даласының бүкіл әлемге әйгілі болған мәдени орталықтары Отырар, Сауран, Сығанақ, Баласағұн және т.б. қалалары аяусыз талқандалды. Осының барлығы туысқан түркі тайпаларының біртұтас халық болып қалыптасуына кесірін тигізді [1.85].

Ал монғол шапқыншыларының бұл өңірді басып алып, ұзақ замандар үстемдік етуі, ондағы түркі және иран тілдес тайпалардың өз ара араласуына, не жіктелуіне ғана емес, сонымен бірге ұлттық тұрпатын өзгертіп, монғолдастыруға және этностық мәдениет пен тілдердің өзара жақындаса түсуіне, ұқсас белгілерінің пайда болуына, өз ықпалын тигізгендігі сөзсіз.

XV ғасырда Көк Орда, Шайбанихан ұлысы және Моғолстан тәрізді өлкелердің көбі үлкен саяси бірлестіктің құрамына енген болатын. Монғол тілдері мен түркі тілдерінің сол дәуірдегі өзара қарым-қатынасы екі жаққа бірдей ықпал жасады. Сондықтан да бұл тілдердің лексикалық қорында кездесетін көптеген ауыс - түйіс ортақ дүниені заңды түрдегі субстрат, суперстрат құбылыс, - деп қараған жөн. Субстрат – ол белгілі бір жердегі, ертеде болған тілдерден қалған, лингвогеографиялық көне элементтер. Оның негізінде этникалық араласу және кірме сөздердің тілдік ассимиляциясы жатады. Бұл қостілділік кезеңінен кейін пайда болады [2.214].

Субстрат теориясы XIX ғ. басында пайда болған, ал оның негізі түркі –монғол тілдерінің лексикалық қабатының ортақтығы дәуірінде қалыптасқан деп ойлаймыз. Бұл мәселе осы күнге дейін не түркологтар, не монғолистер тарапынан арнайы зерттелген емес. Ал, қазақ тіліне келетін болсақ оның монғол (халха, ойрат, бурят т.б.) тілдерімен Шыңғысхан дәуірінен кейін (XVII-XVIII ғ.ғ.) де ойраттар, қалмақтар мен жоңғар басқыншыларын қазақ жеріне салған ылаңына байланысты қарым-қатынаста болғанын біз тарихтан жақсы білеміз.

Бұл ғылымда айқындалып зерттелмеген, өмір сүрген дәуірі де нақты емес өте көне дәуір. Бұл атауды қолданушылар, біздің эрамыздан бұрынғы көне заманда түркі тұқымдары монғол, тұңғыс-маньчжур халықтарымен бірлікте болған. Бұлардың тілдері де өзара туыстас, төркіндес тілдер деп есептейді. Ал түркі халықтарының ертедегі Отаны Алтай өңірі болған.

Кейбір ғалымдар «Түркілер Отаны – өр Алтай» - деп көрсетеді «Алаш» тарихи зерттеу орталығының зерттеулерінде [3.231].

Бұл мезгілді Алтай дәуірі, ал Алтай дәуіріндегі тілді шартты түрде «Алтай тілі» деп түсінеміз.

Мұны біз түрколог – ғалым, Н.А.Баскаков жасаған «Түркі» тілдерінің жалпы сызбасынан айқын аңғарамыз. Мұнда түркі тілдес халықтардың тарихи отаны Саян-Алтай өңірі екендігі дәлірек көрсетілген [3.15]. Алтай дәуірінде аталған халықтар және олардың тілдері бір-бірінен жекеленбей бірлікпен өмір сүрген, - деп есептеледі. Қазіргі тұрғыдан алғанда, Алтай ТМД мен Монғол халық республикасы және Қытай жеріндегі Азияның ірі таулар жотасы.

Ол – солтүстік батыстан Оңтүстік Шығысқа қарай, Батыс Сібірден Гоби жазығына дейінгі әр - түрлі бағытта созылып жатқан қыраттар мен жоталар, түркі тілдес халықтардың жасаған мекені мен жері болып табылады.

Солай етіп, түркі-монғол халықтарының тарихи дамуы осылай басталған болса, түркі тілдері қайдан келіп шықты және оның терминологиясының бастау көздері қалай пайда болды? - деген пікір туады. Ал түркі тілдері монғол тілдерімен туыстас деп есептеледі. Дегенмен, кейбір лингвистердің пікірінше, олардың арасындағы генетикалық байланыс әлі де шешілмеген еді. Мәселен, түркі-монғол тілдерін зерттеуші көрнекті алтаистер Г.Рамстедт пен М.Рясяненнің пікірінше, корей тілі де алтай тіліне жатады. Сонымен бірге, орал - алтай тілдері жапон тілімен байланысты, - деген де болжамдар бар [4.147].

Б.з.б I мыңжылдықта сыртқы Монғолияда, солтүстік Маньчжурияда түркі–монғол, түркі тілдес тайпалар қоныстанған орта болды. Мұнда ішкі Монғолияда, Байкалда, Ордастан Алтай, Тарбағатай, Жетісуға дейінгі жерлерді мекендеген ғұн тайпалары түркі тілінде сөйлеушілер болған. Ал, бұлар бұрынғы сақ тайпаларының ұрпақтарымен көрші тұрған. Осы аталған Ғұндар мекендеген үш бөліктегі жерлерде түпкілікті және монғол тілі тобына жататын тайпалар одағы араласып тұрған.

Көптеген тілшілер түркі және монғол тілдерін, тұңғыс-маньчжур тілдерімен байланыстырумен бірге, бұл тілдер алтай тілдері топтарына қатысты, - деп есептейді. Түркі тілдерінің даму кезеңдері Орал - Алтай тілдері, Түркі-монғол, тұңғыс-маньчжур тілдері арасындағы ортақ элементтер жайлы пікір айтқан Г.И.Рамстедт, Е.Д.Поливанов, В.Л.Котвичтің пікірлеріне сүйенсек, Алтай тілдеріне генетикалық байланысы бар тілдер: түркі, монғол, тұңғыс - маньчжур, корей, жапон тілдері кіреді.

XIX ғасырда алтай тілдеріне орал тілдерін де жатқызған. Алтай тілдері Г.Рамстедт, Н.Поппе, В.Котвич т.б. еңбектерінде дыбыстық құрамы ортақ лексика, сөздердің фонетикалық және морфологиялық құрамы сингармонизм, агглютинация негізінде жасалған [5.13].

Қазан төңкерісінен бұрынғы йақұт (саха) тілінің сөздік қорының 1/5 бөлігін монғол тілінен енген кірме сөздер құрайтынын айтуға болады. Демек, йақұттар немесе олардың ата-бабалары бір кезде монғол тілді халықтармен тығыз мәдени қатынаста болған. Заманауи йақұтша матбуғат тілінде болса, орыс тілінен енген сөздер 42 пайызды құрайды екен. Бұл көрсеткіш Қазан төңкерісінен кейін йақұт халқының қай мәдениеттің ықпалына ұшырағанын көрсетеді.

Қазақ тілі лексикасының құрамында монғол тілі элементтерін кездестіреміз. Бұлардың араб, парсы тілдерінен енген сөздерден едәуір өзгешелігі бар. Ол ерекшелік – сөздердің түркі тілдеріне ену жолына байланысты. Қазақ рулары ежелден монғол тайпаларымен қоян - қолтық аралас-құралас өмір кешкен, іргелес отырған. Осыған қарағанда, монғол сөздері қазақ тіліне тек Шыңғысхан шапқыншылығымен ғана байланысты емес, одан әлдеқайда бұрынырақ енгенге ұқсайды.

Ал олардың батысқа өтуі ерте басталады. Бұлар Еділ мен Дунай бұлғарларының тілдерін көрсетеді. Қазіргі уақытта бұлғарлардың, чуваштардың тілінің негізгі бөлігі Еділ бойындағы татарларда, гагауыздарда, құмықтарда т.б. түркі тілді тайпаларда сақталған. Монғол тілінің әсерін түркі тілдері лексикасының барлық саласынан, кездестіруге болады. Мәселен, Қазақстан мен Орта Азия топырағындағы көптеген жер - су атауларын, кісі аттарын, ру - тайпалардың аттарын да, тұрмыс салтқа, әдет-ғұрыпқа, әскери басқару, заң, ұлттық дәстүрге т.б қатысты ұғымдар мен соған байланысты сөздерді кездестіруге болады.

Мәселен, монғолдарда найман (майман), Ойрат, монғол рулары бар екендігін профессор Н.А.Баскаков өзінің түркі тілдерінің зерттеуіне арналған еңбегінде дәлелдейді [6.18].

Бұл зерттеулер Орта Азия мен Қазақстан түркі халықтарын ғана емес, жалпы түркі тілдес ру-тайпалармен байланыста болғанын дәлелдейді. Бұған қазіргі өзбек тілі мысал бола алады. Ол өзінің тарихи даму жолында өте шиеленіскен кезеңдерді басынан кешірген. Дешті Қыпшақ төңірегі мен Еділ бойына қоныс аударған монғолдар аз болған жоқ. Олар жергілікті түркі тілдес халықтармен сіңісіп кетті. Алтын Орданың орталық аймағы – Еділ бойы қазіргі Саратовтан Астраханға дейін (астанасы – Береке сарайы) өзінде монғолдар Польша, Венгрия, Чехияны және басқа елдерді құлазытты.

Батыйдың тау суындай екпінді жорығы барысында монғолдар кең байтақ жерге ие болды. Батый иеліктерінің құрамына оңтүстік - шығыста Солтүстік Хорезм мен Сырдарияның төмен жағындағы жерлер енді. Сібір мен Орта Азияны мекен еткен ежелгі түркілер өздерін айнала қоршаған өзге халықтармен де, басқа алыс - жақын жұрттармен де, сауда-саттық және экономикалық - саяси байланыста болғаны тарихтан мәлім. Түркі тілдері Сібірдің оңтүстік батысындағы Лена өзені алқабынан жерорта теңізінің шығыс жағалауы аралығын қамтиды. Олар солтүстікте орал тілдерімен қарым - қатынасқа түседі [7.22]. Түркологтардың басым көпшілігі өз классификациясында түркі тілдерін ғана қамтыды. Кейбіреулері ғылыми негізде жасалмағанымен тұрмай, түркі тілдерінің өзі де толық аталмай қалды.

Сондықтан, Б.Я.Владимирцев өз классификациясында түркі тілдерінің генетикалық жақтан байланысына аса назар аударып, оларды жалпы топтарға бөледі [8.125]. Мұны схема арқылы дәлелдеуге болады.

Алтай тілі (празык) жалпы монғол - түркі тілдерінде: жалпы монғол, жалпы түрік, жалпы тұңғыс болып бөлінеді. Түркі тілдерінің тарихы мен этнографиясын XIX ғасырда

зерттеген орыс ғалымы Н.А.Аристов түркі тілдерінде сөйлейтін халықтардың алтай, монғол тілдерінің әсерінен, қазақ далаларына өткенде, бәрі бір - бірімен араласып, тығыз қарым - қатынаста болған, - деп есептейді [9.15].

Демек, генетикалық байланыс монғолдар мен түркі халықтары арасында ерте уақыттан бері болған. Түркі - монғол тілдерінің байланысы қайдан келіп шықты, - деген пікірге сүйенсек, біз ең алдымен түркі-монғолдардың татар - монғол болып бөлінуінен, дерек көздерін табамыз.

Жалпы түркілік кезеңдегі кірме сөздердің ара - жігі араласып, кейбірінің кірмелік мәні көмескіленгені соншалық, ол түркі тілдерінен монғол тіліне енді ме, байқау қиын. Сонымен бірге, түркі сөздері этимологиялық жақтан зерттеуді талап етеді. Өйткені кейбір сөздер монғол тілдерінде де түркі тілдеріндегідей мағынада қолданылады.

Демек, XIII ғасырда монғолдар Орта Азия мен Қазақстанды жаулап алғанда екі халық арасындағы өзара қарым – қатынастар - тілде белгілі бір дәрежеде өз ізін қалдырғаны анық. Әрине, екі дәуірдің арасында белгілі байланыс, жалғастық болуы мүмкін, бірақ екеуіндегі нәтиже екі басқа: біріншісі генеалогиялық туыстық мәселесіне қатысты да, екіншісі тіларалық лексикалық ауыс - түйіске барып тіреледі. Оның біріншісі алтай теориясының міндеттері де, екіншісі түркі тарихи лексикологиясының зерттеу объектісі болып саналады. Бұл дәуірде түркі - монғол тілдерінің шығу тегі базистік лексиканың түбір тұлғалары мен сөз жасау модельдерінің туыстығы, ортақтығы немесе сәйкестігі сөз болса, екінші дәуірде бұл тілдердің жоғарыдағы тарихи жағдайларға байланысты ықпал -әсерін өзара лексикалық ауыс-түйісті қарастырған болады. Мәселен, қаңлы, қыпшақ, дулат, алшын, арғын, найман, керей, қырғыз, якут, төле, түрк - тукю, қарлұқ т.б. рулардың түркі халықтарының қалыптасуына ұйытқы болғандығын көрсетеді.

Орыс ғалымы, Н.А.Аристовтың бұл пікірінің жаны бар [9.147]. Себебі қазіргі түркі тілдес халықтардың ішінде осы аталған ру – тайпалардың тілдері, әдет - ғұрпы, салт - дәстүрлері бір –біріне өте жақын. Яғни, оларды қазақ, қарақалпақ, өзбек деп ажыратудың өзі қиын.

Қазақ тілінің монғол тілдерімен қарым - қатынасы екі түрлі жағдайда қарастырылады. Бірінші, қазақ тіліндегі монғол тілдерінен тікелей ауысып кірген сөздер жайында. Бұған ең алдымен, екі халықтың ғасырлар бойы көршілес тұрып, бір - бірімен тікелей қарым - қатынас жасауы себеп болған. Ол тіл білімінде туыстас тілдерді классификациялау барысында, типологиялық классификацияға жатқызады.

Монғол тілдерінен енген кірме сөздер, түркі тілдерінің ішінде қазақ тілінде кездестіреміз. Мәселен, мерген, қалқан, арғымақ, алмас, байрақ т.б. Олардың ішінде белсенді түрде қолданылатындары да, аз түрде жұмсалатындары да кездеседі. Енді біреулері белгілі аймақтық қолданыста ғана қалуы да, семантикалық өзгеріске түсуі де мүмкін. Мысалы, дөнежін, қанжыға, олжа, мерген т.б.

Сөз алмасу процесі, жалпы түркілік дәуірдегі, олардың халық болып қалыптасу дәуірінде, жеке ұлт болып қалыптасқаннан кейін де жүріп отырған. В.И.Рясяниннің жеке түркі тілдері бойынша алған сөздерінің біразы қазақтың жалпы халықтық тілінде де бар [4.147]. Түркі тілдері ішінде «мерген» сөзі парсы тілінен енген кірме сөз есебінде қолданылады. Мысалы, қарақалпақ тілінде: Байсында сексен мергеннің оқ жайының бәрін сындырып, мергенлерді тындырды [10.147]. Қазақ тілінде: Екіншіден, мергендік керек, оған қоса көздеген затқа дәл тигізу үшін қол күші керек. Аталған тілдердің ауыз екі тілінде «мерген» сөзі «мәргән» тұлғасында кездеседі. Сондай – ақ, «мерген»

сөзі монғол тілінде де бар [11.147]. Бұл сөз «шебер», «дәл атқыш» деген мағынаны білдіреді. Ал, түркі тілдерінде «сары жайдан оқ атыушы чемпион» дегенді білдірсе, ол монғол тілінде «мерген буудагч» деген терминологиялық тіркес құрамында кездеседі [12.147]. Бұл термин қазақ әдеби тілінде «мерген» түрінде (искусный стрелок) деген ұғымды білдірсе, ал, «атқыш мерген» деген терминологиялық тіркесте (меткий стрелок) деген мәнге ие. Көне түркі сөздігінде бұл термин «мэргэн» түрінде монғол және бурят тілдеріне ұқсас тұлғада қолданылады. Сондықтан, бұл сөзді монғол тілінің, не түркі тілінің сөзі деп қараудан гөрі түркі-монғол тілдеріне ортақ сөз, - деп алған дұрысырақ келетін сияқты. Терминдердің лексикалық қабатының қалыптасуына монғол тілдерінен енген сөздердің де ықпалы бар.

«Мерген» сөзі Г.Д.Санжеев сөздігінде мэргэн - меткий, мэргэн -буудагч–меткий стрелок, мэргэн буудах – метко стрелять, - деп көрсетілген [13.306].

Бірақ қарастырып отырған түркі тілдерінің ішінде, бұл сөз терминологиялық тіркес түрінде кездескенімен, мағынасы өзге түркі тілдерімен ұқсас келеді. Бірнеше сөзді салыстырып отырсақ, дыбыстық өзгешелігі болмаса, білдіретін мағынасы бірдей, жалпы халықтық сипатқа ие бола бермейді. Мәселен: Өзбек тілінде: «мохир мерган»; Татар тілінде: «мадир мэргэн»; Башқұрт тілінде: «мэргэн уқсы»; Түрікпен тілінде: «мерген атыжы»; Якут тілінде: «бэргэн ытааччы» т.б. терминологиялық тіркестер түрінде қолданылады. Мысалы: Мергеннің оқ жайын алып бериң қолынан. Сонымен бірге, қарақалпақ тілінде оның «атқыш» деп аталатын басқа варианты да бар. Мысалы: Хорезм оазисінде жасаушы сақ тайпасы дүние жүзіндегі ұқыпты атқыш мергендердің бірі. Бұл келтірілген екі сөз «атқыш пен мерген» тіркесе келіп, аталған мағынаны білдіреді. Өзге түркі тілдеріне қарағанда, бұл сөз қазақ тілінде өте көп қолданылады. Ал қарақалпақ тілінде поэтикалық тілде көбірек қолданылып, ол «атқыш» терминіне қарағанда образдылықты пайда етеді. Алпамыстан көріп қалған, мергеншилик хөнерим бар еди. Монғол тілінде «мэргэн буудагч» тіркесінің келетінін біз монғолша-қазақша сөздіктен байқаймыз. Мысалы, Мергенге сапар жақпады, Сыйпалап көзін таппады [14.104]. Түркі тілдеріндегі «мерген» сөзі термин ретінде танылып, оның қолданылуын мынадай мысалдардан айқындауға болады. Мысалы: Қырық мерген атқан сарыжай қарақалпақ тілінде кездессе, ал қазақ тілінде де «мерген» сөзінің осы тұлғасы қолданылады. Мысалы, Ол кезеңді аңлыған тоқсан үйлі мерген бар. Дәрбент жолдың аузында қарап тұрса көп мерген [15.75].

Түркі тілдерінде «мерген» сөзі мынадай варианттарда кездеседі. Мәселен, қазақ, қарақалпақ, өзбек, қырғыз, түрік тілдерінде – мерген; башқұрт, ұйғыр тілдерінде – мэргэн; өзбек тілінде – мергэн; якут тілінде-бэргэн т.б. [16.12]. тәрізді сөздер түркі-монғол тілдерінің көбіне ортақ болып келеді. Кейбір ғалымдардың пікірінен, түркі тілдерінің сөздік құрамында, көне дәуірде енген кірме сөздер бар екенін білеміз. Мұны қазақ тілінің деректері де растайды. Өйткені, қазақ халқының ақыны, лингвист - ғалым О.Сүлейменовтың еңбегінде: монгольская опасность объединила на поле калки кыпчаков, русских и вассалов, ковуев, берендеев, черных клобуков... Пестрый образ народа южно - русских степей Калка стала последним щитом Руси [17.165], - деген қатарларды кездестіреміз. Түркі тілдерінде «қалқа» деген де сөз бар. Мәселен: Қарақалпақ тілінде: қалқан; Қазақ тілінде: қалқан; Өзбек тілінде: «қолқан» (щит) мәнінде; Монғол тілінде «халх» (щит) мәнінде кездеседі.

Бұл деректерден біз «қалқа» сөзі ертеректе «халық» мәнінде кейінірек «қалқан», «щит» мәнінде қолданылған, - деген тұжырымға келдік. Өйткені, көне түркі тілдеріндегі «қалқан» сөзі ежелгі түркі сөздіктерінде «galgan» тұлғасында кездеседі.

«Қалқан» термині (қорғаныш, пана) мағыналарында қарақалпақ, қырғыз және қазақ тілдерінде де қолданылады. Мысалы: Жартас қалқан болды, ағашлар балдақ, алға жылжи берди жаралы шайыр [18.156] бұл мысалдағы қарақалпақ тіліндегі «қалқан» сөзі метафора қызметінде қолданылған. Мысалы: Көзлери бар урадай, Құлақлари қалқандай [18.121].

Ойымызды қорыта айтқанда, түркі-монғол тілдерінің тілдік байланысы жөніндегі Г.И.Рамстедтің фонетика-грамматикалық сипаттағы зерттеулеріне сүйенсек, түркі тілдері мен монғол тілдерінің бір негізден өрбіген туыстас тіл екендігі байқалады. Сондай-ақ, көршілес монғол халықтарымен байланысының нәтижесінде, тілімізге кірген монғол сөздері де тіпті түркі дәуірінен келе жатқан үлкен достық байланыстың жалғасы болса, қазіргі күнде түркі-монғол тілдеріне ортақ сөздер деп есептейміз. Қазақтың классик ақыны ұлы Абайдың «қара сөздерін» оқысақ, мынадай фразаны көріп таңқаламыз. Мәселен, «Хәммеге мәлім, әуелде адам балалары бұл күнгі орындарына екі жақтан толқынып келген. Бірі Үндістан тарапынан келген, ол үйір болып, қайдан шыққандығын білгендер. Ал екіншісі - монғол жақтан келгендер, олар заманның көбін ғылымсыздықпен өткізіп, көбі тауарихтарын терең білмей, түбі ескерусіз қалып, ата-бабаларының, ақсақалдарының айтуымен, ауызша хабардан білгеніне қанағат қылып жүргендер [19.121].

Екі халықтың бір-бірінен сөз алып, бір-біріне сөз беріп, бірінде барды бірінен алып пайдалануы – бұл терминологиямыздың жасалу көздерінде түркі-монғол тілдерінің лексикалық қабаты, - деп ойлаймыз.

Түркі-монғол тілдеріндегі грамматикалық ұқсастықтар туралы пікір айтқан алтаист ғалымдар: Г.Рамстедт, В.Я.Владимирцев, Н.Поппе, К.Менгес, М.Рясянен түркі-монғол тілдерінің морфологиясын тарихи-салыстырмалы тұрғыдан зерттеген еңбегінде де көрсеткен.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Базылхан Б. Монғол-қазақ тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы. – Өлгий, 1973. – 173б.
2. Лингвистикалық терминдер сөздігі. – Алматы: «Сөздік- Словарь», 2000.
3. «Алаш» тарихи зерттеу орталығы. Қазақ ру тайпаларының тарихы. Табын. – Алматы, 2000. II том. – 422 б.
4. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – Москва, 1957. – с. 242.
5. Владимирцев В. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и хакасского наречия. – Москва, 1989. – 4б.
6. Баскаков Н.А. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. – Москва, 1979.
7. Боровков А.К. Об очередных вопросах изучения каракалпакского языка // Сб. «Каракалпакия», Ленинград, 1934. II том.
8. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – Спб. 1897.
9. Карибаева А.У. «Алпамыс» дәстанындағы миллий ойын терминлерінің этимологиясы. – Нөкіс, 1997.
10. Карибаева А.У. Спортивная лексика каракалпакского языка. – Н., 1995. – 104.
11. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий // СПб., 1989. Т.1. – 89-119.
12. Карибаева А.У. Русско-каракалпакский терминологический словарь по физкультуре и спорту. – Н., 1990. – 11б.

13. Карибаева А.У. Түркі терминологиясы: тарихи дамуы мен қалыптасуы. – Тараз, 2020
14. Карибаева А.У. «Қырыққыз» дәстанындағы миллий спорт терминлерінің қәлиплесіу тарихы. – Нөкис, 1998.
15. Сулейменов О.Аз и Я? – Алматы, 1975.
16. Есемуратов Г. Шахмат // Әмудәрья. – Нөкис, 1986. – №4. 69 б.
17. Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1940.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ АНИМАЛИСТІК ЛЕКСИКАНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

НҮРБЕКОВ ТАЛҒАТ БАЛТАБЕКҰЛЫ

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ ертегілеріндегі анималистік лексика фольклорлық дәстүрдің негізгі элементі ретінде қарастырылады. Бұл шығармалардың бейнесі мен сюжеттік дамуына айтарлықтай әсер етеді. Қазақ ертегілердегі әртүрлі жануарлардың сипаттамалық элементтер рөлдерін қалай орындайтыны талданады. Ұсынылып отырған мақалада қазақ ертегілеріндегі анималистік лексика талданады. Мақаланың мақсаты – қазақ ертегілеріндегі анималистік лексиканың, зоонимдердің лингвомәдени сипаттарын анықтау. Дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды, этникалық және мәдени ерекшеліктерді бейнелейтін әлемдегі ең бай және алуан түрлі тақырыптық топтардың бірі және ұлттық тілдік бейненің бөлігі болып табылатын «жануарлар атаулары» тобының лексикасын зерттеу әлемнің әртүрлі тілдерінің материалдарында ұзақ және сәтті жүзеге асырылды.

Зерттеу жануарларға қатысты лексикалық бірліктерді егжей-тегжейлі талдауды, оларды жіктеуді және сюжеттердегі функционалдылықты бағалауды қамтиды. Мақала қазақ ертегілерінің мәдени және тілдік ерекшеліктері және олардың әлемдік фольклордың кең контекстіндегі орны туралы жаңа түсініктер береді. Зерттеу нәтижелері фольклористерге, лексикографтарға және қазақ халқының мәдени мұрасы мен тілдік ерекшеліктеріне қызығушылық танытқандарға пайдалы болады.

Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйене отыра, өзіндік пікірімізді білдірдік. Қазақ ертегілеріндегі анималистік лексикасына толық талдау жүргіздік.

Кіріспе. Кез келген халықтың тілі – сол халықтың шынайы этникалық болмысының айнасы. Адамзат өзін қоршаған шындықты, әлемдегі сан алуан құбылыстар мен олардың сапа-қасиетін сезім мүшелері арқылы сіңіріп, санамен түйсініп қана қоймайды, оған жауап қайтарады, ақпаратты өзінше жаңғыртып, жаңа сапада қайта жасауға саналы-санасыз күйде талпыныс жасайды, өндейді, қорытады, елеп-екшейді, баға береді, тәжірибе қолданады, бұлардың тұтас көрінісі ретінде әлемнің тілдік бейнесі жасалады [Оспанова Ф.А., 2006. – 28]. Осы тұрғыдан қарағанда халықтың мәдениетіне, дүниетанымына, діліне, тіршілік-тынысына қатысты құнды дереккөздердің бірі – ертегілер деп айтуға болады.

Өйткені ертегі – халық шығармасы, елдің мұрасы, қазынасы. Онда елдің болашаққа деген сенімі мен үміті, арманы, бақыт, шындық туралы ойлары тоғысып жатады. Тіпті қай халық болса да өзінің даму жолында әрқилы тосқауылдан өтеді. Сол жолдардың кейбір көрінісін, түйгендерін ертегі арқылы қалдырады. Қай елдің ертегісі болсын ғасырлар бойы сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа таратылып, біздің дәуірімізге де жетті.

Ертегі арқылы қазақтың тілдік қоры бүгінге дейін жеткен. Тілдік қуаты бүгінгі ұрпаққа дарыды.

Тіл арқылы адамның өзі осы әлемде өмір сүріп, сол әлемді таниды. Бір тілдік ұжымның санасында қалыптасқан ақиқатты концептуалдау және категориялау ғаламның тілдік бейнесінің бір көрінісі саналады. Ғаламның тілдік бейнесі арқылы уақыт пен кеңістік бірлігінде ғаламның түрлі ұлттық бейнесі қалыптасып, сақталады. Жеке тұлғалардың бірінші кезекте білімі мен тәжірибесі жайындағы ақпараттар мен оларды өзгертуге тілдің ғана мүмкіндігі бар. Ғаламның ұлттық бейнесі халықтың тұрмыс-тіршілігі, табиғаты, құндылықтары мен тарихынан құралады. Солай ғаламның тілдік формалары негізінде қалыптасқан мағыналар ғаламның концептуалды бейнесін суреттер, бейнелер арқылы, анығырақ концептілер арқылы толығады. Адамның танымдық және заттық қызметі негізінде қалыптасқан концептілер жүйесі «ғаламның концептуалды бейнесін» құрайды. Жинақталған қорытындылар мен абстракцияның нәтижесінде концепт көптеген ассоциациялар, білімдердің менталды теориясы ретінде анықталады. Солай, концептілер ғаламның фольклорлық бейнесінің негізін құрайды. Фольклор жанрларының ішінде мифпен өте тығыз байланыстысы – халық ертегілері [Қасымбекова А., 2020. – 140].

Ертегілерде кездесетін хайуанаттар есімдері, анималистік лексика немесе зоонимдердің лингвомәдени сипаты әр халықтың танымын, тұрмысын, мәдениетін анықтап көрсетеді. Анималистік лексика тілдің жалпы сөздік қорында айтарлықтай үлкен орын алады және зерттеу үшін бірегей және мазмұнды материал болып табылады. Лексиканың мұндай қабаты белгілі бір халықтың мәдени коды болып табылады, өйткені жануарлар әлемі адамдардың өмірімен тығыз байланысты және белгілі бір халықтың географиялық, тарихи, ұлттық және мәдени ерекшеліктерін қамтитын лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлармен анықталады. Анималистік лексиканы сөйлеушілер күнделікті жағдайларды суреттеуде де, адам өмірін, оның ішкі және сыртқы ерекшеліктерін жануарлардың мінез-құлық ерекшеліктерімен салыстырудың көркем құралы ретінде де пайдаланады. Анималистік лексика ғалымдардың назарын көптен бері аударып келе жатқан және лингвистикалық ғылым эволюциясының әртүрлі кезеңдерінде өзектілігін жоғалтпаған сөздер жиынтығы.

Негізгі бөлім.

Ертегі балаларды армандауға, мәнерлеп оқуға, шешен сөйлеуге, өз ойын еркін жеткізуге көптеп септігін тигізеді. Ертегі жанры баланың сана-сезімін оятып, қиялын қанаттандырады, жаманнан жирендіріп, адамгершілікке, кішіпейілділікке, имандылыққа баулиды. Сондықтан ертегі бала тәрбиесінде әрі білім, әрі тәрбие құралы болып табылмақ.

Ғылыми деректер бойынша, қазақ тіліндегі ертегілер бірнеше түрге бөлінеді: жануарлар жайындағы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, батырлық ертегілері, хикаялық ертегілер, сатиралық ертегілер, новеллалық ертегілер.

Қазақ ертегілеріндегі анималистік лексикасы – бұл фольклорлық шығармалардың құрылымы мен мазмұнында маңызды рөл атқаратын жануарларға қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің ерекше категориясы. Қазақ ертегілерінде жануарлар мәтінді бейнелі бөлшектермен байытып қана қоймай, адамгершілік қағидалары берілетін маңызды метафоралар ретінде қызмет етеді.

Қазақ ертегілеріндегі жануарлар көптеген функцияларды орындайды. Олар басты кейіпкерлер, көмекшілер, антагонистер немесе тіпті символдар болуы мүмкін. Олардың рөліне байланысты олардың сипаттамалары мен мінез-құлқы оң немесе теріс болады.

Кейіпкерлер мен архетиптер: қазақ ертегілеріндегі көптеген жануарлар белгілі бір архетиптік белгілерді бейнелейді. Мысалы, Қасқыр көбінесе қарсылас ретінде әрекет етеді, ал түлкі епті және ақылды айлакер ретінде бейнеленуі мүмкін. Бұл архетиптік бейнелер адамгершілік пен адами қасиеттер туралы белгілі бір түсінік қалыптастыруға көмектеседі.

Моральдық сабақтар: ертегілердегі жануарлар көбінесе моральдық сабақтарды беру құралы ретінде қызмет етеді. Мысалы, қоянның ақымақтығы оның бақытсыздығына қалай әкелгені туралы ертегі даналық пен сақтықтың маңыздылығын көрсете алады. Жануарлардың көмегімен әмбебап принциптер мен мәдени нормалар беріледі.

Символизм: жануарлар өздерінің тікелей бейнесінен тыс символдық мағынаға ие бола алады. Мысалы, бүркіт күш пен тектілікті бейнелеуі мүмкін, ал жылан айлакерлік пен қауіпті бейнелеуі мүмкін. Бұл символдық мағыналар сюжетті қабылдауға және ертегілердегі тағылымның тереңдігіне әсер етеді.

Қазақ ертегілеріндегі анималистік лексиканың өзіндік лексикалық және семантикалық ерекшеліктері бар:

Жиілік және әртүрлілік: кейбір жануарлар ертегілерде басқаларға қарағанда жиі айтылады. Мысалы, түлкі, қасқыр және аю өте жиі кездесетін кейіпкерлер. Оларды пайдалану жиілігі олардың мәдениет пен фольклордағы маңыздылығына байланысты.

Эпитеттер мен сипаттамалар: қазақ ертегілерінде жануарларды сипаттау үшін эпитеттер жиі қолданылады, бұл олардың символдық мағынасын нығайтуға көмектеседі. Мысалы, «ақылды үкі» тіркесі кейіпкердің интеллектуалды қасиеттерін көрсетеді.

Фразеология және идиомалар: ертегілерде жануарларға қатысты фразеологиялық бірліктер мен идиомалар жиі кездеседі, оларды мәдени және моральдық көзқарастарды жеткізу үшін де қолдануға болады. Бұл өрнектер мәдени кодтың бір бөлігіне айналады және мәтінді түсіндіруге көмектеседі.

Қазақ ертегілерінің анималдық лексикасын басқа фольклорлық дәстүрлердің ұқсас элементтерімен салыстыру бірегей және ортақ белгілерді анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, белгілі бір жануарларды бейнелеудегі ұқсастық жалпы мәдени немесе тарихи әсерлерді көрсетуі мүмкін. Сонымен қатар, қазақ ертегілерінде жануарларды пайдалану ерекшеліктері сияқты бірегей аспектілер қазақ фольклорының ерекшелігін көрсетеді. Ұлттық әдебиетіміздегі зоонимдер жүйесі арқылы ұлттық таным-түсінігімізді молайта түсеміз.

Ұлттық зоонимдер жүйесінде зоонимдік негіздер қалыптасқан. Мәселен, жылқыға қатысты Шалқұйрық, Қарақасқа, Ақбоз, сиыр – Ақмүйіз, ит – Ақтөс, Ақмойнақ сынды ұлттық жүйедегі зоонимдер қатары анықталады [Мәдиева Г.Б., 2016. – 160].

Зоонимдер қандай да ұлттың, этностың экономикалық шаруашылығында жануарлардың қай түрлері өсірілетінін хабар береді. Мәселен, қазақ халқы үшін тұрмысына, шаруашылығына тиімді болған түйе, жылқы, сиыр, ешкі, қой сынды төрт түлік малды, ал ағылшын жұртында шошқаны бағу маңызды саналған. Зерттеушілер Г. Мәдиева, С. Иманбердиева, Д. Мәдиева зоонимдер қатарында тек қана жануарларды ғана емес, жәндіктерді, құстарды, мысықтарды да қарастырады. Зоонимдердің мәдени аялық ақпарат негізінде халықтың өмір сүру салты, ұлттық-мәдени ерекшелік, тарихи және

этнографиялық мәліметтер, ұлттық дәстүр, ұлт таным-түсінігі ретінде анықталады [Раева А., 2021. – 34].

Осы орайда, жануарлардың аталуына тән уәжділікті аңғарамыз. Уәжділік этимологиямен шатастыруға келмейтін синхронды түсінік деп Ж. Бәйтелиева еңбегінде айтады. Солай, зерттеуші түркі тілдеріндегі жануарлар атауларының уәждемелеріне әсерін тигізетін факторларды көрсетеді, олар үш негізден құралады.

Біріншіден, қоршаған ортаға түркі халықтарының байқағыштық қасиетінің жоғары болуы.

Екіншіден, жануарларға қатысты тілдераралық онимияның болуы.

Үшіншіден, жануар атауларының екінші бір жануар атауы негізінде дамуы [Бәйтелиева Ж., 2007. – 32].

Сондай-ақ, халқымыздың тұрмыс-тіршілігі малмен байланысты болғандықтан, төрт түлік малға қатысты зоонимдер шыққан тегіне, төлі негізінде қалыптасқан. Мәселен, қазақ тілінде жылқы жайлы зоонимдер көбіне жағымды атауға ие болса, түйе жайлы зоонимдер жағымсыз мағынаға ие. Мәселен, «сөзі түйеден түскендей» деп біртүрлі сөйлейтін жандарды айтады. Сондай-ақ, «аңқау», «ірі», «күшті» сынды қосымша семаларға ие [Исаева Ж., 2021. – 14].

Қазақ ертегілер әлемінде де қасқырға ерекше орын бөлінген. Деректерге сүйенсек, қасқыр келесідей негізгі қызметтерді атқарады: жас сәбилерді асырайды; қиын-қыстау кезеңде көмекке келеді; тұтастай халықтың ілкі ата- бабасы болып табылады. Эпостық жырларда қасқырдың символикалық мәні екі сатыда ашылады: тотемдік саты. Мұнда ол - ерлік пен қайсарлықтың, күштілік пен еркіндіктің символы. Көркем саты, мұнда, қасқыр - қорқаулық пен ашкөздіктің, сарандық пен ақымақтықтың символы. Қазақ ертегілеріндегі қасқырдың хайуандық кейпі жаратылыстанушы ғалымдардың ғылыми тұжырымдарымен сәйкес келеді: ел арасындағы аңшылық кәсіпке байланысты жинақталған тәжірибелер қасқыр туралы аллегориялық шығармалардың туындауына негіз болды. Қасқырдың ақ, қара, және көк түсте берілуінен халқымыздың әлем құрылысы туралы түсінігі айқын аңғарылады [Итеғұлова С.А., 2002. – 28].

Қорытынды.

Қазақ ертегілеріндегі анималистік лексиканы талдау жануарлардың фольклорлық әлемнің негізгі элементтері ретінде маңыздылығын анықтайды. Онда сюжеттік желілер құрылып, адамгершілік туралы қағидалар қалыптасады. Қазақ ертегілеріндегі жануарлар тек кейіпкер ретінде ғана емес, сонымен қатар адами қасиеттер туралы идеяларды бейнелейтін бірлік.

Зерттеу көрсеткендей, қазақ ертегілеріндегі анималистік лексика айқын функционалдық жүктемеге ие: ол бейнелі метафоралар жасауға қызмет етеді, белгілі бір қасиеттерді бейнелейді және моральды құндылықтарды жеткізуге көмектеседі. Әртүрлі жануарларды қолданудың жиілігі мен мәнмәтінін талдау олардың мәдени және әлеуметтік нормаларды қалыптастырудағы маңыздылығын ашады.

Қазақ ертегілеріндегі анималистік лексиканы басқа фольклорлық дәстүрлердегі ұқсас құбылыстармен салыстыру қазақ фольклорының бірегей ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Жалпы, бұл зерттеу тек қазақ фольклоры туралы ғана емес, сонымен қатар фольклорлық және мәдени жүйелерде болып жатқан кең үдерістер туралы түсінігімізді байытады.

Зерттеу нәтижелері фольклористика және лексикология саласындағы болашақ зерттеулер үшін жаңа кеңістіктерді ашады, сондай-ақ қазақ мәдени мұрасын сақтауға және насихаттауға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Оспанова Ф.А. Фразеологизмдер уәждемесінің лингвомәдени аспектісі (қазақ және ағылшын тілдеріндегі материалдар негізінде). Автореферат. – Алматы, 2006. – 28 б.
2. Қасымбекова А. Ертегілердегі ғаламның концептуалдық бейнесі (қазақ және ағылшын тілдері негізінде): философия докторы (PhD) дәрежесіналу үшін дайындалған диссертация 6D021300 - Лингвистика. – Алматы, 2020. – 140 б.
3. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ., Мадиева Д.Б. Ономастика: зерттеумәселелері. – Алматы, 2016. – 160 б.
4. Раева А. Зоофразеологизмдердің мотивациялық негізіндегі ортақтықтар мен ерекшеліктер (қазақ және түрік тілдері бойынша) // Әл-Фараби атындағы Қазақұлттық университеті хабаршысы. Шығыстану сериясы, 2021. – №4. – Б. 34-44.
5. Байтелиева Ж. Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі: филология ғылымдарының ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007. – 32 б.
6. Исаева Ж., Асенова А. Қазақ тіліндегі зоонимдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты // Ясауи 2021. - №2. - Б. 129-138 университетінің хабаршысы. - [7] DianeLynn. Puff Puff with His Friends. - Page Publishing, Inc., 2021. – 14 p.
7. Итеғұлова С.А. Қазақ фольклорындағы қасқыр бейнесі. Автореферат. – Алматы, 2002. – 28 б.

XORAZM DOSTONCHILIGI RIVOJIDA BAXSHICHILIK AN'ANALARINING O'RNI

SABIROVA NASIBA ERGASHEVNA
Xorazm viloyati Pedagogik mahorat markazi, Urgansh

Annotatsiya: Ushbu maqoladi so'z baxshi ijrochiligining paydo bo'lishi doston janrining shakllanishi bilan bog'liq ekanligi, qadimgi madaniyat o'choqlaridan biri bo'lgan Xorazmda san'atning shakllanishi va taraqqiy etishi haqida so'z boradi. Shuningdek, Xorazm vohasida eng qadimgi baxshi, o'z navbatida baxshilar piri Oshiq Oydin haqida ancha ishonarli ma'lumotlar saqlanib qolganligi va bu bilan bog'liq dostonlar, ularning tarixi haqida ilmiy ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: baxshi ijrochiligi, doston janri, zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto", eng qadimgi baxshi, Oshiq Oydin piri, oshiq baxshilar, "Kitobi dadam Qo'rqu", Qo'rqu ota.

Аннотация: В статье рассматривается становление эпического жанра, становление и развитие искусства в Хорезме, одном из центров древней культуры. Также в Хорезмском оазисе есть очень убедительные сведения о древнейшихбахши, в свою очередь, пир бахши АшикАйдын и связанные с ними былины, научные сведения об их истории.

Ключевые слова: перформанс бахши, эпический жанр, священная книга зороастризма «Авесто», древнейший бахши, Ашик Айдын пири, ашик бахши, «Китаби дадам Коркут», Коркут ота.

Annotation: This article deals with the formation of the epic genre, the formation and development of art in Khorezm, one of the centers of ancient culture. Also, in the Khorezm oasis there is a very reliable information about the oldest bakhshi, in turn, the piri of bakhshis Ashik Aydin, andrelatedepics, scientificinformationabouttheirhistory.

Key words: Bakhshi performance, epic genre, the sacred book of Zoroastrianism "Avesto", the oldest bakhshi, Ashiq Aydin piri, ashqi bakhshis, "KitabidadamKorkut", Korkutota.

Baxshi ijrochiligining qachon paydo bo'lganligini, albatta doston janriningshakllanishi bilan bog'lashga to'g'ri keladi. Ayrim manbalarda "X-XI asrlarda dostonlarni do'mbira jo'rligida aytiladiganlari yuzaga kelgan. Dostonning bunday namunalari Kaspiy va Orol dengizlari bo'ylaridagi qadimgi ko'chmanchi turkiy qabilalar orasida vujudga kelgan. Epik dostonlarni yaratuvchi va kuylovchi badihago'ylar ko'payib borgan sari ustoz-shogirdlik an'analari vujudga kela boshladi" [1], deb yozadi tarixchi olim T.Pardaev. Professional baxshichilikning shakllanishi bilan bog'liq holda masalaga yondoshilsa, ushbu fikrga qo'shilish mumkin. Biroq, baxshichilikning qo'shiq shaklidagi turli ko'rinishlari yuqorida ta'kidlaganimiz kabi ibtidoiy jamiyat davriga borib taqaladi. Qadimiy madaniyat o'choqlaridan biri bo'lgan Xorazmda san'atning shakllanishi va taraqqiy etishi miloddan oldingi davrlarga to'g'ri keladi. S.P.Tolstovning "Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasini izlab" kitobida san'at tarixi uchun muhim bo'lgan quyidagi so'zlar bor: "Tuproq qal'adagi marosimlar zali devorlarida rombsimon kataklarga mashshoqlarning rasmi ishlangan. Shu rasmlardan biri-arfa cholg'u asbobini chalayotgan ayolning sarg'ish rangdagi nafis rasmi butunicha saqlanib qolgan. Shu xonada surnay va qum soati shaklidagi qo'sh nog'ora tasvirlangan naqsh fragmenti ham topildi. "Arfachi ayol xonasi" ostidan do'mbiraga o'xshash ikki torli cholg'u asbobining pardasini ushlab turgan odamning qo'li tasvirlangan naqsh fragmenti, yana bir xonadan esa niqob bilan o'ynayotgan ayol tasviri topildi. Bularga o'xshash rasmlarni Rim davridagi Suriya-Misr va qisman Qora dengizning Shimolidagi muzofoti tasviriy san'atida, O'rta dengiz vohasi hamda Hindiston, Eron san'atida yaratilgan obrazlarda uchratish mumkin. Shu tariqa bu rasmlarda ikki badiiy uslub, ikki an'ana bir-biri bilan uyg'unlashib ketgan, biroq ular qadimgi Xorazm san'ati negizida o'ziga xos o'zgarishlarga uchragan" [2]. Miloddan oldingi davridayoq shunday yuksak madaniyatga erishgan xalq orasida iqtidorli baxshilarning yetishib chiqishi ham tabiiy holdir. Zardushtiylarning muqaddas kitobi "Avesto"ning yaratilishi va uning "goh"larini kohinlar tomonidan kuylanishi ham kohinlik, shomonlik, baxshilik kasb-korla[3] rining paydo bo'lishiga zamin hozirlagan. Zardushtiylik dini hukmron bo'lgan davrlarda har bir Rustakda (qishloq, mahalla) otashgohlar bo'lib, unda kohinlar "Avesto" kitobini targ'ib qilishgan. Shu sababdan bo'lsa kerak Xorazm dostonlarida "Avesto" va "Shohnoma"ga aloqador mifologiya hamisha o'zini namoyon qilib turadi. Bertels bergan ma'lumotlarga qaraganda XI asrning 1 yarmida Unsuriy degan forsiygo'y shoir yashab, lirik she'rlar yozish bilan birga uchta doston ham yaratgan. U Beruniy bilan bir davrda yashab ijod qilgan. Uning "Vomiq va Uzro", "Xing but-u surxbut (Oq sanam va qizil sanam), "Shodbahru Aynul hayot" kabi dostonlarini Beruniy arab tiliga tarjima qilgan. Ushbu dostonlar orasidagi "Vomiq va Uzro" asari hozirgacha yetib kelgan. Demak, X asrlardayoq turli asotirlar negizida dostonlar ijod qilish, ularni tarjima, targ'ib qilish faol rivojlangan. O'sha davrda ijod qilingan ko'plab dostonlar syujeti turli o'zgarishlar bilan hozirgacha kelib yetgan. Albatta ularni o'qiydigan, ijro qiladigan talantli shaxslarning bo'lganligi ham tabiiydir. Xorazmda ko'l va daryolarda qayiq va kema haydovchilar o'zlarining piri sifatida Nuh payg'ambarini tan oladilar. Temirchilar ish boshlaganda Dovud payg'ambarini yodga solishadi. Xorazm baxshilari esa o'zlarining ma'naviy ustozlari sifatida Oshiq Oydinni e'zozlashadi. Bu tabarruk shaxs turkman baxshilarining ham piri hisoblanadi [4]. To'ra Mirzaevning yozishicha, Samarqand dostonchiligi doirasida baxshilar piri sifatida mulla G'oyib tan olinadi. Ushbu shaxs haqida shu nomdagi doston ham bor [5]. Shuni ta'kidlash kerakki, bir paytlari "Oshiq Oydin" nomli doston ham bo'lgan [6]. Qoraqalpoq va qozoqlarda So'ppasli Sipira Jirov, Ozarbayjonlarda Qo'rqut ota kabi shaxslar ham baxshi, jirovlar piri sifatida ulug'lanadilar. Oshiq Oydin pining nomi "Xirmondali",

“Oshiq Najab”, “Oshiq Albani” kabi Xorazm dostonlarida ko’plab uchraydi. Ayniqsa “Oshiq Najab” dostonida uning faoliyat doirasiga katta e’tibor qaratilgan. Najab Oshiq Oydin pirga xizmat qilib, uning dutorini sovg’a sifatida olishga muvaffaq bo’ladi. “Xirmondali” dostonida soz va so’z borasida hech bir kimsa yenga olmagan Xirmondalini Oshiq Oydin aytishuvda yengib chiqadi. “Oshiq Albani” dostonida Oshiq Oydin pir epik qahramon taqdirining eng qaltis damlarida Albani uch kelib, unga yo’l-yo’riq ko’rsatadi, dalda bag’ishlaydi:

Tanisangiz nafas etgan piringman,

Oshiqlarning maqsadini bilurman,

Sango duo etgan Oydin piringman,

Ko’pyig’lama, sevar yorni ko’rarsan [7], deb ko’zdan g’oyib bo’ladi.

Dostonlarda oshiq-baxshilar, piri bo’lgan ushbu shaxs haqida ko’plab rivoyatlar to’qilgan. Aytishlaricha uning qabrini tunagan baxshilarga pir sharob tutar ekan, agarda uni shogird ichsa, ulug’ sozanda, oshiq-baxshi bo’lib yetishar ekan. “Oshiq Mahmud” dostonining O’zR FA TAFI folklor bo’limining qo’lyozmalar fondida 1431-raqamli inventarda saqlanayotgan qo’lyozmasida Mahmudjon va Nigorxonlar suvga cho’kib hayotdan ko’z yumganlarida Oshiq Oydin pir ularni “Jon tana gir” kuyini chalib tiriltiradi. Oshiq Oydin pir dastlabki xalifa Abu Bakr Siddiq (632-634) bilan aloqador silsilaga borib bog’lanadi. Bu silsila o’ziga xos g’oyaviy oqim bo’lib, so’fiylik silsilasi deb yuritilgan. Bu oqimga Abu Ali Ibn Sino, Abul Hasan Haraqoniy, Abu Sayid Maxnaiy, Abduxoliq G’ijduvoniy, Mansur Xalloy, Ahmad Yassaviy, Yusuf Hamadoniylar ham kirganlar. Oshiq Oydin pir maqbarasining shayxidi saqlanadigan “Tazkirat ul Husayin” nomli kitobda bu haqda aniq ma’lumotlar bitilgan. Shayxning vafoti hijriy yilning 632-sida voqe bo’ldi. Mudqat muboraklari shahri Bo’stonning Diyorbakr haddida hamda Bag’dodda ikki joyda ham ziyoratgohlari bor turur”. Bertelsning “So’fizm va so’fiylik adabiyoti” kitobida ushbu davr bilan aloqador muhim ma’lumotlar uchraydi. Jumladan, o’sha kitobda as-Suhravardiy degan muallifning “Avoriful-maorif” degan ishi haqida so’z yuritib, uning adabiyot va san’at rivojiga qo’shgan katta ulushi xususida aytib o’tadi. Uning Giloniyni shogirdi ekanini ta’kidlab, 1255 (melodiy) yilda vafot etganini qayd qiladi [8]. Ushbu shaxsning Oshiq Oydin pir ekanligiga shubha qilmasa ham bo’ladi. Chunki biz yuqorida ta’kidlab o’tgan “Tazkirat ul Husayin” asarida Oshug’iddinning vatani shariflari Suhravardiy deyilgan. Yana o’sha kitobda aytilishicha shayx hazratlarining “Avorif sharif as Salohiy Had” degan asari ham bo’lib, u Makkada chop etilgan. “Oshiq Najab” dostonida Oshiq Oydin shahri Bo’stonda yashaganligi, 360 so’fisi borligi, 115 yoshda ekanligi aytib o’tilgan. “Xirmondali”da ham shunga yaqin ma’lumotlar berilgan. Uning Chingizxon bosqinidan keyin 16 yil yashaganligi haqida ma’lumot beruvchi manbalar ham mavjud. So’nggi ma’lumotlarga qaraganda haqiqatan ham Oshiq Oydin piri shaharasi Eronning Suhravard shahri bilan uzviy bog’lanadi. Ular uch qarindosh Najib Suhravardiy (1097-1168), Shayx Shahobiddin Abu Hafs Yahyo Suhravardiy (1115-1191) Shayx Shahobiddin Abu Hafs Umar Suhravardiy, (1144-1234) bo’lib, Najib Suhravardiy ularga ustozlik qilgan [9]. An-Nasaviyning yozishicha, Xorazmshoh Muhammadning obro’-e’tibori yuksalib, ulug’vor ishlarga qo’l urib boshlaydi va Bag’dodga yurish maqsadini amalga oshirishi ma’lum bo’lib qoladi. Uning bu maqsadidan qaytarish uchun eng obro’li, shayxlar shayxi nomini olgan Shixobiddin as-Suhravardiy Xorazmga elchi qilib yuboriladi. Biroq Xorazmshoh shayxni mensimay kutib oladi. Hatto ancha navbat kutib huzuriga kirganda unga o’tirishga ruxsat bermaydi. Nihoyat shayx unga payg’ambar hadislaridan so’zlamochi ekanini aytadi. Xorazmshoh bunga rozi bo’lib, pastga tushib tiz cho’kib o’tirib, shayxni tinglaydi. Shayx

hadis orqali uni urush qilish maqsadidan qaytishga undaydi. Biroq bu harakatlar bekor ketadi. Nihoyat u Bag'dodga yurish qiladi. Ammo qo'shini tabiat inijliklari tufayli parokandalikka uchraydi. Bundan ta'sirlangan Xorazmshoh as-Suhravardiyning so'ziga amal qilmaganidan pushaymon etib, shayxni qaytadan Xorazmga elchi sifatida kelishga taklif etadi [10]. Sal o'tmay Chingiz bosqini yuz beradi. Shayx Shixobiddin Suhravardiyning Xorazmshoh tomonidan yaxshi kutib olinmaganligi, Shayxning bashorati to'g'ri chiqib, Xorazmshohning xor-zorlikda halok bo'lishi Oshiq Oydingning xalq orasidagi obro'si oshib pir darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'lganligi ehtimolga juda yaqin. Umar Suhravardiyning o'g'li Shayx Zayniddin (Zayniddin bobo) ham diniy va jamoat arbobi bo'lgan. O'sha soha bo'yicha u Toshkentga ham kelgan. Umar Suhravardiy asos solgan suhravardiylik tasavvuf tariqati deb ataluvchi bu oqim ikki daryo oralig'ida zohidlik maktabi negizida tarkib topgan bo'lib, uning a'zolari hunarmandlar va o'qimishli ziyolilar xisobiga kengayib borgan. Suhravardiylar sunniylik aqoyidchilari bo'lib mo'tadil so'fiylik qarashlarini targ'ib qilganlar. Ular dunyoviy ilm bilan ilohiy ilmning uzviy bog'lanishini tan olishgan. Umar Suhravardiy o'zining 63 bobdan iborat "Avorif ul maorif" asarida "dunyoviy ilm-go'yoki sut, ilohiy ilm esa-uning qaymog'idir" deb yozadi. Uningasarlari arab, fors, nemis va ingliz tillarida nashr etilgan. Maboda e'tibor berilsa, Oshiq Oydin pir baxshilarning Qambar, bobo esa sozandalarning piri sifatida mashhurlik kasb etadi. O'tgan asrning 90-yillarida Oshiq Oydin pir qabri joylashgan Vos qal'asida Oshiq-baxshilar musobaqasi o'tkazish an'anaga aylangan edi. 1991 yilda bu yerda baxshilarning xalqaro bellashuv ko'rigi bo'lib o'tgan. Bu anjumanda Ozarbayjon, Turkiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, O'zbekiston respublikalaridan kelgan ko'plab baxshilar ulug' pir qabrini ziyorat qildilar. Ayniqsa Xorazm, Toshovuz va Qoraqalpoq baxshilari bu tadbirda faol ishtirok etishdi [11]. "Kitobi dadam Qo'rqu" eposining barcha shoxobchalarida faol harakat qiladigan asosiy obraz Qo'rqu otadir. Bu obraz haqida turli olimlar turli fikrlar bildirishgan. V.V. Bartoldning ko'rsatishicha, u bahodir emas, balki urug' oqsoqolidir. Unda xalq donoligi mujassamlashgan [12]. Qo'rqu ota bashoratchi baxshi va afsonaviy shaxs. O'z navbatida u sehrar, shomondir [13]. Binobarin, Qo'rqu ota kitobning bosh qahramoni emas. Lekin uning fikrlari, qiyofasi, jami hodisalar va qahramonlar taqdirida tutgan o'rniga ko'ra butun asarni birlashtirib turuvchi qahramon rolini o'ynaydi [14]. Qo'rqu ota haqida dastlab fikr yuritgan shaxs Abul G'oziy Bahodirxondir. Buyuktarixchiolim "Shajarai tarokima" asarida Qo'rqu otani 14 joyda tilga oladi. Uning ko'rsatishicha, Qoraxo'ja o'g'li Qo'rqu Inal Yavi xonning vaziri bo'lib, 295 yil umr kechirgan, uchta xon davrida vazirlik qilgan, g'aroyib ishlarni amalga oshirgan. Butun o'g'uz eli unga bo'ysungan, biror farzand tug'lsa, albatta u kelib ism qo'ygan [15]. T. Mirzaevning yozishicha, Salor Qozon turkumini tashkil etuvchi qahramonlik qo'shiqlari Sharqiy Turkistondan kelgan turkiy qabilalarga tegishli bo'lib, XI asrda saljuqiylar davrida bu turkum Kichik Osiyo va Kavkazga o'tib, "Kitobi dadam Qo'rqu" tarkibidan joy oldi [16]. "Go'ro'g'li" turkumining ustuvorlik qila boshlashi bilan Qo'rqu ota to'g'risidagi doston unutilib ketgan: XIX asr boshlariga kelib, "Kitobi dadam Qo'rqu" eposining yozma nusxalarga ko'chirilishi an'analari asosida "Go'ro'g'li" turkumi dostonlari ham yozuvga olinib boshlagan. Qo'rqu ota haqida jiddiy tadqiqotlar olib borgan X.G. Ko'ro'g'li o'zining "Shaman, polkovodets, ozan" (evolyutsiya obraza dede - Korkuta) maqolasida Qo'rqu ota shaxsida shomonlik, o'zonlik (baxshi) xususiyatlari mavjud bo'lganligini tasdiqlaydi, o'z navbatida uning sarkarda (polkovodets) bo'lganligiga shubha bildiradi [17]. Qozoq-qirg'iz asotirlarida Qo'rqu ota shamon obrazi sifatida talqin qilinadi. Etnograf Ch.Ch. Valixonov Qo'rqu otaning o'limdan qochishi motivini shomonlik bilan bog'laydi. Qirg'iz shomonlaridagi ushbu rivoyatda Qo'rqu ota

birinchi shomon sifatida e'tirof etiladi. O'rta Osiyodagi yozma yodgorlik-"Do'st Sulton tarixi" kitobida esa Qo'rqut ota baxshilar piri sifatida tasvirlanadi. Qozoq baxshilari shu sababdan dostonni boshlash oldidan undan yordam so'rashadi, iltijo qilishadi. Qadimgi davrga oid afsonalarda Qo'rqud ota shomon tarzida tasvirlansa, Islom dini ta'sirida yaratilgan so'nggi afsonalarda u avliyo darajasiga ko'tarilgan. A.Divaev bu haqda Qozonli hududidagi Xorxut toponimi bilan aloqador afsona borligini tasdiqlaydi. Uning yozishicha, Xorxutning qabri 1880 yilgacha saqlangan, keyin uni Sirdaryo yuvib ketgan [18]. Abulg'oziy Bahodirxon Qo'rqud otani donishmand vazir sifatida tasvirlasa, Rashiddin asarlarida baxshi, O'zon tarzida beriladi. O'zon atamasi turkmanlarda ham uchraydi. Maxtumqulining bir she'rida shunday misralar bor:

Davlat ela galar bo'lsa,
Boshdan burun o'zon galar.

Davlat eldan getar bo'lsa,
Mulla bilan to'zon galar [19].

O'zon atamasi ilgari Xorazmda ham ishlatilgan.

Qo'rqud otaning lashkarboshi tarzida berilishi Abulg'oziyda ham bor bo'lib, bu ma'lumot ikki shaxsning ismini aralashtirish natijasida kelib chiqqan. Bundan tashqari o'g'uzlarda shu nomdagi urug' ham uchraydi [20].

Bu ikki shaxs haqidagi fikr K.A.Inostranov ishlarida ham uchraydi. Qolaversa, lashkarboshining ismi Qirqud tarzida yozilishini A.N.Kononov ham birinchilardan bo'lib, aniqlagan edi. Folklor asarlarida Qo'rqud-shomon, afsungar, tabib, uning musulmonlikka aloqasi rasmiyatchilik tariqasida qayd qilinadi xolos. Tarixiy asarlarda esa bu shaxs musulmon dinining muqaddas kishilaridan biri sifatida ta'kidlanadi. X.G.Koroglining mazkur maqolasida Qo'rqud ota faoliyatiga doir masalalar keng doirada tahlil etiladi. Yuqorida keltirilgan barcha tafsilotlar Qo'rqud ota obrazining to'laqonli qiyofasini gavdalantira oladi. Maqola oxirida "Kitobi dadam Qo'rqud"ning g'arb o'g'uzlarida tarqalgan yodgorligi xususida so'z yuritiladi. Barcha afsona va rivoyatlarda Qo'rqud-shomon, o'zon, davlat arbobi, hukmdor maslahatchisi, barcha o'g'uz elining donishmand ustoz sifatidagi evolyutsion obraz sifatida gavdalantiriladi. Uning baxshi sifatidagi faoliyati hech qachon yo'qolmagan. O'z navbatida uning tarixiy prototipini izlashga ham asos yo'q.

ADABIYOTLAR:

1. Pardaev T. O'zbek dostonchilik maktablarining teran ildizlari ma'naviyatimiz asosi. / Jahon sivilizatsiyasida... – B.117.
2. Tolstov S.P. Qadimiy Xorazm sivilizatsiyasini izlab. – T.: "Yangi asr avlodi", 2014. –B.214-215. (380)
3. Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. – М.: Наука, 1988. – с.24. (558)
4. Карриев Б.А. Эпические сказания о Кероглы у тюркоязычных народов. – М.: Восточная литература, 1968. – с. 134.
5. Мирзаев Т. Эпос и сказитель. – Т.: Фан, 2008. – с. 66.
6. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ГИХЛ, 1947. – с. 294.
7. Oshiqnoma, Ikitob, Urganch, «Xorazm», 2006. 187-bet.
8. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – с. 485.
9. O'zbek milliy ensiklopediyasi, 8-tom. – T.: "O'zbek milliy ensiklopediyasi", 2004, 184-185- betlar.
10. An-Nasaviy Shixobiddin Muhammad, Sulton Jaloliddin Manguberdi tafsiloti. -T.: "O'zbekiston", 2006, 30-40 bb.

11. Oshiq Oydin-94, Dashxovuz, 1994,3-bet.
12. Бартольд В.В. Коркуд, соч. т.в-М.: 1968. – с. 41.
13. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. –М.: Наука, 1983. – с. 61.
14. Nazarov B. “Qo’rqut ota kitobi” haqida // “Yoshlik”, 1988, №5, 40-bet.
15. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Газы хана хивинского. – М., -Л.: Изд. Ан, 1958.
16. Mirzaev T. Qahramonlik eposining yuzaga kelishi // O’zbek fol’klorining epik janrlari, -Т.: Fan, 1981, 43-bet.
17. Короглы Х.Г. Шаман, полководец, озан (эволюция образи деде –Коркута). // Советская тюркология. –Баку, 1972, №2. – с.48-62.
18. Диваев А. Несколько слов о могиле Хорхут-ата-ЗВО РАО, Т.Х.СП.б. 1896. –с.193-194.
19. Магтымгулы. – Ашгабат, «Туркменистан», 1977. – Б.234. (678)
20. Короглы Х.Г. Кўрсатилган мақола, 52-бет.

2-секция. ГУМАНИТАР ИЗЕРТЛЕЎЛЕРДЕ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАР

1990-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ПОВЕСТЛЕРИНДЕ ТАРИЙХЫЙ ТЕМАНЫҢ КӨРКЕМ СӘҮЛЕЛЕНИҮИ

БЕКБЕРГЕНОВА ЗИЯДА УТЕПОВНА

*Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис*

Ғәрезсизлик жыллары дәретилген қарақалпақ повестлерин көзден өткерип қарағанымызда, социаллық турмыс мәселелерин сүўретлеўши заманагөй темадағы повестлер менен бирге хўжетли ҳәм тарийхый темаларға арнап бир неше повестлердиң пайда болғанлығын гүзетемиз. Әлбетте, бул қубылыс жазыўшыларымыздың күнделикли турмыс машқалаларына арналған повестлердиң қатарында жақын ҳәм алыс өтмиш ўақыяларын сүўретлеўге де кеўил бөлгенлигинен дәрек береді.

Мысалы, С.Баҳадырованың «Тумарис ҳәм Кир» повестинде алыс өтмиш тарийхымызда ерлик ислери менен даңқ таратқан мәрт патша ҳаял Тумаристин исмине байланыслы дәретилген тарийхый ҳәм әпсаналық дереклер көркем айланысқа түсирилген болса, Ә.Пахратдиновтың «Айдос бий ҳаққында әпсана» повестиниң атамасынан көринип турғанындай, жазыўшы халық аўзындағы аңыз-әпсаналарға жан ендирип, Айдос бийдиң драмалық ҳәм трагедиялық өмирин сәўлелендиреди. Ал, Е.Үсеновтың «Ханмақсым» повестинде де жақын өтмиш тарийхымыздыңаласапырынлы жылларындаөмир сүрген ийшан уламалардың тәғдириниң бүгинги әўладларға қупыя тәрәплери қызықлы сүўретленеди.

Ўзбекистан қаҳарманы, талантлы шайыр И.Юсуповтың өткен әсирдиң 1970-жыллары «Тумарис» поэмасын дәреткенлиги көпшиликке жақыннан мәлим. Ал, жазыўшы С. Баҳадырова «Тумарис ҳәм Кир» [Баҳадырова С., 1999] повестинде Тумариске тийисли тарийхый ўақыяларды прозалық шығармалардың талапларынан келип шығып көркем сәўлелендириўге ҳәрекет етеди. Жазыўшы бул повестиниң кең эпикалық сюжетине қол урмастан бурын тарийхый ҳәм әпсаналық дереклерди терең үйренгенлиги ҳәм өз илҳам елегинен қайта өткерип узақ өтмиш ўақыяларына жан ендирип бүгинги китап оқыўшысына дәретиўшилиқ пенен көркемлеп жеткерип береді. Повесттиң темасынан көринип турғанындай, жазыўшы барлық ўақыяны бастан-аяқ, баслы қаҳарманлар

Тумарис хәм Кир этирапына жәмлеп бериўге умтылған. Яғный, повестте орайлық фигура есапланған массагетлер патшасы Тумаристин мәртлик ислери менен баҳадырлығы аналық меҳир-мухаббаты менен қарысып сүўретленсе, ал, оның қарсыласы Кирдин басқыншылық хәрекетлери менен хийлекерлиги параллель рәўиште ашылады. Повесть ўақыялары бир неше бөлимлерге бөлинип көбирек автор тилинен эпикалық усылда баянланған. Автор хәр бир бөлимге өтпестен алдын ертедеги Авесто естелигинен хәм халық аңыз-эпсаналарынан алынған ибратлы хәм даналық сөзлерден эпиграф сыпатында пайдаланып барған. Бул усыл әлбетте, повесть ўақыяларының аўызеки хәм жазба материалларға оғада бай екенлигин аңлатады. Повесттеги аўызеки хәм тарийхый жазба дәреклерден алынған айырым сюжетлер менен деталлардың тарийхый дәўир қаҳарманларының характерин ашыўда жәрдемши хызмет еткенлигин көремиз, және де, жазыўшы повесттин айырым орынларында Тумарис хәм Кир ҳаққындағы ўақыяларға лирикалық шегинис жасап Сирия тәңири Деркеттин қызы Симма тәрбиялаған әжайып қыз Семирамида туўралы хәм Мидия әскербасы Стриангей хәм саклардың ҳаял патшасы Зарина ҳаққындағы эпсаналарды гүрриң етеди. Бул арқалы автор ерте заманлардан баслап-ақ ҳаяллар басқарған патшалықтың хәм батыр қызлар хәрекетлериниң ҳүким сүргенлигин дәлиллемекши болады. Бул ҳаққында да, жазыўшы: «Мен Тумарис ҳаққында повесть жазама деп ойламаған едим. Бәри ойламаған жерден болды. Москвада Ленин китапханасында докторлық диссертациямды жазып атырған едим. Көп китапларды көрип отырсам «Қырық қыз» дәстаны ҳаққында, әйемги амазонкалар, әйемги массагетлер, әйемги ҳаяллар патшалығы, ахаменидлер патшасы Кирдин геллесин алған Тумарис, оларды жазған Геродот ҳаққында илимпазлардың жазғанлары алдымнан шыға берди, шыға берди. Буннан алдын да усы мағлыўматларды талай рет оқығанман. Булардың барлығы мениң ата-бабаларыма қатнасы болғанлықтан, оған қайрылмай кете алмас едим. Бир күни қандайда күш мени жазып отырған докторлық диссертациямды ысырып таслатқызды. Геродоттың тоғыз томлық «Тарийх» китабын фондтан алдырттым. Сондағы ойым Геродот шынында да Тумаристи, массагетлерди жазған ба, әйемги греклер бизлер тәрепке келген бе, қалай жазған, соларды өз көзим менен көргим келди» [Баҳадырова С., 2018. 76-77]. Мине, усылайынша, жазыўшы Геродоттың мийнетин оқып, жақыннан танысып шығып, Тумарис ҳаққында айтылған жерлерин, оннан соң, Ктесий, Страбонның мийнетлери менен де танысып, ата-бабаларымызға тийисли орынларын көширип, конспектлеп алады. Жазыўшының бул материалларды оқып, танысқан ўақытлары әйне 1985-87-жыллары докторлық диссертациясын ислеп атырған пайытларына туўра келеди. Докторлық диссертациясын 1987-жылы жақлағаннан соңда «Тумарис» ҳаққында жазыў ойы жазыўшыны ҳасла тәрк етпейди. Тумарис ҳаққында жазыў аңсат емеслигин, оған көп ўақытларға шекем жүрек ете алмай, изленип, толғанғанлығын, әсиресе оның баласының азасында отырған ўақытын жазыўға қолы бармай қыйланғанлығын, ең аўыры ананың қайғысын жазыў екенлигин мойынлайды. Лекин, автор өзіндеги ишки карама-қарсылықларды жеңип шығып: «Тумаристи жазбаў мүмкин бе? Ҳеш мүмкин емес. Оның образын дөретиў ушын дүнья бойынша қанша шайырлар, жазыўшылар, художниклер өзиниң күшин сынап көрген, толғанған. Мине, Тумаристин портретин сызған Европаның бир топар художниклери: Питер Пауль Рубенс (1577-1640), Андреа дел Кастагно, Александр Зик (1845-1907), Маттуа Прети (1613-1699), В.Юрьев т.б» [Баҳадырова С., 2018. 77], – деген мағлыўматларды келтирип өтип, бул шығарманы жазыўға қол урады. Тумаристи биз «Қырық қыз» дәстанындағы батыр қыз Гүлайым

образының прототипидеп есаплаймыз. Жазыўшы «Хаял-қызлардың атын әскерий уран етип жаўға атланған ата-бабамның руўхы (Ақшолпан менен Арыўхан) мениң усы повестти жазыўыма бәлким жол силтеген шығар деп ойлайман» [Баҳадырова С., 2018. 77] деп жазады. Усы ойлар алымның 1997-жылы «Қырық қыз» дәстанына арнап халықаралық илимий-теориялық конференция өткізиўине де себепши болады. Жазыўшының бул повести дәслепп 1999-жылы «Әмиўдәрәя» журналының 3-санында «Тумарис хәм Кир» деген ат пенен басылып шыққан болса, арадан он жети жыл өткеннен соң жазыўшы, дилмаш Музаффар Аҳмад тәрәпинен бул повесттиң журнал варианты өзбек тилине аударылып китап болып [Баҳадырова С., 2016] басылып шықты. Соңынан, жазыўшы С.Баҳадырова бул повестин қайта ислепп 2018-жылы «Тумарис» деген атама менен китап етип баспадан шығарды.

Тарийхый әпсаналар хәм дәреклерде Иран Ахменийлер патшасы Кир Орта Азиядағы еки дәрәя арасындағы сак-массагетлер халқын өзине бағынышлы етиўге хәрәкет еткен. Бирақ, Кирдиң сумлығын Тумарис сезип қалып оның усынысын мақул көрмейди хәм Кирге парахатшылық жолы менен изине қайтыўын мәсләхәт етеди. Бул кеңести тыңламаған Кир массагетлерге қарсы урыс ашады. Урыс майданына шыққан Тумарис душпанына қарата: «Сен тынышлықты қәлемейсең, сол себепли кеңесимизге көнбей, массагетлер менен қарсыласыўды ойлайсаң, дәрәяға көпир соғаман деп әўере болып отырма. Бизге айтсаң, биз саған мәлел берместен, дәрәядан үш күнлик жолға көшип кетемиз, биймәлел дәрәядан өтесең, оннан соң жүзбе-жүз урысамыз. Егер, биз бенен дәрәяның сен турған жағасында урыспақшы болсаң, оны айт, буған да ыразымыз, тек нәмәртлик қылма», – дейди. Лекин, Кир хийлекерлик пенен Тумаристиң баласы Спарганиз басшылығындағы бир топар массагетлерди мәс етип қолға түсиреди. Тумарис буған ашыўланып: «Әй қанхор Кир, қылған исиң менен мақтанбай-ақ қой! Сен мениң улымды жүзбе-жүз урыста жеңгениң жоқ, оны алдап, шарап ишкизип қолға түсирдиң. Енди мениң кеңесим Кир, баламды маған тапсырып, келген жериңе зыянсыз қайт. Егер, сөзиме кирмесең, массагетлер тәңири Қуяш аты менен ант етемен, мен сендей жуўханы қан менен суўғараман» дейди. Кир бул сөзлерге қулақ аспайды, урыс даўам етеди. Тумарис басқарған массагетлер Кир әскерлерин жеңеди хәм оны өлтиреді. Тумарис Кирдиң геллесин қан менен толтырылған меске салады хәм өз урысына жуўмақ жасайды: «Әй, нәмәрт, сен мени–урыста сени хадал жеңип шыққан бир хаялды мәккарлық пенен улынан айырып, перзент дағына күйдирдиң, сен өмириң бойы қанға тоймадың. Мен өз антымды орынлап, сени қан менен суўғардым. Биреўдиң журтына зорлық қылып басып киргенлердиң жазасы сол» [Геродот.,1972], – дейди.

Хақыйқатында да, бизиң эрамызға шекемги VI әсирде Иран шахлары (Ахменийлер) Орта Азияның көпшилик жерлерин басып алғанлығы мәлим. Кирге қарсы сак-массагетлер азатлық ушын гүрескен. Кирдиң әскерлери жеңилип, өзи урыс майданында өлтириледі. Усы ўақыя тийкарында дөреген Тумарис қахарманлық эпосы бизиң дәўиримизге келип жетпеген. Эпостың мазмуны грек тарийхшысы Геродоттың «Тарийх китабы»нда гүрриң етилген. Бул қахарманлық әпсананың тарийхқа қатнасы хаққында белгили алымлар С.П.Толстов, Я.Гулямовлар [Толстов С.П., 1948] хәм өзбек әдебиятшы алымы Н.Маллаев бириншилерден болып пикир билдиреди хәм «Тумарис эпосы Орта Азия халықларының шет ел басқыншыларына қарсы алып барған мәрдана гүресиниң көркем сәўлесі» [Маллаев Н., 1976, 49], – деп жазады.

Жазыўшы бул повестинде тарийхый дәўир ўақыяларын дәретиўде көркем ойлаў ямаса фантазиялық ойлаў имканиятларынан шеберлик пенен пайдаланған. Әлбетте, бунысыз автор толық мазмундағы типик қахарман образын жаратыў қыйын екенлигин терең сезинген. Сонлықтанда, повесттеги Тумарис, Кир, Спарганиз (повестте Спарангиз – Б.З.)

образларының әдебий тип дәрежесине көтерилиуінде ядтан ойлап табылған образлардың, мысалы, Тумаристің бас әскер басысы Крат, ақылгөйи Заридр, әскер басысы Оксиарт, аңшы жигит Панай, Кирдің әскер басысы Кәмбиз сыяқлы тоқыма образлардың жәрдемі оғада үлкен. Бул персонажлар шығарманың бастан аяғына қатнаспаса да ўақыяның бир қәлипте тутас түрде избе-из раўажланып барыуында, анығырағы жазыушының идеясын өз мақсетине жеткерип бериўде шешиўши хызмет атқарады.

Повестте жазыушы әйемги сак-массагет қәуимлериниң турмыс-тәризин, үрп-әдет дәстүрлерин, ески инанымлары менен түсиниклерин көркем сәўлелендириўде бизиң эрамызға шекемги VII-VI әсирлерде Орта Азия, Иран хәм Әзербайжанда кеңнен тарқалған зороастризм дининиң муқаддес китабы болған Авестоға сүйенгенлиги хәм ески ай атамалары (митра, апанам, упхан айлары) менен тәбият көринислерин сүўретлеўге айрықша дыққат аўдарғанлығы үлкен қызығыўшылық туўдырады және де массагетлер пайдаланған курал-жарақлар, әскерий урыс өнери менен олар жайлаған мекан жерлер, қоңсылас отырған еллердиң географиялық атамалары да сол дәўирге мас рәўиште сәўлеленип китап оқыўшысын еркисиз түрде узақ өтмишке жетелейди.

Повестте Тумарис образының жетискенлиги сонда— ол өз халқының ғәрезсизлиги, азатлығы, тынышлығы менен абаданлығын сыртқы душпанлардан мәртлерше қорғаған баҳадыр ҳаял патша образында қалып қоймаған. Ол алдаўлықта Кирге бенде болып қолға түскен баласы Спарангистің дәртинен баўыры күйип күл болған жапакеш ҳаял образында көбирек сәўлеленген. «...Ана бийшараның жүреги елжиреп, жер баўырлап жылағысы келеди, ол мүмкин емес, бар даўысы менен өкирип алғысы келеди, бетлерин жулып, шашларын жайып, жер дастанып бар даўысы менен жер дүньяны гүңирендиргиси келеди, бирақ патшаға ол мүмкин емес. «Алдымда жүрсең айбатым, кейнимде жүрсең ғайратым, кулыным, тулпарым, бүркитим, көкке ушсам қанатым, жерде жүрсем тирегим, жаным балам, душпан қолында қандай күйде екенсең, тириме екенсең?», —деп емиренеди ана жүреги. Бирақ, Тумарис ишиндегини сыртқа билдирмеди» [Баҳадырова С., 1999. 31]. Повесттеги Тумарис образы бойына мойымас күш-жигерди жыйнаған хәм өз перзентине болған меҳир-муҳаббатты жәмлеген шығыс ҳаялларының батырлық тымсалы. Ол өз душпаны Кирге қарата:

«— Мен сени нәмәртлик етип абайсызда, я алдап қолға түсирип дар арқаны астына апармайман. Сиз урыс излеп келдиңиз. Қәне шық саўашқа, екеўимиз алысамыз! Елимди ўайран еттиң, тыныш отырған халықты жылаттың, жеримниң бетин қызыл қанға боядың. Суў орнына адам қанын суўдай ағыздың. Баламды қурбан еттиң, жалғыз жигербентимнен айырдың. Саған тек өлим миясар. Оны да мен ислеўим керек! Тумарис қәхәрге минди. Ол Кир менен алысыўдан-ақ, қылышын бир силтегенинде Кирдің геллеси топтай домалап ушып түсти» [Баҳадырова С., 1999. 39-40].

Повесть соңында Тумарис массагетлер хәм Күн тәңири алдында берген антын орынлап Кирдің қалайынша өлгенлигин келешек әўладқа жеткерип бериўин нәсият етеди.

Усылайынша, повесттиң көпшилик орынларында, хәттеки жуўмағында да автордың көз-қараслары анық рәўиште көринип турады. Бунда жазыушы, ҳаял патшаның басқа еллерди жаўлап алып қан төгиўлерден гөре парахат жол менен келисиўди хәм жаўызлықтан гөре тыныш татыў турмыс кешириўди мақул көргенлигин, қаҳарманның диалог хәм монологларында, ишки ой-кеширмелеринде шеберлик пенен иске асырған.

Тумаристің ҳаял хәм ана ретинде урысты жек көргенлигин хәм сак-массагетлердің басқа еллерге биринши болып урыс ашқанлығы тарийхта сийрек ушырасатуғынлығын бүгинги жергиликли тарийхшыларымыздың мийнетлеринде де көремиз [Базарбаев Р.,

1999. 69-70].

Солай етип, жазыўшының булповести әйемги сак-массагетлердин турмыс тәризи менен жасаў жағдайын ҳәм ҳәр қыйлы ырым, үрп-әдет дәстүрлерин кең эпикалық бағдарда көркем сәўлелендирген.

Әлбетте, бул шығарманы оқыў арқалы биз халқымыздың тарийхын, миллий идея, идеологиясын қайта жетилистириўде көркем шығармалардың әсиресе тарийхый шығармалардың орны ҳәм әҳмийети үлкен екенлигин терең аңлап жетемиз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Баҳадырова С. Тумарис ҳәм Кир // «Әмиўдәрья» журналы, 1999. – №2,3.
2. Баҳадырова С. Тумарис. – Ташкент: Навруз, 2018.
3. Баҳадырова С. Тумарис. Қисса (Музаффар Ахмад таржимаси). – Тошкент: Ўзбекистон, 2016.
4. Базарбаев Р. Бизиң арғы тегимиз массагетлер ким болған? // ЎзРИА ҚҚБ «Хабаршысы», 1999. – №3.
5. Геродот. История в 9 х книгах. – Л., 1972.
6. Толстов С.П. По следам древних Хорезмской цивилизации. 1948.
7. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Ташкент: Ўқитувчи, 1976.
8. Юсупов И. Тумарис ҳам басқалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.

ҚАРАҚАЛПАҚ ОРДАСЫ: «МАМАН БАТЫР УРАЗАКОВ» ЕЛШИЛИК, МӘМЛЕКЕТЛИК ХЫЗМЕТЛЕРИ ҲАҚҚЫНДА

ЮСУПОВ ОҢҒАРБАЙ

Нөкис мамлекетлик педагогикалық институты, Нөкис

«Маман» образы – көрегенли ел-ақсақалы, данышпан тулғаның ҳикметли сөзлерин дәслепки мәртебе ағартыўшы, жәдидши С.Абдимәжит улы қарақалпақ тилинде «Оқыў китабы» (1925), «Қарақалпақ әдебияты жыйнағы» (1928) араб альфавитиндеги биринши ҳәм соңғы китапларында жазғанын баҳалаўымыз керек. Өз заманында ерлик, мәртлик, қаҳарманлық ҳәм манаўийлик үлгисинде әўладларға үлги алгоритм болған Маман батыр дипломат, Маман бий ақсақал ҳаққында үш жүз жылға шекем есле, мәртебелеп келмекте. Маман образы ҳәм әрманлары қандай? Үшинши мың жыллықтың кәмил жаслары қаҳарман бабаларымызды билиўи ушын жаңаша тарийхый ағартыўшылық керек. Легендарлық тарийхый Маман батыр Кубла-Шығыс Арал бойы, «Қарый молла» елатында 1722-жылы туўылған. Кубла Арал бойы «Араллы-маңғыт» ўалайты, «Сартай қала» мөканы, 1826-жылы қайтыс болған. Әмиўдәрья дельтасы, қарақалпақлардың ески мазары «Азлер ата» қәбирстанына жерленген. Қәбирине махбара қойылмаған. Досым Мухаммед бий баласы. Тоғыз қызы. Әкеси Оразақ Уразаков Мухаммад, батыр, бий, ақсақал. Атасы Худайназар батыр, төленғыр, жасаўыл, бий. Бабасы Ақ қабақ Төленғыр батыр, бий ақсақал. Тарийхый ерлиги: 1743-жылы «Қарақалпақ Ордасы» ханның биринши елшиси болып, Санкт-Петербургқа барған, императрица Елизавета Петровна қабыллаўында болған. Сенат ағзалары алдында Арал теңизи ҳәм қарақалпақ ордасы ҳаққында жаңа мағлыўмат берген. Оренбург губернаторы тәрәпинен мәмлекетлик хызмети, «Мәртлик-пидайылық ушын» «Гүмис қылыш» (1742-жыл) берилген. Қарақалпақ Ордасы пүтинлиги, ел-журттың тынышлықта, өзликти аңлаўы, бийгәрезликте жасаўына

хәрекет еткен. Қарақалпақ жәмийетінде, социаллық менталитетте ата-бабалар «Маман» исминде сакраль «Тоқсан еки» баўыры берик ул перзентке ат қойылған. Бул халықтың жоқары баҳасы. Художник Б.Айтмуратов тәрәпинен «Маман бий» образы реңли картина дәретилген, жәхән живописи көркем өнеринен (живописи) орын алды. (см.: Д.Ричардсон «Қарақалпаки в Аральском море на дельте Амударьи, Лондон, 2012) Қарақалпақ халқының үлкен тулғасы Маман батыр бийдің шығысы, этно шежиреси, әпсаналық әнгимелерге қарағанда Ақмаңғытлы Ер Едиге батыр бий, беглер беги әўладларынан болып табылады. Едиге (тарийхый шахс) Алтын Орда дәўиринде халық аралық искер сыпатында Евразия тарийхынан орын алған. «Темурнама» дәстанында Темур нәсли «Ақ-маңғыт», ал, оның оң қанат әскерлерин басқарған Ақ маңғыт Едиге әмир болған. Жаңа дәўирдеги Кубла-шығыс Арал, Сырдәрья төменінде еки жағасы бойларында, Қуўандәрья хәм Жаңадәрья еки дәрья аралығында, Ақша дәрья хәм Көкдәрья, Әмиўдәрьяның тармағы «Үлкен дәрья» хәм «Талл-ақ» арнасы аралығында жасаған «Араллы-Маңғытлар» (Буфер ўәлаят) хәм «Қарақалпақ ордасы» ханлығында, бир неше интеллектуль элиталардың бири Маман өзгеше тарийхый тулға сыпатында белгили. Тарийхый архивлик дереклер: XVIII хәм XIX әсирлердеги Россия империясы «МИД» дереклери: «Қарақалпақские дело 1742-1744 гг.» Юридикалық ис қағазларда Шайх Мурад хожа, Әзийз ата, Абдулла шайх, Маман батыр хәм басқалар исимлери сақланған. Россия империясының шығыс бағдардағы сиясаты Оренбург губерниясы шегерасы архив хўжжетлеринде Арал бойы «Теңиз ели» Қарақалпақлар «Қоңырат улусы» хәм «Қарақалпақ Ордасы»ның «төменги» хәм «жоқарғы» Қарақалпақлардың тарийхый тулғалары ҳаққында мағлыўматлар сақланған. Россияның ири административлик хәм саўда орайлары Казань, Уфа, Астрахань, Нижний-Новгород, Саратов, Сибирь фронтиндеги хәм басқалар менен қарақалпақ елшилери хәм кәрўан тартқан исбилермен «Базз-азийлер» жайлаған геоландшафтларда дереклер баршылық. XVII әсирдеги Россия тарийхый-географиялық карта чертежларда қарақалпақлардың географиясы кең ландшафтларды ийелегени көрсетилген. Сонлықтан да, «Алтынның қыйқымындай, суўдан алған маржандай», тарийхый «артефакт» мийрасты ўйрениў, илимий баҳалаў арқалы ата-бабаларымыздың сырлы өтмиши, «инсан тарийхы» сабақларын көремиз. Хорезм (Хийўа) нәдир қол жазбалары тарийхшылары: Шермухаммад Мунис, Оғахий, Юсуф Баяний мийрасларында қарақалпақлардың тарийхый шахслары Мурад Шайх хожа-ахун, Әзийз баба, тархан, Есенгелди бий, меҳрем, Маман бий, Айдос бий, аға баба, Орынбай бий, аталық хәм басқа ел-журтына мәртебели, ақыллы, дана, характери өзгеше, ел-журт ғамхоршысы, пидайы деп тән алып жазған.

XVIII әсирдеги қарақалпақ халқының әпсанайы, данасы ел-журт басшысы, халықтың өзлигин аңлаўы, биригиўи, абадан хәм пәраўан жасаўы ушын жан кўйдирген, ел-журт пидайысы, ақсақалы мәнәўиятлы уллы бийи Маман батыр бий ҳаққында тарийхый архивлик хўжжетлер хәм елшилер саяхатшылардың «жол дәптери»нде орын алған. Шығыс Арал бойы халық аралық транзит кәрўан жол бойында «Қарақалпақ ордасы» басшылары (хан, султан, хожасы, ақсақаллары, батыр, бийлери) қоңсыласлары Абулхайыр султан хан улусы (Киши жүз) этнослары, Араллы-әштек (бажыкурт) лар хәм Әмба (Жем) бойлық (кәкәлли-урус) (казок) менен хәр қыйлы «симбиоз»ларда болған.

Россия империясының Орск хәм Оренбург шегера (фронтир) бағдарында қарақалпақлар (кланы) элиталарының «симбиоз»лық қатнасықларына тийисли архивлик хўжжетлерди ўйрениўде дәслепп архивист Анна Бирзе шуғылланды. Санкт-Петербургтағы

«Қарақалпақтаныў бригадасы» (1933-ж.) ағзаларынан: Академик А.Н.Самойлович, профессор П.П.Иванов, Қарақалпақстан тарийхнамасында Академик Сабыр Камаловтың «Рус Қарақалпақлар қатнасықлары тарийхы»на (1966-жыл) арналған, илимий мийнетлеринде тарийхый тулға Маман батыр бий ҳаққында тарийхый ағартыўшылық мағлыўматлар берилди. Жазыўшы Т.Қайыпбергенев «Қарақалпақ дэстаны», «Маман бий» эпсанасы тарийхый-көркем романын дөретти. Ўзбекстан қаҳарманы, профессор Г.Хожаниязов ҳәм тарийхшы О.Юсуповтың «Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар» атамасындағы (1993) мийнетинде «Маман бий» ҳаққында, әўладлары шежире кестеси берилген. Академик-тилши Х.Ҳамидов болса, Маман заманына тийисли «Қарақалпақ антлары юридикалық ҳужжетлерди» араб алфавитинен транскрипциялады. Ол «Фирдаус-ул иқбол» мийрастан «Қарақалпақ тарийхына» тийисли дереклерди жәриялады. Жазыўшы Кеңесбай Кәримовтың қыпшақ Ережеп бий, «Аға бий» атамасындағы мийнетинде «Умыт қалған» тарийхый шахслар өз сәўлесин тапқан. ХХІ әсирде этноәдебияттаныў да «фолк-хистори» жанры пайда болды. Бунда қарақалпақ тулғалары «тәғдирине» ҳәм образына «альтернативлик» жантасыў болмақта. Бул мәселеде арнаўлы «тарийхыйлық анализ», қомпетенциялық сынлар керек.

Жаңа дәўирдеги қарақалпақлардың сиясий ҳәм жәмийетлик турмысында, социаллық өмиринде терең из қалдырған ел басшыларының бири «Маман бий» образы ҳаққында, оның хызметлерин баҳалаў, тарийхый ағартыўшылықта изертлеўлер даўам етип, жаңаша көз-қараслар пайда болмақта. Феноменли тулға «Маман» бийдиң әўладлары «Ғарға тамырлы қарақалпақлар» ...жүдә көпшилик. Шымбай ҳәм Нөкис районы аймағында жасаўшы Ақмаңғытлы нураный аталарымыздан аўыз еки энгимелер, тарийхый шежире жазып алыў, өтмиштиң гүңгирт бетлерин анықлаў ислери алып барылмақта. Жаңа дәўирдеги Россия елиниң арнаўлы елшилери, Европаның елши-травельлери ҳәм Орта Азияға әскерий-травель бақлаўлары, илимий-географиялық мақсетте келген Тәбияттаныўшы ҳәм Шығыстаныўшы алымлар, дала жазыўларында, күнделик дәптерлеринде, «Ақ патшаның» Оренбургтағы генераллар буйрық ҳәм көрсетпелеринде, исеним хатнамасында «төменги» Сырдәрья, Қуўандәрья ҳәм Жаңадәрья алабындағы қарақалпақлар улусы, сол мәдений ландшафтағы интеллектуаль (этно клан) элиталары ҳаққында жазылған.

Қубла-шығыс Арал бойы «төменги», Сырдәрьяның шеп тәрәпинде, Жаңадәрья ҳәм Қуўандәрья аралағында, ески кәрўан жол бойында, Россия-Бухара саўда трактатларында шашаў-шашаў мөкан басқан микроэтнослар, «Теңиз ели-журты», Жаңадәрьялы қарақалпақ улуслары жайласқаны көрсетилген. Қарақалпақлардың ел басшылары, қорған қалалар, мөкан жайлар ҳәм жайлаў, аўыл бийлери, батырлары, ақсақаллары, султанлары, шейх ҳәм хожаларының жәмийеттеги орны ҳәм мәртебеси ҳаққында мағлыўматлар жазылған.

Россия императоры Петр I диң жасырын кеңесгөйи, Оренбург ҳәм Астрахань губернияларының басшысы болған тарийхшы Василий Татищев тәрәпинен Шығыс Аралдың Сырдәрья бойы «төменги» «Қарақалпақлар ордасы»на ғайры журттан келген, арнаўлы елшилери, саўдагер-травельлер жиберилген. Олар (Гокк, Томсон) арқалы кәрўан жоллар ийеси қарақалпақ ақсакалы Оразақ батырға «исеним хатнама» жиберген еди (О.Ж.Юсупов «Жәнибек батыр, Маман батыр, Мурад шайых Әзийз баба, Коразбек бий, аталык... Нөкис, 1993. 36-бетте). Англичан елшилери Хийўаға барғанда, оларға Оразақ батыр ақсақал ҳәм оның улы Маман батыр жол көрсетиўши ҳәм елши травельлерди гүзетиўши хызметинде болған. Англиялы саўдагер Гокктиң ҳәм Томсонның офицер

Дмитрий Гладышев, инженер Иван Муравиннің купыя «күнделик дәптерінде» қарақалпақ жәмийетінде абырайлы Оразақ ақсақал кәрұанларды гүзетіуши хәм жол көрсетіуши Маман батыр хызметлери хаққында мағлыұматлар қалдырды. 1742 г. июня 13. - *Запись показаний английского купца Гока о его поездке в Каракалпакию через казахские степи. 1742 г. июня 13 числа. Приехавшей от каракалпак аглинской купец Гок, куда он отправлен был по особливому определению, учиненному в Канцелярии Оренбургской комиссии и прошлого 1741 г. июля 29 числа для означенных в том казенных и своих исправлений, о езде своей объявил нижесписанное: 1. Из Самары он, Гок, отправился, получа определенные ему для торгу на щет ево казенные деньги двести рублей, грамоты к Абулхаир-хану, к каракалпақим старшинам Уразак-батырю и прочим, я.*

Англиялы агент-саўдагерлер Оразақ ақсақалдың қайтыс болғанында хұрметине қойып «Тарийх жылнамасында» қалдырды. Орта Азиядағы үш ханлыққа хәм қалаларына Бухара хәм Хийўаға саўда-травель де келген, және де басқада әскерий елшилер, әскерий географ-илимпазлар мийнетлерінде қарақалпақлар хаққында қызықлы ўақыялар берилген. Олар Сырдәрья, Қуўандәрья хәм Жаңадәрья бойларында, қарақалпақ улусының биринде Маман бий ел басшысы екенлигин жазған. Қарақалпақ руў-қәўимлериниң бийлери хәм батырлары, сол заманда сырттан келген хәр бир кәрұанларға, арнаўлы «исеним хат» тийкарында елши-травельлер кәрұанына көшине жол көрсеткен. Жаңадәрья хәм Қуўандәрья аралығы ески фронтир болып, қарақалпақлардың бий хәм батырларынан: Ер Нуртай батыр, Орынбай бий аталық, Маман бийдиң атлы нөкерлери сырттан келген кәрұанларды жағысларда иркип, «бажықурт» талапта, «пай» өндирип, үлкен хәм киши дәрья арналардан өткерип, Бухара хәм Россия тәрепке өз журтынан аман-саў шығарып, ишки жаўдан қорғаў хызметлерде болған.

Елши-травель Бекчөриннің «күнделик жазыўлар»ында Қуўандәрья хәм Жаңадәрья аралығында қарақалпақ бийлери Россия кәрұанларына жол жоба бергенлиги хаққында жазылған. 1809-1810-жыллар аралығында Уфалы офицер поручик, елши-травель, молла Абул-Насыр-Субханкулов Бухара эмирлигине баратуғын кәрұан жол бойында қарақалпақлар улысы, Жаңадәрья аймақтың ел басшылары: Орынбай аталық, Маман бий аўылы бар екенлигин көрген. Олар менен ушырасқан, саҳрайы қарақалпақ елиниң кәрұан жоллар жол басшысы Маман бий хаққында елшилерде жақсы тәсир қалдырған.

Киши орда арқа «Қызыл кум» фронтириндеги «жети руў»лар шарўаларының ақ сүйек төреси Султан Шерғазы Төре-хан бин Ғайып хан улының Жаңадәрья бойларындағы қарақалпақ бийлери хәм ел ақсақаллары арасында абыройы, мәртебеси үлкен болған. Шерғазыхан улы Жанғазы төре-хан, оның улы Алланазар төре-хан хәм Султан Назар-хан қарақалпақ бийлери хәм батырлары улама-ийшан-ахунлары менен татыўлық хәм баўыры кеңликте өз-ара жақсы симбиозларда болған Шерғазы Султан ханның өтиниши бойынша еки ел бийлери, батырлары өз-ара келиспеўшилиқ урыслары соңында келисимге келиўге, кәтқудалық еткен. Шарўалардың ески дәстури бойынша кун төлеў, кек алыў мақсетиндеги қанлы урысты қойып, ортада тынышлық хұким сүриўи ушын олар ески ырым бойынша «қызыл ийт»тиң қанын ағызған екен. Сол жерде қарақалпақ бийи Орынбай бий, аталық, Маман бий, Тоқполат бий, Сенгиз бий, Есенгелди бий орыс кәрұанларын Бухара ханлығының шегарасына еки-үш күнлик жерге шекем шығарып салыўға атлы нөкерлерди гүзетіуши сыпатында жиберилген. Шығыс Арал Сырдарьяның төменги алабында тынымсыз жаўгершилиқ

хәм экологиялық ақыбетлер себепли, қарақалпақлардың руў-қәуимлериниң посыўына алып келди. Олардың бир аўылы «Ақша теңиз» бойына, бир топары «Үш кудық» Бухара ханлығы шегарасына көшкен. Маман бий басшылығында Әмиўдәрьяның төменги алабына, Қызылқум етеги, Қырантаў, Қаратаўдың арқа-шығыс аймақларында «Сартай қала» елатына көшип қоныслаған. Сартай қаласы Сартай бийдің заманында «урыслар бәндиргиси» болған. Россиялы елши-травельери халық аралық кәрўан жол бойында кенегес-маңғытлылардың ел басшысы Маман бийдің адамларына ушырасқан. Кең эрудициялы жазыўшы С.Ибрагимов: Маман бийдің этник шығысына Бердақтың «Шежире» дәстаны хәм қарақалпақлар тарийхы (этнотарийхый эссе) Нөкис, 2021. 115 бет) атамадағы мийнетинде: Ол «оймаўыт–кенегес»дің басшысы, - деп тән алған. XIX әсир басындағы Башқуртлы елши-травель, поручик Молла Абул-Насыр Субханкуловтың князь Волконскийге жазған хатында қарақалпақ елиниң басшылары Орынбай бий, аталық, Маман бий, Айдос батыр, бий менен ушырасыўда болған. Олардың абыройлы, елине мүнәсип басшы екенлиги туўралы мағлыўматлар жазып қалдырған. 1819-жылы Бухара ханлығына Россияның әскерий-илимий экспедиция курамында келген доктор Эверсманның «күнделик жазыў»ларында Жаңадәрья аймақларында Маман бий аўылы хәм жайлаўы үстинен кәрўан өткенлигин жазды. Буннан басқа Батыс елши-травельерине Жаңадәрьялы Маман бийдің атлы нөкерлери, жол гүзетиўшилери еки-үш күн хызмет еткенлиги жазылған. Сырдарьяның төменги алабы, Жаңадәрья хәм Куўандәрья фронтир-бойларындағы руў-қәуимлердің жаўгершилик урыслары, Қоқанд-Бухара-Хийўа үш ханлық арасындағы тынымсыз урыслар себепли, қарақалпақлар «ата журтын» таслап Әмиўдәрьяның төменги бойларына қәдимий «ески ата» журтына қайта көшип келген. Сол жыллары кенегес-маңғыт қәуимлери Кегейли, Жылўан, Шортанбай, Еркіндарья, Тарлы арнасы, сакраль гео-объектлер: «Бозкөл», «Ақтуба», «Қаракемир» бойларына қоныс басқан. Ақмаңғыт Маман бийдің қыслаўы, оның аўылласлары «Туғ қала», «Қыран», «Сартай қала», «Шортан», Кегейлиниң бир тармағы «Жылўан жап» кең аймақларда шашаў-шашаў микро этнослар жайласқан. Кегейли (Кэ-кэ-й-эли) ниң оң тәрәпи «Қытай-қыпшақ» сол тәрәпи «Кәнәгес-маңғыт» қәуимлериниң мәкан жайы болған. Маман бий изине ерген ел-журттың жаңа мәканы Сартай қаласы, Дарсан (Төғ) Азлер ата мухаддес ландшафт, Қарабайлы жағасы, Ақ маңғытлар тоғайы, көли қамыслы, суўы мол мәканда жайласқан. Тарийхый фольклорлық дереклерде Маман бий, Айдос бий, Хийўа ханы менен дәслепки сиясий сөйлесиўлерди жүргизген. Олар ел басшылары өзлериниң көрегенлиги, ақыллылығы, данышпанлығы менен ел-жутына «Ески ата мәкан»нан жер суў пайын алып берген. Ол ел-журты хәм биоресурслары пүтинлиги, халық хәм ханлық бирлигинде жасаўы ушын, әсиресе, Амиўдәрьяның шеп тәрәпиндеги «Сейлхан» нәсби қоңсылас (ямуд, чаўдыр) аламанлары менен хәр қыйлы «симбиоз» жасады. Этногеографиялық аймақты «Ақбилектиң күши менен ақ найзаның ушы менен» қорғады, әўладларға бабалар жерин, мәканын жайларын мийрас етип жеткерди. Бул бабалардың тарийхый мәнаўийлик хызметлерин умытқандай болмақтамыз. XX әсир ақырында данышпан Маман бий «оба»сына да махбара курыўға хәрекетлер болды, бирақ, үзилiske тусты. «Ақмаңғыт» жаслары хәр бири «бир гербиш қаласа» (Абай сөзи) үлес қосқанда Маман баба «кенетаф махбара» тикленермеди? Амиўдәрья алабы «Қырантаў» етегинде қоныс басқан жергиликли жас моллаларға мусылман әдептаныў, руўхый-ағартыўшылық саласында хызмет еткен уламалардың бири Хәзирети шайых Молла Имамам-ат-дийин Мухаммед ахун-ийшан Ибн Қайыпназар бий болған. Шайых Мурад хожа, ахун-тархан

атамыз ҳам үлкен ақсақал Маман бийдің заманында айырым қарақалпақ зиялылары Бухара ҳам Хийўа қалаларындағы медреселерде оқыған ҳам «Сан ахун» дәрежесин алған. Олардың бири Имаматдийин ийшан Қайыпназар бий улы менен Маман бий ел ақсақалы жақсы қатнасықта болған. Маман бий кексе, физикалық қартайған да Имам ийшанның аўылына барып, медресе қурылысына қармасын айтқанда, оның құрметине қара мал сойып үш күн мийман еткен. Маман бийдің анасының шығысы Яссалы «Хожа»лардан болған. Сонлықтан, қарақалпақ хожалары, әсиресе, Хожа әли хәкими - Аббас хожа да, уллы дана бийдің мәртебесине, абыройына, туўысқанлық сезими менен үлкен құрмет еткен. Маман бий менен сыйласықта болғанлардың бири Қызыл күм «король» - «шоң бүркити» болған Жылқайдар батыр «жети руў» шарўалардың таянышы, сүйениши, өз халқының қорғанышы еди. Қарақалпақ найманлар «сұңқары», «шөл бөриси» Барақ батыр ҳам Маман бий арасында туўысқанлық байланыслары болған. Барақ батырдың «найман» аўылына Маман бий мийман болғанда ел-журттың бийлери, ақсақаллары бабалар дәстүри бойынша бир күни түйе, бир күн жылқы, бир күн қой сойып гезеклесип күткен. Тарийхый гүрриңлерде Маман бий социаллық жақтан, тиришилик ресурсы таўсылғанда, күн-көриси қыйынласқанда, «Ақ отаў»ды ақ басқур кийиз бенен жабыўға, ишин безеўге де «жарлы» болған. Сонлықтан, Маман бийге «жети руўдың» ақсақаллары, Барақ батырдың аўылласлары, туўысқанлары қой, түйе жүнинен ийленген қара кийизлер, сүриў-сүриў қой берген. «Қара кийиз» жабылған атадан қалған «гөне отаў»ды, соңғылығында Маманнан қалған «Қара үй» деп ырым-әдет болған. Жаңадәрья ўалаятына қарақалпақ улусында Маман бий, ақсақал, Орынбай аталық басшылық еткенде қарақалпақларда үлкен тойлар болып, ат шабыс, гүрес ҳам ойын-заўықлар, бақсы-жыраўлар айттырылып, ҳәр қандай инсанға руўхый азық берген. Жаңадәрья фронтиндеги, бойындағы ата-бабаларымыздың мәдениаты ҳам руўхыйлығы ҳаққында этно дерек төмендегише қарақалпақлардың мешит-медресесинде Хорезмли ахун Шамсутдин ибн Фахратдийин қарақалпақларға мусылманшылық дәстүрлерди үйреткен ҳам қарақалпақша қол жазба китаплар дөреткен. Олардың бири «Ийзах аль қалуб» деп аталатуғын «Жүрекке түсиндирме» теологиялық шығармасында Жаңадәрья бойында жазылған. Бул мийрас Ташкентте Шығыстаныў институтында сақланады. (Арал. 1992, №2). Шығыс Арал бойы, Сырдәрья, Қуўандәрья, Жаңадәрья бойларындағы қарақалпақлардың тарийхы, сиясий-жәмийетлик, социаллық ҳам мәдений турмысы бул ел басқарған тарийхый тулға, дана бий «Маман» образы өмири ҳам мәўритли күни болып табылады. XVIII әсирдің орталарынан баслап XIX әсир басларында қарақалпақлардың тарийхый сиясий, жәмийетлик, социаллық турмысында терең из қалдырған, халық аралық искер «Маман» образы ҳаққында, оның өмири, жасаған мухаддес жерлерин изертлеў бойынша жәмийетлик ой-пикирлер пайда болды. «Маман» шахстың мукаддес қәбир орны Нөкис районы «Хәзирети шайых Аллаберди суўпы Әзизлер ата қәбиристанда» жайласқанлығы ҳаққында өзиниң әўладлары, шаўлықлары көрсетти ҳам басына рәмзий белги қойыўға ҳәрекет етти.

Евразия, Россия ҳам Орайлық Азия халықлары байланыслары тарийхында Арал бойы тарийхый тулғалар «уллы дала»ның кәрўан жоллар бәндиргисинде жасап, өзлик ел-журт басқарған шахслар узақ ҳам жақын еллер менен өз ара қатнасықларда болғаны, олардың бири ең көп жасаған инсан, «Маман» исмли феномен. Ол бий, ел ақсақалы. Қарақалпақ халқы ҳам қарақалпақ ордасының уллы тарийхый тулғасы. Бул бабамызға әўладлары құрмет етиў сезиминде болыўы, тарийхый антрофилософиялық дүньятаныўымыздың бир белгиси болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Хожаниязов Г., Юсупов О.Ж. Қарақалпақстандағы мухаддес орынлар. – Нөкіс, 1994.
2. Юсупов О.Ж. Россия и Народы Приаралья. – Нукус, 1993.
3. Басин В.Я. Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII века / Казахстан в XV-XVIII веках. – Алма-Ата: Наука, КазССР, 1969. – с. 51-145.
4. Избасарова Г.Б. Аманат в традиционном казахском обществе и российской политике XVIII в. // Российская история. 2017. – №1. – с. 103-112.
5. Избасарова Г.Б. Казахская степь Оренбургского ведомства в имперских проектах и практиках первой половины XIX века. М.: ИПЛысенкоА.Д. Press-book, 2018. 484 с.
6. Izbassarova G.B. Legitimization of Power in the Kazakh Steppe in the XIX century. Search for the Cartridge: Khiva Khanate or Russian Empire? (by the Example of the Fate of Sultan Kaipgali Ishimov) // Bylye Gody. 2020 58(4): 2385-2395.
7. История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. III. Журналы и служебные записки дипломата А.И.Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759) / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.

РОЛЬ ПЕЧАТИ В РАЗВИТИИ КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

НУРЖАНОВ САБИТ УЗАКБАЕВИЧ

*Каракалпақский научно-исследовательский институт гуманитарных наук
Каракалпақского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус*

В начале 1930-х годов, с усилением классовой борьбы в обществе и форсирования политико-экономических акций государства, внимание в прессе усилилась еще больше. Назначенный в 1930 году ответственным секретарем Каракалпацкого обкома партии Т.Чурбанов в своем закрытом письме каракалпацкому партийно-советскому активу утверждал, что «газета «Мийнеткеш каракалпак» не стала на деле организующим центром мобилизации широких масс за четкое проведение генеральной линии партии, решительной борьбы против правого оппортунизма, великодержавного шовинизма, местного национализма, «левых загибов» и примиренческого отношения к уклонам» [1]. Работа в этом направлении была начата с дальнейшего укрепления материально-технической базы и усилением партийного контроля над газетным делом. Перед прессой ставилась задача осуществления информационно-идеологической поддержки, широко освещая мероприятия партии и государства, осуществление агитационно-пропагандистской работы, обеспечивающей лояльное общественное мнение в настоящем и формирование новых общественных отношений, социальных установок и ценностей.

Одним из важных направлений деятельности редакции единственной на тот момент республиканской газеты «Еркин каракалпак» стала усиление агитационно-пропагандистской работы среди населения. немаловажную роль в этом процессе играла вновь формируемая каракалпацкая советская литература. «В конце 20-х годов были сделаны первые попытки организации литературных сил, - указывается в «Истории каракалпацкой советской литературы». – За это активно взялись молодые каракалпацкие поэты, они были первыми журналистами, корреспондентами газет и журналов, авторами учебных пособий, одновременно вели и просветительскую работу, занимались театральным искусством» [2].

Поэтому вполне естественно они публиковали свои произведения на страницах самоиздатовских журналов и стенных газет. Стенные газеты с 1925 года начинают организовываться при областных учреждениях и учебных заведениях, количество которых доходило до 10, из них 3 – на русском языке. Всего на территории Каракалпакстана к 1927 году издавались 13 стенгазет. В 1928 году учащиеся Турткульского педагогического техникума А.Матъякубов, А.Конеев, К.Айымбетов, А.Асфендияров и др. стали выпускать рукописный журнал «Кызыл муғаллим». По мнению исследователей, этот журнал сыграл важную роль в распространении среди читателей первых произведений каракалпакской советской литературы [3].

В это же время на страницах газеты «Еркин каракалпак» стали появляться первые поэтические произведения. Во второй половине 1920-х годов газета «Еркин каракалпак» оставалась почти единственной периодикой, издававшейся в Каракалпакстане. Если в начальный период формирования газеты основную массу корреспондентов, как и читателей, представляли служащие советско-партийных органов КАО, среди которых были наиболее прогрессивные и просвещенные представители национальной интеллигенции, такие как А.Досназаров, А.Кудабаев, К.Авезов, А.Айтешев, Б.Сейдрасулиев, К.Имниаминов и др., то к концу 1920-х годов количество корреспондентов значительно увеличилось. Так, прослеживая архивные документы, можно обнаружить множество рукописей статей, заметок и другие корреспонденции, подписанных представителями партийно-советских органов - С.Листковым, М.Журавлевым, М.Наурызбаевым, П.Варламовым, Х.Акчуриным, А.Румянцевым и др. В то же время стали появляться материалы С.Маджитова, Раимбек улы, К.Иржанова, Б.Ергалиева, Мубарек улы.

С укреплением материально-технической базы газеты «Еркин каракалпак», в начале 1930-х годов переименованная в «Мийнеткеш каракалпак», затем в «Кызыл Каракалпакстан», творчество молодых поэтов и писателей стало достоянием читательской аудитории. Народный писатель Узбекистана Ж.Аймурзаев вспоминал, что благодаря газете оформился Союз писателей Каракалпакстана (тогда еще КарАПП – Каракалпакская ассоциация пролетарских писателей, образованная в 1928 году). Почти все молодые каракалпакские писатели и поэты работали в редакции газеты или сотрудничали с ней, одновременно занимаясь творчеством. В этот период действовало «Временное положение о печати», подготовленное Агитационно-пропагандистским отделом Казахского крайкома РКП(б). Согласно этому документу, работники печати должны осуществлять руководство над деятельностью объединений и организаций, занимающихся литературной и другими творческими работами.

С начала 1930-х годов совместно с партийными органами редакций газет, особенно две центральные - «Кызыл Каракалпакстан» и «Советская Каракалпакия», стала широко привлекать внештатных корреспондентов для действенного освещения всех процессов в каракалпакском ауле. В основном ими являлись советско-партийные работники и аульно-кишлачные учителя. К середине 1930-х годов «Кызыл Каракалпакстан» имела более 400 общественных корреспондентов (рабселькоров), проводились совещания рабселькоров при редакции газеты, выездные собрания с участием районного актива, созывались читательские конференции. Среди них было очень много талантливой молодежи, увлекавшиеся поэтическим творчеством. Будучи ответственным секретарем редакции газеты, С.Маджитов привлекал их на работу в редакции газеты. Так, известный журналист, ветеран труда К.Абдихалыков также вспоминает: «В 1927 году как таковой

и редакции газеты не было. Это была комната, где жил сам С.Маджитов, здесь он жил и работал, готовил номера в печать. Если не изменяет память, газета выходила один раз в неделю. Сейфулгабит-агай обрабатывал все сообщения аульно-кишлачных корреспондентов, сам же готовил газету к выпуску. Вскоре он пригласил Жаумытбая Исметуллаева и меня в редакцию как литературных работников» [4].

В становлении объединения литературных работников Каракалпакстана большую роль сыграл именно С.Маджитов. Его деятельность во многом созвучна теми идеями и помыслами, которые выдвигали и осуществляли джаиды начала XX века. Он долго работал в редакции газеты «Еркин қарақалпақ», был одним из первых авторов учебников на каракалпакском языке и латинизированного каракалпакского алфавита, занимался творчеством. Однако, ему не дали довести до конца свое дело: его арестовали в 1930 году как контрреволюционно-националистического писателя, хотя С.Маджитов имел неоспоримый авторитет как среди писателей, так и всей просвещенной общественности. Через 8 месяцев его оправдали, и по утверждению проф. Ш.Бабашева, запрещают публикацию произведений, вынудившее С.Маджитова продолжать публиковаться под псевдонимом «Қопалы». Под этим псевдонимом С.Маджитов публиковался еще до своего ареста в 1930 году, например, в номере газеты «Еркин қарақалпақ» от 23 февраля 1929 года было опубликовано его стихотворение под этим псевдонимом.

Ж.Аймурзаев вспоминает, что при газете был организован литературный кружок, который, по предложению Касыма Аvezова, возглавили Сейфулгабит Маджитов и Сейтмурат Палуанов, а в тридцатые годы для работы в газете были приглашены поэты-корреспонденты Мырзагали Дарибаев, Кашкын Шалымбетов, Мирзек Калимбетов, Нагмет Кузенбаев, Алмухамбет Бекмухамбетов [5]. Эту роль прессы отмечает и проф. С.Ахметов в своей монографии [6].

23 апреля 1932 года ЦК ВКП(б) принял постановление о перестройке литературно-художественных организаций, которое имело решающее значение на процессы в культурном фронте в условиях Каракалпакстана. С преобразованием Каракалпакской АО в Каракалпакскую АССР и вхождением её в состав РСФСР начался новый этап формирования молодых кадров в области литературы, науки и системы образования. Согласно постановлению Каракалпакского обкома ВКП (б) от 19 июня 1932 года был сформирован Организационный комитет Союза писателей во главе с почетным председателем К.Аvezовым. Печатным органом стал журнал «Мийнет әдебияты», первый номер которого вышел во второй половине 1932 года.

Накануне I съезда писателей Каракалпакии было принято постановление Бюро Каракалпакского обкома ВКП(б) от 4 мая 1934 года «О работе Союза писателей ККАССР», которое было опубликовано в печати в мае 1935 года. В нем указывалось на отставание «творческого роста молодых пролетарских писателей Каракалпакии от грандиозных задач социалистического строительства», обусловленное «низким политическим культурным уровнем писателей». Одним из путей решения этой проблемы стало освобождение молодых писателей (А.Бегимова, И.Фазылова, Н.Даукараева, Захирий, К.Айымбетова, Н.Джапакова, Юсупова) от общественных нагрузок и других работ, определив, что «творческая работа писателей считать их основной общественной нагрузкой». При этом обком партии особо указывает на неудовлетворительную работу редакций газет «Кызыл Каракалпакстан» и «Советская Каракалпакия» с молодыми писателями и предлагал открыть специальную рубрику (типа литературной страницы), где периодически издавались бы их произведения [7].

В целом, республиканская пресса, особенно «Қызыл Қарақалпақстан», сыграла важную роль в становлении и формировании организации писателей и поэтов Каракалпақстана. Обусловленный усилением рабселькорского движения в конце 1920-х процесс формирования КарАПП, улучшает не только «обратную связь» прессы, но и служит повышению качества и классовости литературных произведений. Эту функцию пресса выполняла и в последующие годы, особенно в годы войны.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ:

1. ЦГА РК, ф. Р-551, оп. 3, д. 16, л. 6.
2. История каракалпакской советской литературы. – Нукус, 1981. – с.12.
3. История каракалпакской советской литературы. – Нукус, 1981. – с. 14.
4. Абдихалыков Х. Ядымда қалғанлардан / Совет Қарақалпақстаны, 1965, 6 января.
5. Аймурзаев Ж. Халықтың айнасы // Совет Қарақалпақстаны, 1975. Юбилейный выпуск.
6. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сыны. – Нөкис, 1993. – с. 60.
7. Советская Каракалпакия, 1935, 16 мая.

«ҒӘРИП-АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ БАҚСЫЛАРЫНЫҢ МИЛЛИЙ РЕПЕРТУАРЫНАН ОРЫН АЛЫҰЫ

ЕСЕБАЕВ МАРАТ МАТЕКОВИЧ

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогика институты

Резюме: Мақолада қарақалпақ бахшиларининг севиб ижро қилиб келатган достонларидан бири «Ғариб ошиқ» (Ғәрип-ашық) ҳақида сўз юритилади. Мазкур достоннинг бугунги кунгача етиб келишида қарақалпақ бахшиларининг ўрни алоҳида. Чунки улар бу достонни бир-бирига ўргатиб, устоз-шоғирдлик анъаналари билан авлоддан авлодга етказиб келган. Бахшичилик санъатининг ўсиб ривож топиши бахшичилик мактабларига бориб тақалади. Бундай мактаблар қаторига Суёв бахши, Ақимбет бахши, Муса бахши, Арзи бахши, Оринбай бахши қабиларни киритиш мумкин. «Ғәрип-ашық» достонининг ушбу мактаблар орқали тарқалиб қарақалпақ бахшиларининг репертуаридан кенг ўрин олганлиги таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: достон, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақши.

Резюме. В статье говорится об одном из эпосов, исполненных каракалпакскими бахшиями, «Гарибашык». Особую роль в развитии этого эпоса и по сей день играют каракалпакские подарки. Потому что они учили эту историю друг друга и передавали ее из поколения в поколение с традицией наставника-ученичества. Развитие искусства бахшики восходит к школам бахшики. К таким школам относятся Суйовбахши, Акымбетбахши, Муса бахши, Арзибахши, Оринбайбахши. анализируется, что эпос «Гарып-ашык» распространился через эти школы и занял широкое место в репертуаре каракалпакских бахши.

Ключевые слово: эпос, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақши.

Summary. The article talks about one of the epics performed by Karakalpak bakhshis, “Garyp-ashyq”. Karakalpak gifts have a special role in the development of this epic to this day. Because they taught this story to each other and passed it on from generation to generation with the tradition of mentor-discipleship. The development of the art of bakhshiki goes back to the schools of bakhshiki. Such schools include Suyov Bakshi, Aqimbet Bakshi, Musa Bakshi, Arzi Bakshi, Orinbay Bakshi. It is analyzed that the epic “Garyp-ashyq” spread through these schools and took a wide place in the repertoire of Karakalpak bakhshis.

Key words: epic, genesis, plot, motif, folklore, variant, version, image, bakhshi.

Қарақалпақ халқы көп ғана қахарманлық дәстанлар менен бир қатарда бай ашықлық дәстанларына ийе. Ашықлық дәстанлар қарақалпақлар арасында хәм басқа да туұысқан хәм түркий халықлар арасында узақ ўақытлардан пайда болып қәлиплесип, хәзирге шекем атқарылып келеди. Олардың ишинен халық арасына кең тарап, бақсылардың турақлы репертуарларына киргенлеринен «Ғарип ашық», «Саятхан-Хәмире», «Ашық-Нәжеп» дәстанларын айрықша атап көрсетиўге болады.

Усы қарақалпақ ашықлық дәстанларын көбирек үйренген алымлардың бири Ә.Алымов былай көрсетеди: «Арзы мектеби Арал этирапы диалектинде атқарыўшылық өнерин раўажландырғаны менен айырылады. Бул мектеп XIX әсирде пайда болғанына қарамастын XVI-XVII әсирде жасап, дәретиўшилиқ мийнет еткен Жийен, Халмурат, Шанкот, Жийемурат, Ешбай, Ниязымбет, Ақымбет хәм т.б. сыяқлы уллы жыраў, бақсыларының мектеплериниң раўажланған дәретиўшилиқ даўамы болып табылады» [Алымов Ә., 1983. – 142], – деп көрсетеди.

Қарақалпақ бақсыларының қәлиплесиў дәўири Хорезмге көшип келиўи менен тығыз байланыста болғанлығын көрсетди. Себеби, қарақалпақлардың тарийхый дереклерине қарағанда, мысалы: «Волга бойларында Ноғай ханлығында жасап атырған қарақалпақлар, ол ханлық орыс патшалығының қысымынан ыдырағаннан соң, XVI әсирдиң екінши ярымында Сырдарья бойларына көшип келиўге мәжбүр болады. Олар XVII әсирде Әмиўдарья бойларына келгеннен соң Хийўа ханлығы менен тығыз байланыста болады» [Қарақалпақстанның жаңа тарийхы., 2003., – 18], – деген мағлыўматлар бар. Соған қарағанда көбирек қарақалпақ бақсышылық өнериниң қәлиплескен дәўири Хорезмге көшип келгеннен кейин десек қәтелеспеген боламыз.

Белгили илимпаз Н. Дәўқараевтың көрсетиўинше: «Бул типтеги дәстанлар қарақалпақ халқының арасына XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдиң ишинде түркменлер, Хорезм өзбеклери арқалы ямаса қолжазба түринде таралған. Қарақалпақлардың арасында XIX әсирдиң ишинде узақ жасаған түркменниң атақлы бақсысы Сүйеўден хәм Хорезмли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардың стили менен айтады» [Дәўқараев Н., 1977., – 322], – деп көрсетеди.

Дәўқараевтың пикири бойынша дәстанлар XVII әсирден кейин келген шығар деп көрсетеди, бизиң пикиримизше дәстанлар қайсы әсирде қәлиплескен болса яғный «Ғарип-ашық» дәстаны XVI әсирде қәлиплескен болса, демек, дәстанды атқарыўшыларда сол дәўирде қәлиплескен болыўы керек. Себеби, дәстанды жаратыўшылар да оны атқарыўшылар да жыраўлар менен бақсылар болған. XIV-XVI-XVII әсирлерде жыраўлар хәққинда көп мағлыўматлар бериледи, демек, бул әсирлерде жыраўшылық өнери раўажланып бақсышылық өнери екінши дәрежели болып келген болыўы мүмкин. XIX әсирде жасаған классик шайырларымыз Күнхожа, Әжинияз Бердақлардың өзи де

бақсышылық пенен шуғылланған. Демек Күнхожа, Әжинияз Бердақ та бул бақсышылық өнерин кимнен болса да үйренген, олардың да устазлары болғанлығы анық. Демек, қарақалпақлар арасында бақсышылық өнери XIX әсирден бұрын қәлиплескен, қайтама усы XIX әсирде қарақалпақ халқы арасында бақсышылық өнери көп таралған хәм раўажланыў басқышына көтерілген.

Бул пикиримизди беккемлеў ушын Қ.Мақсетовтың мийнетине жүзленемиз. Мысалы: «Бердақтың үйине мийман болып оның дослары Ақымбет бақсы, араллы Арзы бақсы, түркмен бақсысы Сүйеў, Өтеш шайырлар жийи келип туратуғын болған. Оның үстине олар бир неше мәртебе той мерекелерди де бирге саўған. Бул ўақыяларды Қ. Мақсетов 1957-жылы Хұрлиманның Аблатдин деген үлкен баласының хаялы Перне кемпирден жазып алған, Перне кемпирге Хұрлиман Бердақтың қызы айтып берген» [Мақсетов Қ., 1992. – 297], – деп көрсетеди. Бул мағлыўматларға қарағанда, XIX әсирде қарақалпақлар арасында бақсышылық өнери жүдә раўажланғанын көрсетеди.

Қ.Айымбетов та усындай пикирде болады, ол: «Қарақалпақ халық жыршыларының яғный бақсы, қыссахан хәм шайырлардың шығармалары менен репертуарлары XVIII-XIX әсирлерди өз ишине алып, бул дәўир Хорезм дәўири менен байланысly екенлигин көрсете отырып, қарақалпақ бақсышылық өнериниң кең ен жайғанлығын атап өтеди» [Айымбетов Қ., 1968. – 107].

Усы XVIII-XIX әсирлерде бақсылар атқарған «Ғәрип-ашық» «Юсуп-Ахмет», «Саятхан-Хәмире» хәм «Гөрүғлы» дәстанлары қарақалпақ бақсыларының турақly репертуарларына кирген. Бул дәстанларды классик шайырларымыз Күнхожа, Әжинияз, Бердақларда атқарған. Бул дәстан қаҳарманларының аты, ўақыялары, дәўири менен географиялық орталығы, қала, жер, суў атлары өзгермейди, өзгерсе де айтарлықтай емес. Бүгинги күнге шекем хәмме вариантларында сақланып қалған.

«Ғәрип-ашық» дәстанының қарақалпақ бақсыларының репертуарынан орын алыўы жоқарыда айтқанымыздай Хорезм хәм Түркмен бақсыларының тәсири күшли болғанлығын көремиз. Бириншиден, әлбетте, бул халықлар менен бир аймақта жасаўы себепши болса, екиншиден оларға қарақалпақ бақсыларының шәкирт болып түсийи хәм оларды өзлерине устаз тутынып, олардың атқарыўшылық шеберликлерин үйрениўи болды. Мине, усы устаз- шәкирт дәстүрлери усы үш ел бақсылары арасында дәстүрге айланып олардың арасындағы дослық қатнас күн сайын беккемленип барды.

Бул пикиримизди Н.Дәўқараевтың илимий мийнети арқалы көрсетиўимизге болады. Мысалы: «Хәр бир мектеп бақсылары өзиниң айтыў техникасына хәм репертуарына ийе болған. 1. Сүйеў түркмен бақсысы, оның шәкиртлери: Жапақ, Бала бақсы, Жаңабай хәм басқалар, булардың айтыў техникасында Хорезм дәстүри күшли хәм өзбек тилиниң Хорезм (араллы) диалектисинде айтады. Намаларда да көп өзгерислер бар», - деп көрсетеди. Муўса бақсының шәкиртлери: Есжан, Жуман, Қаражан, Патилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай хәм тағы басқалар. Булар таза қарақалпақ тилинде, қарақалпақ намаларына қарақалпақ қосықларын хәм қарақалпақ тилине аўдарылған «Ғәрип ашық», «Юсуп-Ахмет», «Саятхан-Хәмире» қусаған ашықлық дәстанларды айтады» [Айымбетов Қ., 1968. – 103], - деп көрсетеди.

Қарақалпақ бақсышылық өнериниң шығысы хаққында Қ.Айымбетов былай келтиреди: «Араллы өзбеклердиң бақсылары түркменлер хәм қарақалпақ бақсылары менен репертуар алмастырып бир-бири менен қатнасып отырған, мине, сонлықтан айтатуғын намалары да бир-бири менен араласып кеткен. Бақсылар айтатуғын көп

намаларға, өзбек хәм қарақалпақ бақсылары ортақ. Түркменнің атақлы бақсысы Сүйеў бақсы араллы өзбеклерден көп шәкиртлер таярлаған. Олардан, Әдилбай оның шәкирти Орынбай, Жаңабай, Төре бақсылар болған. Араллы өзбеклериниң белгили бақсылары Қутым, Аллияр, Гүрбек, Әдилбай, Жаңабай, Орынбайлар» [Мақсетов Қ., 1996. – 149] болғанлығын атап өтеди.

Жоқарыда келтиргенимиздей Сүйеў бақсыдан да бурын да бақсылар болған атап айтқанда Аташ, Ғәрипнияз, Нуржан, Өтеш бақсыларды атап өтеди. Көрип турғанымыздай қарақалпақ бақсышылық өнери Түркмен, Хорезм, Араллы өзбек бақсылары менен усындай дослық қатнасықлардың нәтийжесинде олар менен устаз-шәкирт, бир-бири менен атқарыў усылларын алмасып, музыка, нама сырларын бир-биринен үйренип тәжирийбелер арттырып оны қайта ислеп раўажландырып өзлериниң репертуарларын кеңейтип барған.

Усындай дослық бирге ислесиўлер, әсиресе, Муўса бақсы менен Сүйеў бақсы екеўи бир-бири менен тығыз қатнасқан, олар бир-бириниң репертуарындағы намаларды бир-бирине алмасып үйретип келген. Соның ушында Н.Дәўқараев Муўса бақсының шәкиртлери таза қарақалпақ тилинде айтады деп көрсеткени дурыс. Себеби, Муўса бақсыға шәкирт түсип Муўса бақсының жолы менен хәм жоқарыда көрсетилген дәстанларға да қайта ислеў берип, намаларға да ислеў берип сап қарақалпақ тилинде айтқан.

Қарақалпақ атқарыўшыларының бул уллы хызметлерин көп изертлеген, қарақалпақ фольклорының тийкарын салыўшы Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов хәм көркем өнер илимлериниң кандидаты Т.Адамбаевалардың көрсетиўинше: «Оларды атқарыў өзгешеликлерине қарай Ақымбет-Муўса мектеби, Сүйеў мектеби, Арзы мектеби, Орынбай мектеби деп төрт мектепке ажыратады. Әлбетте, булар шәртли түрде бөлінген болып, ретинде олардың да арасында айырмашылық белгилери ушырасады» [Алымов Ә., 1983. – 142], - деп көрсетеди. Усы мектеплердиң барлығының да репертуарларында «Ғәрип ашық», «Юсуп-Ахмет», «Саятхан-Хәмире» қусаған ашықлық дәстанлар тийкарғы орынды ийелеген.

Себеби, усындай хәр бир мектептиң атқарыў шеберлиги, намаларының атқарылыў техникасы, олардың өз алдына жөнелиси болған. Бақсылар услайынша шынжырма-шынжыр әсирлер бойы бири-бирине устаз-шәкирт түсип, устаздан пәтия алып хәм устаздың атқарған намаларын, дәстанларын пухта үйренип соның жолы менен атқарып кейинги әўладқа жеткерип келген. Бақсылардың көпшилигинде тийкарынан төкпе шайыршылық уқыбы да болған, олар йошып арқасы көтерилип қозған ўақтында импровизаторлық уқыпқа да ийе болып өзиниң ядынан да суўырып салып, тоқып айтатуғын дәрежеде болған.

Усындай бақсышылық жолы қарақалпақ халқында толық қәлиплесип, раўажланып өзлериниң намаларына, қосықларына, дәстанларына ийе болды. Өзлериниң жеке атқарыў репертуарына, шеберликлерине, усылларына ийе болды, оларды жетилистирип байытып өзлериниң шәкиртлерине үйретип әўладтан-әўладқа жеткерип барды.

Биз жоқарыда айтып өткен Ақымбет бақсы қарақалпақ бақсышылық өнерин раўажландырған хәм өзиниң избасарларын, яғный шәкирт таярлаған биринши бақсылардың бири. Оның шәкиртлери Муўса, Еденбай, Байнияз, Хожа бала, Досназар бақсылар болған. Солардың ишинде атағы шығып халыққа танылғанлары Муўса бақсы менен Еденбайлар ең айтқыш бақсылар болып жетилискен. Бул еки бақсы қарақалпақ

бақсышылық өнерін шыңдарға көтерип, бақсышылық өнерінің репертуарларын кеңейтіп Муўса бақсы намалары хәм Еденбай бақсы намалары болып еки топарға бөлиніп атқарылған.

Муўса бақсының шәкіртлери Есжан, Жуман, Қаражан, Патилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай хәм тағы басқаларды шәкірт етип тәрбиялап шығарған. Усы бақсылар менен қатар заманлас болған Бердақ шайырдың қызы Хұрлиман бақсы да жетилисип шыққан. Хұрлиман әкеси Бердақтан тәлім алған оннан бақсышылық сырларын үйренген. Булар қарақалпақ намаларын қарақалпақ қосықтарының шебер атқарушылары болған.

XIX әсирдің өзінде қарақалпақ халқында бақсышылық өнері жүдә тез пәт пенен раўажланған. Усы дәуірде Бердақ шайыр Ақымбет, Муўса бақсылар менен заманлас болған олар менен тығыз байланыста болып, оларға көп нәрсени үйреткен де хәм өзи де көп нәрсени үйренген. Оларға шайыршылығы хәм бақсылығы менен Бердақ үлкен тәсир жасаған. Буған мысал етип Бердақтың Ақымбет бақсыға, Муўса бақсыға арнап жазған қосықтарын көрсетіуимізге болады. Мысалы, Бердақ өзінің «Муўса бақсыға» деген қосығында Муўсаны «бақсылардың султаны», «таңландырған патша-ханды», «саз бенен ериткен жанды», «гүллендирген кеуіл жазын» [Мақсетов Қ., 1996. – 285], – деп тәрийіпледі. Бул қосықтың дауаманда Бердақ, Еденбай, Халмурат, Байнияз, Өтен, Алланияз, Жуманияз, Қурбан, Шалабай, Қутлымурат, Сейтназар, Дурысберген, Бегнияз бақсылар хаққында сөз етеді. Көріп турғанымыздай XIX әсирде қарақалпақларда бақсышылық өнерінің гүлlep раўажланған дәуірі болды десек қәтелеспеген боламыз.

XX әсирге келип усы уллы устазларының жолын дауам еттиріп, өзлерінің репертуарларын байытып халықтың нәзеріне түсіп, минсиз хызмет еткен бақсылардан Қаражан бақсы, Айтжан бақсы, Байнияз бақсы, Жапақ бақсы, Есжан бақсы, Қыз бақсы Қәнигүл, Амет бақсы Тарийхов, Тилеумурат бақсы, Генжебай Тилеумуратов, Турғанбай Қурбановлар болды.

Булар усы XX әсирдің жүдә шебер, талантлы, айтқыш бақсылары болды. Жоқарыда айтып өткен уллы устазларының мектебін көрген, тәрбиясын алған, олардан өрнек алған, олардың хәмме уқып-шеберліклерін, намаларын өзлерінде өзлестирген оны раўажландырған, репертуарларын байытып кейінги әуладқа устаз-шәкірт жолы менен жеткерген бақсылар болды.

«Ғәрип ашық» дәстанының қарақалпақ халық бақсыларының репертуарынан орын алары сөзсиз. Себеби, «Ғәрип ашық» дәстанында адам сезимінің ағласы-мухаббатың хеш қандай да социаллық қатламлардың шегарасын мойынламайтуғын, хақыйқат мухаббатқа бай, жарлы деген түсиниктен пүткіллей жоқары туратуғын Шахсәнем образы толық баян етиледі. Шахсәнем өзінің Ғәрипке деген мухаббатында атасына, анасына да қарсы турады. Ол өзінің бахытлы келешегін Ғәриптің сүйіушилигінде көреді. Мине, Ғәрипке болған мухаббатының қасында мал-дәулет, көшкі-сарай, бағы-хәремлер хеш нәрсеге турмайды. Шахсәнем өз мухаббаты ушын гүрескен, оған жан-тәни менен берілген, оны хәдден тыс қәдірлейтуғын тулға сыпатында сүүретленеді. Оның ақыл-парасаты, мақсети, өз мухаббатына садық болыуы, оған ерисиуі, анасының қарсылығына, атасының зулымлығына, Шауәлеттің дузағына бет бурмай, өз хұжданы бойынша хәрекет етиуі буның айқын дәлилі болады.

Шахсәнем образының сулыулығы, айрықша әхмийетлиги ең дәслепп оның ишки дүньясының сыртқы көринисине сай келиуі менен бахалы. Оның сулыулығы хәм ақыллылығы фольклордағы типлик дәрежеге көтерілген хаял-қызлардың образын

аңлатып турады. Онда түрк халықтары поэзиясына тән болған қызлардың ең жақсы қасеятлерінің жәмленгенлігін көріуімізге болады.

«Ғәрип ашық» дәстанына халық қосықтарының бай түрлерінің шеберлік пенен ислетілгені көриніп турады. Бул қосықтар дәстанда келтирилиуі менен халық арасында да кең таралған. Мысалы: «Ана мен дәртилини жандырма енди», «Айра салдың», «Жаным моллам бир заман бул ярымды азат қыл», «Алар болсаң кул жайына ал Сәнем», «Балам сени бир аллаға тапсырдым», «Жан аға, қайда барасаң», «Барсам өлтирерлер, бармасам өлем», «Дәртиңнен», «Мениң гүлим ашылмас па», «Ярдың гүли келди, өзи келмеди», «Келер саллана-саллана», «Тамашасыны», «Ғәрибим», «Дағлыман-дағлы», «Сәнемжан», «Хош келдің Ғәрибим сапа келипсең», «Нигарым», «Сәнемнің», «Бир яр саўдасына түстим де, келдим», «Рәхәт көре алмадым сен яр кеткели», «Аман жеткер ярымды», «Егер намыс пенен ар маған не әйлер» [Мақсетов Қ., 1996. – 289]. Бул қосықтар «Ғәрип ашық» дәстанының аты хаўазасын бийик шыңларға көтерди. Ғәрип ашық пенен Шахсәнемнің мухаббаты тиллерде дәстан болды оны пүткил халық болып жырлады. Бул «Ғәрип ашық» дәстанын жырламаған, бул қосықтарды айтпаған бақсының өзи қарақалпақтар арасында жоқ десек қәтелеспеймиз. Соның ушын да «Ғәрип ашық» дәстаны қарақалпақ халық бақсыларының репертуарынан толық орын алды. Бул қосықтар пүткил қарақалпақ халық поэзиясының ең гөззал қосықтарынан есапланады.

Әлбетте, енди бундай қосықтар өз-өзинен атқарыла бермейди, оған ырғағын берип атқаратуғын жақсы хош хаўаз бақсы болыуы керек, оған сай намада болыуы керек, оған сай саз әсбаптары да болыуы керек. Булар айрықша орынды ийелейди. Н.Дәўқараевтың көрсетиуінше: «музыка қураллары «Қобыз, домбра, дуўтар, най, баламан, сыбызғы, шын қобыз, Сырнайларды саз дейди. Бақсылар айтатуғын қосықтардың түрлери дым көп. Сонлықтан олардың намасы да хәр түрли. Бақсылар көп намаға салып айтады. Бақсы айттырыу қарақалпақтарда Орта Азияға, Хорезмге көшип келгеннен кейин көбирек раўажланған. Сонлықтан бақсылардың репертуарларында, намаларында шығыс халықтарының тәсири күшли» [Дәўқараев Н., 1977. – 103.], – деп атап өтеди.

Әлбетте, қарақалпақ миллий намаларының қәлиплесип раўажланыуында қоңсылас Хорезм, Түркмен бақсыларының роли айрықша орынды ийелейди. Булардан намаларды пухта үйрениу арқалы жеке қарақалпақ намаларын қәлиплестирди. Қарақалпақ бақсылары тийкарынан дуўтар, най, баламан менен атқарып келген ал, айырым атқарыушылар дуўтардың өзи менен де атқарған. Кейинги ўақытлары дуўтардың қасына гиржек қосылып биргеликте атқарылып келмекте.

«Ғәрип ашық» дәстанын бақсылар менен қосылып пүткил халық айтты десек болады. «Ғәрип ашық» дәстанының қарақалпақша версиясының сөз жағынан болсын, саз жағынан болсын қәлиплесиуінде үлкен дәретиушилик мийнет еткен Ақымбет пенен Муўса бақсылардың мийнетлери оғада уллы. Олардың шәкиртлери болған Есқан бақсы менен Жапақ бақсыға дейинги қарақалпақ сөз шеберлерінің барлығы дерлик «Ғәрип ашық» дәстанын сүйип айтқан хәм өз алдына версияларының қәлиплесиуінде қосқан үлеси айрықша болды.

Жуўмақлап айтқанда «Ғәрип ашық» дәстанының халық арасына кеңнен таралып сиңисип кеткенлігі соншелли, ол биз жоқарыда келтирип өткен хәр бир бақсының репертуарларынан беккем орын алып ғана қоймастан, ал оның қосықтары хәр бир инсанның жүрегинің төринен жай алған. Ышқы-мухаббат туўралы сөз болғанда, халық

биринши нәўбетте «Ғәрип ашық» дәстанындағы гөззал лирикалық қосықларды еслейди.

«Ғәрип ашық» дәстаны усындай үлкен тарийхый жолды басып өтип, өзиниң дәўирлик жолында халқымыздың руўхый мәдеткери, азығы болды, халық оннан заўықланды, еситип рәхәтленди, өзине күш-қуўат алды. «Ғәрип ашық» дәстаны усындай уллы устаз бақсыларымыздың жолы менен шәкиртлери арқалы бүгинги ғәрезсизлик дәўири бақсыларына шекем жетип келди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Алымов Ә. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983.
2. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы (Қарақалпақстан XIX әсирдиң екінши ярымынан XXI әсирге шекем). – Нөкис: Қарақалпақстан, 2003.
3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
4. Мақсетов Қ. Дәстанлар жыраўлар бақсылар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
5. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1968.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәрәтпелери. – Нөкис: Билим, 1996.

ЖОҚЛАҰ ҚОСЫҚЛАРЫНЫҢ КОМПОЗИЦИЯСЫ

НУРАТДИНОВА ГҮЛБӘХӘР ҚАЛБАЕВНА

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис*

Қарақалпақ салт дәстүр қосықлары арасында өзине тән жанрлық өзгешеликлерге ийе жоқлаў қосықлары ең алды менен көркем мазмунының айрықша тәсирлилиги менен ажралып турады. Бул өзгешелик усы жанрға тийисли текстлердиң композициялық қурылысының өзине тән өзгешелиги менен байланысly. Қарақалпақ фольклористика илиминде жоқлаў қосықларының композициясы усы дәўирге дейин илимий изертлеў объектине айланбаған.

Мархумды жерлеў салт-дәстүри хәм оның тийкарғы фольклорлық компоненти болған мархумды соңғы жолға шығарып салыўда атқарылатуғын, хәр түрли халықларда хәр түрли атамаға ийе бул жанр композициясы ҳаққында ең дәслепки мийнетлер рус фольклористика илиминде пайда болған. Жоқлаў қосықларының рус фольклорындағы эквиваленти есапланған «плач»лар хәм оның композициясы ҳаққында айрым пикирлер ең дәслеп Е.В.Барсов тәрәпинен билдирилген [Причитания Северного края, 1872]. Рус плачларының ең актив жыйнаўшыларының бири болған Е.В.Барсов жоқлаўшы хәм ол атқарып атырған текст компоненти элементлери арасындағы қатнас ҳаққында дыққатқа ылайық пикирлерди келтирип өтеди. Бул мәселеге тереңирек жантасқан Н.П.Андреев хәм Г.С.Виноградов ең биринши мәртебе рус плачларының композициясының тийкарғы элементлери есапланған айрым мотивлерди ажратып көрсетеди. Бирақ олар бул мийнетлеринде бул мотивлерге улыўма сыпатлама бериў менен шекленеди. Кейин ала Г.С.Виноградов өзиниң А.М.Пашковадан жазып алынған «Қыз апаның инисин жоқлаў»ы мысалында ислеген плач композициясына ислеген анализинде бул жанр композициясына кеңирек орын береді [Виноградов Г.С., 1940. – 266-278 б]. Бул мийнетте алым бул плач композициясын кең анализлей отырып, ондағы турақлы, барлық рус

плачларының текстлерине тән болған хәм атқарыўшы тәрәпинен плач атқарылған ситуация, ҳалатқа байланыслы текстке жаңадан киритилген мотивлерди ажратып көрсетеди. Бирақ алым бул мотивлерге улыўма сыпатлама берип өтеди де, олардың сюжет элементи екенлиги хәм өз-ара конструктив байланысы ҳаққында сөз етпейди. Рус плачларының композициясы ҳаққындағы жүдә дыққатқа ылайық хәм олардың композициялық қурылысы ҳаққында теориялық изертлеўлердин алға илгерилеўинде жемисли мийнетлер рус фольклоры теориясынын жетик алымы К.В.Чистовқа тийисли. Алым рус фольклорындағы причетлердин ең белгили атқарыўшысы И.Федосованың атқарыўшылық шеберлигине арналған мийнетлеринде ол атқарған плачлардың сюжети, олардың қурылысы, мазмуны хәм композициясы байланысы мәселесинде илимий тийкарға ийе дәлиллерди келтирип өтеди [Чистов К.В., 1955. – 266-278 б]. Рус плачлары ҳаққындағы және бир мийнетинде ол плачлардың жерлеў салт-дәстүриниң хәр түрли басқышларына тийисли болған сегиз түрин бөлип алып көрсетип, олардың хәр бирине тән болған мотивлерди ажратып көрсетеди. Ал рус плачларының композициялық қурамын бөлип алып өз алдына изертлеген В.Г.Базанов «Хәр бир плач дәстүрий схема менен атқарылыўына қарамастан, олардың хәр бири өзине тән индивидуаллыққа ийе екенлиги» [Базанов В.Г., 1962. – 13-16, 37 б] ҳаққындағы концепцияны алға сүреди.

Дүньяның басым халықларының мархумды жерлеў салт-дәстүрлериндеги улыўма уасалық хәм усы салт-дәстүрлердин фольклорлық компоненти болған бул жанрдың тийкарғы атқаратуғын функциясы, ондағы тийкарғы идея хәм тема алымларға усы жанрдың басқа халықлар фольклорындағы формалары бойынша алып барылған мийнетлер тийкарында илимий изертлеўлер жүргизиў имканын береді. Қолда бар жазып алынған қарақалпақ жоқлаў қосықларының текстлери композициясы жоқарыда В.Г.Базанов тәрәпинен айтылып өтилгениндей хәр бир тексттиң улыўма традициялық модел тийкарында дәретилиўи менен бирге олардың хәрбири өзине тән индивидуаллыққа ийе екенлигин көрсетеди.

Қарақалпақ салт-дәстүр фольклоры жанрлары арасында жоқлаў қосықлары атқарыўшыдан, яғный импровизатордан жетик дәретиўшилиқ уқыпты талап ететуғын жанрлардан есапланады. Себеби мархумды жерлеў салт-дәстүриниң барлық талаптарының толық орынланыўы қарақалпақлар арасында жақын дәўирлерге шекем тийкарғы талап болған. Өз гезегинде жоқлаўшының яғный мархумның жақынының (анасы, қарындасы, қыз апасы, қызы, келини) жаназада өзиниң хәм жақынларының келмес жолға атланған мархумға туўысқанлық қатнасын жоқлаў арқалы баян еткен поэтикалық картинасы мерекеге жыйналғанларда да сол қайғылы ҳалатты пайда етиўи шәрт болған. Қарақалпақлар арасында «жоқлаўи менен хәммени жылатты» ибарасы жоқшылардың мархумға болған жоқары хұрметиниң дәлили есапланып, ал жоқлаў айтпаў жақын ўақытларға дейин ерси ҳалат сыпатында қабыл етилген. Информатор Мийригүл Сейтжанова ел арасында үлкен абройға ийе енесиниң өлими алдында оған жоқлаў айтыўды үйреткени хәм оны өзиниң жерлеў мерекесинде атқарыўын талап еткенин айтады. Бул өткен дәўирлер ушын типик ҳалат есапланады.

Қолда бар жоқлаў қосықларының текстлериниң анализи бундай жағдайда жоқшы жоқлаў айтыўдың дәстүрий жолын ямаса өзиниң импровизаторлық шеберлигинен пайдаланғанлығын көрсетеди. Дәстүрий жол менен атқарылған жоқлаўлар композициясы усы жанрдың фондында бурыннан бар турақлы синтаксислик формулалар, образлар, көркемлик қураллардан ибарат болып, дәстүрий модельдин күшли өзгериске ушырамаған

варианты есапланады. Оның типик көриниси сыпатында төмендегі жоқлау үлгісін көрсетіп өтіу мүмкін:

Хауадан ушқан ақ сунқар,
Қанатлары жер сыйпар.
Кейнінде балалардың,
Маңлайынан ким сыйпар.

Қаршыға қустың баласы,
Қалыңда болар уясы.
Қайыңның түбін суу алса,
Қайғыда болар анасы.
Қаршығам түсті қалыңға,
Ишим толы жалынға.

Жалыным мениң сөнерме,
Жайнап жүрген жан ағам,
Қайтып айланып келерме [Қарақалпақ халық қосықтары, 2019. – 71 б].

Жоқарыда мысал етип келтірілген жоқлау текстінің композициясы мүсйбеттен кейін жетім қалған перзенттер тәғдірине ашыныу, ал екінші мысалда жоқшының мүсйбет түскендегі ишкі рууэхый халаты, оның келмес жолға атланған тууысқанын сағынып, қайтып келіуіне үміт етіуі сыяқлы мотивлерден ибарат. Жоқлаудың дәстүрий модельден узақласпаған варианттары информатолардың берген мағлыұматларға қарағанда, көбінесе жалланба жоқлаушылардың репертуарына көбірек тән болған. Олар көпшилик жағдайда өзінің репертуарынан мархумның жынысы, жас өзгешелигі, жәмийеттегі орынына қарай соған сай жоқлауды атқарған. Бірақ жоқлаулардың усы дәуирге дейін жыйналған хәм қолда бар нұсқаларының мазмұны олардың дерлік 95% пайызының композициялық қурылысы олардың текстлерінің жоқары поэтикалық шеберлік хәм импровизаторлық таланттың жемиси екенлігін көрсетеді. Илимий ізерлеулер хәр бир ол жалланба жоқлаушы болсын, ямаса мархумның жақыны болсын жоқлау жанрына дәрек образлар системасы, белгили бир системаға түскен архитектоника, мотив хәм сюжеттерден ибарат билим қорына ийе болатуғынлығын тастыйықлайды. Бир сөз бенен айтқанда олар тайын композициялық «модель»ге ийе болады. Атқарыушылардың бул фондтан қаншелли дәрежеде пайдаланып, эстетикалық қуны жоқары болған жоқлау үлгісін жарата алыуы ең алды менен олардың жеке талантына байланысly. Дәстүрий модель композициясы тийкарында бірақ оны жаңа мотивлер, жаңа идея хәм тематика менен байытылған жоқлау текслерінің жүзеге келіуі ең алды менен турмыслық материаллардың, қосықтарының тийкарғы объекти есапланған мархум шахслардың өмірінің, жоқлаушының қараслары, эстетикалық талғамының хәр түрлилігі сыяқлы сыртқы факторларға байланысly.

Жоқлау қосықтарының жоқшы тәрөпинен ашып берилиуінде образларды группаластыру да үлкен әхмийетке ийе. Басқа жанрларға салыстырғанда жоқлау қосықтарында образлар саны шөкленген болады. Оларда тийкарғы орынды мархум хәм жоқшының өзінің образы ийелейди. Кейінгі орын мархумның жақынлары хәм олардың қайғысына шерик болып атырған халық образына бериледи. Жоқлаудың композициялық структурасында бул образлар атқарыушы тәрөпинен белгили бир тәртип пенен жайластырылады. Ең алды менен жоқшының ауыр жоғалтыу менен байланысly кеуил кеширмелери, аянышлы ахуалы ашып берилсе, мархумның образы жоқшының усы инсанға болған тууысқанлық мүнәсибети арқалы ашылады. Мархумның образы

арқалы оның жақынларының образлары белгиленген избе-изликте жоқлау текстине киритиледи.

Лирикалық шығармалар ұақыялар системасына ийе емес [Абрамович Г.Л., 1961. – 133 б]. Оларда әдетте автордың белгилі бір турмыслық кублыстар менен байланысly ишки кеширмелери бериледи. Усы сыяқлы жоқлауларда да жоқлаушының жақын адамының дүньядан өтиўине байланысly кеўил кеширмелери баянланады хәм соған сай ишки рухый конфликт өз шешимин табыўға бағдарланады. Жоқлаулардың сюжетлик дәреги «өмирдің өзінде, жоқлаушының өмирбаян»ында болады [Базанов В.Г., 1962. – 25 б]. Қарақалпақ жоқлау қосықларындағы тийкарғы конфликт тәбийи соның менен бирге бир-бирине қарама-қарсы кублыс хәм түсиниклер болған өмир хәм өлим арасындағы қарама қарсылық негизленеди. Сюжет өлим себебин анализлеўден туўылады.

Сюжет жоқлауларда жоқшының кеўил кеширмелерин сәўлелендириўши эпийайы, бөлеклерге бөлинбейтуғын бир пүтинлик емес, ол басқа шығармалар сыяқлы экспозиция, ұақыянң басланыўы, ұақыялардың раўажланыўы, кульминация хәм шешим сыяқлы элементлерден турады. Бирақ бул элементлердин бәри хәмме жоқлаулар сюжетинде бирдей қатнаса бермейди. Олардың базы биреўлери гейбир жоқлаулар сюжетинде болмайды, бул ең алды менен жоқшының сюжет композициясын дүзиўдеги индивидуал стилине байланысly болады.

Жоқлаулар сюжети экспозициясында әдетте, жоқлаушының болажақ мүсийбеттен алдыңғы тыныш, жоғалтыўларсыз ҳалаты көбинесе «баўырым пүтин еди», «кеўлим тоқ еди», «қайғысыз едим» сыяқлы мазмундағы турақлы поэтикалық формулалар арқалы берилип, олар композицияның ұақыяның шийеленисиўи элементи менен байланысады. Ұақыяның шийеленисиўинде болса тийкарынан тосыннан ямаса болатуғыны анық болған мүсийбетке жоқшының қатнасы сәўлеленеди. Композицияның бул элементи тийкарғы элемент есапланып, ол қарақалпақ жоқлау қосықларының сюжетинде ең көп эмоционаллық нағрузка хәм мәни жүкленген бөлеги есапланады. Соған жараса бул элементтиң тематикалық майданы кең болып келеди. Сюжеттиң ұақыялардың раўажланыўы бөлегинде әдетте жоқшының усы мүсийбет себепли оның жақынларының басына түскен хәм енди түсетуғын аўыр сынақлар кең планда өз көринисин табады. Ал, кульминациялық моментке жоқлаўдың буннан алдыңғы элементлери мазмуны негиз салады. Жоқлаўдың эпилогында барлық қарақалпақ жоқлау қосықларына тән болған тәғдирге тән бериў, өлимниң ҳақлығы, мархумның изинде қалған тирилерге өмир тилеў сыяқлы турақлы мотивлер орын алады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ жоқлау қосықларының композициялық өзгешелигин анықлау жанрдың қарақалпақ салт-дәстүр поэзиясында тутқан орнын, оның өзине тән өзгешеликлерин белгилеўде тийкарғы мәселелердин бири есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. – М., 1961. – с. 133.
2. Базанов В.Г. Причитания Русского Севера в записях 1942-1945 годов / В.кн.: Русская народно-бытовая лирика. Причитания Севера В.Г.Базанова и А.П.Разумовой. – М., - Л., 1962. – с. 13-16, 37.
3. Виноградов Г.С. Карельская причет в новых записях / В.кн.: Русские плачи Карелии. Подготовка текстов и примечания М.М.Михайлова / Под ред. проф. М.К.Азадовского. – Петрозаводск, 1940. – с. 266-278.
4. Қарақалпақ халық қосықлары // Баспаға таярлаған С.Баўатдинова. – Нөкис, 2019. – Б. 71.
5. Причитания Северного края, собранные Е.В.Барсовым. Ч.I. – М., 1872. – с. XXIII-XXVI.
6. Чистов К.В. Народная поэтесса И.А.Федосова. Очерк жизни и творчества / Под ред. В.И.Чечерова. – Петрозаводск, 1955. – с. 266-278.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРИКАСЫНДА НАСЫРЫЙ ҚОСЫҚЛАР (1990-2000-жыллар)

ТЛЕУНИЯЗОВА ГҮЛМИРА БАЙНИЯЗОВНА

*Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис*

Аннотация: Мақалада қарақалпақ лирикасындағы насырый қосықлардың жанрлық өзгешелигі сөз етилген. Насырый қосықлардың ишки қурылысындағы жетекші принциптер көрсетіп берілген. Олардың қосық пенен жазылған лирикалық шығармалардан парқы анықланған. Насырый қосықлардың композициясы да хәр бир шайыр дөретиўшилигинде индивидуаль өзгешеликке ийе екенлиги ҳаққында жуўмаққа келинген.

Таяныш слова: Насырый қосық, жанр, тенденция, ишки композиция, интонация.

Соңғы жыллардағы жәмийетлик-сиясий хәм тарийхий турмысында жүз берген елимиздин ғәрезсизликке ерисиўи хәм пүткил дүнья жүзлик глобал интеграцияласыў процесиниң тәсири әдебиятта да өзиниң сәўлелениўин тапты. Сонлықтан, өзинен алдынғы әдебий дәстүрлерди даўам етиўи менен бирге бул дәўир әдебияты бир қатар өзгешеликке де ийе болды. Әдебиятшы Қ.Оразымбетов ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ әдебиятының өзине тән сыпатларын: миллий өзликти аңлаўға болған умтылысларда, образлар дүньясын дөретиўде еркин қатнастың жүзеге шыққанлығында, лирикалық жанрлардың шегарасы айдынласқанлығында, жаңа лирикалық формалардың пайда болыўы менен бирге жаңа сүўретлеў усыллары да жүзеге келгенлигинде, айырым шайырлардың дөретиўшилик шеберлигиниң артқанлығында екенлигин атап өтеди [Оразымбетов 2018, 102-113]. Жаңа дәўир қарақалпақ поэзиясы тек ғана тема, проблема хәм идеялар менен жаңаланып, кеңейип қалмады, ал, олардың сәўлелениў тәризи, көркем формалар таңлаў шеберлиги, стильлер көптүрлилиги де өзгериске бет бурды. Халық жолына салынып дөретилген терме-толғаў формасынан баслап, шығыс жанрлары ғәззел, мәснаўий, рубайы, модернизм жөнелисиндеги қосықлар насырый қосық формалары хәм аралық жанрлар пайда болды. Дурыс, бул формалардың көпшилиги алдынғы поэзиямызда да бар еди. Бирақ, олар енди жаңа дәўир проблемалары, ғәрезсизлик дәўири адамының ишки дүньясы хәм умтылысларын сүўретлеўге бойсындырылған жаңа идеялар, жаңа образлар, жаңа сүўретлеў қураллары хәм усыллары өз сәўлелениўин таба баслады. Сонлықтан, бул дәўирдеги лирикада жанрлардың раўажланыўы өз алдына қубылыс болды.

Әдебияттаныў илиминде аралық жанрлар сыпатында тән алынған проза тили менен жазылған лирикалық шығармалар ҳәзирги қарақалпақ лирикасында Х.Дәўлетназаров, И.Өтеўлиев, С.Ибрагимов, Д.Шерниязова, Д.Қурбаниязов, Б.Машарипова хәм т.б. дөретиўшилигинде ушырасады. Қарақалпақ лирикасындағы насырый қосықлардың жанрлық хәм формалық өзгешеликлери бойынша О.Гайлыева кең түрде арнаўлы изертлеў жумысларын алып барды [Гайлыева 2006, 2018]. Насырый қосықлардың жанрлық хәм формалық өзгешеликлери “биринши нәўбетте, сыртқы көринисиндеги өзине тән, яғный, поэтикалық сөйлеў формасының аралас ҳалда келгени,... екиншиден, уйқастың ишки интонацияны тәмийнлеў” [Гайлыева 2018, 88] де көзге тасланады. Сондай-ақ, олардағы қосықлық өлшем хәм уйқастың болмаўы бундай лирикалық шығармалардың ишки хәм сыртқы композициясында да өзгешеликти пайда етеди. Насырый қосықлардың

сыртқы композициясы олардың жанрлық хәм формалық қасиетлеринен келип шығып, текстлик дүзилісі (гәп, абзац) хәм синтаксислик конструкциялардың жайласуына қарап анықланады. Ал ишки композициясы автордың ой-пикирди көркем жеткерип беріудеги индивидуал изленислерине байланысly анықланады.

Қара сөз бенен жазылған лирикалық шығармаларда (насырый қосықларда) лирикалық қосық композициясындағы ой-пикирди беріудің үш бөлімлі қурылысы: баслау-ен жайыу-жуумақ бөлімлері болыуы менен бирге, классикалық үлгідегі тезис-тезис-антиезис-синтез үлгідегі композиция онша қатаң сақланбайды. Оларда ишки композицияда ең дәслеп жетекші кеширмени анықлап алу талап етіледі. 2) Усы кеширмени жеткерип беріудеги композициялық қурылыстың уйғынлығын, оның берілген ойларды сәулендириуге бағындырылғандығын анықлау; 3) қосықта сәуленген лирикалық жағдайды хәм оның негизінде жатырған турмыслық жағдайды анықлау; 5) поэтикалық шығарманы тийкаргы бөлеклерге ажырату: олардың байланыстарын көрсету (эмоционаллық картинасын сызу), қайсы бөлім шешіуші әхмийетке ие екенлігін анықлау; 6) Гәптердің ямаса синтаксислик конструкциялардың өзара қалай байланысқандығын анықлау. Бунда тийкарынан бәнтлик қатарлар емес, ал, хәр бир гәп тамамланған ойды билдиретуғынын ямаса гәпте тийкаргы ойдың бөлімлері ашылып берілгенлігін, гәптердің мәнісі (мазмұны) қандай композициялық усыллар яки жәрдемші композициялық бірліклер менен жеткерилип берілгенлігін анықлау талап етіледі. Мысалы: ««... Тық, тық, тық, тық, тық, тық, тық...» Әтирап тым-тырыс, тым-тырыс... Тек бир ғана ырғақта тасланған қәдемлердің дауысы. Едендегі мәрмер таслар назлы басылған нәзік қәдемлерден толқып атырғандай, қытығы келип күлип атырғандай [Дәулетназаров 1993]». Үзінді «Сенің аяқтарыңның хауазы» деп аталған Х.Дәулетназаровтың насырый қосығынан алынған. Қосықта 6 абзацта (таза қатарда) лирикалық қахарманның өз сүйгенинің қәдемлерінің сестіне байланысly туйғылары сәуленеді. Мазмұнның жеткерилип берілуінің композициялық ізбе-излігі абзацтар арқалы тәмийнленген. Абзацтардағы гәптердің саны бойынша қурылысы төмендегіше: 1=4; 2=5; 3=4; 4=5; 5=3; 6=1.

Бирінші абзацтағы төрт гәп үш бөлімлі композициялық қурылыс бойынша таллағанда баслау ұазыйпасында келген. Кейінгі екінші хәм үшінші бөлімде пикир параллель тәрізде, ал, төртінші хәм бесінші бөлімлерде күшейту хәм қарама-қарсы қойу усылында пикирлер рауажландырылған. Соңғы алтыншы абзац өз алдына жуумақ ұазыйпасын атқарған. Ал, ой-пикирди беріудің дәстүрий үлгісі бойынша талқыға тартқанда, дәслепкі үш абзац тезис, төртінші абзац анитезис, бесінші абзацта тезис, соңғы абзац («Біз өкшелер маған, менің жаным саирам-саирам из салып өтип баратыр!...») синтез ұазыйпасын атқарғандығын көреміз.

Хәзіргі қарақалпақ лирикасында Х.Дәулетназаровтың лирикасында ушырасатуғын насырый қосықтардың композициялық қурылысында интонацияның берілуінде риторикалық сораулар, риторикалық қаратпалар, қайталаулардың бир неше түрлері, градация хәм қатара қойып сүүретлеу усыллары басқа шайырларға қарағанда көбірек қолланылады. Деген менен, насырый қосықтарда ырғақ хәм интонация қайталаулар, қысқа хәм эмоционаллыққа бай гәптік конструкциялар арқалы тәмийнленетуғынын есапқа алсақ, шайырдың айырым насырый қосықтарында кеширмени сәулендириуден гөре қурғақ баянлауға қурылғандығы, гәптердің созыңқылығы да ушырасады («Сіз мухаббатты күтетуғын шығарсыз?», «Ана тилим!» хәм т.б.).

Проза тилиндеги лирикалык қосықлардың көлеми ҳәр бир шайыр дәретиўшилигинде ҳәр түрли. Айырымларында тек лирикалык толғаныс көзге тасланса, айырымларында сюжет ҳәм лирикалык шегинислер қатнастырылады. Бирақ, олардағы сюжет ҳәм лирикалык шегинислер лирикалык қосықлардағы сыяқлы жетекши кеширмени еле де тереңирек жеткерип бериў хызметин атқарады. Хәзирги қарақалпақ лирикасында проза тилиндеги лирикалык қосықлар лирикадағы жаңа тәжирийбелер болып, олардың композициясы өз алдына үйрениўди талап етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Гайлыева О. Хәзирги қарақалпақ лирикасында аралық формалардың жанрлық ҳәм формалық қәсийетлери (1970-2000-жыллардағы еркин қосық ҳәм насырый қосықлар) // филол. илим. канд. дисс. – Нөкис, 2006.
2. Гайлыева О. Ғәрезсизлик дәўири түркий халықлар лирикасында формалық изленислер ҳәм олардың типологиясы (Өзбек, қарақалпақ, түркмен лирикасы мысалында). – Нөкис: Билим, 2018.
3. Дәўлетназаров Х. Хош қал, жаслығым. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993.
4. Оразымбетов. Қ. Таңламалы шығармалар топламы. Еки томлық. II том. – Нөкис: Билим, 2018.

ЎЎРЕЗСИЗЛИК ЖІЛЛАРИ ҚАРАҚАЛПАҚ ОЧЕРКЛЕРИНИЎ РАВА- ЖЛАНІВІ

BEKBERGENOVA ABADAN UTEPOVNA

*Ўзбекстан Республикасі Илимлер академиясы Қарақалпақстан бۆлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис*

Annotaciya: Maqolada mustaqilliq davridagi badiiy publicistik ocherklarning rivojlanishi haqida soʻz boradi. Muallif ushbu maqolada 1991-2000-iyllaridagi qaroqalpoq ocherk janrining rivojlanishida yozuvchilarning stillik izlanishlarining oʻziga xos xususiyatlarini toʻgʻri nazarda tutadi.

Kalit soʻzlar: publicistika, ocherk, janr, stil, maqorat.

Annotaciya: V state rech poydet o razvitii xudojestvennix publicisticheskix ocherkov v godi nezavisimosti. Avtor v dannoy state pravilno rassmatrivaet specificheskuyu osobennost stilevix izyskaniy pisateley v razvitii karakalpakskix ocherkov s janrovoy tochkii zreniya v 1991-2000 godov.

Klyuchevie slova: publicistika, ocherk, janr, stil, masterstvo.

Abstract: The article talks about the development of literary and journalistic essays during the years of independence. In this article, the author correctly examines the features of the stylistic research of writers in the development of the Karakalpak essay of 1991-2000 from a genre point of view.

Keywords: journalism, essay, genre, style, skill.

Qaraqalpaq prozasınıń qalıplesip rawajlanıwında iri janrlardıń payda bolıwında kórkem publicistikalıq ocherkler áhmiyetli orındı iyeledi. Usıǵan tiykar akademik M.Nurmuxamedovtıń «Janrlar óz ara teń pravolı, eń tiykarǵısı bul shıǵarmalardıń kórkem ideyalıq bahalılıǵında, sonıń menen birge, belletrist prozaıkke óziniń jazıwshılıq jolın ocherk yaki gúrrińnen baslaw ańsıtraq

bolatuginın aytıp ótpékshimen» [1] - degen bahalı pikirleri dıqqatqa ılayıq. Rasında, ilimpazdıń durıs belgilep ótkenindey, qaraqalpaq prozasında J.Saparov, K.Sultanov, T.Qayıpbergenovlar shıǵarmaların dáslep ocherk formasında keyin olardan keń kólemli romanların dóretiwde biraz tabıslarǵa eristi. Sebebi, dáslepki qaraqalpaq ocherkleri jazıwshılardıń qáleminiń ısılıwında ǵana áhmiyetli orındı tutkanı málim. 1940-50-jıllardan baslap ocherkler óziniń operativligine iye bolıp jawınger janrǵa aylandı. 1961-jılı «Ámiwdárya» jurnalında «Ocherkistler tribunası» rubrikasınıń shólkemlestirilip bul rubrikada belgili ádebiyatshı, jazıwshı shayırlar O.Xojaniyazov, G.Esemuratov, Q.Kamalov, X.Seytov, T.Jumamuratov, Ǵ.Seytnazarov, I.Yusupovlar ocherk janrıńıń rawajlanıwında kórkemlik ózgesheliginiń áhmiyeti haqqında ózleriniń bahalı pikirleri menen qatnastı, usı jılları G.Tóreeva [2], O.Xojaniyazovlardıń [3] «Ámiwdárya» jurnalında ocherk janrına baylanıslı ilimiy maqalaların járiyalandı. Demek, 1960-jıllarda ocherk janrıńıń rawajlanıwına dıqqat itibardıń kúsheygenin kóriwimizge boladı. 1970-jılları qaraqalpaq ocherkleri ózine tán ózgeshelenip janrlıq jaqtan rawajlanıp bir qansha túrlerdi payda etti. Mısalı jol ocherkiniń eń jaqsı úlgeri M.Seytniyazovtıń «Vengriyada on bes kún», «Hindistanǵa sapar» ocherklerinde kórinse, 1980-1990-jılları M.Seytniyazov hám K.Mámbetovlardıń qálemimen dóregen «Jeti jurtqa sayaxat» atlı jol sayaxatnama ocherki áhmiyetli orındı iyeledi.

Ǵárezsizlik dáwirine kelip 1991-jıllarda qaraqalpaq kórkem publicistikalıq ocherkleri janrlıq jaqtan birqansha tolıstı hám kóp túrlilikke iye bolıp portretlik, jol, problemalıq, tariyxıy, sud ocherki formaları payda boldı. Bul jılları ocherk jazıwshılardıń da sanı arttı. Aldıńǵı dáwirlerge qaraǵanda ocherklerdi respublikamızdaǵı basıp shıǵarılatuǵın hár qıylı gazeta betlerinen hám jurnallardan orın aldı. Bul ocherklerdi kekse jastaǵı jazıwshılar menen birge ádebiyat maydanına kelgen keyingi jas shayır jazıwshılarda óziniń qálegen temasına arnap jazıp turmıstaǵı bir qansha mashqalalardı ashıp bergenligi názerde tutiladı. Mısalı, shayır Á.Ótepbergenovtıń «Kiev alaqaında turǵanday edi», («Erkin Qaraqalpaqstan» 3-aprel, 1992, № 464-144(15663)) - dep atalatuǵın jol-saparnama ocherkinde Ukrainanıń bas qalasınıń Kievte joqarı oqıw orınlarında, aspiranturada bilim alıp oqıp atırǵan qaraqalpaqstanlı jaslardıń turmısı haqqında sóz etedi. Jazıwshı ocherk basında aeroporttan túskennen keyin respublikamızdan barǵan bir topar delegaciyalardı ukraina xalqınıń jıllı júzlilik penen kútip alǵanlıǵın, miymandoslıǵın, Kiev qalasınıń gózzalıǵı, mádeniy, tariyxıy orınları menen tanıstıradı. Usı temaǵa únles Sh.Payzullaevanıń «Jetinshi sapar», («Erkin Qaraqalpaqstan», 8-yanvar, № 5-6, 1994), A.Sultanovtıń «Fergana qaraqalpaq awıllarında», («Erkin Qaraqalpaqstan», 27-may 1995, (81) (16541)), Q.Erniyazovtıń «Alatawdı jańǵırtqan ullı toy», («Erkin Qaraqalpaqstan», 27-oktyabr, 1992, 181(18100)) jol-sapar ocherkleri ádebiyatımız ushın úlken jańalıq boldı. Sonday-aq, jáne jol-sapar ocherkin alatuǵın bolsaq, oqıwshılardıń áhmiyetli tárepi menen bahalı, tásirli ocherklerdiń biri jazıwshı M.Seytniyazovtıń qálemine tiyisli «Sayaxatnama», (Nókis, Qaraqalpaqstan, 1993) atlı toplamındaǵı, G.Esemuratovanıń «Amerika tásirleri», («Aral qızları» jurnalı, № 1-2, 1994) ocherkleri sırt el temasınıń ashılıwına tiykar saldı.

Jazıwshı A.Sultanovtıń «Denedegi oqtı pisent etpey», («Erkin Qaraqalpaqstan», 24-oktyabr, 1992, № 179-180, (16099)) degen ocherkinde Ullı watandarlıq urıs qatnasıwshısı Seydabulla Ábibullaevtıń eldi qorǵawdaǵı alıp barǵan sawashları sebep awır jaraqat alǵan ol usı kúнге shekem sol fashist oǵınıń onıń denesindegi ele jasap kelgenin, qaharmanınıń nemislerdi pisent etpegenindey, denesinde jasap kelgen oqtı da pisent etpey kemtarlıqta jasap, hátteki usı kúнге shekem Shımbay qalasında № 42 avtobazada xalıqqa jan táni menen xızmet etip, onıń úlken miynetleri ushın «Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen avtotransport xızmetkeri» ataǵına miyasar bolǵanı, biraq, onıń sol urıs jıllarındaǵı fashist oǵınıń denesinde jasap júrekke

jaqınlap qalğanlıgın jaqında sezgeni haqqında sóz etiledi. Jazıwshınıń jáne bir emlewshanadağı tásirlerinen «Basına múshkil túsken jigit», («Erkin Qaraqalpaqstan», 22-avgust, 1992, № 143-144, (16063)) ocherkinde bolsa, 1988-jılı Chernobılǵaǵı atom stanciyası apatshılıgın saplastırıwda qatnasqan, óziniń ómirin qáwipke qoyıp, nurlanıw keselligi menen awırıp kelgen Muratbay ismli jigit haqqında sóz etedi. Muratbay Chernobıl apatshılıgın saplastırıwǵa ketkende jap jas jigit ekeni, bargannan keyin jas kókirek hesh nárseni oylamastan tapsırılǵan wazıypanı orınlaw kerek yaǵnıy qıyralıp qalǵan atom stanciyasınıń patashlıqların tazalaw kerek ekenin názerde tutıp, ájel nurı hár bir tasına tiygen bul imaratqa Muratbay 25 ret kirip qayttı 25 bel topıraq attı. Ocherkte Muratbaydıń bul háreketi Aleksandr Matrosov sıyaqlı ájel oǵına 25 ret kókiregin tutıw menen barabar ekeni, biraq onıń ólmey 25 ret oq tiyip ólimshi bolıp jaralangalı haqqında keńirek bayanlanadı. Bul paraxatshılıq waqtındaǵı Muratbaydıń erlikleri ekeni, oǵan usaǵan neshe mınlaǵan insanlardıń ómiriniń zaya bolǵanın, olardıń qalǵan ómiri ǵamqorlıqta bolıp járdem kórsetiliwi kerek ekenin, bunnan Muratbaydıń ózi de qapa ekenin jazıwshı búrkemesten jazadı. Sebebi, ol Chernobıldan kelgennen keyin tek mektepte qarawıl bolıp islewge ǵana shaması keletuǵının, den sawlıǵınıń kótermeytuǵının, kelinshegi mekteptegi muǵallımshılıqta tapqan tabısı menen shım shırqaday balların baǵıwı qıyın ekeni jazıwshı tárepinen qaharman tilinen bayanlanadı. Sonday-aq, jazıwshı Muratbaydıń ómirinde júz bergen waqıya arqalı Chernobıl apatshılıǵında qatnasqan, mártlik kórsetip kózge kórinbeytuǵın nurlı ot ishinen shıqqan ishi tütün, sırtı pütün barlıq watanlaslardıń da basına túsken múshkil ańsat emes ekenin, olardıń qalǵan ómiri dıqqat itibarda bolıp nızam talapları orınlansa eken degen usınıstı ortaǵa qoyadı. Sonday-aq, joqarıda únles ocherkler menen tanısqan hár bir oqıwshı tınıshlıqtıń, den sawlıqtıń qádirin jetip biliwge, afganistan, chernobıl maydanında áskeriy xızmette bolǵan márt insanlardı jaqınǵa shekem túsiniw jetpegen bolsa, endigi jaǵında húrmeti bálent bolıwı tábiyiy jaǵday dep oylaymız. Al, Ó.Ótewlievtiń «Tiri ǵaybım kelermiken seń», («Erkin Qaraqalpaqstan», 19-sentyabr, 1992-jıl, №59-60(16079)) ocherkinde Afganistan urısına áskerlikke ketip biydárek joq bolıp ketken ulı Kámiljan Romanovtı on jıl dawamında úmit etip jol qarap kútken ana haqqında sóz etiledi. Bul ocherkte jazıwshı balasın kútiwden súyegi aǵarǵan ananıń dártli kúnlerin olardıń jazısqa xatları arqalı tásirli bayanlaydı. Bul ocherktegi faktli waqıyalar, Kámiljannıń mártlik háreketleri, ananıń balasın kútkendegi hár bir dártli kúnleri kimdi bolsa oylandıradı, ata-ananı baladan ayırǵan afganistan urısına jekkóriwshilik sezimleri oyansa, balasın kútiwde hesh erinbegen, sharshamaǵan ananı túsiniw, qánekey balası kirip kelip «anajan» dese eken dep oqıwshıda da anaǵa degen reyhimshilikti payda etetuǵını sózsiz. Ocherk faktli waqıyalar menen sheber tásirli bayanlangan. Ocherktegi ómir boyı ulınıń tiri ekenine isenip kútip jasap atırǵan mehriban dártli ana obrazı arqalı usı urıs sebep dereksiz ketken yamasa deneleri úyine únsiz kelgendegi qanshadan qansha analardıń qayǵı hásiretleri, afganistan urısında watanlas azamatlarımızdıń mártlikleri sawlelenedi. J.Abdireymovtıń «Dushpandı óz ordasında qıyrattı», («Erkin Qaraqalpaqstan», 20-aprel 1995, № 62 (16522)) – ocherkinde Mámleketlik isker Maxmud Idrisovtıń Ullı watandarlıq (1941-1945-jıllar) urıs jıllarındaǵı sawash maydanındaǵı erlikleri haqqında sóz etiledi. Ocherkte M.Idrisovtıń nemec basqınshıları menen bolǵan sawash maydanında úlken qıyınshılıqlardı jeńip, hámmesine tótepkı berip, akırına shekem azamatlıq wazıypasın atqarıwdaǵı qaharmanlıqları tolıq bayanlanadı. S.Ismaylovtıń «Ustaz», (Erkin Qaraqalpaqstan, 17-dekabr 1998, (147) (17121)) degen ocherkinde Nókis qalasındaǵı qurılıs koledjiniń oqıtıwshısı Amangeldi Bedelov haqqında sóz etiledi. M.Nızanovtıń «Óimizdiń Qurbangúl apa», («Erkin Qaraqalpaqstan», 13-may, 1993-j.) Jazıwshı ocherkinde talantlı shıpkardıń miynetlerin anıq faktli waqıyalarǵa súyenip jazadı. Jazıwshı Ó.Ótewlievtiń «El súygendey azamatıń bolsıń», («Erkin Qaraqalpaqstan», 2-may, 1998, № 52, (17024)) dep atalatuǵın ocherkinde Ullı watandarlıq urıs qatnasıwshısı,

ustaz, mámleketlik shólkemlestiriwshi Biysenbay Makanov haqqında sóz etedi. Biysenbay Makanovtıń xalqınıń tınıshlıǵı ushın alıp barǵan sawashları, awır jaradar sebepli awılına qayıp mektepte tárbiyası, muǵallım, Qońırat rayónı xalıq bilimlendiriw bóliminde inspektor, rayonlıq partiya komitetiniń bólim baslıǵı, birinshi mashına traktor park liniyası boyınsha partiya komitetiniń xatkeri, orta mektep direktorı, Xojeli hám Qońırat rayonları xalıq bilimlendiriw bólimi baslıǵı, Rawshan kolxozınıń baslıǵı lawazımlarındaǵı miynetleri haqqında bayan etiledi. T.Xudaybergenovtıń «Ájiynemizdi tırıstırǵan boyan», («Ámiwdárya», №2, 2000) ocherki Karaqalpaqstannıń barlıq aymaqlarında, ásirese jap salmalardıń boylarında awıllıq jerlerinde kóp ósetuǵın ósimlik boyannıń áhmiyetli dárilik qásiyetleri haqqında sóz etiledi. Jazıwshı bul ocherkte boyan ósimliginiń bizler ushın qádirlı bolmasada shet ellikler ushın qádirlı bolıp kelip jıynap dárilik ónimler islep shıǵaratuǵının, onıń insan ómirine beretuǵın paydaların, hátteki pal hárresiniń de sol ushın usı ósimlikti tańlaǵanın názerde tutadı. J.Ábdireymovtıń «Bilimlendiriwge ómirin baǵıshlaǵan azamat», («Ámiwdárya», №4, 1998) ocherkinde belgili ilimpaz jámiyetlik isker T.Atamuratovtıń ómiriniń kópshilik bólegin bilimlendiriw hám jámiyetlik basqarıwǵa arnaǵanı haqqında aytılsa, S.Báwetdinovanıń «Ilimniń jarıq juldızı», («Ámiwdárya», №5, 2000) ocherkinde akademik H.Hámiydovtıń til ilimine belgili dárejede salmaqılı úles qosqanlıǵı haqqında sóz etedi. M.Qayıpovtıń «Qaraqalpaqstan diyqan bazarı xalıq xızmetinde», («Ámiwdárya», № 1, 2000) ocherkinde xalqımız turmısına ayanbay xızmet etip atırǵan diyqan bazarınıń jaǵdayı, búgini, erteńi haqqında keń túrde bayan etiledi.

Joqarıdaǵı qaraqalpaq kórkem publicistikalıq ocherklerde úyrengenimizde, ǵárezsizlik dáwirine kelip ocherk janrlıq jaktan birqansha tolısıp, kóp formalalıqqa iye bolıp prozada úlken ornı bar ekeni anıqlandı. Bunda ocherk jazıwshılarınıń stillik izlenisleriniń artqanlıǵı, tema, detal tańlawdaǵı birqansha jetiskenlikleri tiykarında janrdıń rawajlanıwına eriskenligi názerde tutıldı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Нурмухаммедов М.К. Урыстан соңғы дәйірлердегі қарақалпақ очерктері // «Әмиўдәрья» журналы, 1993. – № 11.
2. Төреева Г. Очерклердің әҳмийети ҳаққында // «Әмиўдәрья» журналы, 1961. – №11.
3. Хожаниязов Ө. Очерклер ҳаққында // «Әмиўдәрья» журналы, 1961. – № 11.

«ER ZIYWAR» DÁSTANÍNDÁ TERME, TOLǴAWLARDÍŃ TUTQAN ORNÍ

BEKBERGENOVA ABADAN UTEPOVNA

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı, Nókis*

Annotaciya: Ushbu maqolada «Er Ziywar» qoraqalpoq xalq dostonidagi terme va tolǵawlarning tutqan urni haqida súz boradi. Terme va tolǵawlarning dostonida badiy tasvirlanishida Qurbonboy jirovning maqoratining katta ekani nazarda tutiladi.

Tayanch súzlar: terme, tolǵaw, jirov, maqorat, doston.

Annotaciya: V state rasskazaetsya o terme i tolǵaw v karakalpakskom narodnom epose «Er Ziywar». V xudojestvennom opisanii terme i tolǵaw v epose predpolagaetsya, chto vajnoe znachenie imeet masterstvo Kurbanbaya jraua.

Klyuchevie slova: terme, tolǵau, jrau, masterstvo, epos.

Abstract: The article talks about terma and tolgau in the Karakalpak folk epic “Er Ziyuar”. In the artistic description of terme and tolgau in the epic, it is assumed that the skill of Kurbanboy Zhirov is important.

Key words: terme, tolgau, zhrau, skill, epic.

Dástanlardıń xalıq arasında taralıwında, uzaq waqıt saqlanıp keliwinde tek jırawlardıń ǵana úlken tájiriybesi hám ózine tán sheberligi nátiyje bergenligin kóriwimizge boladı. Bul haqqındaǵı V.Radlovtıń: «batırdıń tuwılıwı, onıń ósiwı, sawashqa tayarlanıwı, batırlardıń sawash aldı sóylesiwleri, adamlardıń hám atlardıń sıpatlaması, belgili batırlardıń minez-qulıqları, hayal-kızlardıń gózзалıǵınıń táriypleniwı, qaharmannıń ólimi, joqlawlar, tábiyattıń súwretlewlerin atqarıwshılar sheber hám tájiriybeli bolsa barlıǵın biriktirip táriyplep bere aladı» [1] – degen pikiri dıqqatqa ılayıq. Sonday-aq, usınday pikirdi qazaq xalkınıń belgili epostanıwshı ilimpaz M.Awezov: qırǵız eposı «Manas» tıń atqarıwshılarına toqtap, olardı ekige bólip, birinshisi-djomokchulardı – qosıqshı improvizator yesabında qarap, grek aǵdlarına teńese, ekinshisi ırchılardı ápiwayı atqarıwshılar yesabında qarap, grek raspodları menen salıstıradı. ırchılardıń yadlap alǵan tekstti ǵana aytıp júretuǵının kórsetedi» [2]. Ilimpazlardıń bul pikirlerin akademik V.M.Jirmunskiy «Sredneaziatskie narodnie skaziteli» degen miynetinde úlken itibar qaratadı hám qollap quwatlaydı [3]. Ilimpazlardıń pikirine súyenetuǵın bolsaq, «Er Ziywar» dástanınıń da uzaq waqıt saqlanıp xalıqqa jetip keliwinde Qurbanbay jırawdıń improvizatorlıq sheberligi áhmiyetli orındı tutatuǵını sózsiz. Sebebi, «Er Ziywar» dástanınıń kompoziciyalıq qurılısı quramalanıp, ózine tán ózgeshelikke iye bolıwında, syujetiniń baslanıw, konfliktke túsiw, kulminaciyanıń hawij alıwı hám rawajlanıw barısındaǵı waqıyalardı izbe izlikte qurıwda onı qızıqlı etip tıńlawshıǵa jetkerip beriwde jırawdıń dóretiwshilik uqıbınıń jeterli dárejede ekeni, xalıq úrip – ádet dástúrlerin jaqsı biletuǵını, bul bolsa onıń improvizatorlıq sheberliginiń kúshli ekenin ayqın dáliyli bolıp esaplanadı. Sonday-aq, jırawdıń dástandı xalıqtıń sóz baylıqları menen bezep beriwdegi sheberligi haqqında belgili qaraqalpaq folklortanıwshı alım prof. Q.Maqsatovtıń «Dástannıń kórkemlik ózgesheligi basqa qaraqalpaq dástanlarınan Qurbanbay jırawdıń individuallıq ayırıqshalıqlarınıń ayqın kórsetiliwi menen ayırılıp turadı. Sonlıqtan «Er Ziywar» daǵı terme-tolǵawlarda bolsın yamasa tórt qatarlı qosıqlarda bolsın waqıyanıń baslanıwı, dawamlanıwı, tamamlanıwında úlken ózgeshelikler sezilip turadı. Jıraw burınnan kiyatırǵan súwretlew tradiciyaların ózinshe bayıtıw menen kollektivlik dóretiwshilik juwmaǵı menen dástanlarǵa úles qosadı» [4] – degen bahalı pikirin ushıratamız. Rasında, da «Er Ziywar» dástanı qaraqalpaq xalqınıń basqa qaharmanlıq dástanları sıyaqlı mazmunı jaǵınan da, kórkemlik forması menen ózine tán ózgeshelikke iye. Sebebi, jırawdıń sheberligi sonda ol jırlaǵan dástanlardaǵı qosıq qatarları uyqasıp mazmun menen forma uyǵınlasıp bir birin tolıqtırıp otıradı. Tıńlawshıǵa isenimdi payda etedi. Dástandaǵı qara sóz benen qosıq qatarların orınlı jerinde durıs paydalanılǵan. Misalı: Sózimdi tıńla Hásenxan, dep turdı qarsı Abakan, Hásenxan turdı oylanıp, Abakan sózin aytadı, atınıń basın tartadı, “Kórgenshe xosh bol, Hásenxan”- dep keynine qaytıadı. Al endi Abakan keynine qaytqannan keyin, Hásenxan alpıs eki hámeldar, jetpis eki móhirdar, barlıq biyin jıynadı, ǵarrı jandı qıynadı, ortaǵa shıǵıp Hásenxan bularǵa qarap tolǵadı:

Kelgen jawdı quwmasañ,
Alar kelip elińdi,
Soldırar qızıl gúlińdi,
Olja qılar malıńdi,

Jesir eter qızıńdı,
Qullar eter ulıńdı [5].

Dástan birden urıs teması menen baslanganındaǵı syujeti isenimli, kewilge qonımlı etip berilgenligin kóremiz. Sebebi urıstı payda etiwshiniń hám oǵan qarsı gúresiwshi adamlardıń minez-qulqına, olardıń alǵan tárbiyasına say háreketler kórine baslaydı, bul bolsa tıńlawshını zeriktirmey kerisinshe qızıǵıwshılıǵın oyatadı. Dástandaǵı Taqtapolattıń isenimli wáziri Abakannıń elshi bolıp kelgendegi Hásen xanǵa ákelgen suwıq xabarı, xannıń usı suwıq xabardan keyingi albirawları, eli-jurtın dushpan qolınan aman alıp qalıw ushın, biylerine qarata qıylanıp tolǵanıp aytqan hár bir danalıq, xalıqshılıq sózlerin, jıraw sheberlik penen jırlaydı. Bul berilgen tolǵaw arqalı Xorezm xalqınıń basına túsken awır jaǵdayı sáwlelenedi, hesh nársege jaramaytuǵını tek ózleriniń basınıń ǵamın oylaytuǵın personajlardıń da minez-qulqı ashıladı. Bul tolǵawdı tıńlawshılar Taqtapolattıń ádilsizligine jekkóriwshilik sezimlerin bildirse, al, Hásenxannıń xalıqshılıǵın joqarı bahalaydı hám Xorezm eline degen súysiniwshilik sezimi oyanadı. Sebebi, Hásenxan alpıs eki beglerine Taqtapolattıń elshi jibergendegi maqseti Xorezmdi basıp alıw ekenin, elin wayran etip, bassınbaqshı ekenin, biraq, qalanı sırtqı jawǵa bermewdiń jolın tabıw kerekligin bolmasa xalqınıń toz toz bolatuǵının aytıp tolǵaydı. Biraq, bul tolǵawına alpıs eki hámeldardan «berileyik jeńilemiz» degen sózden basqa juwap ala almaydı. Usı waqıttaǵı ulı Er Ziywardıń «gúresemiz jeńemiz» batırılıq sózleri hám háreketleri ǵana xalıqqa hám Hásenxanǵa járdem beredi. Sonday-aq, Er Ziywar batırdıń hám Xorezm elindegi Aqqozı, Sáriwanlı Er Janaylardıń kúshli batırılıq háreketleri menen Xorezm eli jeńiske erisedi. Menmensingen Taqtapolat Hásenxannıń qolınan qaza tabadı. Endi qalmaq jurtına xan saylaw kerek boladı. Hásenxan qalmaq jurtınıń endigi xanın ádalatlı, aqıllı, keń peyil, xalıqtıń basın sıypaytuǵın, zarın tıńlaytuǵın insan bolıwın qáleydi. Hásenxannıń arızıw-ármanları jıraw tárepinen termeler arqalı mánili hám tásirli etip xalıqtıń áhmiyetli sóz baylıǵı bolıp esaplangan naqıl-maqal «Ólseń sheyit bolasań, óltirgen qazı boladı», «Sabır túbi sarı altın», aqıl-násiyat formasındaǵı termelerdi baylanıstırıp súwretlengenligi názerde tutıladı. Mısalı: «Sabır túbi sarı altın», «El aǵası eldi el dúzer», «Ádepsiz kelin el gezer», «Nadanlar sózdi kóp ezer», «Eki jaqsı qosılsa sheker menen paldaydı», «Qorqaq jigit jaw kelse, kóziniń jasın tıymaydı», «Aqıllıǵa sóz aytsań, sóz mánisin ańlaydı».

Xalıqqa kózin salǵanday,
Sóylese kóziń tolǵanday,
Dushpannıń gúli solǵanday,
Sonday arıslan bar bolsa,
Hásenxanǵa aytıńız,
Qalmaqqa xan bolǵanday [5].

Bul keltirilgen termeler arqalı jıraw, birinshiden, Hásenxannıń qalmaq xalqın doslıqqa, adamgershilikke, mehribansılıqqa shaqırıwı dep túsindirse, ekinshi tárepten usı jurttı jaqsı, aqıllı insan basqarıwın qálewı hám Xorezm xanınıń danalıǵın táriyplep beredi. Sonday-aq, dástan bastan aqırına shekem tolıp atırǵan kórkem suwretlew quralları menen támiynlengen. Er Ziywardıń mástan kempirdiń duwasınan kiyikke aylanǵannan keyingi waqıtındaǵı batırdıń ótkendegi kúnleri juregine túsip, burıńǵı xanzadalıq dáwirin, ata-anasın, qurbı qurdasların, xalqın, usı künge shekemgi baxıtlı kúnlerin hám óziniń batır bolǵanın biraq sol Aynajamal atlı qızǵa ashıq bolıp oǵan jetisiwdegi basına túsken qara kúnlerinde mástan kempirdiń duwasına hesh kúshi jetpey qalıp qorlanganda hámмесin esine túsirip tolǵaydı. Usı qatarlar dástanda Er Ziywardıń tilinen oǵada sheber súwretlenedi. Mısalı:

Xanzada bolıp xalqıma,
Xorezmdi meńgerdim,
Bassılıq etip xalqıma,
Jetim- jesir ğarıptı,
Jılańańa dem berdim,
Ol kúnimnen ayırılıp,
Qanatımnan qayırılıp,
Tuyaǵımnan mayırılıp,
Jatırman tasqa tıǵılıp [5].

Er Ziywar batırdıń bul tolǵawında el saǵınıshı, ótken xanzadalıq dáwiriniń qádir kımbatı, oylamaǵan jerde mástannıń sıyqırınan kiyikke aylanıp qalǵandaǵı waqıyası, bári sheber isenimli janlı bayanlanadı.

Juwmaqlap aytqanda, dástannıń bastan aqırına shekem qollanılǵan xalıqtıń sóz baylıqları, sonıń ishinde terme-tolǵawlardıń da tutqan ornı kútá áhmiyetli bolıp tabıladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен. Ч. I – X. СПб., 1866-1907.
2. Әуезов М.О. Мысли разных лет. – Алма-ата: Казлитиздат. 1959. – с. 487-488.
3. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. – М., Л., 1962. – с.247.
4. Мақсетов Қ. Ер Зийўар // «Әмиўдәрья» журналы, 1959. – №5. – Б. 128.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 27 том. «Ер Зийўар». – Нөкіс: Илим, 2011. –Б. 10, 46, 85.

И.ЮСУПОВ ПОЭЗИЯСЫНДА ҚУСЛАР ОБРАЗЫНЫҢ ЛИРИКАЛЫҚ СУБЪЕКТКЕ ҚАТНАСЫ

АРЗЫЕВ ШАРАПАТДИН АБДИРАХМАНОВИЧ

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Резюме: Бадий адабиётда, айнықса шеърятда қушлар ва жониворлар образи асарнинг ғоясини ёритиб беришде муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу мақолада таниқли шоир И.Юсуповнинг поэтик асарларида қушлар образининг лирик субъектга таъсири масаласи ўрганиб чиқилган.

Шунингдек, қушлар образининг кўплаб бадий образлар қатори бадий асарларда талқин этилиши, образ яратишда ижодкорларнинг ўзига хос маҳорати ҳақида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: адабиёт, поэзия, қушлар образи, лирик субъект, шоир

Резюме: В художественной литературе, особенно в поэзии, важную роль в объяснении идеи произведения играет образ птиц и животных.

В данной статье рассматривается влияние образа птиц на лирическую тему в поэтическом творчестве известного поэта И. Юсупова.

Также обсуждается трактовка образа птиц в произведениях искусства, наряду со многими художественными образами, и уникальное мастерство создателей в создании образов.

Ключевые слова: литература, поэзия, образы птиц, лирический субъект, поэт

Resume: In fiction, especially in poetry, the image of birds and animals plays an important role in explaining the idea of a work.

This article examines the influence of the image of birds on the lyrical theme in the poetic work of the famous poet I. Yusupov.

The interpretation of the image of birds in works of art, along with many artistic images, and the unique skill of the creators in creating images is also discussed.

Key words: literature, poetry, images of birds, lyrical subject, poet

Әдебиаттаныў илиминде лирикалық объект ҳәм лирикалық субъект атамалары ушырасады.

Лирика – инсанның ишки дүньясын көркем сөз өнеринде ашып беріў зәрүрлигинен туўылған әдебий түр екенлиги мәлим. Ол пайда болған дәўирден баслап бул атама ишки сезимлерди, туйғыларды беретугын көркем шығармалардың атамасы сыпатында қолланылады.

Қарақалпақ әдебиаттаныў илиминде бул термин ХХ әсирде қолланыла бастады. Лирика сыртқы дүньяны сәўлелендириў талаплары, тәртиплери бойынша эпос пенен драмадан саррас ажыралып турады. Лирика жанрлық талаплары бойынша сыртқы дүньяны сәўлелендириў усыллары, тәртиплери бойынша эпика ҳәм драмадан пүткиллей парықланады. Егерде проза ҳәм драмада ўақыялардың баянлаў ҳәм қаҳарманлардың ис-хәрекетлерин усы ўақыяларға, шәраятларға байланыстырып көрсетиў тийкарғы орында турса, лирикада ўақыялар баянлап берилмейди. «Лирика сыртқы орталықтың тәсиринен пайда болған қуўаныш, сүйиниш, қайғы-хәсирет, көтериңкилик ҳәм т.б. сезимлерди, ишки кеширмелерди, руўхый ҳалатларды, ой-пикирлерди эмоциональ қызғынлы (толқынланған) сөзлер арқалы береді. Лирикалық шығармаларда тийкарынан шайырдың өзиниң ишки кеширмелери бериледи, сонлықтан, көпшилик жағдайда шайырды лирикалық қаҳарман сыпатында қабыл алады, яғный, шайыр менен лирикалық қаҳарманды қосып түсинеди. Бирақ лирикада берилген сезимлерди тек шайырдың жеке турмысынан алынған деп түсине беріўге болмайды. Шайыр өзинен басқаның да ишки руўхый жағдайларына кире алыў уқыбына ҳәм лирикалық «мен» арқалы көп адамлардың ишки сезимлерин, дәртлерин бере алады» [Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ., 1994. – 114 б]. Мине, лириканың баслы қәсийетлери усыннан ибарат.

Әдебиаттаныў илиминде көпшилик жағдайда лирикалық қаҳарман дегенде «автордың сөзи» түсиниледи. Алымлар бул жағдайды түрлише түсиндиреди: Мәселен, белгили алым Иззат Султан бул ҳаққында былай жазады: «Лириканың мазмуны еки тәрәпинен анық рәўиште автобиографиялық характерге ийе. Бириншиден, лирикалық шығармаға шайырдың өз басынан өткен бир ўақыя оның қыялына келген бир айрықша әхмийетли пикир я оның жеке өзін ләрзеге салған бир сезим мазмун беріўи мүмкин. Екиншиден, шайыр өзиниң басынан өтпеген бир ўақыяны яки жеке өзи сезинбеген бир сезимди сәўлелендиргенде де, ол ўақыя ҳәм сезимлерди өзи көрген, билген сезгендей сезимге берилмесе, сол ҳалатқа өзін сала билмесе оның сезими ҳақыйқый бола алмайды, оқыўшыға тәсир етпейди» [Иззат Султан., 1980. – 253 б].

Қарақалпақ әдебиатында лирикалық қаҳарман жаратыў мәселесин изертлеген К.Худайбергенов та бул пикирди қоллап-қуўатлайды. Яғный, оның пикиринше «Хеш бир шайыр да, турмыста болмаған идеяны ойлап таппайды, ал турмыслық идеяны сезимлер арқалы береді» [Худайбергенов К., 1987. – 28 б].

Лирикалық шығармада тийкарынан шайыр ишки кеширмелер, туйғылар арқалы баянлайды, сонлықтан, көпшилик жағдайда шайырды лирикалық қаҳарман сыпатында

қабыл алады, яғный, шайыр менен лирикалық қахарманды бір қосып түсінеди. Бірақ лирикада берілген сезимлерді тек шайырдың өз басынан кеширгенлери деп түсине беріуіге болмайды. Шайыр өзінен басқаның да ишкі рухый қалатларына кире алыу уқыбы менен хәм лирикалық «мен»и арқалы көп ғана адамлардың, мәселен, өз заманласларының, қоршаған орталықтағы жанлы хәм жансыз нәрселердің, өткен дәуір менен келешектегі инсанлардың кеширмелерине саяхат жасай алады, тап өз басынан кеширген сыяқлы ишкі ой-сезимлерин бере алады, сәулелендиреди.

Лирикалық шығармалардың көркем мәниге ийе екенлигиде жаратылған образлар менен байланысly. Лирикада образды түсиниу ушын ең дәслеп ондағы персонаждың социаллық негизи ашылыуы шәрт. Эпикалық шығармаларда бул ушын кең мүмкиншилик бар. Ал лирикада бул ушын автордан үлкен талантты, дәретиушилик тәжирийбелерди өзлестириуи талап етеди. Бул деген сөз лирикалық қахарманның ишкі сезимлери оқыушы санасына тәсир ете алыуы, «түртки» болыуы тийис.

Бірақ лирикада әдебияттың басқа түрлериндегидей турмысты кең сүүретлеу, қахарманды хәрекетте көрсетиу арқалы оның образын жаратыу мүмкиншилиги жоқ. Сонлықтан, лирикалық образ жаратыу ҳаққында сөз еткенде оның мазмун өзгешелигин есапқа алыу керек.

Лириканың мазмуны – бул инсанның ишкі сезимлер дүньясы. Яғный адамды толқынландырған, толғандырған, тынышсызландырған, күйиндирген, қапаландырған, йошландырған сезимлер лириканың мазмунын қурайды. Шайырдың шығармаларындағы көркем поэтикалық изленислери көпшилик жағдайларда образ жасау усыллары менен байланысly қарастырылады. Себеби, көркем образ шығарманың көркемлигин тәмиинлейтуғын мазмун менен форманы байланыстырыушы тийкарғы элемент есапланады. Лирикалық қахарман образында дәуірдің, халықтың хәм жеке инсан рухы жәмлескен түрде бериледи. Егерде усыларды шайыр лирикалық қахарман образында типлестире алмаса, онда ол шығарманың мазмуны менен форма бирлиги «бузылып», сыйқағы шыққан сөзлерден куралған қатарларға усап қалады. Буның менен биз лирикалық қосықларда турмысты кең сүүретлеу керек деген талап келип шықпайды. Шайырдың қосықта барлық нәрсе хәм хәдийселер туудырған ой-сезимлери конкрет берилиуи тийис. Сонда ғана лирикалық қахарманның тәкирарланбас келбети оның жан сезими арқалы шебер жаратылады.

Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры И.Юсуповтың дәретиушилигине бағышланған илимий изертлеулерде шайырдың лирикалық қахарман образын жасаудағы өзине тән шеберлиги мәселеси, олардың формалық хәм мазмунға сәйкес халда жаратылыуы, поэзияда қуслар хәм хайуанатлар дүньясының көркем образ сыпатында жасалыуына алып кирген жаңалықлары елге шекем илимий изертлеу объекти сыпатында арнаулы түрде үйренилип, изертленбеди. Усы көз қарастан биз шайырдың лирикалық қосықларында қуслар образының лирикалық субъектке қатнасы мәселесин үйрендик. Онда лирикалық қахарман жанлы тәбият ағзалары (қуслар) менен ишлей сәубетлеседи, сырласады. Сол арқалы өзиниң ишкі кеширмелерин тыянақлы ой-пикирлер арқалы жүзеге шығарады.

Адамның тәбият алдындағы жууапкершилиги проблемасы тәбиятқа келешек әуладлардың мәпин ойлап, экологиялық этика жүзесинен қатнас жасау зәрүрлиги И.Юсуповтың "Тырналар" қосығында лирикалық қахарманның жан сезимлери арқалы бериледи.

Не ис тапса инсан пейлинен табар,
Ол қаст етсе - терис ағар дәрьялар,
«Бул жер бизге ҳарам» дегендей олар,
Ах урып қыйқыўлап барар тырналар.

Қусларды көлатсыз, теңизди суўсыз
Қалдырған нәмәртлер қалмас сораўсыз,
Қарғысқа жолығып бәри қалыўсыз,
Туқымқурт болғай, деп барар тырналар.

Таңлары оянбас толқын сестинен,
Қайлардан аларман ондай күшти мен...
Дузлы шаңғыт көмген көллер үстинен
Бул жағысқа түспей барар тырналар [Юсупов И., 1997. – 26 б].

Бул қосықта экологиялық апат орайына айналған туўылған топырағына түспей ушып кетип баратырған тырналарға лирикалық қаҳарманның мұрәжәты арқалы шайыр пүткил тәбияттың, усы тәбияттың бир бөлеги болған адамлардың басына түскен аўырманлықты үлкен трагизм сезими арқалы берип отыр.

И.Юсуповтың адам хәм тәбият арасындағы өз-ара мүнәсибетлерине арналған шығармаларындағы лирикалық қаҳарман образы арқалы берилген адамларды экологиялық этика тийкарында жасаўға, тәбият алдындағы жуўапкершилигин сезинип хәрекет етиўге шақырық заманласларымыздың руўхый дүньясын, өмирге қатнасын қәлиплестириўде үлкен әҳмийетке ийе.

«Қарлығаш» қосығында лирикалық қаҳарманының кеўил күйин бериў арқалы шайыр Арал апатының бул аймақтың халқының тиришилигине, хәр бир адамының тәғдирине алып келген унамсыз өзгерисин берип тур.

Сәўирдин самалы менен бәхәрде
Әйнегимнен кирип келер едиң сен.
Тамның ағашына қәўипсиз жерге
Жубайласып уя салар едиң сен.

Шымшық аңлайтуғын тарғыл пышық та
Саған мәлел бермей көз жумар еди.
Сийрек көринесең сен соңғы ўақта,
Қашқаныңа қандай себеп бар еди.

Аўа, биз инсапсыз қаттыға кетип,
Аяўсыз уўладық жер, суў, хаўаны.
Ана-тәбиятқа қыянет етип,
Енди тартпақтамыз оның заўалын [[Юсупов И., 1997. – 47 б].

Шайыр бул жерде лирикалық қаҳарманның Арал апатының өз тәғдирине унамсыз тәсири туўралы көзқарасын бериў арқалы адамның көзсиз ис-хәрекетлериниң ақыбети жаман боларын образлы түрде - әжайып қус, қарлығаш образы арқалы берип тур. Егер инсан тәбияттың ызым-ады менен санаспай ис тутса, оның ақыбети жақсылыққа алып келмейди. Тәбият хәм инсан арасындағы мүнәсибет проблемасын ашып бериў ушын

қолланылған лирикалық қахарман образында адамның тәғдиринің ол жасап атырған топырақтың тәғдири менен байланысы көрінеді.

Шайыр адамның тәбият алдындағы жууапкершилиги мәселесін өз қосықтарында қайта-қайта тәкирарлаудан жалықпайды. Егер адам өзінің қәтелигін түсиніп, оны дүзетіуге хәрекет етпесе, оның өмири надурьс бағдарда кете береді. Ақыры, бул пүткил халықтың келешегі ушын әхмийетли мәселе, сонлықтан ол усындай етип шегелеуді талап етеді.

И.Юсупов шығармаларындағы лирикалық қахарманының баслы әрманы - Аралды, тууылған жердің гөззал тәбиятын бир пүтин халда, бар сулыу келбети, сап таза халатында қайта көриу. Бул усы топырақта жасап атырған халқымыздың баслы әрманы. Яғный, бул мәселеде лирикалық қахарман образында пүткил халқымыздың сезим дүньясы сәуленеліп турғанлығын көремиз.

Хақыйқатында бул лирикалық қахарман образы арқалы берилип турған мыңлардың әрманы. Шайыр өз заманласларының көкирегіндегі қәстерли арзыу-әрманын қосық қатарлары арқалы жеткерип бере алған.

И.Юсуповтың соңғы дәуірдегі поэзиясындағы лирикалық қахарман образында Арал апаты проблемасының сәуленеліуи нызамлы жағдай еди. Себеби, халқының басына түскен ең ауыр проблеманы өз лирикалық қахарманы арқалы сәуленелендириу - шайырдың алдына қойған тийкаргы позицияларынан бири еди. Бул мәселе лирикалық қахарман образы арқалы ашып берилип, оқыушыларды экологиялық этикаға тәрбиялайтуғын көркем курал сыпатында турмысымыздың белгили бир қубылысына айналды деп толық исеним менен айта аламыз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиаттаныу атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1994.
2. Иззат Султан. Адабиет назарияси. – Тошкент: Фан, 1980.
3. Худайбергенов К. Дәуір хәм парыз. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987.
4. Юсупов И. Бұлбил уясы. – Нөкис: Билим, 1997.

МӘНАҰИЙ АҒАРТЫҰШЫЛЫҚТА БАҚСЫШЫЛЫҚ ЖАНРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛЫҰЫ

НУРАТДИНОВА Л.Т.

Қарақалпақстан радио каналы аға редакторы

ТУРСЫНБАЕВА А.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис

Аннотация: Қарақалпақстан радиосы пайда болыуы хәм қәлиплесіуи басқышларында биринши диктор, дәслепки миллий музыка көркем өнерінде «бақсы»шылық сазгерлері «хауадан» саз-сәубет-йош, мәнауийлик жаңланыу берген, кеңес дәуіринің неоэфирінде – мәдений-ағартыушылық сағасында кимлер болғаны хаққында жаңа мағлыұматлар берілген.

XX әсирдің 20-30 жыллары Кеңес (совет) радио еситтириуи-Қарақалпақстан автономиялы областына, соңынан Қарақалпақстан АССР статусына ийе болған да,

Кеңеслик радио комитеттин шөлкемлестиреу (1931жыл) менен үлкемизде миллий радио еситтириу дәстүри турақлы болған.

«Тарийхта қалған» – мәдений күн. Қарақалпақ Автономиялы областының областлық кәсипшилер кеңес сауда хызметкерлери (Обл СПС) қараслы «радио еситтириу бюросы» шөлкемлестиреуинде биринши мәртебе ана тилде «хаўадан сөз» хәм «хаўадан қосық» – музыкалар еситтириу болған еди.

1929-жылы 22-августта Төрткүлде базар майданында орнатылған үлкен «қарақалпақ»лы радиодан ҚҚАО – областлық профсоюз шөлкеми тәрәпинен «радио хәўескерлер» дөгерәги ағзалары қатнасыўында дәслепки мәртебе өзбек хәм қарақалпақ тилинде еситтириу болған. Базардағы базаршылар, аламанлар, бурын «жаршы» даўысын еситип хәм жүзин көрген болса, енди «хаўадан» еситилген жанға жағымлы қосықлар «Советлик модернизация үлгиси», «большой»лар жаңалықларын еситип таң қалған? Олар-базаршылар даўысы таныс бақсылардың нама-қосықлары хәм жыраўшылық музыка көркем өнеринен – толғаўлар хәм сазенде-бақсылар «хаўа»дан лиро-эпикалық нама-қосықларды еситип, өзге дүньяға киргендей болады. Төрткүл радио еситтириуинде биринши диктор – Майнур Бабажан кызы (Хожаниязова) болды.

1928-1930 жыллары ол Ташкент қаласында юридика техникумның талабасы (студенти) болған. Ол жазғы каникул айлары Төрткүл қаласында «өзбек драм-кружокта» ойнаған хәм радио хәўескерде диктор болып қатнасқан («Совет Қарақалпақстаны», 1-июнь, 1965-жыл), «Коммунизм ғалабасы», 19-октябрь, 1968-жыл). Қарақалпақстан радиосы тарийхтаныўда Майнурдың орны хәм үлеси хаққында жазылды [Юсупов О.Ж., 1992].

1931-1932-жыллары Ташкент қаласында қарақалпақ студент жаслары «Мийнет» атамасында қарақалпақ тилинде «радио-газета» шөлкемлестирген, олар сиясий-жәмийетлик хабарлар хәм музыкалық кеўил ашар – саз-сәўбетлер берип барған. Қарақалпақ жаслары, бақсы-сәзенделер радиодан «Бозатаў», «Ақсүнғил» нама-қосықларды тез-тез айтып, елге деген сағыныш-дебдиўлерин шығарған.

Қарақалпақстан автономиялы областлық радио еситтириуде дәслепки «музыка» еситтириу тараўда кеўил ашар – саз-сәўбет бағдарында бирнеше интеллектуаль талантлы – бүлбил хаўазлы бақсылар хәм жыраўлар болған. Олар 1927-жылы ҚҚАО «Обл ОНО» қасында шөлкемлестирилген қарақалпақ «миллий труппа», соңынан «миллий театр» да сазендешилик хызметлер иследи, Олар ҚҚАО кәсипшилер қасындағы «радио бюро» хәўескерлер жәмийетинде «миллий радио» да хаўадан мәнаўият таратқан-сазгерлер болды. Қарақалпақ радиосының дәслепки сазгер-бақсысы – Ибрайым Патулла улы (1909-1967). Оның Руўхыйлық дереги –«Шоқтораңғыл» елаты болған. Олардың бири – өзлик ата-журты «Шоқтораңғыл» елатта әкеси – Қазаяқлы Пәтулла Шербай (Сарбай) улы, өзи өзге ана мәкан (дайы журтта) «Таза Әмирабад» аўылда Ибрайым Патулла улы 1909-жылы туўылған. Ол Жуман бақсыға шәкирт болып, бақсышылық сырларын хәм лиро-эпикалық дәстан намаларын үйренген [Айымбетов Қ., 1968].

Ол устазы үйреткен «Юсуп-Ахмет», «Саятхан-Хәмире», «Ғәрип-ашық» қусаған лиро-эпикалық қосық-намаларды радиодан-мыңлар аудиториясы әлхаўаға шығарған еди. Ол Ташкент қаласында «Музыка техникум» ында оқыды, миллий радиода 1–санлы музыка-сазгер баслық болған. Ол Москва қаласында бақсышылық хаўазын грампластинкаға жаздырды. Москвалы музыка қәнийгелери оның айтқан қосықлары хәм хаўазы айрықша хәм өзгеше екенин жоқары баҳалаған. Ол –радио-музыкант-сазгер, жәмийетшилик партия хәм кеңес хуқимети басшыларының қоллап қуўатлаўы

менен Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Кеңеске депутат-ардақлауда болды. Ибрайым бақсы Патулла улы устазы атаклы Жуман бақсы – «солақай бақсы» лақабы болған. Ол устазынан жаңа варианттар: «Ғәрип-Ашық-Шахсәнем», «Саятхан-Хәмире», «Юсупбек» дәстанларынан қосық намаларды шебер сазгерлікте шертиў, бүлбил хаўазда айтыўды үйренген. Арал дияры-титуль этнос қарақалпақ халқының– (этно фольклорлық) – материаллық емес мәдений мийраслары илихий сазлы косықлары – булар – Ақымбет сазгер-бақсы, Муўса бақсы-сазгер, Бердақ бақсы-сазгер, Мола Зийўар сазгер-шайыр хәм басқада интеллектуаль бақсылар атқарған намалары: «Дем бермес», «Саналы келди», «Ғулпақ», «Адыңнан», «Пахай-Пахай!!!», «Мухаллес», «Бес перде», «Тарлан», «Нигарым», «Сәўдигим», «Беглер» намаларын үйренген, биргеликте атқарған.

Ибрайым бақсы-сазгер өзиниң устазы-кәсиплеслери менен қарақалпақ радиосында «музыкалық» редакцияда бақсышылық намаларда атқарыў хәм еситтириўде хызмет еткен еди.

Ол екінши жер жүзлик урыс жыллары –үлкемизге эвакуацияда келген сазгерлер: профессор В.Г.Шафранников хәм профессор Г.И.Каменец пенен бирге қарақалпақ намаларынан «Яша Пәри!», «Ақ Қалқан», «Тарлан» қосық намаларын нотаға жазыўға, мәңгилестириўге, дүньялық музыка әлемине жеткериўге қатнасып, атқарып берди. Қарақалпақ музыкасы тарийхында орны хәм хызметлери үлкен, бақсы-сазгер мәнаўият ағартыўшы –Жапақ Шамуратов Төрткүлде қарақалпақ радиосында (1933-жыл) бақсы-музыкант-артист болып дәретиўшилиқ өнерин раўажландырды. Ол Москвада қарақалпақ халық намаларын грамзаписке алдырды хәм елге жаңа тараған «патефон» лар арқалы хаўазлары жаңлады [Мақсетов Қ., 1983. – 130 б].

Қарақалпақ радиосында миллий мәнаўият булағы –руўхый мийрас булағын үгит нәсиятлаўшылардың бири – Айтжан бақсы-сазгер Хожалепес улы. Шериўши Хожалепес «құшы» лақапта, Шериўши Фазылбий улы Әдилбий, аталық хәм оның улы Ибрайым болыс пенен шерийўши Ерполат «кепе»-жыраў Рәмберген улы (1861-1936) менен ағайыншилиқ қатнасықларда болған. Ол «Дәўқара» (Тахтакөпир) аймағы «Шегир көл» елатында туўылған. Оның устазы Қаражан бақсы Қабул улы болған [Айымбетов Қ., 1968. – 142 б]. Ол Бердақ бақсы-сазгер хәм шайырдың қызы Хүрлиман «Бақсы қыздың» баласы. Айтжан бақсы сәзенделик кәсипти дәслеп миллий театрда, соң Қарақалпақ радиосында «музыка» редакциясында, бақсышылық хызмет етиў менен раўажландырды. Ол профессор Каменец пенен бирге халық намаларын нотаға тусириў, магнит лентасына жаздырыўда урыс жыллары күн-түн пидайылықта жумыс ислеген. Айтжан бақсы атқарған қосық намаларды сонынан профессор Шафранников жаңалап, жәхән хәм Россия илимий музыка жәмийетшилигине кең таныстырды. Ол Ақымбет бақсы-сазгерден «нұсқа» намалар атқарған. «Хай-гел-әй!», «Еденбай бақсы», «Бейиш», «Перизат», «Муўса намасы», «Қызлар намасы», «Гел-гел-әй», «Дағ–әлиңнен», «Келте-налыш», «Кеўлим», «Бийбижан», «Жаманшығанақ», «Мухаллес», «Жеңгежан», «Бийкеш», «Теке налыш», «Назлым», «Кеўишим», «Қыз Минайым», «Бес перде», «Жети асырым», «Көзлерим», «Болмаса», «Адыңнан», «Жайлаўым», «Хожа бала намасы», «Нигарым», «Не болды ярым келмеди», «Айсұлтан», «Қара көз» қосық намалары хәм сазлары жазып алынды, нотаға түсирилди. Жәхән музыкасы мәдениатында «Қарақалпақ музыкасы»ның үлгилери сыпатында орын алды. Әлбетте, бул үлкен мақтаныш, бийбаха мийрас.

Қарақалпақ халық музыка көркем өнерин граммофон пластинкаға жазып алыў тарийхына-бир нәзер. 1925-1926-жыллары ҚҚАО «испольком» баслығы Қасым Әўезов

Москваға барғанда, қәнийгелер илтимасына, йошлы, илахий ҳаўазда дуўтар шертип, мәнаўият символы – «Бозатаў», нәзиклик тымсалы «Ақсүңгил» х.т.б. бир қанша нама-қосықларды айтқан, жаздыртқан еди [Юсупов О.Ж., 1998.]. Каменец Москва қаласында профессор В.В.Пасхалов тәрәпинен фонограф усылда жолдас Қасым Әўезовтың атқарыўында «Бозатаў», «Ақсүңгил», «Қош жигит», «Тақия», «Жаўмыттан қорққанда» хәм басқа да нама-қосықларды атқарып берген [ЦГА России фонд: 1235, опись 121. Дело 344. – с.207].

1936-жылы қарақалпақ бақсы-сазгерлер: Жапақ бақсы Шамуратов, Ибрайым бақсы Патуллаев, Айтжан бақсы Хожалепесов атқарған музыкалар граммофонға жазып алынған («Советская Каракалпакия», 1936, 11-апрелья, 18-мая, 27-мая). Карақалпақ музыка бақсышылық көркем өнерин пүткил Орта Азия эфирде тыңлаған еди.

Жуўмақ: Қарақалпақстан радиосы тарийхында–музыка көркем өнеринде–бақсышылық жанрды, мәдений-ағартыўшылық дәстүрди қәлиплестирген интеллектуаль зиялылар: Ибрайым бақсы, Жапақ бақсы, Қурбанбай жыраў, Қыяс жыраў, Ешмурат гәррекши, Айтжан бақсы, Ешан бақсы Қосполат улы хәм басқалар «хаўа» дан мәнаўият берген – «сөнбес жулдызлар» болып қалады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1968.
2. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жыраў-бақсылары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983.
3. Камалов С., Германова В. «Москва-Каракалпақстан» // История шефства Дзержинского района столицы над автономной республикой. Историко- публицистический очерк. – Нукус, 1986. – с. 108-111.
4. Юсупов О.Ж. «Қайдасыз Майнур?» // «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 1992. 7-май.
5. Юсупов О.Ж. «Бозатаў» ды Москвада ким айтыпты? // «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1988. 27-сентябрь.

И.ЮСУПОВТЫҢ «ЖОЛДАС МУҒАЛЛИМ» ПОЭМАСЫНДА СИМВОЛЛАРДЫҢ КӨРКЕМЛИК ХЫЗМЕТИ

ДАНИЯРОВА ГҮЛЗИЙРА ПОЛАТОВНА

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис*

И.Юсупов қарақалпақ әдебиятында поэма жанрының раўажланыўына жол ашып берген сөз зергери. Шайырдың бул жанрда дөреткен дөретпелери илимпазлар тәрәпинен жоқары баҳаланып, поэма тараўының жанрлық хәм идея-тематикалық тәрәптен байыўына себепши болғанлығын ескертип өтеди. Белгили илимпаз Г.Есемуратов шайырдың поэмалары ҳаққында былай деп жазады: «И.Юсупов поэзиясы – адамға көз-қарастың хәм оған қойылатуғын талаптың өскенлигиниң гүўасы. Шайырлық йоштан дөреген бүгинги турмысымыздың актуаль бир мәселелери жөниндеги поэмалары менен көп ойланыў хәм излениўдиң нәтийжеси. Оларда сюжет пенен композицияның жүйи билинбестей үйлесип кеткенлиги жийи көзге тасланып турады. Сызлық салып тиккендей әңгиме арасы қақырап кетпейди», [Есемуратов Г., 1976. – 111 б], - деп баҳа береді. 2019-

жылы Қ.Мәмбетов «И.Юсупов поэмаларының жанрлық өзгешеліктері» [Мәмбетов Қ., 2019] темасында диссертация жақлады. Бұл илимий дәреке биз үшін шайырдың поэмаларының жанрлық тәрептен ажыратып, символ хәм метафоралық сүўретлеўлерди анализлеўимиз үшін жүдә баҳалы.

И.Юсуповтың «Жолдас муғаллим» эпикалық поэмасы 1949-жылы институтты питкеретуғын жылы баспадан шыққан. Бұл шайырдың дәслепки ири сүйекли дөретпеси екенлиги өзи айтып өткен «Шайырлық» деген «ләззетли сүргинге айдалыўым» [Есемуратов Г., 1976. – 91 б] усы поэмадан басланады деген еди. XX әсир қарақалпақ әдебиятының 70-жылларға дейинги дәўири ишинде әдебиятта жаңа сиясий жәмийетлик, экономикалық, социал-турмыслық хәм мәдений-тарийхый шараятлар жүзеге келтирген жаңа дәўир адамының образын жасаў, халықты ғалаба саўатландырыў, ҳаял-қызлар турмысындағы жаңаланыў жөнелисин, олардың жәмийетлик санасының өсиўин көрсетиў, халықлар дослығын ашып берий усаған машқалалар әдебияттың раўажланыўының баслы бағдарларын көрсетип турыўшы тийкарғы сыпатлы белгилер болғанындай, И.Юсуповтың “Жолдас муғаллим” поэмасында да XX әсирдиң 20-30-жылларындағы қарақалпақ аўылларында алып барылып атырған ағартыўшылық, билимлендирий хәм тәлим-тәрбия ислериндеги жаңа дәўир, жаңа жәмийет муғаллимлериниң устазлық искерлигин көрсетиў баслы машқалалардан есапланады. Поэмада бұл идея жаңа заман, жаңа усыл муғаллими Ораз образы арқалы ашып бериледи. Поэмада бас қаҳарман Ораздың халықтың қараңғы санасына билим нурын қуйыўы үшін алып барған гүреслери менен пидәкерлик хызметлери эпикалық жобада кең түрде сөз етиледи. Бұл образ барлық муғаллимлер үшін үлги десек те болады, яғнай, муғаллим қандай болыўы керек, олар өзлерин қандай тутыўы керек, деген мәселелерге шешим сыпатында кирип келген образ десек те болады. Себеби жәмийеттиң санасында муғаллим дегенде хәр тәреплеме билимли, жәмийетте этикетлик қағыйдаларға толық жуўап берететуғын инсан, көз алдымызға келеди. Соның үшін да бұл образ мәңгилик образ сыпатында инсанлардың санасында жасайды.

Поэма ўақыясы арбакеш Қурбанның өз арбасында Оразды алып баратырған жеринен басланады. Негизинде Қурбан Әметтиң үгити менен муғаллимди өлтирмекши болып, бұл исти ислеў үшін хәр қыйлы пикирлерди айтып көндирип, оған жер бермекши болады. Бирақ, Қурбанның кеўлинде жаманлық жоқ екенлигин биз оның ишиндеги қарама-қарсылықлы психологиялық жағдайынан билемиз. Оның ойының хәр қыйлылығын былай сүўретлейди. «Гейде ойы булт қойнына сүңгийди» бұл қатарда булт – қараңғылық, гүңгирт дегенди аңлатады. «Көзин ашып жаңа өмирге жаңа жол», «Түсип атыр шын бахыттың жолына», «Сен жүрипсең қыйсық жолда түнлетип», [Юсупов И., 1974. – 143 б], - деген қатарларда қолланылған жол символы да мәселени бираз айқынластырады. Қурбанның ойларының бузылыўын былай сүўретлейди:

Сары шаян, уўлы жылан азғырған,
Оны азғырған жат-жамайдың түлкиси.
Бәри түлки.
Бәри кашқын.
Бәри сум.

Бұл қатарлардан жәмийеттиң жаңаланыўына қарсы пикирде жүрген айырым адамларды «сары шаян», «уўлы жылан», «жат-жамайдың түлкиси», «кашқын», «сум»

сыяқлы сыпатлаулар менен тәрийиплейди. Поэмада қахарманлардың ишки дүньясы хәм олардың кеширмелерин сүүретлеу ушын тәбият символларынан өнимли пайдаланған. Тәбият символлары болған: боран, қар, қуяш, таң нуры, бәхәр хәм т.б. поэманың тийкарғы сюжетлериндеги ўақыяларды тереңлестириўде хәм шығарма тематикасының ашылыўында әҳмийетли роль ойнайды. Қурбанның ойында хәр қыйлы пикирлердин тынбай кешип атырғаны, Оразды пышағы менен өлтириўди ойласа, бир жағынан Ораздың жақсы тәреплерин ойлайды, оның сөзлеринде терең мәни бар екенлигин аңлап жетемен дегенше кеўлиндеги алағадалықты былайынша сүүретлейди:

Уйтқып боран, қар боратар баса-бас,
Қурбан тиклеп жолдасына қарамас.
Бүрсеңлеп ол отыр тонға оранып,
Ой үстине ой келеди аралас [Юсупов И., 1974. – 144 б].

Бул қатарлардағы боранның уйытқыўы хәм қар хаостың (тәртипсизлик) символы, қыйыншылықтың, тосық хәм сынаўлардың белгиси болыўы менен бирге қар хәм боран тазаланыў, жаңаланыў ямаса изоляцияны да аңлатады. Әдебиятта хәм көркем өнерде бундай образлар персонажлардың эмоциональлық жағдайын көрсетиў ушын ямаса олардың дус келиўи мүмкин болған қыйын жағдайларды сүүретлеу ушын қолланылады. Мине, усындай уйытқыған күшли боран контекстте Қурбанның ишки гүресин хәм оның моральлық дилеммасының (бул термин этика пәнине тийисли. Грек тилилинен *di* – еки, *lemma* – усыныс, деген мәниде. Бул орында Қурбанның ишки ой-қыялларында кешип атырған таңлаў гүреси. Оның алдында турған еки жолдың бирин таңлаўы) символы. Тәбийий элементлер (боран, қар, самал) оның ойлаў пайытын сүүретлей отырып, оның кеўлиндеги хаос хәм тәртипсизликти сүүретлейди. Боран хәм қар ол басынан кеширип атырған таңлаўдың қыйыншылықларын хәм өзи дус келетуғын жағдайлардың басымын өзінде жәмлеген. Бул образ пәклениў хәм жаңаланыў символы сыпатында да хызмет еткен. Тәбият қубылысларының сынаўлары арқалы Қурбан жаўыз адамлардың басымына қарамай, өзиниң ҳақыйқый инсанийлық принциплерин түсинип, соңынан дурыс қарар қабыл етеди. Солай етип, шығармада қолланылған боран хәм қар тек ғана сыртқы тосқынлықларды сүүретлеп қоймастан, ишки тосқынлықларды да сүүретлейди. Қурбанның характерин хәм оның жақсылық хәм жаманлық арасындағы ишки гүреслерин тереңрек ашып берийге жәрдем береді.

Бул пикирге келиўимизге төмендеги қатарларды мысалға келтиремиз: «Намыссызбан, жүзим кеўлим қап-қара», «Мен хәзир бир адасқан ийт мысалы», «Беттиң арын белге түйген бийшара», «Ийт Әметтиң даўлап жүрген даўының», «Алдың менен қараңғылық аўырын», – деген метафоралық қатарлар арқалы Қурбанның характерли белгилери ашылады.

Нәрестедей шырт уйқыдан сескенип,
Ояндым мен басыма хуўш-ес келип,
Көзимди аштың,
Устаз болдың сен маған,
Мә қанжарым,
Усынаман мен саған,
Шәкиртиңнен болсын саған естелик [Юсупов И., 1974. – 147 б].

Курбан өзиниң натуўы жолдан жүрип адасқанлығын түсинеди, әлбетте, бул Ораздың жәрдемінде болады.

Усылайынша, аўылға келген муғаллимнің келешекке деген үмити, оның сөйлеген сөзінде көриниўи арқалы этирапындағы инсанларға тәсир етеди. Поэмада сюжет желиси енди аўылдағы өзгерислер менен даўам етеди. Дийқан елиниң тийкарғы табысы жерден екенлигин түсиндириўши қатарлар хәм этирапындағы тәбият көринислери толқып жырланады. Әлбетте, инсан өзиниң мийнети арқалы ғана инсанға айланады. Буны автор жақсы биледи. Поэмада усы образды жаратыўда шайыр көркем метафоралардан өнимли пайдаланады.

... Жерди кушқан еркин мийнет ышқында,
Кеўил шалқып ушқан адам қыялы
... Қайтпас мийнет қатты қоллы тәбият,
Арпалысқан қызғын мийнет өшегис
... Каналда суў астын-үстин лепирип,
Айдынында ақ шабақлар секирип [Юсупов И., 1974. – 164 б].

Бул қатарлар дәўир руўхын бериўде образлы хәм тәсирли қолланылған. Соның менен бирге мухаббат сезимлерин сүүретлеўде сол аўылда жайласқан көл ҳаққындағы аңызды тәсирли етип баянлаў арқалы мухаббат ҳаққында гәп болатуғынлығын алдынан билиўимизге болады:

Ақша жүзге қан жыйылып, мысалы,

Хабар берди жаңа пискен алмадан [Юсупов И., 1974. – 166 б].

Бул қатарларда алма мухаббаттың символы. Усылайынша поэманың сюжетлик раўажланыў бағдары Ораздың халық мәпи ушын ҳәрекет етиўи, нәтийжеде өзи ойлаған арзыў-нийетлерине жетисиўи менен шебер сүүретленеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Есемуратов Г. Ибрайым Юсуповтың поэзиясы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1976. – Б. 111.
2. Мәмбетов Қ. И.Юсупов поэмаларының жанрлық өзгешеликлери // филол...илим. бойынша философия док... (PhD) илимий дәр...алыў ушын таярланған дис. – Нөкис. 2019.
3. Юсупов И. Тумарис хәм басқа да поэмалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. – Б. 143.

O'QUVCHILARDA SOG'LOM TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

YUSUPOVA GULNOZA RAXMONBEK QIZI
Yangi asr universiteti, Toshkent

Hozirgi kunga kelib, ta'lim-tarbiya jarayonida e'tibor qaratilayotgan eng muhim masalalardan biri – bu o'quvchilarda sog'lom fikrlashni, tafakkur mustaqilligini, aqlning tanqidiyligini darsda va darsdan tashqari vaqtlarda keng jamoatchilik fikriga suyangen holda rivojlantirishdan iboratdir. Bizga ma'lumki, o'quvchi tafakkurining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar quyidagilar hisoblanadi: oila, ota-ona munosabatlari, oiladagi sog'lom tarbiya va sog'lom muhit, ta'lim muassasalari, ta'lim-tarbiya jarayoni, tengdoshlar jamoasi.

Oila murakkab ijtimoiy guruh bo'lib, g'oyaviy va psixologik munosabatlarning uzviy birlashuvi natijasida vujudga keladi. Oila jamiyatning boshlang'ich ijtimoiy bo'g'inidir. U o'zida oila a'zolarining ehtiyojlari, qiziqishlari, mayllari, tarbiyasi va boshqa ijtimoiy faoliyatlarni aks ettiradi. Ota-onalarning bola shaxsiga ilmiy dunyoqarash asoslari, ma'naviy-axloqiy, nafosat, mehnat va boshqa ijtimoiy omillarni shakllantirish maqsadida tizimli ta'sir ko'rsatish jarayoniga oilaviy tarbiya deyiladi.

Umumta'lim maktabi o'quvchilari tafakkurining rivojlanishida darsdan va sinfdan tashqari mustaqil mashg'ulotlar, mutolaa qilish muhim ahamiyat kasb etadi, jumladan har xil to'garaklarda qatnashish o'quvchi bilimni chuqurlashtirib, bilim doirasini kengaytiradi. Agarda to'garaklar shaxsiy tashabbus asosida hukm sursa, yigit va qizlar ularga qatnashsalar, ijodiy izlanish zaminiga qurilsa, u holda ko'zlangan natijaga erishiladi. Gumanitar va tabiiy fanlar bo'yicha tuziladigan to'garaklar, olimpiadalar, konkurslar, ta'lim amaliyotida yaxshi samara bermoqda. To'garaklarning ta'siri ostida o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish, aqlning tanqidiyligi, nutq madaniyati va texnikasi, notiqlik san'ati o'sadi. Shuningdek, o'qish va o'qitish jarayonida fikr yuritish operatsiyasini adallashtiruvchi omilkor usullardan oqilona foydalanish yuqori samaraga erishtiradi.

Inson hayotini fikrsiz, fikrlashsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Olimlar inson tafakkurining shakllanishida ijtimoiy muhit ta'sirining mohiyatini ochib beradilar: «fikrlashni jamiyatga bog'liq hodisadir deyish mumkin». Tasavvur qiling: sizda biror muammo yoki masala yuzasidan fikr bor, ya'ni mustaqil yoki tanqidiy fikringiz bor, bu fikr sizga juda ma'qul va uni siz mantiqan asoslangan deb hisoblaysiz. Agar shunday ishonch, hattoki e'tiqod bo'lsa, siz albatta, kimlar bilandir uni o'rtoqlashish ehtiyojini sezayotganligingizni anglaysiz. Agar uning «pishib yetilganiga» biroz bo'lsa ham ikkilansangiz, bu fikrni birovga aytmay qo'ya qolish yoki juda yaqin kishingizga bildirishga harakat qilasiz. Demak, paydo bo'lgan yangi fikr odamni boshqalar bilan muloqotda bo'lish, ular bilan o'rtoqlashishga undaydi. Ayni shu jihati tafakkurning ijtimoiyligidan darak beradi.

Quyida mazkur yondashuvlarni ochib beruvchi tadqiqotchi olimlarning ilmiy xulosalarini va fikrlarini keltirib o'tamiz.

Venger sotsiologi M.Komlosi fikricha bolalarning tarbiyasi va o'qishga bo'lgan munosabatiga bevosita ta'sir qiluvchi oila muhiti (vaziyat, sharoit)ni quyidagi guruhlariga bo'ladi:

- ota-onalarning jamoatchilik faoliyati;
- oila a'zolari davrasidagi munosabatlar;
- ota-onalarning tarbiyaviy-pedagogik faoliyati;
- oilada bolalarning faoliyati.

K.P.Megrelidzening ta'kidlashicha, insondagi biror bir ruhiy hodisa ijtimoiy omilni hisobga olmasdan turib to'g'ri tushuntirilishi mumkin emas. Bu narsa birinchi navbatda inson tafakkuriga bog'liqdir. Tafakkurni ijtimoiy hayotning boshqa ko'rinishlarisiz o'rganish mumkin emas. Inson tafakkurining usullari nerv sistemasida ham, miyada ham emas, balki bir davrda mana shunday idrok etishga, o'ylashga, ishlashga, boshqa bir davrda esa nerv faoliyatini boshqacha ishlashga yo'llaydigan ijtimoiy sharoitdadir.

Insonlarning fikrlari va qarashlari individual tartibda emas, ijtimoiy munosabatlar tufayli sodir bo'ladi, bu haqda Megrelidze shunday yozadi: «Inson tafakkuri tabiiy va biologik qonunlar bo'yicha emas, balki ijtimoiy-tarixiy qonuniyatlar yo'lida harakatlanadi. Insonning fikrlash usuli avvalo ijtimoiy hodisadir. Alohida individning fikri ijtimoiyyetilgan fikrlarning xususiy ko'rinishidir. Har bir alohida shaxs ijtimoiy tushunchalar va tasavvurlar yordamida fikrlaydi.

Fikrlar va g'oya erkin individual ijodning mahsuli emas, balki individning o'zi kabi jamiyat va ijtimoiy munosabatlar mahsulidir. Shuning uchun inson tafakkur, tafakkur bosqichlari, inson

tafakkurining shakllari va usullari haqidagi jumboqning yechimini mantiqiy izlanishlardan, an'anaviy psixologiyadan emas, balki avvalo bu g'oyalarning ijtimoiy kelib chiqishidan izlash kerak. U yoki bu individ jamiyatda yetilgan ijtimoiy g'oyalarning «tasodifiy» ifodalovchisi bo'lib qoladi».

Amerikalik pedagog-psixolog Dj.Dyui tafakkurning ijtimoiy psixologik mohiyatini fikr tarbiyasi muammosiga bog'lab o'rgangan olimlardan biri. Uning fikricha: «tajriba va bilimlar fikr manbai hisoblanadi. Agar shaxs muammo bilan qisman tanish bo'lsa, u muammoni hal qilish uchun fikrlashi mumkin. Agar shaxs oldida muammo tursa-yu, bunday sharoitni o'z ichiga olgan tajriba bo'lmasa shaxs fikrlamaydi» [Dj.Dyui., M. 1998. – 41].

Muallifning ta'kidlashicha, hayratlanish har qanday fanning onasidir. Shuning uchun o'qituvchining vazifasi – o'quvchida hayron qolish uchqunini so'ndirmaslik, qiziquvchanlik alangasini o't oldirish hamda atrofdagi bo'layotgan narsa va hodisalarga mushoda orqali yondashishni tarbiyalashdan iboratdir.

Djon Dyui tafakkurning rivojlanishini inson taraqqiyotining genezisi bilan bog'lab, barcha omillari orasida bolaning tashqi ijtimoiy muhitga intilish odatini muhimdir deb hisoblagan. Bola dastlab hayotiy va ijtimoiy bilimlarni oilada o'zlashtiradi. Mazkur muhitdagi shaxslararo munosabatlar va tarbiyaning to'g'ri tashkil etilganligi bolada tabiatan doimo o'zi atrofdagilar bilan yaxshi munosabatlar o'rnatishga bo'lgan moyilligi oshishini ta'kidlaydi. U o'zining «Biz qanday o'ylaymiz?», «Logika», «Ta'lim tamoyillari va amaliyotiga kirish», «Jamiyat va uning muammolari» kabi qator asarlarida pedagogika va psixologiya fani har bir masalada jamiyatning ijtimoiy omillarta'sirida rivojlanishi qonuniyatlarini yoritishga yordam berishini ifodalagan.

Xususan, uning tafakkur va fikrlashga oid fikrlari o'ziga xos bo'lib, «tafakkur» kategoriyasidan ko'ra, «fikrlash», «mulohaza yuritish» degan tushunchani ishlatishni afzal ko'radi. U bu bilan «mavjud tajribani anglash va yangi qarorlar, fikrlarning mujassamlashuvi» jarayonini tushunadi. Fikrlovchi ong ishlashi uchun, olimning fikricha, uni doimo mashq qildirishi, yangi odatlar bilan boyitib borishi kerak, deydi.

K.Rodgers (1996) tadqiqotlarida ham o'smirlarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish uchun uni qo'llab-quvvatlash, imkoniyat yaratish lozimligini ko'rishimiz mumkin. O'z vaqtida bildirilgan fikr, g'oya insonda ichki xotirjamlikni va o'z-o'zidan qoniqishni keltirib chiqaradi, deydi olim.

V.Karimova o'zining qator maqola va risolalarida, shaxsning jamiyatdagi mavqei va undagi yuksak insoniy fazilatlarining fikrlash jarayonidagi mustaqil mavqeiga bog'liqligiga, shuningdek mazkur jarayaonda oila, ta'lim-tarbiya jarayoni masalalariga jamoatchilik diqqatini qaratib, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» talablarini bajarish jarayonidagi ta'lim islohotlarida eng avvalo o'quvchilar va o'quvchilarning mustaqil fikrlashlari uchun shart-sharoitlar yaratish va bunda eng avvalo o'quv faoliyati kechadigan ijtimoiy psixologik muhitning yetakchi rolini ta'kidlaydi. Boshqa tomondan «o'zini anglagan, bilgan, hayotda o'z o'rnini his qila olgan odamnigina miyasiga fikr keladi, tafakkur qiladi va qolaversa, u bu fikrlarini o'zgalarga izhor qilib yetkazishi ham mumkin bo'ladi». «Qanday fikrlash» muammosiga e'tibor qaratgan muallif, aslida fikrni ilk yoshlikdan tarbiyalash lozimligini ta'kidlaydi va uning mezonlariga e'tibor beradi. «Agar bolada yoshligidanoq har bir narsa hodisaning o'ziga xos tomonlarini ko'ra olish, ijodiy yondashuv bo'lsa, demak, uning tafakkuri ijodiy, egiluvchan, moslashuvchan bo'lib, aynan shularda mustaqil tarzda mulohaza yuritish kuzatiladi. Ijodkorlar tund va konservativ fikrlardan farqli, yana turli ziddiyatlar, ongda o'rnashib qolgan eskicha qarashlarni inkor qilish kerak bo'lsa, undaylar bilan talashib-tortishishga moyil bo'ladilar» [Karimova V.M., 1999., 32].

Demak, mustaqil va sog'lom tafakkur uchun «muhit kerak, bu muhit albatta bolaga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tobelikni chegaralovchi ijtimoiy psixologik muhitni auditoriyada shakllantirish uchun o'qituvchi munozara metodlaridan keng foydalanishi lozim».

O'quvchi yigit va qizlar tafakkurining mustaqillik darajasini vujudga kelishida o'qituvchi shaxsining roli juda katta. Birinchidan, o'qituvchi o'quvchilarda o'rganilayotgan qonuniyat va xossalarga to'g'riligi haqida ishonch tuyg'usini hosil qiladi, o'tilayotgan mavzular mazmuni bo'yicha qanoatlanish hissin vujudga keltiradi, voqelikni isbot qilishga, bildirilgan mulohazalarni dalillashga o'rgatib boradi. Shuning bilan birga, sanab o'tilgan jarayonlarni amalga oshirish uchun, qo'yilgan muammoni hal etish uchun qulay usul va metodlardan foydalanish yo'l – yo'riqlari bilan qurollantirib boradi. Ikkinchidan, o'qituvchi o'quvchilarni tanishayotgan narsa va hodisalar bo'yicha original, yangicha fikr yuritishga, har bir holatga ijodiy yondashishga o'rgatadi. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun u ularni mantiqiy fikr yuritish usullari bilan tanishtiradi va foydalanish yo'llarini tushuntiradi. Uchinchidan, o'qituvchi o'quvchilar tomonidan qo'llanaverib, eskirgan, arxaik-eskirgan terminga aylangan so'z va iboralardan kamroq foydalanishga, shablondan-bir xillikdan hamisha qochishga o'rgatadi, ularni ijodiy izlanishlari sari etaklaydi. To'rtinchidan, o'qituvchi o'quvchilar oldiga bilimlarni amaliyotda tadbqiq qilish vazifasini muammo tariqasida qo'yadi. Beshinchidan, o'qituvchi o'quvchi yigit va qizlarning individual (shaxsiy) xususiyatlarini hisobga olgan holda mavjud aqliy imkoniyatlarini o'qishga, ijodga safarbar qilishga intiladi. Oltinchidan, o'qituvchi yuqori sinf o'quvchilari diqqatiga muammoli vaziyatni, jumboqni va topshiriqni havola qiladi va qo'yilgan masalalarni echish va hal qilish bosqichlari bilan atroflicha tanishtiradi, shuningdek har qanday qiyinchiliklarni engib o'tishga ularni da'vat etadi. Ettinchidan, o'qituvchi o'quvchilarning his – tuyg'usi va irodaviy xususiyatlarini yanada mustahkamlash uchun yaqqol yo'l – yo'riq ko'rsatadi, maxsus psixologik ko'rsatmalar (ustanovka) beradi, qiyinchiliklarni engish va ularning oldini olish vositalari bilan o'rtoqlashadi.

E.Z.Usmonova tafakkurning eng muhim tavsifi – bu tafakkur va nutqning eng yqin hamda o'zaro bog'liqligidir, deb ko'rsatib o'tadi. Muallifning fikricha: «u yoki bu fikr qanchalik o'ylangan bo'lsa, u so'zlarda, og'zaki va yozma nutqda shunchalik aniq va yaxshi ifodalanadi. Aksincha, qandaydir bir fikrning so'zlar yordamida shakllanishi tushunarli bo'lib boradi. Agar biz o'quvchilar tafakkurini rivojlantirishni xohlasak, unda o'quvchilar nutqini rivojlantirishimiz, ularni o'z nuqtai-nazarini himoyalashga o'rgatishimiz, ularni asoslab bera olishlikka, boshqacha nuqtai-nazarlarni eshita bilishga, tortishuvlarga o'rgatishimiz kerak» [Usmonova E.Z., 1990. – 4].

O'quvchilarda sog'lom tafakkurni shakllantirishda pedagogik-psixologik tadbirlar va jarayonlar majmui haqida so'z ketganda, avvalo sog'lom tafakkurning ham psixologik, ham falsafiy, ham pedagogik kategoriya ekanligini nazarda tutish zarur. Chunki, sog'lom tafakkur ularning barchasini o'z mazmunida mujassam etadi. Agar sog'lom tafakkurning faqat pedagogik-psixologik jihatlariga e'tibor qaratsak, sog'lom tafakkur shakllanishida bir necha o'ziga xos bosqich va jarayonlar amalga oshishi ayon bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Dyui Dj. Psixologicheskaya i pedagogichkaya mishleniya. – M.: Sovershenstvo. 1998. B.41.
2. Karimova V.M. Fikr tarbiyasi va mustaqil fikrlash. – Ma'rifat, 1999.
3. Usmonova E.Z. O'quvchilarda mustaqil tafakkurni qanday qilib rivojlantirish mumkin. – T.: O'zbekiston, 1990. – B. 4.

ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ БУ БИЗНИГ КЕЛЕЖАГИМИЗ, ҲАЁТ-МАМОТ МАСАЛАСИ

ЮСУПОВА БИЙБИСАРА ЖУМАБАЕВНА

И.В.Савицкий номидаги Қорақолпоғистон давлат санъат музейи, Нукус

Аннотацияси: Бу мақола И.В.Савицкий номидаги Қорақолпоғистон давлат санъат музейида «Ўзбекистон-2030» стратегияси бўйича ёшлар аудиториясида олиб борилаётган маънавий-маърифий ишларга боғишланади.

Калит сўзлар: Таълим –тарбия, ёшлар, музей, мактаб.

Аннотация: Статя посвящена деятельности Государственного музея искусств Каракалпакстана им.И.В.Савицкого с молодежной аудиторией, которая организована в рамках реализации стратегии «Узбекистан-2030».

Ключевые слова: Образование-воспитание, молодежь, музей, школа.

Кирриш: 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққийёт стратегияси асосида янгиланиб атирган Қорақолпоғистон Республикасида давлат Фармонларни ва қарор дастурларин амалга оширмоқда. XXI аср Республика халқи ва ёшлари учун таълим-тарбия-илм, фан-таълим, ва яна таълим- илм дастури бўлмоқда.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ўз нутукларида таникли маърифатпарвар Абдулла Авлониининг «Тарбия биз учун ё-ҳаёт, ё- мамаот, ё- нажот, ё-ҳалокат, ё- саодат, ё- фалокат масаласидир» деган чуқур маъноли сўзлари нақадар ҳақиқат эканлигин бугунги кунда таълим-тарбия бу бизнинг кележагимиз, ҳаёт-мамот масаласи эканлигин тасдиқлап бермоқда.

Бугунги техник тараққийёт даврида саводли, билимли, маданиятли ҳар томанлома ривожланган инсонгина миллий қадриятларимизни тарихимизнинг бой маданий бойликларини, улуғ боболар меҳнатларини ва маданий меросларини асраб-авайлаб сақлашга, уларнинг тарихини бошқаларга ғурур билан ҳар қил тилда таърифлаб айта билади. Шундай қобилиятига эга булган ёшларни тарбиялаб уларнинг маънавий-маърифий савиясин ошириш биз устозларнинг вазифаси. Сабаби бугун буюк бобаларимиз мирози-ушинши ренессанс пойдевори амалга оширилмоқда. Музей - маънавий астонаси ва маънавий бошқа соҳалардан ўн қадам олдинда юриши, маънавий янги кучга, янги ҳаракатга айланиши кераклиги Президентимиз нутукларида такрор айтилган.

Музейларга белгиланган кунларда мактаб ўқувчилари ўз устозлари билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 11-июлдаги 189-сонли «Давлат музейларини болалар ва уларнинг ота-оналари учун очиқлигини таъминлаш чоратадбирлари тўғрисидаги» қарори асосида ҳафтанинг ҳар сешанба ва жума кунлари 18 ёшгача бўлган болалар ва улар билан бирга келган ота-оналар (ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар) га музейга бепул кириши таъминланбоқда. Бепул ташриф бўйрувчи ўсмирлар ва ёшлар билан ишлаш, уларни музей экспозиция залларидаги сирли тарихга олиб кириш бугунги кунда музей ходимларининг долзарб масалаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Музейимизда ёшлар ва ўқувчилар билан бирга ишлашнинг янги замонавий йуллари, усуллари изланмоқда. Таникли художниклар Қорақолпоғистон халқ рассоми, академик Сарсенбай Байбосинов, «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар устози, етакчи рассомларнинг бири Женис Лепесов, ёш рассом П.Абдреймовлар тасвирий санъатга қизиғувчан ёшлар учун, қорақалпоқ халқ қул ҳунари кесташилиқ, бўйича халқ амалий санъати бўлими бошлиғи Қорақолпоғистон Республикасига меҳнати синган

маданият ходими А.Пирназарова, археолог-иялик топилмалар тарихи буйича таниқли археолог, археология фанлари номзоди О.Доспанов ўзларининг «Маҳорат дарс»ларин музей режаси асосида ўтказмоқда. Шунингдек Зулфия номидаги давлат мукофоти совриндори, ёш рассом, музей илмий ходими А.Сапеева томонидан болалар учун 70 саатлик «Қалам» (Карандаш) ўқув дастурли жадвал бўйича ўтказиб келмоқда.

Музейнинг 2-Блокнинг 2-бинида ота-оналарнинг музейга боласи билан келганда уларнинг бемалол музейни томошалашига имкон яратилиб музейда «Болалар ханаси» ташкил этилган ва керакли инвентарлар, уйинчоқлар, телевизор ва қизиқарли болалар китоблари билан безатилган.

Олий ўқув юрти талабалари, магистрлар реферат ишларини ёзишда музей кутубхонасида мультимедиа тизими ёрдамида музей тарихидан ёзилган кассета, дисклар, кинофилмлар ва жаҳон маданиятига тегишли газета-журнал ва китоблардан фойдаланбди.

Масалан, ҳозирги пайтда миллий байрамларда ва тойларда қизлар қорақалпоқ хотин-қизларининг миллий кийимларининг бири «Саукелени» кийиб турганлигини кўрамиз. Аммо, бу феноменли «Саукеле»нинг этимологиялик маъноси Орол диёри этно+тарихий ва этно-географик тарқалиши тўғрисида тўлиқ айтиб бериш имконига кўпчилик эга эмаслигин биламиз ва шу саукеле тўғрисидаги тўлиқ маълумотни музейдаги экспонатни кўриб, тарихини махсус экскурсия асосида тинглаш ёки кутубхонага келиб ўқиб, реферат ёзиш имкони яратилган.

Талабалар ва ўқувчилар учун ўтказилган «Хоразм ерига кўмилган Сармат маликаси тўғрисида», Россия художниги В.Лисенко картиналарининг сири, Ўзбекистон тасвирий санъатининг асосчиларининг бири бўлган Александр Волков, Урал Тансықбаев ва Усто–Мумин картиналари ҳақида, «Кок қойлекдаги қорақалпоқ йилномаси», Саукеле сири атамасида махсус мавзу-экскурсиялар ўзининг яхши натижаларини бермоқда. Аниқса экскурсовод ходимларимиз картиналардаги табиат манзараларига, қаҳрамон образларига адабий образ яратиш орқали ўқувчи ёшлар қобилиятини ривожлантириш йуллари ва янги технологиясин табиқ этмоқда.

Музейга келган ўқувчи музей экспонатларини томоша қилганда ўша буюмнинг сири тарихини эшитганда, уларда тарихий бой маданий меросга деган қизиқиш пайдо бўлади, ана шу қизиқишни ривожлантирадиган ва ўша сеҳрли оламга олиб келадиган музейда экскурсовод бўлса, кейинги кўрган билимининг такомиллаштирувчи – бу мактабдаги ўқитувчи ҳисобланади. Музей илмий ходимлари мактаб билан ишлаш ишларини такомиллаштириш мақсадида мактабларга ташриф буюрув улар учун лекция ва ноёб экспонатлар репродукцияларидан кучма кўргазмалар ўтказиб бермоқда.

Болаларни музейларга жалб этишда янги педагогик технологияларни фойдаланиб умумтаълим мактабларида меҳнат ва тарих фанлари ўқутувчиларининг календар иш режаларидаги тарихий бой меросларимизга тегишли мавзуларни «Саёҳат дарси» ҳисобида музейда ўтказишнинг ўзи ўқувчилар билимларини синовдан ўтказишга қаратилган бўлса, тарих фани ўқитувчилари учун Қорақалпоғистон Республикаси халқ таълими, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш Худудий марказининг ижтимоий-иқтисодий фанлар методикаси кафедраси бирнечта йиллар давомида этнография бўлими бошлиғи А.Пирназарова ва илмий ходимлари билан биргаликда “Тарих билимларини ривожлантиришда музей дарсларининг ўрни ва аҳамияти” номли тадбирлар, лекциялар, амалий дарслар ўтказиб ўқутувчилар билимининг амалиётда мустаҳкамлашига ёрдам бермоқда.

Ёшларни илм, маданият, санъат соҳаларидаги қобилиятларини аниқлаш, юзага чиқариш, маданиятга, илимга бўлган интилишларини қўллаб-қувватлаш, ўқувчиларнинг

таътил кунлари бўш вақтини мазмунли ўтказиши ва ходимлар томонидан ўқув юртларида ўтказилган музей ҳақидаги ва унда сақланаётган ашёлар туғрисидаги гапирип бериш ва ўтказилган маърузаларнинг самараси мониторинги бўйича 17-сонли мактабнинг 8-синф ўқувчиларининг иштирокида «Замонавий қорақалпоқ тасвирий санъати туғрисида» экскурсовод ролини бажариш (деловая игра) дарси, Нукус шаҳридаги ихтисослаштирилган санъат мактаби ўқувчилари иштирокида «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар устози, етакчи rassomларнинг бири Женис Лепесов томонидан ўтказилган «Маҳорат дарси», Гёте институтининг Тошкентдаги элчихонаси билан биргаликда ўқувчилар орасида «Мой любимый музей», «Менинг севимли музейим» атамасида иншо танлови, Қорақалпоқ давлат университетининг тарих ва ҳуқуқ факультетининг профессор ўқитувчилари ва талабалари иштирокида «Соҳибқирон Амир Темур таваллудиги»га бағишланган илмий кеча ва Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими олимлари, Қорақалпоқ давлат университети, Ажинияз номидаги давлат институти ўқитувчилари ва магистрлари иштирокида «Археология соҳасида эришилган ютуқлар ва янги илмий изланишлар натижалари» мавзусида давра суҳбати ўтказилиб унда ёш олим ва магистрлар ўз маърузалари билан қатнашди.

Музейнинг асосчиси И.В.Савицкий томонидан 1966 йиллардан бошлаб республика шаҳар ва туманларда халқ амалий санъати буюмларни, археологиялик артефактларни ва Ташкент, Москва шаҳарлардиги таниқли ва таниқли эмас, унитилган rassomларининг тасвирий санъат ва графикалик асарларини йиғиб музейга олиб келган. Туркестан ва Россия авангард rassomларининг тасвирий санъат ва графикалик асарларидан йиғилган коллекциялардан кўргазмалар ташкиллаштирган. Музей асосчиси Савицкийнинг изин давом этиш мақсадида бугиги кунда музейнинг бебаҳо фонд миросларин халқимизга, меҳмонларга намоиш этиш учун таниқли Туркестан, Россия авангард rassomларининг ва Қорақалпоқ rassomларининг таваллуг кунига ва ижодига боғлиқ кўргазмалар ўтказилмоқда.

Кўргазмаларга адабий кечаларда иштирок этган rassomлар, музейшунас-олимлар томонидан музейдаги коллекция ва ашёларнинг тарихий, илмий таърифларни итиборга олиб ва музей архивида йиғилган ҳужжатлар асосида музей илмий ходимларининг илмий мақолалари халқора илмий-амалий конференция тўпламларида ва Республикалик илмий журналларда шоп этилмоқда.

Музей фонди коллекциялари ва ашёлари бўйича 1976-йилдан шу кунга қадар 35 та каталог ва альбом- каталоглар чоп этилган бўлса, музей асосчиси Игорь Савицкий ҳақида Қорақалпоқстан Республикасига меҳнати синган маданият ходими, «Дўстлик» ордени эгаси М.М.Бабаназарова авторлигида «Савицкийни эслаб» (2023й) китоби италян, рус, инглиз ва немец тилларида чоп этилди ва музейда олимлар, илмий ходимлар, муҳбирлар иштирокида презентация ўтказилди ва янада М.М.Бабаназарованинг «Игорь Савицкий: художник, собиратель, основатель музея»номли китоби Лондон: Silk Road Publishing House нашрида рус ва инглиз тилларида чоп этилиб ҳозирда бу китоблар музейнинг сувинер дўканида сотилмоқда.

Туман ва шаҳар мактаби ўқувчилари ўртасида “Мен музейшуносман” маъданий-маърифий чора тадбирлар доирасида учрашув кечаси, “И.В.Савицкий ва у асос солган музей”, “Музейнинг археология, халқ амалий санъати, тасвирий санъат бўлимлари бебаҳо ноёб экспонатлари”, “Қадимий Миздакхан ёдгорлиги. Назлимхан-Сулув мақбараси”, “Саркофаг-Жанубий Орол бўйидаги бебаҳо археологик топилма”, «Қорақалпоқ отау уйи сири», «Чамадондаги эртақлар», “Музейнинг мустақиллик йилларидан кейинг қўлга киритган ютуқлари” номли доира суҳбатлари ўтказилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 26 майдаги «Маданият ва санъат соҳасининг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» № ПФ-6000 - сонли Фармонида 2020 йил сентябрь ойидан бошлаб давлат музейларида ҳар ойнинг биринчи якшанбаси «Очиқ эшиклар куни» деб эълон қилиниб музейда ўтказиладиган ҳар ҳил тадбирларга фуқаролар музей ашёлари ва музей коллекцияларини кириб кўришга бепул киритилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 27-майдаги «Музейлар хизматини ривожлантириш чора-тадбирлари ҳақида»ги 261-сонли қарори бандларига назорат иш режаси ишланиб чиқилган. Масалан: артистлар, фольклор жамоати учун музейда ажратилган махсус ҳудудларида Бердоқ номидаги Қорақалпоқ давлат академия мусиқа театри, Қорақалпоқ давлат “Қуғурчок” театри, “Ёш тоғашбинлар театр”и артистлари ва актерлари томонидан тарихий сахна кўринишлари, болалар учун эртақ спектакллар номойишин музейга ташриф буюрувчи барча маҳаллий ва чет эллик меҳмонларга кўрсатилмоқда.

Бугинги кунда Ўзбекистоннинг янги траққиёт даври пойдеворини яратяпмиз. Бунда бизнинг энг яқин қумақчиларимиз нураний-устозлар, илмий ва ижожкор зиёлилар билан бирга янгиликларни халқ орасида кенг тарғиб этувчи ёшлар кўмаги бўлиб ҳисобланади. Ёшларни тарихий бой миросга эга бўлган музей тадбирларига жалб этиш мақсадида ҳар чоракда ўтказиладиган “Музейда тун”, “Open Air Fest” кунгил ошар дастурлар ва концерт-томашаларига, Нукус шаҳаридаги рус, туркман, козах, корейц, украин марказлари томонидан тайёрланган “Ўзбекистон – умумий уйимиз” номли тадбирларида ўз дастурлари билан иштироқ этишга жалб этиб, ёшлар онгида маънавий-маданий, дўстлик тарбиявий ишлари сингдирилмоқдамиз.

Шундай натижали ишлар асосида музейнинг илмий-тарихий аҳамиятини дунёга танитиш, ўрганиш, ургатиш билан бирга музей ишини халқ орасида кенг тарғиб этиш, бебаҳо экспонатларни сақлаш тарихин бой меросимиз аҳамиятини авлоддан-авлодга миллий истиқлол ғояси асосида тушунтириш вазифасин бошчиликка олдиқ десак таажуб эмас.

Ҳуласа: Янги Ўзбекистон – илм, маърифатни қуриш жамияти концепциясида ривожлантириш стратегия дастурлари асосида - Миллий музейларда Қорақалпоқ халқининг бой ўтмиши, юқари маданияти такрорланбос ноёб санъати, моддий ва номодий мирослари ҳорижлик саёҳлар ва маҳаллий мактаб ўқувчиларнинг ташрифи уларнинг манъавий-марифий савиясин ривожлантиради ва тарихий-манъавий илм ва таълимини оширади.

МАНБАЛАР ИНДИКАТОРЫ:

1. И.В.Савицкий номидаги Қорақалпоқстан давлат санъат музейи архив материаллари 1966-2023 йил архив материаллари
2. Материалы VIII международный конгресс всемирного общества по изучению, сохранению и популяризации культурного наследия Узбекистана. – Ташкент, Самарканд, 2024. 24-26-август.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги «Ўзбекистон — 2030» стратегияси тўғрисида»ги ПФ-158-сон Фармони
4. 2023-йил Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 22 декабрь куни Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган йиғилиши.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДА СУҰ МӘСЕЛЕЛЕРИНІҢ СӘҰЛЕЛЕНІҮІ

АБСЕТЕРОВА У.К.
Қарақалпақстан Республикасы

Қарақалпақ фольклоры халқымыздың бай рухый байлығы болып табылады. Онда әсирлерден-әсирлерге өтип киятырған даналық сөздер кеңнен орын алғанлығын көреміз. Бул арқалы ертеңгі күниміздің ийеси болған жасларды әдеп-икрамлылыққа, туғылған жерге сүйіспеншілік, мийнет сүйіушілікке, ата-анаға мийрим-шәпәттилік рухында тәрбиялап барамыз. Келешек әуладға өтмиштен киятырған мийрасларды, ауыз-еки әдебиятымызды үйретіу арқалы оларды мийнет етиушілікке, ата-бабаларымыздың мың жыллық қәдириятларының қәдирина жетиу сыяқлы адамгершілік сезимлерин қәлиплестиреміз. Халық даналығында “Дәрья суғын бәхәр тастырады, адам қәдин мийнет асырады” деген сөз бар. Жәмийеттің рауажланыуы, инсанияттың келешегі ушын мийнет етиу хәр бир инсанның әдиули миннети болып есапланады. Булардың барлығы халқымыз мәдениятының алтын фонды, қала берсе қарақалпақ халқының ғана емес, ал пүткил адамзаттың мийрасы.

Бай мәдений мийраслардың үйренилиуі, қорғалыуы хәм әуладтан-әуладқа жеткерилиуі хәр бир жетик инсанның хәр тәрепме рухый хәм мәдений жақтан байыуына, пүткил жәмийетиміздің рауажланыуына тәсир жасайды. Сонлықтан бүгінгі күннің әхмийетли ұазыйпалары қатарында халқымыздың бай мәдений мийрасларын үйрениу, сақлау хәм оларды халық ийгилигі ушын пайдаланыу әхмийетли мәселе болып есапланады. Солардың қатарында ауыз-еки әдебиятымыздың мийрасларын үйрениу хәм үгит-нәсиятлау, оларды жаслар санасына синдириу әхмийетли ұазыйпа.

Ғәресизлік жылларында тарийхый, мәдений мийрасларымыз қайта тикленип, ата-бабаларымыз тәрәпинен жаратылған рухый байлықтарымызды сақлауға айрықша итибар қаратылмақта. Буған мысал ретінде 2008-жылы 27-28-ноябрьде Нөкисте өткерилген «Орайлық Азия халықларының миллий фольклоры хәм жәмийетти рухый жаңалаудың машқалалары» атамасындағы халықаралық илимий конференцияда қарақалпақ халқының бай мәдений мийраслары дүнья халықлары ушын күдиретли рухый азық болып хызмет етип киятырғанлығы көплеген еллердің изертлеушілери тәрәпинен тән алынды хәм бүгінгі қарақалпақ әдебиятын түркий халықлар дүньясына танытты. Және бир әхмийетли мәселе, жасларымызды инсанийлыққа, әдеп-икрамлылыққа, батырлыққа, ана-Ұатанға садықлыққа баслайтуғын «Қарақалпақ фольклоры»ның жүз томлығына бағышланған халықаралық конференцияда халқымыз дәретиушілигі хәтте сырт елли илимпазлар тәрәпинен де жоқары бақаланды. Бул әсирлер дауамында әуладтан-әуладқа мийрас болып киятырған халық дәретиушілигинің, мәдениятымыз бенен әдебиятымыздың тамыры тереңде екенлигин дәлиллеиди.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев қарақалпақ халқының бай мийрасларының инсан турмысындағы, әсиресе, жаслар ушын әхмийетин көрсетип: “Қарақалпақ фольклоры” баспадан шығарылғаны үлкен мийнеттің өними екенине гүман жоқ [Мирзиёев Ш., 2017. – 218]. Әсиресе, хәзиргі ўақытта халықтың усындай даналық дәретпелерин үйрениу тек ғана әдебиятшыларымыздың ғана емес, ал тарийхшыларымыздың да алдында турған ең әхмийетли мәселелердің бири – қарақалпақ халық ауызеки дәретпелери, көркем

әдебий шығармаларында суў мәселелериниң тарийхын тарийхый дерек сыпатында үйрениў арқалы дереклик базасын кеңейтиў болып табылады. Бул қарақалпақ халық дөретиўшилигиниң алтын мийрасын дүньяға танытыўда үлкен мүмкиншиликлер жаратып берди. Хәзирги ўақытта изли-изинен баспадан шыққан қарақалпақ фольклорының 100 томлық бай ғәзийнесин халыққа инам етиўди ойластырған хәм шөлкемлестирген ең белсендилердиң бири Сарыгүл Баҳадырова болып табылады [Баҳадырова С., 2017. – 252].

2015-жылы халқымыздың бай руўхый ғәзийнесин өзінде жәмлеген «Қарақалпақ фольклоры» китабының 100 томлығы толығы менен баспадан шығарылды. Халықлық мийрасларды кейинги әўладларға сақлап, оны илимий жақтан изертлеп, нәсиятлаў-әхмийетин ҳеш қашан жойтпайтуғын уллы ис. Халқымыздың, миллетимиздиң узақ дәўирлик турмыс кеширмелери, үрп-әдетлери, дәстүрлери алыс-жақын қоңсылары менен биргеликтеги өз-ара тарийхый-мәдений қатнаслары, Ытан сүйиўшилиқ туйғылары, адамгершилиқ пазыйлетлери – бәри-бәри жәмлескен ҳалда, мыңлаған жыллық жәмийетлик қатламлардың белгилерин өз мазмунларына синдирип алған, атадан балаға мийрас болып киятырған фольклорлық дөретпелеримиз ҳақыйқый миллий мақтанышымыз болып табылады [Баҳадырова С., 2015. – 3].

Филология илимлериниң докторы С.Баҳадырованың баҳалаўынша, “Қарақалпақ фольклоры” аўызеки түрде қәлиплескен халқымыздың әйемги дәўирден бери жыйнап әкелген руўхый мәдениятының, ақыл-ой, философиясының жыйынтығы. Бир нешше мың жыллық тарийхый, социаллық-жәмийетлик ўақыяларды өз ишине қамтыған теңсиз миллий байлық. Қарақалпақ фольклоры аўызеки сөз хәм музыка менен жаксылық, гөззаллық, адамгершиликти үйретеди, ол жаўызлыққа қарсы гүресип келди, жасларды ўатанын сүйиўге, халықлар дослығын қәдирлеўге, ҳадаллыққа тәрбиялап келди. Бул мийрасымыз тарийхтың бирнеше жүз жоллық сынақларынан өткен, ата-баба өз әўладын руўхы бай, жоқары адамгершиликли, жан-жақлама жетилискен бәркамал инсан етип тәрбиялаўда пайдаланған тәжирийбеси [Баҳадырова С., 2015. – 19].

Буннан тысқары көплеген шет елли илимпазлар халқымыз тарийхы, мәденияты хәм фольклорын үйрениў хәм изертлеўди даўам етип атырғанлығының гуўасы боламыз. Соңғы ўақытларда корейлы, япониялы, ираклы, кипрлы, швециялы изертлеўшилер де қарақалпақ фольклорын изертлеў, халық тарийхын үйрениўге кеўил аўдармақта. Бул өз гезегинде қарақалпақ халқының бай қәдириятларға ийе екенлигиниң, дүньяда тән алынғанлығының хәм тарийхының мың-мың жыллықларға ушыласатуғынлығының, миллет руўхының мәңги жасайтуғынлығының, улығлана беретугынлығының нышаны болып есапланады. Бул мийрасларды үйрениў хәр бир адамда уллы ата-бабаларымызды қәдирлеў, иззет-хүрметин өз орнына қойыў, олардың руўхларынан мәдет алыў сезимлерин қәлиплестиреди.

Академик С.Камаловтың жазыўынша, халықтың тарийхын жазыўда фольклордың әхмийетин көрсетип, тарийхый ўақыя аўыздан-аўызға, әўладтан-әўладқа өтип, аңызларға, эпикалық дөретпелерге айналған, оларға тарийхый көзқарастан қатнаста болыў үлкен қызығыўшылық туўдырады, фольклор дөретпелеринде айрықша анықлық хәм халықтың руўхый дүньясы сәўлеленип турады деген пикирлерди береді. Этнограф Х.Есбергенов: “Фольклор дөретпелери хәм XVI-XVIII әсирдеги қарақалпақ тарийхының аўызеки дөретпелеринде, аңызларда, ертеклерде, қосықларда изертлеўшини туўрыдан-туўры белгили анық тарийхый ўақыялардың сәўлелениўине жолықтырып отырады”, – деп жазады.

Өтмиш тарийхымызды хэм оның аўызеки әдебиятын изертлеўши илимпазлардың атап көрсетиўи бойынша, халқымыздың тарийхына терең дыққат аўдарып қарасақ, барлық дәуірлерде де бизиң ата-бабаларымыз руўхый байлыққа көп кеўил бөлген. Биз материаллық байлықтан гөре руўхый байлық пенен жасап келген халықпыз. Дүньяда хеш ким өзгерте алмайтуғын бир тарийх бар, ол хәтте қылышынан қан тамып турған патшалардан да қорықпай, өз пикирин айта алады. Бул халықтың ядында сақланатуғын тарийхы. Оның сиясат пенен, дәуири менен жумысы жоқ, ол тек болғанды айтады. Ол бөрттириўи, детальларын күшейтиўи мүмкин, бирақ өз пикирин айтпай қалмайды. Аўызеки тарийхтың сақланатуғын жери – халықтың яды, аўыз әдебияты [Айымбетов Қ., 1988. – 20]. Усындай тарийхымызды ядында сақлаған қарақалпақ халқы түрли тарийхый себеплер менен өзиниң жайлаўы менен қыслаўын таслап көшип, ўатаннан, жерден, суўдан, күн-көристен айрылса да, олар өзлериниң руўхый азығы – аўызеки дөретпелерин яд етип өзи менен бирге алып жүрген [Айымбетов Қ., 1988. – 5].

Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелериниң киши жанрлары тематикалық жақтан хәр қыйлы, бирақ олардың хәр бири өз алдына жеке мазмунлық, идеялық ўазыйпаларды сәўлелендириўге бағдарланған [Қарақалпақ фольклоры., 2015. – 4]. Усындай халық аўызеки дөретпелериниң хәр түрли жанрларында суў мәселелерине үлкен итибар берилген. Қарақалпақ халқының жер шәраятында дийқаншылық ушын ең аўыр хәм шешиўши нәрселердиң бири – суў болып табылады. Соның ушын да халқымыздың тиришилик дереги бирден-бир жер менен бирге суў ислерине байланыслы болып, тийкарғы орынды ийелейди. Мысалы, «Ана жер суў менен сақый», «Жер ғәзийне, суў ғәўхар», «Суў келди – нур келди», - сыяқлы нақыл-мақалларында суў, дийқаншылыққа байланыслы ата-бабаларымыздың әсирлер даўамында топлаған тәжирийбесиниң жыйынтығы десек туўры болады.

Сондай-ақ суў менен бирге суўғарыў кәсиби, суўғарыў системаларын тәртипке келтириў ушын қолланылған нақыл-мақалларда сол дәуирдиң шынлығы, тарийхы баянланып келеди. Мысалы, «Әкең мурап болғанша, жериң ой болсын», «Салының арқасында шигин суў ишеди» хәм т.б нақыл-мақалларында айрықша көзге тасланады. Бундай пикирлерди халқымыздың салт-дәстүр жырларында, толғаўларында, ертеклеринде, халық қосықларында, дәстанларында, нақыл-мақалларында, шайырларымыздың қосықларында көплек ушыратыўға болады. Олар өтмиштеги жүз берген дәуир қыйыншылықларға қарамастан атадан-балаға өтип, өлмес мийрас ретинде бүгинги күнге шекем жасап келмекте. Бул мийраслар тек өз дәуириниң ғана емес, ал бүгинги дәуир ушында тәлим-тәрбия куралы болып хызмет атқармақта.

Уллы шайыр Бердақ бабамыздың қосықларында хожалық жүргизиўдиң тийкары мийнет екенлигин көрсетеди. Егерде кимде ким мийнетсиз дүнья табыўға урынса, оның қылмыс ислеитүғынлығын, оның жаны отқа түскен менен барабар болатүғынлығын ескертеди.

Мийнетсиз дүнья излеме,
Жанды отқа саладурсаң...
Талап ислеп тап дүньяны,
Сүттен ақдур билсең аны.

Сонлықтан не тапсаң да, талап ислеп тап, оның өзгеше ләззети бар, тек сондай табыс ғана бойыңа тарайды деп сүўретлейди. Соның менен бирге «Балам» қосығында көплеген ақыл-нәсиятларды берип өтеди:

Маңлайыңнан ағызып тер,
Жақсы-жаманды сынап көр...
Малым бар деп асып таспа,
Биреулер менен жарыспа.

Шайырдың усы қосық катарлары арқалы жаслардың жәмийетте өз орнын табыуға бағдар берген бақалы пикирлерин көреміз.

Демек, халқымыздың өтмиштен баслап бүгинги күнимизге шекем жасауы ушын суў мәселелери ең әҳмийетли мәселелердин бири болып, буған бийпәрўа қарамаған. Бунда ҳәр қандай нақыл-мақаллар жоқары идеалылығы, турмыс пенен тығыз байланысып келеди. Хәттеки, ата-бабаларымыз сөз зергери сыпатында нақыл-мақал усыллары арқалы суўымызды қәстерлеп тәкирар-тәкирар баян етип келген екен, олар тиришилигимиз усылар менен байланыслы екенин билген. Соның ушын хәзирги күннің талапларының бири сыпатында суў мәселелери қарақалпақ халқының нақыл-мақалларында өз сәўлелениўин тапқан.

Халқымыздың атадан балаға мийрас болып киятырған руўхый байлығын көздин қарашығындай қәстерлеу ҳәр биримиздин миннетли ўазыйпамыз болыуы керек. Усы арқалы бизлер ата-бабаларымыздың басып өткен жолларын, дүньяға көз-қарасларын, олардың ҳәр тәреплеме ибратлы өмир жолларын ҳәм жақсы пазыйлетлерин үйрениў арқалы ғана биз өзлеримизге ҳәм келешек әўладларға зәрүрли жол таңлау қәбилетлерине ийе боламыз. Халық даналығында атап көрсеткениндей “Дәрья суўын бәхәр тастырады, адам қәдирин мийнет асырады”. Жәмийеттин раўажланыуы, инсанияттың келешеге ушын мийнет етиў – ҳәр бир инсанның әдиўли миннети болып есапланады. Сонлықтанда ҳәр бир инсан келешек жаслар тәрбиясында жуўапкерли болыу менен бирге халқымыздың неше жыллар даўамында атадан-балаға өтип киятырған нақыл-мақалларынан орынлы пайдаланып, оларды үгит-нәсиятлап барса, ғәрезсизлигимизди беккемлеп ҳәм раўажландырып барыуға, усы арқалы жасларға жол-жоба ҳәм бағдар берип барған боламыз. Президентимиздин атап өткениндей, “дүньяда ҳеш қашан гөнермейтуғын, жоғалмайтуғын бийбаха бир байлық бар, ол да болса, перзентлеримизге берген билим ҳәм өнер болып есапланады [Еркин Қарақалпақстан, 2019].

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Мирзиёев Ш. Буюк келажегимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
2. Ўзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтин халықаралық ҳаял-қызлар күнине бағышлап өткерилген салтанатлы мәресимде шығып сөйлеген сөзи // «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 2019. 8-март.
3. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
4. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: Наврўз, 2017.
5. Баҳадырова С. Қарақалпақ фольклорының 100 томлығы – илим жаңалығы // «Халық аўызеки дөретиўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаний қәдириятлар системасында» атамасындағы халықаралық илимий конференция материаллары. – Нөкис, 2015.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100 Томлар. – Нөкис: Илим, 2015.

BALALAR OYÍN FOLKLORÍNDÁ OBRAZLARDÍN JASALÍWÍ

BIYSENBAEV QUWANDIQ BAXITBAY ULI

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Balalar folklorı xalqımız kórkem awızeki dóretiwshiliginiń quramlı bir bólegin qurap, óz aldına bir neshe janlardı óz ishine aladı. Úlkenler folklorındaǵı qosıq, ertek balalar folklorında perzentlerine maslastırılǵan halda jaratılǵan boladı. Biraq dástan, terme sıyaqlı quramalı ómirlik waqıyalar menen baylanıslı bolǵanı ushın bul janrlar balalar ádebiyatında ushıraspaydı.

Qaraqalpaq balalar oyın folklorı qosıqlarınıń kórkem ádebiyligin basqa balalar qosıqları menen salıstırıp úyrenilse, ádebiyligi boyınsha teń áhmiyetke iye ekenligin, hátteki ayırım ózine tán tárepleri bar ekenligin kóriwimiz múmkin. Sóz oyın qosıqlarında balalarǵa jaqın, túsiniqli hám dástúriy obrazlar qollanıladı. Qosıqlardaǵı syujet waqıyaları bir-biri menen óz-ara baylanıslı orın almasıp, shınjırlı baylanıstı payda etedi. Pikirden pikirge, obrazdan obrazǵa kóship ótiw processin kóriwimiz múmkin. Usınday kóship ótiwler, baylanıslar arqalı sóz oyın qosıqlarınıń qosıq qatarları kóbeyip, uzayıp bara beredi.

Qaraqalpaq balalar oyın folklorı tariyxı hám qalıplesiwi uzaq dáwirdi óz ishine aladı. Másele “Túlkishek” qosıǵı haqqında Ózbekstan qaharmanı Ibrayım Yusupovtıń tómendegi pikirleri júdá orınlı ayılǵan: “Túlkishek” altı jüz jıldan berli qaraqalpaq balalarınıń kórkemlik sóylew tilin jatlıqtırwǵa jarap, olardıń ruwxıy dúnyasınan elege deyin orın alıp kiyatırıptı degen sóz [4:60]. Qaraqalpaq balalar oyın folklorındaǵı qosıqlar teksti “Kodeks Kumanikus” hám “Dewani lúgatit turk” jazba esteliklerindegi tekstler menen únles bolıp keliwi de bul pikirdi tastıyıqlaydı.

Qaraqalpaq balalar oyın folklorı qosıqlarınıń obrazlar sisteması júdá bay hám hár túrli. Tiycargı obraz – bala obrazınan tısqarı úlkenler obrazında kóriwimiz múmkin.

Úlkenler obrazı - apa, aǵa, xan, patsha, tariyxıy shaxslar obrazları:

Aǵası, apasına eken.

Aǵası nesin beredi?

Altın begligin beredi.

Apası nesin beredi?

Altın tóbeligin beredi.

Aǵası qaylardan kiyatır?

Alıs jaylardan kiyatır.

Apası naǵıp otır?

Aq bópesin baǵıp otır!

(Hákke qayda)

Há Túlkishek, Túlkishek,

– Tünde qayda barasań?

– Mamannıń úyine baraman,

– Maman saǵan ne berer?

(Túlkishek)

– Iyt awzınan alaman,

– Batıy xanǵa baraman.

- Batıy xannın nesi bar?
– Ushar-ushar qusi bar, (Tülkishek)

Haywanlar obrazi – bul obrazlar sóz oyın qosıqlarında eń kóp qollanılatuǵın obrazlar esaplanadı. (tülki, qasqır, qoyan, qumırsqa, túye, qoy, eshki, iyt, pıshıq, balıq h.t.b)

Kók óleń, kók óleń, sen neden kúshli boldıń?
Men kúshli bolsam, qoy moynımdı julmas edi.
Qoyeke, qoyeke, sen neden kúshli boldıń?
Men kúshli bolsam, qasqır janımdı almas edi.
Qasqır aǵa, qasqır áǵa sen neden kúshli boldıń?
Men kúshli bolsam, adam terimdi sılmas edi.
Adamzat, adamzat, sen neden kúshli boldıń?
Men kúshli bolsam, qumırsqa jemtik qılmas edi.
Qumırsqa, qumırsqa sen neden kúshli boldıń?
Men kúshli bolmay-she, enelerin bolsın,
Alpıs batpan awırdı arqalaǵan kúshlimen,
Jetpis batpan júǵındı jelkelegen kúshlimen,
Kúshlimen – men, kúshlimen, jeken kúshlimen! (Kim kúshli)

At – kisneydi.
Sıyır – mónireydi,
Qoy, eshki – mańıraydı.
Túye – bozlaydı.
Shoshqa – shıńqıradı
Iyt – úredi,
Pıshıq – mıyawlaydı,
Tıshqan – shıyqıldaydı,
Mákiyen – qıt-qıtlaydı.
Qoraz – shaqıradı.
Shıbın – ızıldaydı.
Shegirtke – tızıldaydı.
Jılan – ızıldaydı.
Qurbaqa – baqıldaydı.
Ayıw – aqıradı, ókiredi.
Qasqır – ulıydı.
Tülki – shańqıldaydı.
Shaǵal – shuwlaydı.
Porsıq – pısıldaydı.
Qundız – ısındaydı.
Arıslan – gúrildeydi, aqıradı.
Jolbarıs – burqanadı, aqıradı. (Haywanlar qalayınsha dawıslaydı)

- Túye, túye – túyeler
Duzín qayda túyeler?
Balqantawdín basında
Balıq oynar tusında. (Túye, túye-túyeler)

Áwelemen-dúwelemen,
Salqan iytitiń sanı menen,
Qara qoydın qanı menen. (Áwelemen-dúwelemen)

Quslar obrazı - ğaz, tawıq, ğarǵa, hákke h.t.b.

1) Iyt áketse qáytemiz?
– Iyt awzınan alamız,
– Qus áketse qáytemiz?
– Qus awzınan alamız
2) Ushar-ushar qusı bar,
Ushıp ketti hawaǵa,
Qaytıp tústi dáryaǵa,
Dárya suwın qurıttı. (Túlkishek)

Hákke qayda?
Uyasında.
Neǵıp otır?
Is tigip otır. (Hákke qayda)

Jer, aspan deneleri hám tábiyat hádiyseleri – jer, taw, jawın, quyash, ay, juldızlar.

Úrker, úrker – shoq juldız
Úrkip qayda barasań?
Ullıtawǵa baraman.
Ullıtawdın nesi bar?
Ular degen qusı bar... (Úrker, úrker – shoq juldız)

Adam músheleri – barmaq, bas, ayaq, kóz.

Sen bas barmaq qoyına bar,
Sen balan úyrek eshkińe bar,
Sen ortan terek jılqın bar,
Sen Shúldir shúmek sıyırına bar. (Bas barmaq, balan úyrek)

Bala, bala-balpaq,
Basın nege jalpaq? (Bala, bala-balpaq)

Қарақалпақ балалар ойын фольклорында бұндай образлардың пайда болуында дәстандар, ертектер, аңыздар, әпсаналар, тарихи оқиғалар себепші болған болуы мүмкін. Әсіресе, ертектердің тәсірі жоғары болғандығын сезіну мүмкін. Ғайванатлар образы ертектерде ең көп ушырайтуғын образ есепленеді. Сөз ойын оқиғаларында ғарекетли ойындар болғандығы ушын көбінесе тирі жанзатлар, ғарекетленіуші денелер образ сипатында қатнасады. Ертектердегідей ғайван образлары сүулетленгенлігі менен, бәрібір тийкарғы идея адам характері. Ертектерде ғайван образы сап ғалатта сәулетленсе, сөз ойын оқиғаларында сол образға еңген бала сипатында көрсетіледі. «Түлкешек» оқиғасында түлкешек образында бала сүулетленсе, «Ғәкке қайда» оқиғасында сорау-жуап формасында ғәкке образы үшінші бетте келеді. Образлар ертектердегідей бір сюжеттен екінші бір сюжетке өз-ара байланыс ғалда өтіп жүре береді. Мәселен, «Кім күшлі» сөз ойын оқиғасы Европа әдебиатындағы аға-инили Ғриммлердің «Тышқанлар тойы» ертегі менен үнлес келеді. Бұндай ұқсастықтар сөз ойын оқиғалары сюжет тийкарын көбінесе ертектерден алатуғындығын көрсетеді. Басқаша етіп айтқанда сөз ойын оқиғалары образлар системасы бойынша ертектердің оқиға ғам ойын элементтері бар өзгешелік бір формасы. Көпшілік фольклорлық дәрепелер сюжеттері ертектерге тийкарланған болады, ертектерден пайдаланылған болады. Қарақалпақ балалар ойын фольклоры оқиғаларының да образ системасы бойынша міне усындай өзгешеліктерге іе.

АДЕБИЯТЛАР:

1. Алламбергенов К., Исмайл Қ., Қазақбаев С. Қарақалпақ балалар әдебиаты тарихы (Оқиу қолланба). – Ташкент: Тафаккур авлоді, 2020.
2. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебиаты. – Нөкис: Билим, 1992.
3. Амирлан С. Айнанайын (Қарақалпақ аялау поэзиясы үлгілері). – Ташкент: Yangikitob, 2020.
4. Сөз ғәм пикир. Юсупов И. – Ургенч: Қуванчбек-Машхура, 2023.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТУРМЫС ЕРТЕКЛЕРИНДЕ ДӘСТҮРИЙ ЭПИКАЛЫҚ ФОРМУЛАЛАР

ЖАҚСЫМУРАТОВА МАРЖАНГҮЛ ҚАЗАХБАЕВНА

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик Университети, Нөкис

Қарақалпақ фольклортаныу илиминде бүгингі күнде өзинің жаңаша изертленіуін күтип тұрған қурамалы мәселелердің бири ертектердің соның ишінде турмыс ертектеринің үйреніліуі мәселесі екенлігі белгілі. Қарақалпақ турмыс ертектеринің көркем структурасын шөлкемлестіріу поэтикалық конструкциялардың арасында дәстүрий сөз басы (алғы сөз) менен дәстүрий басламаларға айрықша итибар қаратыу шәрт.

Турмыс ертектеринің басламаларының өзі арнаулы үйреніліуі лазым. Себебі ертектердің басланыуында белгілі бір ғызамлықтар бар екенлігі белгілі болады.

Дәстүрлік сөз басылары яғнай алғы сөзлердің ертек қурылысында поэтикалық орны менен эстетикалық әһміети үлкен. Атап өтіу керек, ертектің сюжетіне пүткиллей байланыс болмаған алғы сөзлердің өзгешеліктері айрықша итибарға ылайық. «Жети саяқ аш дийқан» ертегі былайынша басланғанлығы мәлім: «Бұрынғы өткен замандарда бір елде бір аш дийқан ғәм жети саяқ турады екен» [Қарақалпақ фольклоры., 1977. – 350]. Демек, ертек хронологик басламаларға іе болып, онда ўақыт ғәм мәкан анық атап көрсетіледі. Сондай-ақ бас қахарманның, яғнай дийқанның аты-жөні айтылмайды, бұл арқалы улыўмалық сыпатқа іе образ жаратыу нәзерде тұтылғанлығы мәлім, оның кәсіп-кәрі, анығы дийқаншылық пенен күн көретуғынлығы айтылады.

Демек, басламаның аралас түрі екенлігін белгилей зәрур. «Адамның өмирі» ертегін үйреніп қарау арқылы да турмыс ертеклеріне тән болған өзгешеліктер тууралы жууақлар шығаруы мүмкіншілігі пайда болады. Ертеке «Әйемгі заманларда» деген турақлы формулар менен басланады, яғнай уақыт анай көрсетіледі, лекин, уақыялар болып өтетугың маан анай емес.

Қарақалпақ турмыс ертеклерінің көркем текстерін тутас таллап қарағанлымызада, бизде бирнеше түрлерге ажыратуы керек екенлігін аңғардық.

Ертеке сюжетіне байланыссыз сөз баянланыуы. Бунда сажь усылының орны гиреулі. Мысалы: «Ақыллы қатын» ертегіндегі:

«Ертегім ертеке,
Қулағым шертеке,

Бирі ырас болса, бирі өтирик», – деген шағын ғана сөз буның айқын дәлілі бола алады [Қарақалпақ фольклоры., 1977. – 256].

Бунда поэзиялық шығармадағы тәрізлі сөзлер уйқасқа түсіп тур. Поэтикалық тәкірарлаулар арқылы сөз басының көркемлігі тәмийінленеді: «Ерте-ертеде ел өмирі, келетеді халықы хан бийлеген халық зар әйлепти», – деген хәм аллитерация пайдаланылған сөз басы «Ақыллы ғарры» ертегінен алынады [Қарақалпақ фольклоры., 1977. – 332].

Ертектің сюжетіне байланыссыз сөз басының хызметі соннан ибарат, олар тыңлаушыларды таярлайды, айтыушының сөзінің де айтыу шеберлігін арттырып еситкенлердің хәм отырғанлардың дыққатын күшейтеді, тәсіршенлік артады. Ертекеклердің атқарушыларының шеберлігі менен тиккелей қатнаслы болған бир кубылыс ретінде сөз басының әхмийеті үлкен.

Ертелердің композициялық дүзілісіндегі сөз басында келетугың формулардың турақлы түрде келіуі, және оның ертеке қурылысындағы әхмийетін хасла бийкарлап бомайды.

Сыйқырлы ертекеклердегі сөз басылар менен салыстырғанда турмыс ертекеклеріндегі сөз басылардың қолланыу өрісі бир қанша шекленгенлігінің гүуасы боламыз. «Гүлзийба» атлы сыйқырлы ертекеке «Бир бар екен, бир жоқ екенде тоқ екен, ала ғарға азашы екен, қара ғарға қазаншы екен» деген сөз басында белгілі дәрежедео бразлар системасы бар екенлігі көрінеді.

Солай етип дәстүрй формулардың бир түрі сыпатында сөз басылар ертекеклердің тектінде сақланып киятырғанлығын көремиз.

Сөз басылардың тыңлаушыларға арналғанлығын, айтыушылар, яғнай ертекекшілер дөретпенің тәсіршенлігін арттыруы мақсетінде қолланғанлығын есапқа алып, әсіресе, Хорезм халық ертекеклерін хәр тәреплеме изертлеген Ж.Юсуповтың жууақлаларына таянған халда, Қарақалпақ турмыс ертекеклеріндегі сөз басыларды тутас анализге тартуы талап қылынады.

Белгілі илимпаз Н.Дәуқараев ертекекші хаққында өз пікірінде буған дыққат қаратқанлығы мәлім [Дәуқараев Н., 1977. – 175]. Ол қарақалпақ ертекеклерінің басланыуы өзгеше болып келетугыңлығына итибар қаратты хәм: «Ертекеклердің барлығы да ертектің не хаққында айтылатугыңлығын билдиретугың улыумалық жоллама сөзлерден басланады. Буның мақсеті ертектің не жөнінде айтылатугыңлығын тыңлаушыға алдын ала аңлатуы болады» [Дәуқараев Н., 1977. – 175], – деп жазады.

Әдетте бүгінгі күнде алымның «Жоллама сөзлер» деген атамасын қолланыу мүмкін емес, лекин оның бирінші болып бул әдебий хәдийсеге итибар аударғанлығының өзі қунлы.

Қ.Айымбетовтың «Халық даналығы» деген кітабында да басламалар туғралы қысқа ғана сөз етіледі [Айымбетов Қ., 1988. – 32]. Демек, бұл екі фольклор ізерттеушісінің атап өткеніндей ертектердің жанрлық өзгешелігін көрсетіуде басламалардың орны гирейлі.

Дәстүрий хронологиялық баслама. Бұл қарақалпақ ертектерінде жиі гезлеседі. Мысалы, «Шебер қыз» ертегі «Бұрынғы өткен заманда бір залым патша болыпты, [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 285], – деп басланады. «Аңқау ғарры» ертегі «Бұрынғы өткен заманда бір кемпір менен ғарры турмыс кеширіпті» [Қарақалпақ фольклоры., 1977. – 276], – деп хронологиялық баслама менен басланса, «Тазша балаға табылған қыз» ертегі де «Бұрынғы өткен заманда бір байдың жалғыз баласы болыпты» сөзлері менен уақытты аңлатыудан бастайды. Ал, «Шыбын патшасы» ертегінде «Бұрынғы өткен заманда бір патша бар екен» сөзлері менен басталған [Дәуқараев Н., 1977. – 288].

Сыйқырлы ертектерде де «Бұрынғы өткен заманда» деп басланушы басламалар бір қанша көркемдігі менен ажыралып тұратуғынлығын белгілеу зәрүр. Мысалы: «Төрт Абдулла» ертегіндегі «Бұрынғы өткен заманда патша менен ханлардың дәуірінде, біреуде бар, біреуде жоқ уақыттарда бір ғарры менен кемпір болған екен» [Дәуқараев Н., 1977. – 348]. «Нан ұллы ма, қуран ұллы ма?» деп аталған ертеkte «Бір күні бір топар адамлар арасында қуран ұллы ма, нан ұллы ма? - деген тартыс болып» [Қарақалпақ фольклоры., 1977. – 271], – деген басламаларға ийе.

«Мәсләхат» деген ертеkteгі хронологиялық баслама «Бір күні» деп басланушы ең көркем үлгі ретінде тән алынады. Мысалы: «Бір күні бір бай өзі өлгенде қалай көміу жөніндегі балаларының, қызларының пікірін билейін деп кемпірін, үш баласын, екі қызын шақырып, өз ошағында мәсләхат жасайды» [Қарақалпақ фольклоры., 1977. – 334].

«Хайуанатлар» хақындағы ертектерден биі болған «Сумлықлы шағал» ертегі де «Бір күні» деген сөз бенен басталғанын көреміз [Қарақалпақ фольклоры., 1977. – 185].

Демек, ертеkteгі көркем уақыт мәселесі өзгеше болып, онда анық аралық емес, ал ұлыұмалық сыпатқа ийе уақыт бірлігі берілгенлігі мәлім. Хронологиялық басламаның биографиялық баслама менен қосылып келуі «Дәумен уайымшы» ертегінде анық беріледі. Өткен уақытта Дәумен деген бір жігіт болады. Ол үлкен атақлы байдың баласы болады» [Қарақалпақ фольклоры., 1977. – 340].

Дәстүрий биографиялық басламаның үлгісі «Инта пәрий деп аталушы» турмыс ертегінде орын алған: «Бұрынғы өткен заманда Сақыпқыран деген кісі болыпты. Бұл адамның Инта пәрий деген қызы болған екен. Қыз анасынан туылғаннан-ақ ай десе аузы, күн десе көзі бар сондай бір сулуы қыз болып өсіпті. Сол себепті халық қызға Инта пәрий деп ат қойыпты.

Сақыпқыран болса саудагерлік етіп сауда сатық істейді екен» [Дәуқараев Н., 1977. – 233]. Бір қанша көлемді болған бұл биографиялық басламада қахарманның аты, шаңарақ машақаласы, перзенті хақында мағлыұматтар жамленгенлігі көрінеді. Сондай-ақ, «Шопанның қызы» ертегінде де «Бір шопанның кәрі мал бағуы болады» [Қарақалпақ фольклоры., 1977. – 331], – деп биографиялық басламаның қысқа түрі қолланылғанын көреміз.

Басламаның аралас түрі. Бұл қарақалпақ ертектерінде жиі гезлеседі, мысалы, «Уста Шәмші хәм хаялы» ертегінде: «Әйемгі заманда бір қалада Нұр деген уста

болыпты» [Қарақалпақ фольклоры., 1977. – 280], – деп басланады. Бунда «Әйемги заманда» дегени хронологиялық, ал «Бир қалада», яғный шәхәрде тиришилиқ етиўши қахарманның мәканы анықланыўы топографиялық, «Нур деген бир уста болыпты», – деп аты-жөни, кәсип-кәриниң көрсетилиўи биографиялық басламалардан ибаратлығы, яғный барлық мағлыўматлар жәмлескен улыўмалық баслама екенлиги белгили.

Басламаның сыпатлама түри. "Жети саяқ хәм аш дийқан" деп аталған турмыс ертеги усы басламаға ийе. «Бурынғы өткен заманларда бир аш дийқан турады екен. Дийқан қара күшиниң арқасында жақсы ишип-жеп өмир сүреди» екен делинеди, яғный тийкарғы қахарманның жәмийеттеги орны, кәсиби, характерли белгилери жөнинде сөз етиледі [Қарақалпақ фольклоры., 1977. – 380].

«Ақ кеўиллиниң аты озбайды, тоны тозбайды» ертеги де мынандай формулалар менен басланады: «Бурынғы өткен заманда бир бай болған екен, натуўрыға қас екен, туўрыға дос екен, оның үш баласы бар екен» [Қарақалпақ фольклоры., 1977. – 300].

Демек, бунда қахарманның характерли кәсийетлери менен биргеликте шаңарақ ағзаларына да дыққат қаратылады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ халық ертеклериниң басламасында қолланылатуғын эпик формулалардың тутқан орны, олардың дәстүрийлик дәрежеси, хәр бир формуланың ертек текстинде атқаратуғын көркемлик ўазйпасы, олардың сюжет пенен хәм сюжетке байланыслы болмаған түрлерин т.б. үйрениў әхмийетли мәселелердин бири саналады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Қарақалпақ халық ертеклери 1-2 томлар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
3. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 67-76-томлар. – Нөкис: Илим., 2014.

INSANÍYLIQ PAZIYLETLERGE BAYLANÍSLÍ NAQÍL-MAQALLARDA TEÑEWLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

JIEMURATOVA FERUZA EREJEPOVNA

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti, Nókis*

Naqıl-maqallar xalqımızdın kóp ásirlik tarıxıy, mádeniyhám social turmıs tájiriybeleri juwmağın ulıwmalastırıwshı hikmetli pikirler jıyındısı. Adamlar arasındagı ádep-ikramlılıq principleri, dúnyalıq kóz qarastarı haqqında pikirlew zárúrlıgı naqıllardıń payda bolıwına sebep boladı. Naqıllardıń kólemi kishihám ápiwayı bolsa da ondağı tereń mazmun,estetikalıqtásiri arqalıdıqqattı tartadı. “Naqıl-maqallar – qısqa, ıqshamlı, uyqasqan sózler dizgini menen juwmaqılasqan oylar dúrkinin ańlatatuğın, adamlardıń dúnyağa qatnasın boldıratuğın, keleshekke aqıl, násiyat, siltew beretuğın sózler” [Maqsetov Q., 1996.– 167]. Biz, bul tájiriybelerden sonı kórsek boladı, xalqımız arasındagı naqıllardıń uzaq jıllar dawamında qollanılwı ushın turmıslıq tiykar bolıwı kerek. “Atadan balağa, zamannan zamanga ótip kelgenlikten naqıl-maqallardı “atalar sózi” depte atawğa boladı” [Ayımbetov Q., 2020. – 28].

Qaraqalpaq folklorındaǵı hár bir janróziniń kórkemligine iye. Búgingi kúnde naqıl-maqallar hám olardıń ádebiy kóz qarastan kórkemlik ózgesheliklerin úyreniw aktual máseleler qatarında. Solay eken, biz maqalamızda insaniyлық paзиyetlerge baylanıslı naqıl-maqallarda teńewlerdiń qollanılıwın úyreniwdi maqset ettik.

Teńewlerdiń kórkemlik funkciyası sóylewdiń kórkem obrazlılıǵın kúsheytiw sol arqalı adamda estetikalıq tásir oyatıw bolıp esaplanadı. “Kórkem shıǵarmada bir zat yaki qubılıstı ekinshi bir zat yaki qubılıs penen salıstırıp súwretlew teńew dep ataladı” [Dosımbetova A., 2017. – 7]. Teńewler folklorlıq shıǵarmalarda jiyi ushırasadı. Bunda dóretpelerdegi zat ya qubılıslar teńeliw hám teńestiriliw arqalı tıńlawshıǵa dál túsiniikli boladı. “Teńew dep eki zat yaki waqıya-hádiyse arasındǵı uqsaslıqqa tiykarlanıp, olardıń biri arqalı ekinshisiniń belgisin, mánisin ele de konkretlestirip túsindiriwge aytıladı” [Yo’ldashev M., 2008. – 84]. Demek, teńewler bir neshe elementlerden, yaǵnıy teńeliwshi predmet – teńelip atırǵan obyekt, teńestiriwshi predmet – uqsawshı obrazlardan ibarat boladı. Insaniyлық pазиyetlerge baylanıslı naqıl-maqallarda teńewlerdiń tómendegishe qollanılıwın kóriwimizge boladı. Mısalı:

Egin ósedi suw menen,
Araz bolma el menen,
El súymese isińdi,
Tamırı úzilgen qańbaqtay,
Ushıp túsersen jel menen [Qaraqalpaq folklorı ., 2015. – 16].

Xalqımızda erte zamanlardan berli watanǵa, el-jurtqa sadıqlıq, awızbirshilik túsiniikleri qalıplesken. Kóbineşe ata-babalarımız tárepinen el birligi haqqında aqıl-násiyatlar aytılwı menen bir qatarda eli menen birikpey is tutıw aqibetleri de júda danalıq penen túsindirilgen. Bunıń dáliyli sıpatında joqarıda keltirilgen naqıldı aytsaq boladı. Bunda teńeliwshi predmet ornına onıń is-háreketi berilgen. Bul háreketke teńestiriwshi predmet – qańbaq qollanılǵan. Bunda heshkimge oylaspay, óz bilgenin islegen adamnıń isin eli de qollamaytuǵını aytılgan. Al, heshkim qollamaǵan adam tamırı úzilgen qańbaqqa salıstırılǵan. Yaǵnıy, tamırı úzilgen qańbaq quwrap, jeńil bolıp samal menen ushıp túskenindey, onıń daisi júrispey qalsa heshkim járdembermey jalǵız ózi sharasız qalıwı túsindirilgen.

Jaqsı adam ay menen kúnge teń,
Jarıǵı orta q álemge [Qaraqalpaq folklorı ., 2015. – 50].

Haqıyqatında da, jaqsı adamnıń tiykarǵı belgisi onıń hámmege birdey jaqsı mámilede bolıwında kórinedi. Bunda teńeliwshi predmet, yaǵnıy teńelip atırǵan obyekt – jaqsı adam. Al, teńestiriwshi predmet yaǵnıy salıstırılıp atırǵan obraz – ay menen kún. Demek, naqıl da jaqsı adam barlıq jerge teńdey nurın shashıwshı ay menen kúnge teńelgen.

Adam menen adamnıń parqı,
Aspan menen jerdey [Qaraqalpaq folklorı ., 2015. – 43].

Teńeliwshi predmet – adam. Teńestiriwshi predmet – aspan menen jer. Heshkim birin-biri qaytalamaydı hám hár biri jeke tulǵa. Sonlıqtan, adamlardıń bir-birinen júda parıqlı ekenligi aspan menen jerge teńelgen.

Jaqsı sóz shekerdey,
Jaman sóz záhárdey [Qaraqalpaq folklorı ., 2015. – 54].

Teñelip atırǵan predmetler – jaqsı hám jaman sóz. Teñestiriwshi predmetler – sheker, záhár sózleri qollanılǵan. Shınında da, jaqsı sóz tınlawshı ushın sheker, jaman sóz záhár sıyaqlı ekenligi júdá úyesimli teñewler arqalı berilgen.

Jaqsı adam qartaysa,
Jazıp qoyǵan xattay,
Jaman adam qartaysa,
Janbay qalǵan ottay [Qaraqalpaq folklorı ., 2015. –52].

Teñeliwshi predmetler – jaqsı hám jaman adam. Teñestiriliwshi predmetler – xat, ot. Naqılǵa insan hám insanıyılıq páziyetleri jaqsını “Jazıp qoyǵan xattay”, jamandı “Janbay qalǵan ottay” teñewleri arqalı júdá sheber ashıp berilgen.

Jaqsı menen sapar shekseń,
Bilmegendi bilerseń,
Jaman menen sapar shekseń,
Janǵan ottay sónerseń [Qaraqalpaq folklorı ., 2015. –52].

Bul mısál joqarıda keltirilgen naqılǵa sáykes ráwishte bolıp, jaqsı menen jaman adamnıń parqı ayqın kózge taslanadı. Bunda jaman menen joldas bolsań jolında dawam ete almay, janǵan ottay sónip jarı jolda qalasań – degen juwmaqqa kelsek boladı. Yaǵnıy, teñelip atırǵan obyekt – jaman adam, uqsawshı obraz – sóngen ot.

Folklorıtanıw iliminde kishi janrlardı paremiya dep ataw da qabıl etilgen [Sulaymonov M., 2019. – 25]. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, naqıllar da júdá kishi kólemli bolǵanı menen pikir hám mazmunı tárepinen keń túsinikti óz ishine aladı. Mısalı:

Jasta alǵan bilimiń,
Tasqa jazǵan xat penen teń [Qaraqalpaq folklorı., 2015. –57].

Bunda teñeliwshi hám teñestiriwshi predmetler ornına olardıń is-háreketleri salıstırılıp berilgen. Yaǵnıy, insannıń jas waqtında alǵan bilimi tasqa jazılǵan xatqa teñlestirilip atır. Sebebi, tasqa oyıp jazılǵan jazıw heshqashan óshpeydi. Jaslıqta alǵan bilim de dál sol sıyaqlı mángi este qaladı. Sonlıqtan da, ata-babalarımız tárepinen ayılǵan bul úgit-násiyat astarında jas waqıtta kóbirek ilim alıw kerek ekenligisóz etiledi.

Sharshap mingen eshek attay bolar,
Ash bolıp jegen pátirek qantay bolar [Qaraqalpaq folklorı., 2015. –162].

Teñelip atırǵan obyektler – eshek, pátirek sózleri bolıp, oǵan teñestiriliwshi yaǵnıy uqsawshı obrazlar – at, qant sózleri arqalı berilgen. Bul teñewlerde kórip turǵanımızday, jol júrip sharshaǵan adam ushın eshek at sıyaqlı shawǵısh bolıp kórinıwi, al ash adam ushın hátteki pátir de mazalı qant sekili ekeni sheberlik penen salıstırılǵan.

Juwmaqlap aytqanda, folklorlıq shıǵarmalar bul sol xalıqtıń ózi dóretken mádeniyatı, turmısı, kóz qarası hám tariyxın úyreniwde bay derekler qatarında tur. Solardan naqıl-maqallar adamlar arasındǵı qarım-qatnastı kórsetiwı menen birge, jámiyetlik hám tábiyat qubılısları, úrp-ádet, tálim-tárbiya, minez-qulıq normaları, bir sóz benen aytqanda, xalıq turmısınǵı aynası, adamgershilik qaǵıydalarınǵı shejiresi sıpatında qalıplesken. Naqıl-maqallarda ayılajaq oy-pikir qısqa tujırımlı etip beriliwı menen úlken áhmiyetke iye. Sonıń menen birge, teñewler de naqıl-maqallardıń obrazlılıǵın hám estetikalıq tásirinsheńligin kúsheytiwde ayırıqsha xızmet atqaradı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аңыз-өлеңі дөретпелері. – Нөкіс: Билим, 1996.
2. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020.
3. Dosımbetov A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2017.
4. Yo'ldashev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: Hamidov N.H., 2008.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. 88-100 Томлар. – Нөкіс: Илим, 2015.
6. Sulaymonov M. O'zbek folklori. – Namangan: Namangan, 2019.

БИЙПЕРЗЕНТ ҲАЯЛЛАР ҒӘМҒҒҒ АСЫРАТУҒЫН ҮРП-ҒДЕТЛЕРИНИҢ ҮЙРЕНИЛИҢ МӘСЕЛЕЛЕРИ (ЗЫЯРАТ ОРЫНЛАРЫ МЫСАЛЫНДА)

ТУРЕКЕЕВ ҚУҢАНЫШБЕК ЖИЙЕНБЕКОВИЧ

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Биз сөз етпекши болған темадағы мәселелер ең әһмийетли мәселелерден бири болып, бул мәселе бойынша ҳәзирге шекем көплеген илимпазлар тәрәпинен илимий-теориялық изленислер алып барылған. Перзентсизлик ҳаққындағы мағлыұматларды дәслепп, ХХ әсирдин 20-30-жылларында Орта Азия аймақларында жасаушы халықлардың турмысын үйренген белгили рус этнографы М.Андреевтин илимий мийнетлеринен ушыратамыз. Бул илимпаздың «Хуф алабындағы тәжиклер» атамасындағы китабында бийперзент ерли-зайыплардың ийшанлардан тумар алыуы (тымор), жылан менен байланыслы магиялық әмеллерди ислеуи, егер де, бундай әмеллерден нәтийже болмаса, олардың зиярат орынларында (мешитлерде, қәбирстанда уламалардың мавзолейинде) үш күн түнеп қалыуы, шыра жағыуы ҳәм қурбанлық келтириуи сыяқлы үрдислерди орынлағаны айтылған [Андреев, 1953. – 47-49 б].

Белгили рус этнограф алымы О.А.Сухареваның «Тәжик халқында ана ҳәм бала» атамасындағы мақаласы балалық циклине тән фундаментлик илимий излениулер қатарына киреди ҳәм онда бийпушлықтан қутылыу ушын бир неше усыллар белгилеп көрсетилген. Мақалада илимпаз физиологиялық тәртип, қумға түсип емлениу, «ыссылы-сууық» ҳәм басқа да магиялық әмеллер менен шыпа табыу ҳаққында тәрийплер берген. Бирақ, рус алымы бул мақалада зиярат орынларында перзентсиз ҳаяллар тәрәпинен әмелге асырылатуғын үрп-әдетлерди дыққат орайынан шетте қалдырған [Сухарева, 1929. – 111, 114-116, 120-121 бб].

Өткен әсирде баспадан шыққан илимий мийнетлер арасында Венгриялы шығыстаныушы алым И.Гольдциердин «Исламда әулийелер культы» атамасындағы китабы да биз ушын қунлы әдебиятлар қатарына киреди. Илимпаз өз мийнетинде араб ҳәм Жақын Шығыс халықларының зиярат орынлары, муқаддес орынлардағы үрдислер ҳәм ырымлар ҳаққында толығырақ мағлыұматлар келтириу менен биргеликте перзентсиз ҳаяллардың дәстүрге айланған көз-қараслары ҳәм әйемги исенимлер ҳаққында тоқтап өткен [Гольдциер, 1938. 47-48, 85 б].

ХХ әсирдин 60-70 жылларына келип, этнографиялық изертлеулер белгили дәрежеде тез пәт пенен рауажлана баслады. Бул дәуирде шаңарақ циклға киретуғын дәстүрлерди үйренген илимпазлар саны ҳәм олардың ислеген илимий мийнетлериниң сезилерли

алға илгерилегенлигин көреміз. Бул пикирлеримиздің айқын дәлили сыпатында М.Абрамзон, Г.П.Снесарев, Н.В.Басилов, Х.Аргинбаев, Х.Есбергенов сыяқлы рус хәм қарақалпақ алымларының мийнетлерин көрсетип өтиўимизге болады. Атап өтилген этнография илиминің белгили тулғаларының илимий жумысларында Ислам дини кирип келгенге шекемги дәўирдеги дәстүр хәм үрп-әдетлерди үйрениў бойынша Г.П.Снесаревтиң изертлеўлери айрықша әҳмийетке ийе. Себеби, илимпаз тәрәпинен баспадан шығарылған қайсы монография атын жазып жибер монографияда перзентсиз ҳаяллар тәрәпинен орынланатуғын әдетлердің хәр түрли дәстүрлерде жәмлегенлиги дала изертлеўлери тийкарында тастыйықлап берилген. Г.П.Снесарев перзентсиз ҳаяллардың зиярат орынлары хәм қәбиристанларда таўар бөлекшелеринен қуўыршақ жасаўы, тереклерге шүберек байлаўы хәм де муқаддес зиярат орнынларда әмелге асырылатуғын бир қатар магиялық-диний дәстүрлер ҳаққында толық мағлыўматлар келтирип өткен [Снесарев, 1969. – 268-270].

Және де белгили этнограф Н.В.Басиловтың мийнетлеринде де зиярат орынлары ҳаққында бир қанша табысларға ерискенлигин айтып өтиўимиз орынлы. Ол өз монографиясында туркменлердің Бүрkit баба культинен перзент сораўы, сондай-ақ, хәптениң сәршемби күни ҳаяллардың муқаддес улама-әўлийелердің қәбирине келип перзентли болыў нийетинде сыйыныўы, сол тийкарда бир қанша әмеллерди орынлаўын жазып қалдырған [Басилов, 1970. – 26-27, 60 б].

Бул дәўирде қарақалпақ этнографлары Х.Есбергенов хәм Т.Атамурастовлардың алып барған илимий изертлеў жумысларында да Назлымхан сулыў зиярат орны хәм Жомарт қассап төбелигинде өткерилетуғын әдетлер жөнинде қызықлы мағлыўматлар орын алғанлығын көриўимиз мүмкин [Есбергенов, Атамурастов, 1975. – 117-118 б].

Өткен әсирдің ақырына келип, қазақ этнографы Р.М.Мустафинаның илимий мийнетинде де бул мәселелер тилге алынған. Атап айтқанда, ол перзентсиз ҳаялларды емлеўдің бир неше жолларын классификациялап, Домалак ана зиярат орнында байланған таўарлардың көплиги, сондай-ақ, бул орынның наўқас хәм бийперзент адамлар өз дәртине шыпа табыў нийетинде зияратлаўын айтып өткен [Мустафина, 1992. – 110-б].

XX әсирдің ақырлары хәм XXI әсир басларына келип, С.Абашин, В.Л.Огудин, О.В.Горшунова, А.Сызранов, Н.Терлецкий сыяқлы рус илимпазлары Орайлық Азия хәм Россия аймағында жасайтуғын мусылман этнослардың зиярат орынлары менен байланыслы үрп-әдетлер, диний көз қарасларын хәм дәстүрий исенимлерин хәм перзентсиз ҳаяллардың ырымлары ҳаққындағы мағлыўматларды атап өткенлиги дыққатқа ылайық [Огудин, 2006. 176-б.; Горшунова, 2006. 286, 293-б.; Сызранов, 2012. 121-б.; Терлецкий, 2007. 118-122-б].

Соңғы жылларда елимизде муқаддес орынларды үйрениў бойынша Н.Х.Азимова, Н.У.Абдулахатов, З.Абидова, Ф.Ш.Ақчаев, Ш.У.Бобожонов, С.Жўраева сыяқлы илимпазлар Жиззақ, Бухара, Сурхандәрәя, Ферғана алабы хәм Хорезм аймақларында жайласқан муқаддес зиярат орынларын үйренип шыққан. Сондай-ақ, бийпушлылықтан қутылыў жолында орынланатуғын гейпара үрп-әдетлерди, атап айтқанда, усы мақсетте зиярат орынларынан тас алып кетиў, белгили улама адамлардың балалықтағы айдарынан бир тал шаш алыў сыяқлы қарақалпақлар арасында ушыраспайтуғын әдетлерди изертлеген [Азимова, 2017. 238-239-б.; Абидова, 2018. 83-84-б.; Ақчаев, 2020. 79-б.; Жўраева, 2021. 187-б].

Зиярат орынларына тийисли мағлыўматларды қарақалпақ этнографлары М.Қарлыбаев, З.Қурбановалардың илимий мийнетлеринен де ушыратамыз. Атап айтқанда, М.Қарлыбаев өз изертлеўинде зиярат орынларының тарийхы, сүннет әмеллери менен бирге, зиярат әдетлери ҳаққында да баҳалы мағлыўматлар берип өткен. Ол зияраттың мақсетлерин

үш топарға бөлип, олардың қатарында перзентсиз хаяллардың қәбир басына зияратқа барыў әмели әйjemги дәўирлерде де болғанлығын көрсетип өткен [Карлыбаев, 2021. – 154, 184 б]. Қарақалпақ этнографы З.Курбанованың мақаласында болса, Хөжели хәм Нөкис қаласында жайласқан зиярат орынларында хаяллардың, әсиресе, бийперзент хаяллардың исенимлери менен байланыслы мәселелерге тоқталып өткенлигин көриўимизге болады [Курбанова, 2010. – 30-37 б]. Қарақалпақ фольклортаныўшы алымы Ж.Хошаниязов та илимий мийнетлеринде муқаддес орынларда (сол қәбирдеги) уламаның бийперзент жубайлардың түсине ениўи менен байланыслы мотив анықланып, бул жағдай мусылманшылық үрп-әдетлери менен байланыслылығы ҳаққындағы жуўмаққа келген [Хошаниязов, 1997. – 149-152 б]. Жас излениўши Р.Исаков та өзиниң илимий изленислеринде бул мәселеге тоқтап өткен [Исаков, 2022. – 48-54 б].

Биз жоқарыда тилге алған илимпазлардың илимий монография хәм мақалаларында зиярат орынлары хәм муқаддес орынларда алып барылған кең көлемли илимий изертлеў жумысларының нәтийжелери өз көринисин тапқан болса да, биз сөз етпекши болған мәселе, қарақалпақ хаялларының бийпушшылықтан қутылыўы жолында әмелге асырылған үрп-әдетлер, мәресимлер хәм ырым-сырымлар менен байланыслы илимий жумыс жаратылмаған. Сол себепли, биз бул мәселеде арнаўлы илимий изертлеўлер алып барыў зәрүрлигин, атап айтқанда, Республикамыздың арқа-батыс, арқа-шығыс хәм арқа районларда, сондай-ақ, Наўайы, Самарқанд хәм Ферғана ўәлаятларында жасайтуғын қарақалпақлардың зиярат салт-дәстүрлерин салыстырмалы түрде үйрениў зәрүр деп есаплаймыз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абашин С.Н. Мазар Бобои-об: о типичности и нетипичности святых мест Средней Азии // Рахмат-наме. Сборник статей к 70-летию Рахмата Рахимовича Рахимова. СПб., 2008. – с. 5-23.
2. Абдулахатов Н. Фарғона водийси аҳолиси турмуш тарзида зиёратнинг ўрни (Фарғона вилояти зиёратгоҳлари мисолида): Тарих фанлари номзоди дисс. – Тошкент, 2008. – 152 б.
3. Абидова З. Хоразм воҳаси зиёратгоҳлари ва қадамжолари (тарихий-этнологик тадқиқот). – Тошкент. 2018. – 174 б.
4. Азимова Н.Х. Народные методы лечения бездетности у узбеков // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. Масъул муҳаррир А.А.Аширов. – Тошкент: «Адабиёт учқунлари». 2017. – с. 233-238.
5. Акчаев Ф.Ш. Жиззах воҳаси муқаддас қадамжолари ва зиёратгоҳлари // Тарих фан. фалс доктор. Дисс. – Ташкент. 2020. – 165 б.
6. Андреев М. Таджики долины Хуф (верховья Амударьи). Вып. 1. – Сталинабад: Изд-во АН Таджикской ССР, 1953. – 253 с.
7. Басилов Н.В. Культ святых в исламе. – М.: Мысль, 1970. – 144 с.
8. Гольдциера И. Культ святых в исламе. – М.: 1938. – 180 с.
9. Горшунова О.В. Узбекская женщина: Социальный статус, семья, религия (по материалам Ферганской долины). – М. ИЭА РАН, 2006. – 360 с.
10. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. – Нукус: Каракалпакстан, 1975. – 212 с.
11. Жўраева С. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларидаги зиратгоҳлар тарихи ва уларнинг маҳаллий аҳоли ҳаётидаги тутган ўрни. – Ташкент: O‘zkitob savdo nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2021. – 352 б.
12. Карлыбаев М.А. К истории ислама у каракалпаков: исторические, социальные, этнические и генеалогические контексты. – Нукус: «Илим», 2021. – 274 с.

13. Курбанова З.И. Женское паломничество к святым местам (по материалам Нукусского и Ходжейлийского районов) // Вестник Каракалпакского отделения Академии Наук Республики Узбекистан. 2010. – № 3. – с. 30-37.
14. Исаков Р.У. Синтез мотива бездетности у каракалпаков в дастанах и народных представлениях // Вестник Ошского государственного педагогического университета имени А.Мырсабекова. 2022. – № 2. – с. 48-54.
15. Мустафина Р.М. «Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX вв.)». – Алма-Ата: 1992. – 176 с.
16. Огудин В.Л. Места поклонения в исламе (общая и частная история) // Среднеазиатский этнографический сборник. отв. ред. С.Н.Абашин, В.И.Бушков. – М.: Наука, 2006. – с. 165-189.
17. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969. – 336 с.
18. Сызранов А.В. Ислам в Нижнем Поволжье. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2012. – 177 с.
19. Сухарева О.А. Мать и ребенок у таджиков (обряды и представления, связанные с материнством и младенчеством у таджиков города Самарканда и кишлаков Кусохо, Канибадама и Шахристана) // Иран: сборник статей. Т. III. Л., 1929. – с. 107-154.
20. Терлецкий Н.С. К вопросу о роли лоскутов ткани (латта-банд) на мазарах Центральной Азии // Лавровский сборник: материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований. СПб.: 2007. – с. 118-122.
21. Хошниязов Ж. Каракалпак дастанларында перзенсизлик темасы // Вестник Каракалпакского отделения Академии Наук Республики Узбекистан. 1997. – № 5. – с.149-152.

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANÍ «BOZUGLAN» (Dástannıń jıynalıwı hám baspadan shıǵarılıw máseleleri)

BAYSAGATOV YUSUPBAY

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Nókis

Kóp ásirlerden berli xalqımız arasında jırawlarımız tárepinen keńnen jırlanıp kelgen, xalqımızdıń eń bir súyip tıńlaytuǵın qaraqalpaq qaharmanlıq eposlarınıń biri-bul «Bozuǵlan» dástanı bolıp esaplanadı.

«Bozuǵlan» dástanın qaraqalpaq jırawlarınıń kópshiligi jırlaǵan bolsa da, óz waqtında jazıp alınbaǵanlıqtan, birqansha belgili jırawlarımızdıń atqarǵan nusqaları bizge shekem jetip kelmegen.

«Bozuǵlan» dástanı xalqımız tárepinen súyip tıńlanǵanlıqtan bolajaq jas jırawlarımızdıń da «Bozuǵlan»dıúyreniwge ıqlası júdá kúshli bolǵan. Sonlıqtan belgili qaraqalpaq xalıq jırawı Qıyas Qayratdinov, jıraw bolıw maqsetinde kóplegen jırawlarǵa: Dosımbet, Dosımbetten keyin Seyfulla, Seyfulladan keyin Seyfullanıń burınǵı shákirti Begmurat jırawǵa shákirt boladı, sóytip júrip Qıyas jıraw «Bozuǵlan» dástanın 1925-jılı Espan degen ǵarrı jırawdan jazıp alıp úyrenedi.

«Bozuǵlan» dástanı xalqımız arasında qanshalıq belgili bolmasın eń dáslep ilimpazlarımız tárepinen jazıp alınıwı 1930-jıllardan keyin, anıǵıraq etip aytqanda 1931-jılı Qaraqalpaqstanda eń birinshi kompleksli ilim-izertlew institutı dúzilip, rayonlarǵa lingvistikalıq ekspediciyalar shólkemlestirilip, xalqımız arasınan etnografiya, til hám ádebiyat boyınsha materiallar jıynay baslaydı. Usı jılları folklordı jıynawǵa, basıp shıǵarıwǵa hám ilimiy maqalalar jazıwǵa

N.Dáwqaraev, A.Begimov, Q.Ayımbetov, O.Kojurov, Á.Shamuratov, N.Japaqov t.b. aktiv qatnasadı.

Qaraqalpaq folklorınıń hám XX ásirdeń 20-jıllarına shekemgi shayırlardıń dóretpelerin xalıq arasınan jıynaw máselesine ilimiy mekemeler menen bir qatarda kóbirek kewil bólip, qızgın jumıs alıp barǵan Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamı boladı. Olardan: A.Begimov, N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, O.Kojurovlar usınday iygilikli islerge basshılıq etedi. Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń tikkeley basshılıǵında hám materiallıq kómek etiwı nátiyjesinde bul áhmiyetli jumısqa jergilikli qánigelerden biraz adamlar qatnasadı.

Olardıń ishinde ayrıqsha kózge túskenleri, belgili folklor hám ádebiyat úlgerin jıynawshılar Sádırbay Máwlenov hám Shámshet Xojaniyazovlar boladı [Maqsetov Q., 1989. –96]. Usı jıllardıń ishinde jigirmadan aslam eposlıq shıǵarmalar jazıp alınıp, «Alpamıs», «Edige», «Máspatsha», «Qırq qız» dástanları baspadan shıǵarıladı. Bul nárse sol dáwirde islegen ilimpazlarımızdıń úlken miynetleriniń jemisleri boldı.

Mine, usı jılları «Bozuǵlan» dástanınıń birinshi variantı 1938-jılı Shımbay rayonında turıwshı Ábdireyim jıraw Álpeney ulınan Xojamurat Tájimuratov hám Kamal Ábibullaevlar tárepinen jazıp alınadı [Qaraqalpaq folklorı., 1989. – 5 b]. (Dástan latin grafikasında kólemi 3000 qatar).

Dástanınıń bul variantın J.Mamraev 1940-jılı baspaǵa tayarlaydı, biraq urıstıń baslanıp ketiwine baylanıslı baspadan shıqpay qaladı. Usı jılları basqa qaraqalpaq xalıq dástanlarınan: «Sháryar», «Er Qosay» sıyaqlı dástanları da Qaraqalpaqstan til-ádebiyat institutı ilimiy xızmetkerleri tárepinen tayarlangan menen urıs sebepli baspada járiyalanbay qaladı [Sagitov I., 1986. –17 b]. Urıstıń baslanıp ketiwı folklorlıq materiallardıń jıynalıwına da óziniń keri tásin tiygizip, ol jumıslar da waqtınsha toqtap qaladı. Biraq degen menen usı jılları folklordıń xalıq arasında geypara janrları qayta tiklenedi. Mısalı: Dástanlardı atqarıw kóbirek janlanadı. Qaraqalpaq baqsı-jırawları xalqımızdıń ásirler boyında dóretken qaharmanlıq dástanların tariyxıy jaǵday talabına ılayıq jırlay baslaydı.

Usı jılları jıraw-baqsılar óz aldına brigada dúzip, frontqa atlanatuǵın jawıngerlerimizge miynetkeshlerdiń ruwxın kóteriw maqsetinde hárqıylı jırlardan esittiredi. Xalıqtıń ótkendegi batırlardıń, olardıń dushpanǵa qarsı gúrestegi mártliklerin jırlaydı. Mısalı: Esemurat jıraw, Qıyas jıraw, Eshan baqsılar Shımbay, Kegeyli, Qaraózek, Taxtakópirde Qarajan baqsı, Moynaqta Japaq baqsı, Qurbanbay jırawlar respublika kóleminde xalıqtıń qaharmanlıq dástanların sheberlik penen atqarıp júredi.

1959-jıldıń aqırında házirgi Ózbekstan Ilimler akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialı dúziledi. Usı filialdıń dúziliwi Qaraqalpaqstanda ilimniń rawajlanıwında úlken burılıs jasaydı. Bul jańadan dúzilgen filialdıń quramındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutınıń qasında óz aldına qaraqalpaq folklorı sektorı shólkemlestiriledi. Bul sektordı basqarıwdı Q.Maqsetov óz basshılıǵına aladı. Q.Maqsetov basshılıǵında Q.Mámbetnazarov, B.Hákimniyazov, O.Erpolatov, X.Álimov, A.Jamalov, J.Ábdikerimov, M.Nızamatdinov, keyinirek Á.Tájimuratov, T.Niyetullaev, J.Xoshniyazov, K.Ernazarovlar kelip qosıladı.

Folklor sektorınıń aldına úsh úlken wazıypa júklenedi: Xalıqtıń arasınan folklor materialların jıynaw, folklor tekstlerin basıp shıǵarıw hám qaraqalpaq folklorı boyınsha izertlew jazıw hám olardı baspa sózde járiyalap barıw. Usı waqıtqa shekem folklor dóretpeleriniń ayırımlarınıń tek bir variantın jıynaw dástúr bolǵan bolsa, endi olardıń múmkin bolǵanında barlıq variantların hám ulıwma qaraqalpaq folklorınıń burın jazılmaǵan barlıq janrdadıń túrlerin jazıp alıwdı aldına maqset etip qoyadı.

Ush-tórt jıldıń ishinde qaraqalpaq folklorınıń hárqıylı janrlarınan bay materiallar jıynaladı. Usılardan dástanlardı bólip alǵanda 1959-jılı Q.Mámбетnazarov tárepinen «Bozuǵlan» dástanınıń Qıyas jıraw variantı hám Q.Maǵsetov, Q.Mámбетnazarov penen birge 1960-jılı Qayıpnazar jıraw Qálimbetov variantı hám basqa da dástanlar jazıp alınıp, Ózbekstan Ilimler akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń qoljazbalar fondına tapsırıladı [Maǵsetov Q. 1996. –42]. Q.Mámбетnazarov tárepinen jazıp alınǵan «Bozuǵlan» dástanınıń Qıyas jıraw variantı birinshi ret Nókiste «Qaraqalpaqstan» baspasında qaraqalpaq tilinde Q.Maǵsetov hám Q.Mámбетnazarovlardıń baspaǵa tayarlawında 1961-jılı baspadan shıǵarıladı. Hám sonıń menen birge «Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıń XIX tomına belgili qaraqalpaq jırawı Q.Qayratdinovtıń atqarǵan dástanların: «Gúlistan», «Qızpalwan», «Qaraman» dástanları menen birgelikte «Bozuǵlan» dástanında qayta ekinshi márte baspaga jiberiledi [Qaraqalpaq folklorı., 1989. –12].

XXI ásirdeń baslarında mámleketimizde ilimge degen kózqaras ózgerdi. Sebebi, usı jılları Grant tiykarında ilimiy jumıslar alıp barıldı. Mine, usı jılları qaraqalpaqstan ilimler akademiyasında da úlken tariyxıy waqıya júz berdi.

Sebebi, f.i.d., professor Sarıǵúl Bahadırovanıń baslaması menen usı instituttıń ilimiy xızmetkerleri menen birgelikte «Qaraqalpaq folklorı» 100 tomlıǵın baspadan shıǵarıw jumısları: Azat, erkin eldiń Watanımızdıń kúsh-qúdiretin bunnan bılayda arttırıw, ata-babalarımızdan miyras bolıp kiyatırǵan ruwxıy qádiriyatlarımızǵa jańasha názer taslap, olardıń mol múmkinshiliklerinen elimizdiń keleshegi ushın paydalanıw, milliysana-sezimlerimizdi bayıtıp, milliyligimizdi tereńirek ańlaw, insanlardı birinshi náwbette, jas áwladtı tuwılıp ósken Watanǵa, xalıqqa sadıqlıq ruwxında tárbiyalaw jolındaǵı jańa qádemi baslap berdi. Dástanlardıń burın baspadan shıqqan variantlarında dinge baylanıslı qatarlar alıp taslanıp, ózgeretilgen bolsa, usı qısqartılǵan tekstleri qoljazba tiykarında qayta tiklendi.

Mine, usı jılları OzRIAQB N.Dáwqaraev atındaǵı til hám ádebiyat ilim-izertlew institutındaǵı folklor tarawına tiyisli qoljazbalardıńbarlıǵı derlik saralanıp alınıp baspadan shıqtı, sonday-aq magnit lentaǵa jazdırılǵan miyraslarımızda zamanagóy disklerge jazıp kóshirildi. Mine, usı waqıtta qaraqalpaq xalıq dástanı «Bozuǵlan» dástanınıń burın baspadan shıqpaǵan Qayıpnazar jıraw Qálimbetov variantıda 2010-jılı «Ilim» baspası tárepinen qaraqalpaq folklori 100 tomlıǵınıń XVII tomında baspadan shıǵadı [Qaraqalpaq folklorı., 2010. – 213]. Usınday qaraqalpaq dástanlarınıń tolıǵı menen barlıq variantlarınıń jarıqqa shıǵıwı, bul folkloristlerimizdiń dıqqat itibarın qaratıp, izertlew jumıslarınıń obektine aylandı hám mektep sabaqlıqlarına kirgizildi [Ábdinazimov Sh., Abdiev A., Tańırbergenov J., 2019. – 6].

Juwmaqlap aytqanda qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Bozuǵlan» kóp ásirlerden berli elimiz arasında keńnen jırlanıp, xalqımızdıń ruwxıy dúnyasın kóterip kelgen hám házirgi zaman jasların da ruwxlandırıp turatuǵın, Watandı súyiwge, jigerli bolıwǵa tarbiyalaytuǵın dástan.

ÁDEBIYATLAR:

1. Maǵsetov Q. Qaraqalpaq folkloristikası. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1989.
2. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq. XIX tom. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1989.
3. Sagitov I.T. Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq eposı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1986.
4. Maǵsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri. – Nókis: Bilim, 1996.
5. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq. 14-26-tomlar. – Nókis: Ilim, 2010.
6. Ábdinazimov Sh., Abdiev A., Tańırbergenov J. Qaraqalpaq tili. 10-klass ushın sabaqlıq. –Nókis: Qaraqalpaqstan, 2019.; MámбетovK., Palımbetov K. Ádebiyat (8-klass ushın sabaqlıq).– Nókis: Bilim, 2019.

ҚАРАҚАЛПАҚ ШЕШЕНЛИК СӨЗЛЕРІ ХӘМ ОНЫ ҮЙРЕНИҮ МӘСЕЛЕСІ

ОРАЗОВ ӘДИЛБАЙ

Қарақалпақ хабар агентлиги Нөкіс

Қарақалпақ халқы аңызери әдебиятына оғада бай болып, олар көп жанрлы болып келеди. Усындай бай аңызери әдебиятымыздың бир түри сыпатында қарақалпақ халқының шешенлик сөзлерин айтып өтсек болады. Шешенлик сөзлер фольклордың ири жанрларынан бири сыпатында басқа тууысқан халықлар фольклортаныуында арнаулы түрде бөлип алып изертленгени менен, қарақалпақфольклортаныуында өз алдына жанр сыпатындатолық изертленбеди. Бирақ, солай болса да шешенлик сөзлер айтыс жанрының бир түри сыпатында үйренилип, олар тууралы пикирлер айтылған. Мысалы, илимпаз М.Низаматдинов: «Шешенлик айтыслар қарақалпақ халқының ертеден киятырған хасыл мийрасы. Халқымыз гейде «шешенлик айтыс» десе, гейде «шешенлик сөзлер» депте атайды. Бирақ, буның тийкары-шешенлик айтыс деп түсиниледи» [Қарақалпақ фольклоры., 1982. – 256], - деп жазады.

Булар шешенлик сөзлер хаққындағы айтылған дәслепки илимий пикирлер болып, бул мийнетлер өзинен кейинги илимий изертлеулерге унамлы тәсирин тийгизди.

Белгили фольклортаныушы илимпазлар Қ.Мақсетов хәм Қ.Мамбетназаров, илимий излениуши Ә.Хожаназаровлар өзлериниң изертлеулеринде шешенлик сөзлерди қарақалпақ фольклорының өз алдына бөлек жанры деп есаплайды.

«Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги»нде «шешенлик сөзиниң мәниси сөзге жүйрик, сөзшен, дилуар, шешенлик сөзи болса, сөзге шеберлик, усталық, маманлықдегенди аңлатады» [Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги., 1992. - 529], - деп көрсетилген.Ал, қазақ илимпазы Г.Қосымова: «Шешенлик сөз дегенимиз – тауып айтылған тапқыр сөз, ақылға қозғау салып, ой түсиретуғынданалық сөз, қыялға тәсир етип, сезиминдиқозғайтуғыншырайлы хәм тәсирли сөз, тапжылмайтуғын дәлиллер менен тамсандырып, таңлай қақтыратуғын билгир-билимли сөз, өтип кеткен ямаса өтип атырған уақыяны жанлы сүүреттей көз алдына алып келетуғын сүүретли сөз, тоқсан ауыз сөздиң тобықтай түйинин жеткеретуғын терең мағаналы түйинли сөз» [Қосымова Г., 2005. – 203-212], -деп жазады.

Демек, шешенлик сөзлер дегенимизде сөзге дилуар адамлар тәрепинен ақыллылық пенен тауып айтылған керекли (өткир) сөзди түсинемиз.

Шешенлик сөзлер бизиң заманымызға шекем ауыздан-ауызға өтип, қатықулақ, сөзге шебер, тақыуа ата-бабаларымыз тәрепинен бизге жетип келген. Шешенлер халықтың шеше алмаған тилсимли сырларын шешип, жәбиркешлерди залымлардың қәхәринен өзиниң өткир тили менен қутқарып отырған.

Ол тийкарынан адамлар менен адамлардың өз-ара сөз айтысуынан, руу хәм қәуимлер арасындағы өз-ара талас-тартыстан, даулы мәселелерден тууылып, рауажланып келген.

Шешенлик өнери илимде риторика деп аталады. Бул илимниң тийкарын салған грек софисти Протогор болып есапланады. Ол көплеген илимлердиң негизин қалаған. Сократ (469-399), Платон (427-347) сыяқлы илимпазлар менен заманлас, биринши софист (шешенлик өнерине хақы алып оқытатуғын муғаллимлер)лер арасында сөз айтысып, пикир таласын баслаған, өзи де сөз айтысына түскен шешен болған. Ол шешенлик өнерине байланыслы: «Айтыс өнери», «Илимлер тууралы», «Жарыс сөз» хәм тағы басқа да мийнетлерди жазған.

Риторика дегенимиз исендире билиў, яғный тыңлаўшының санасына, сезимине хәм еркине тәсир етиўди аңлатады. Ол психология, логика, әсиресе, философия менен тығыз байланыслы болады.

Шешенлик сөзлер кеңесиў, бийлик хәм салтанатлы сөзлер болып үш түрге бөлинеди. Ал, қурылысы жағынан кирисиў, баянлаў хәм жуўмақлаў болып, үш бөлимнен ибарат болады.

Шешенлик сөзлердиң пайда болыўы, қәлиплесиўи хәм раўажланыўы шешенлер хәм олардың айтқан сөзлери менен белгиленеди. Мысалы: шешенлик өнер ең дәслеп Грецияда пайда болып, бизиң эрамызға шекемги 500-300-жыллар арасында атақлы он шешен шыққан. Солардың арасында Лисий хәм Исолраттың, әсиресе, Демосфенниң (384-322) атлары айрықша аталады.

Атап айтқанда, Демосфенниң Македония патшалары Филипп хәм Александрдың басқыншылық сиясатына қарсы патриотлық жалынлы сөзлериниң даңқы шығады. Шешенниң бизиң заманымызға шекем он тоғыз сөзи сақланған. Солар арасында «Гүлге байланыслы Ктесифонт ушын» хәм «Қылмыслы елшилиқ ҳаққында» [Демосфен., 1954, - 213-402] атлы еки сөзи мазмунлығы хәм шешенлик шеберлиги менен айрықша орын тутады.

Грециядан кейинги классикалық шешенлик өнери Рим Республикасында раўажланған. Римде сол дәуирлерде Красс, Антоний, Гортенсия баслаған көплеген шешенлер хәм жәмийетлик ғайраткерлер өсип жетилеседи. Соның ишинде, олар арасында Марк Туллий Цицеронның тутқан орны айрықша болып табылады.

Әсиресе, Цицеронның бизиң дәуиримизге жетип келген сөзлериниң ишинде, Катилинаға айтылған сөзлер [Цицерон М.Т., 1962. – 292-330] шешенлик шеберликтің ең жоқары үлгиси болып табылады.

Греклердиң шешенлик өнери менен билиминарнаы оқып үйренген Марк Туллий, көркемлеп айтқанда Афина қаласында иргеси қаланған риторика илиминиң Римде шаңырағын көтерип, отаўын тикти. Соның ишинде, шешенлик өнердиң теориясын ислеп, шешенлердиң түрлерин анықлады [Адамбаев Б., 1984]. Ол «Шешен туўралы», «Брут, ямаса атақлы шешенлер ҳаққында», «Шешен» атлы үш трактлар жазып, шешенлик өнер ҳаққындағы илимниң негизин салды.

«Бизде әскербасылар, жәмийетлик ғайраткерлер жеткиликли, көркем өнер менен билим саласында да даңқлы адамлар көп, оларға қарағанда атақлы шешенлер неге аз?, -деп Цицерон сораў қояды да, оған өзи төмендегише жуўап береді.

«Оның мәниси мынада-шешенлик әллекимлер ойлағандай аңсат емес, оны ийелеў қыйын хәм оғада көп билимди, инта-жигерди талап етеди» [Цицерон М.Т., 1973. – 43], -деп жазады.

Демек, Цицерон жақсы шешен болыў ушын тәбийғый талант, қәбилет пенен бирге хәр тәрәплеме билимди хәм талапшаң болыў керек дейди. Ол шешенниң ўазыйпасын былай белгилейди: «Кимде-ким өзиниң сөзи менен тыңлаўшыларға билим берсе, және кеўлин көтерсе хәм оларға күшли тәсир етсе-ең жақсы шешен сол. Билим бериў шешенниң миннети, кеўлин көтериў-тыңлаўшыларға көрсеткен хұрмет, күшли тәсир етиў зәрүрлик» [Цицерон М.Т. 1973. – 43], -деп атап өтеди.

Шешенлик өнер, әдетте, ақыл-ойға еркинлик берилген, халықлық-демократиялық жәмийетте өсип раўажланады. Әййемги Греция менен Рим Республикасында шешенликтің қәлиплесип, халықлық дәстүрге айналыўына, мине усы халықлық-демократиялық дәстүрлер себеп болған.

Шешенлик өнери тек ғана батыста емес, ал, Азияда, соның ишинде Түркий халықлар арасында да кеңнен раўажланған. Бул ҳаққында орта әсирлерде жасаған араб алымы

С.Тафтазани өзінің шешенлік сөз өнерінің тилсимлиги хақында жазған «Китаб ал-Хитта-эл Марсума» деген мийнетінде түркілердің шешенлігін жоқары бағалай келип, «Менің риторикадағы устазым Жәнібек хан» [Амин ал-Холи., 1962], - деп көрсеткен.

Амин ал-Холи Алтын Орда мәмлекетінің пайтахты Сарай қаласы XIII-XIV-әсірлерде илим менен мәдениеттің орайы болғанлығын жазады. Ол Алтын Орданы бийлеуші ханлар ишинен әсіресе, Берке, Өзбек хәм Жәнібек ханларды жоқары билимге ийе, түрк халықтарының тарийхы менен мәдениетін көп оқыған, сөзге шешен, дилұар адамлар сыпатында көрсетеді. Олар Алтын Ордаға хұкимдарлық еткен жыллары Египет пенен Хорезмнің ең талантлы алымлары, шайырлары хәм көркем өнер шеберлері Сарай қаласында бирге жасаған. Усы ўақытта Алтын Орданың пайтахты Сарай қаласында аты белгили Кутуб ад-Дин ар-Рази, Садад-Дин ат Тафтазани, Жалел ад-Дин, Хафиз ад-Дин ал Баззавви, Ахмад ал-Хаджандари сыяқлы шешен, тилши, әдебиятшы, тарийхшы, философ алымлар көплек жыйналған [Келимбетов.Н., 1986. -165]. Мине, бул келтирилген фактлер түркий тиллес халықлар курамына киретуғын қарақалпақ халқына да тийисли.

Шешенлік сөзлер ертеклерден баслап, дәстанларда, қосық хәм нақыл-мақалларда, терме хәм толғауларда, қанатлы күлдирги сөзлерде белгили орын ийелеп, бул жанрлар менен тығыз байланыста болып келеди.

Соның ишинде нақыл-мақаллар шешенлік сөзлердің қаймағы десек асыра айтқан болмаймыз. Себеби, бизің халқымызда «нақылды бир айтпаса ақылсыз айтпайды, ақыллы адам өз сөзин нақылсыз» айтпайды деген даналық сөз бар. Сонлықтан қарақалпақ халқының ел басқарған бийлері, шешенлер көпшилик жағдайларда өзлерінің айтажақ сөзин нақыл-мақаллар менен баслап, усы «қаймақ»лар менен жуўмақлайды. Соның ишинде нақыл-мақаллар шешеннің айтажақ пикирин толықтырып, байытады хәм тағы екеуі де халықтың әдебий-эстетикалық талғамын өтейди, өсиреди хәм үлги аларлық тәрбия береді.

Сондай-ақ, қарақалпақ шешенлік сөзлеріне жақын жанрлардың бири-тарийхый аңыз-рәуиятлар болып табылады. Қарақалпақ тарийхый аңызларының көпшилиги ханлар, бийлер хәм батырлар дөгерегінде жәмленген. Мәселен, халқымыз арасында Әмир Едиге, Орманбет бий, Асан қайғы, Жийренше шешен, Маманбий, Есенгелди бий, Турымбий, Айдос бий, Ерназар алакөз, Ережеп тентек, Ерназар кенегес, Матеке Жуманазаров сыяқлы адамлардың атына байланысly шешенлік сөзлердің үлгилері сақланған.

Себеби, өткен дәуірлерде бир қәуім елдің ямаса бир топар руўлардың арасында болатуғын даў-жәнжеллерге төрелик ететуғын жасы үлкенлері менен атақлы бийлері болған. Олар сол елдің келешек тәғдирін ойлаған. Мине, усындай бийлердің аўзынан шыққан шешенлік сөзлер сол елдің мәпине қаратылған. Усындай аты да, сөзи де халыққа үлги болған адамлардың сөзин халық кәстерлеп узақ дәуірлер ядында сақлаған хәм олардың турмыс тәжирыйбесинен пайдаланып отырған.

Жоқарыда айтып өткенимиздей шешенлік сөзлерди айырым изертлеушілер айтыс жанрына қосып үйренеди. Бирақ шешенлік сөзлердің өзіншелик өзгешеликлері бойынша илимий излениўши Ә.Хожаназаров төмендеги пикирлері дыққатқа ылайық: «Бириншиден, айтыс жанрындағыдай шешенлік сөзлерде де айтысушы-даўласыушылар еки тәрепке бөлинип айтысады. Екиншиден, басым көпшилик жағдайларда екеуі импровизаторлық талант арқалы дөрелип, аўызеки усылда таралады. Үшиншиден, айтысларға тән болған көп вариантлылық шешенлік сөзлерге де тийисли. Бул, әлбетте, заңлы кубылыс. Себеби, халық арасында айтылып жүрген бул шешенлік сөзлердің

айырым жерлери умытылып яки қалдырылып, гейпара жерлерине қосылып айтылыуы халқымыз турмысында ушырасатуғын тәбийғый бир жағдай десек болады. Бирақ, оларда тийкарғы мазмун сақланып қалынады.

Бирақ, солайда болса, шешенлик сөзлер менен айтыс жанры арасында төмендегише өзгешеликлер бар. Бириншиден, егер айтысларда тийкарғы мақсет бир-биреўди сөзден жеңиў, пикир таласы болса, шешенлик сөзлердиң мақсети даўлы мәселелерди шешиў болып табылады.

Екиншиден, егер айтысларға сөзге дилўар, шайырлығы бар жуўабый адамлар қатнасса, шешенлик сөзлерге шайырлар менен бирге ел басқарыўшы адамлар, батырлар хәм бийлер қатнасады. Үшиншиден, айтысларда айтысыўшы адамлар бирин-бири сөзден утып жеңсе, шешенлик сөзлерде даўласыўшы тәрептерде еки тәрептийң бир-биреўин жеңбейтуғын ўақытлары болған. Сондай пайытлары олардың даўына төрелик етиўши төбе бий сайланып қойылатуғын болған (көбинесе бул ўазыйпаны қазылар яки ханлар атқарған).

Төртиншиден, шешенлик сөзлерде бир тәреп сөзин дәлил сөз арқалы шеберлик пенен айта алса, екинши тәреп, шешенниң сөзин мойынлап, айтыспай-ақ даўды сол тәрептийң пайдасына шешкен. Сондай-ақ, шешенлик сөзлерде даўлы мәселениң төркини түсиндирилгеннен соң ғана шешенлик сөзлер айтылған.

Соның менен бирге, шешенлик сөзлер анекдотларға да уқсас болып кетеди. Бирақ, анекдотлар көлеми киши болып, көбинесе юморға қурылып, күлки пайда етиўши сөзлерден ибарат болады. Ал, шешенлик сөзлерде болса, жеңил хәзил-дәлкекти емес, жәмлескен ақыл-ойдың жемиси хәм даналық пикирлердикөремиз. [ХожаназароваА., 1998. - 115-116], - деп кең түрде түсиник береді.

Демек, шешенлик сөзлер фольклордың басқа жанрларына салыстырғанда өзіншелик өзгешеликлерге ийе айрықша бир жанр болып табылады. Оны арнаўлы үйрениў хәм изертлеў қарақалпақ фольклортаныўының алдында турған әхмийетли мәселе болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Низаматдинов М. Шешенлик айтыс ҳаққында // Қарақалпақ фольклоры. XI том, Нөкис: Қарақалпақстан, 1982.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
3. Қосымова Г. Қазақ шешендик өнериниң негиздери және тилдик танымы. – Алматы: Ғылым, 2005.
4. Демосфен. Речи. – Москва, 1954.
5. Цицерон М.Т. Речи. 1-том. – Москва, 1962.
6. Адамбаев Б. Қазақ шешендик өнери. – Алматы: Ғылым, 1984.
7. Цицерон М.Т. Об ораторском искусстве. – Москва, 1973.
8. Амин ал-Холи. Связи между Нилом и Волгой в XIII-XIV вв. – Москва, 1962.
9. КелимбетовН. Қазақ әдебиятының әййемги дәўири. – Алматы, 1986.
10. Хожаназаров Ә. Шешенлик сөзлер-фольклордың бир жанры // ӨзРИАҚБ «Хабаршысы» журналы, 1998. – №4.

ЖАЗЫҰШЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА КӨРКЕМ ДЕТАЛЬДЫҢ ХЫЗМЕТІ (Г.Есемуратова шығармалары мысалында)

ТУРЫМБЕТОВ БАЙРАМБАЙ ҚОНЫСБАЕВИЧ

Қарақалпақстан Республикасы Педагогикалық шеберлік орайы, Нөкіс

Хәр қандай эпикалық дәретпедә қахарманың ишки дүньясы менен жан ҳалатын, яғнай психологиялық жағдайын ашып берийге ҳәркет етиледі.

Көркем шығарма көркем дәретийшиликтиң барлық элементлери болған образ, характер, тип, сюжет, композиция, сүүретлеу кураллары, деталь т.б. керекли тәрәплерин өз ишине жәмленип, сөз устасы тәрәпинен ислеу берилип, оны түрли тәрәптен бирлестирип бир пүтинликке алып келгенде ғана өз қунына ийе болады. Турмыслық ўақыя хәм ҳәдийселерди сүүретлеу, қахарман характерин шеберлик пенен ашып берийдің баслы белгилериниң бири – көркем сөз устасының усы элементлерден орынлы пайдалана алыу шеберлигине байланысly.

Рус әдебияттаный илиминде А.Б.Есин әдебий шығарманы анализ етийге бағышлаған мийнетинде психологизмге былайынша тәрип береді: Психологизм – қахарманның ишки дүньясын көркем әдебият жәрдемінде сүүретлеу хәм раўажландырыу болып, оның пикирлери, кеширмелери, қәлеўлери, эмоционал ҳалатлары хәм басқалар болып, сүүретлеудің толықлығы, анықлығы хәм тереңлиги менен ажыралып турады [Есин А., 2000. – 56]. В.Е.Хализев “Әдебияттың психологиялық жағдайларға қызығыўшылығы биринши дәрежели” деп көрсетеди [Хализев В., 2004. – 195].

Өзбек әдебияттаный илиминде Х.Умуров өзбек прозасында психологизмнің принциплери менен формаларына тоқтап өтеди. [Умуров Х., 2004. –49-55]. Әдебиятшы Э.Худайбергенов детальдың дәрежеси, әдебий шығарма идеясын қәлиплестирийдеги ўазыйпасы, образларды характерлеудеги хызмети ҳаққында пикир жүргизеди [Худайбергенов Э., 2008, –102]. Әдебияттаныйға байланысly өзбек тилиндеги сөзликлерде деталь түсиниги хәм олардың хызмети бойынша түсиниклер берилген [Қуროнов Д., 2013. – 72.; Салаев Ф., 2010. – 62].

Қарақалпақ әдебияттаный илиминде де базы сөзликлер менен әдебият теориясына байланысly сабақлық хәм қолланбаларда көркем психологизм, детальға қысқа ғана мағлыўматлар берилген [Ахметов С., 1994. – 62].

Әдебияттаныйда көркем детальлардың сөйлеу деталы, ҳәркет деталы портретлик деталь, предметлик деталь, психологиялық деталь, пейзажлық деталь, образлық деталь сыяқлы түрлери болып, олардың хәр бири өзине тән мәни хәм эмоционаллық жүкти көтереди.

Қахарманлардың санасындағы қарама-қарсылықлар ишки шым-шытырық ойлардың раўажланыўы (динамикасы) пейзажлық детальларды орынлы пайдаланыу арқалы және де тереңирек ашылып отырады. Г.Есемуратованың «Мында бир кеширим» повестиндеги жас нәўше қыз Айнагүлдің муғаллим Сейтмураттан көретуғын азап-ақыретлери, болажақ кеўилсизликлер, оның ишки руўхый дүньясы азандағы қыраўлы күнге, думанлы аспанға, айнаға қатқан сықылсыз сүлдерлерге, үй-ишиниң салқынлығы хәм кеўилсизлигине усап қандай да ала-ғулаға түсе баслайды. Жазыўшы сол күнги ҳаўа райы хәм үй-ишиндеги ҳалаттың қолайсызлығы арқалы Айнагүлди мектепте күтип турған кеўилсизликлер, “қызыл муғаллим”нен еситетуғын жөнсиз кемситийлерин, көркем

детальлар арқалы тымсаллап, қахарманның жан дүнясындағы ишки арпалысларды, кеўил-күйи, жағдайы, кейпиятын усындай пейзажлық деталлық сүўретлеў усылы арқалы жеткереді. Қахарманның бундай ҳалатлары “күнди думан басыў” деталы жәрдемінде де берилген.

Жазыўшының «Мында бир кеширим» повестинде образлы-психологиялық детальларды көплек ушыратыўға болады. Бундай деталь сыпатында Айнагүлдің оқыўға барарда кийетуғын ботинкасы алынған. Ботинканы ҳәр күни кийерде, шешерде оның қонышы бойлап байланған баўлары жалықтырып жибереді. Усы ботинканың баўларының өзи образлық сыпатқа ийе. Ботинка сондай шебер тигилген, ол қанша тоздырыўға урынбасын, ҳеш сөтилмейди. Ботинканың баўларын шешиўдің өзи сол дәўирдеги мәмлекеттиң адамзатты, пүткил жәмийетти ботинканың баўы сыяқлы шырмап алған сиясатының сырлы, жумбақлы тәреплерин шешиўдің, түсиниўдің қыйын екенликлери менен тығыз байланысып кеткен.

“... Бүгин де Айнагүл:

– Усы ботинкам қашан тозар екен, – деп тоңқылдай баслады. Бул сирә өзимди тоздырып, тозар – деп ботинканы есикке зыңгытты” [Есемуратова Г., 1995. – 28]. Мине, ботинканың кийилиўи баўының шешилиўиниң қыйынлығы, жасап турған жәмийеттиң, турмыстың түсиниксиз қараңғы, жумбақ тәреплерин шешиўдің қыйыншылығы менен байланыслы психологиялық роль атқарған.

«Гөнерген сүренлер» повести психологиялық бағдарда дөретилген шығарма есапланады. Шығарманың атамасының өзи предметлик деталь хызметинен образлы-психологиялық деталь хызметине өткен. Повестьте ағайин апасы себебинен зорлыққа ушырап, намысы бузылған Санаўардың сол XX әсирдің соңында ҳәм көриниси, ҳәм әҳмийети жағынан гөнериپ баратырған сүренлерге шағыныўлары, керисинше бул сүренлер астында сол дәўирдің алдаўшылық, бир адамға сыйыныўшылық сиясатының қурбанына айланған бийгүна, пәк қыздың психологиялық кеширмелери шеберлик пенен сүўретленген. Повестьте образлы деталь арқалы қахарманның бундай аўхалға түсиўинин себеби ашып берилген.

«Бир ўақытта есик қағылды.

– Кимсең? – деп сорадым.

– Мен, Жеңгей бир тапсырма берип еди, соны питкерип киятырман,-деген қундыз малақайлы жигиттиң даўысын таныдым.

– Өзлери үйде жоқ, ертең келерсең ямаса соңырақ кел, кеште өзлери келеди, – деп есикти ашқым келмеді.

– Ертеңге қалдыратуғын жұмыс емес, сен-ақ алып қала бер, қайтып әкетиўге болмайды, мени келди дерсең, – деп сөзин жумсартқан соң, аңқ етип есикти аша салдым» [Есемуратова Г., 1995. –78].

Жазыўшы адамзаттың бундай ўақыяны айтып бериўине сөз табыўы қыйын болған ең нәзик, бирақ қопал көринетуғын ўақыяларды «ертеңге қалдырып болмайтуғын Жумаханның тапсырмасы» деталы арқалы үлкен шеберлик пенен сүўретлейди.

Жазыўшының «Жийрен» повестиниң «Жийренниң қосқа қосылыўы» деп аталған бөлиминде адамды ериксиз ўақыялар ишине алып киретуғын, көз алдында жанлы болып атырғандай сезетуғын бир сюжетлик ўақыя бар. Әдебиятшы И.Утеўлиевтың детальлық сүўретлеўдің әжайып көриниси ҳаққындағы «Қосқа қосылыў» деталы қурбан болған жаслықтың, қос пенен бирге жерге көмилген неше-неше арзыў-үмитлердің символы. «Қосқа қосылып атырған Жийрендей әреби аттың бир өзи еместей! Оның менен қосыла барлық жер үстиндеги гөззаллық атаўлысы, ең жақсы үмитлер қосқа қосылып, жегилип атырғандай. Жазыўшы ўақыяларды усылай улыўмаластырыў арқалы конкрет идеяны

алдымызға жайып салады» [Утеўлиев И., 1993. – 97], – деген пикирине қосылыўға болады.

Жазыўшының «Қара пышықтың ылайсаңы» гүрриңинде де «қара пышық» деталы гүрриң қаҳарманларының психологиялық ҳалатларын шебер сўўретлеўде шебер қолланылған. Гүрриңде Есен ағаның қылықтары ерсили тўйилгени менен жазыўшы қара пышықтың образына әҳмийетли социаллық ҳәм турмыслық мәселени жүклеген. Бул гүрриңдеги қара пышық әпиўайы пышық емес. Жазыўшы қара пышық деталы арқалы белгили бир дәўирдиң жүгин алып кирип ғамхоршысы, сўйениши жоқ әззи инсанлардың намысына тийип аяқ асты еткен айырым унамсыз типтеги нызам қорғаўшылардың ҳақыйқый келбетин ашып береді. Предметлик деталларда реңлерди символ сыпатында пайдаланыў жазыўшының айтажақ ойы, идеясы менен байланысып кетеді. «Қара пышықтың ылайсаңы» гүрриңинде пышықтың қара реңде сўўретлениўинде үлкен мәни бар. Себеби, көпшилиқ қара пышықты бахытсызлық белгиси сыпатын да ырым етеді.

Жазыўшы предметлик деталлардан кийимлерди деталь сыпатында қолланғанын көриўге болады. «Гөнерген сүренлер» повестинде автор директор жигитке ат қоймай, оны «қундыз малақайлы» деп атайды. Деталь жәрдемінде директор жигиттиң жүзегөй, қалбеки инсан образын көрсетиўде қолланған. Малақай сөзликлерде «шляпа» – жәрдем яки қалбеки авторитет символын сўўретлейтуғын образ сыпатында берилген. Яғный, бас кийим ийесине социаллық имидж, соның ишинде хұрмет, жоқары мәртебелиликти билдиреди делинген [Энциклопедия. 1999. – 538-539]. «Гөнерген сүренлер»деги «қундыз малақай» социаллық жақтан бардамлы, пулдар, ҳәмелдар, лекин жүзегөй адам белгиси сыпатынды сўўретгенген.

Жуўмақлап айтқанда, Г.Есемуратова шығармаларында көркем детальлар жәрдемінде инсан руўхыаты, ишки кеширмелери, кўйинишлери менен сўйинишлер, қаҳарманның санасындағы қарама-қарсылықлар, жан дўнъясындағы өз-өзи менен айқасыўлары менен арпалыслар, өмир жолындағы гүреслери шын мәнисинде көркем сўўретлениўин тапқан. Қаҳарман психологиясы, инсан руўхыаты, дәўир келбетин көркем сәўлелендириўде сөйлеў деталларын образлы психологиялық түрде, ҳәрекет деталларынан ўақыя-хәдийдийселерди сўўретлеўде, предмет деталларынан символикалық түрде қолланған.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учебное пособие. – 3-е изд. – М.: Флинта, Наука, 2000
2. Хализев В.Е. Теория литературы: Учебник. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 2004
3. Umurov N. Adabiyotshunoslik nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik / Mas'ul murarrar: B.Valixojayev. – Т.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004
4. Худайбергенов Э. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Шарк, 2008
5. Қуронов Д., Мамажанов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2013,
6. Салаев Ф., Қурбониезов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли луғати. – Т.: Янги авлод, 2010
7. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебиаттаныў терминлериниң қысқаша орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Н.: Билим, 1994
8. Утеўлиев И. Жан даўысы. – Н.: Билим. 1993
9. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. Составитель В. Андреева и др. – М.: Локид; Миф. 1999
10. Есемуратова Г. Шығармалары. I том. – Н.: Билим, 1995.

РУС ӘСКЕРИЙ ЕЛШИЛЕРИНИҢ ҚАРАҚАЛПАҚ АЙМАҒЫ ТУҰРАЛЫ МАҒЛЫҰМАТЛАРЫ

БЕКБАҰЛИЕВА НАСИБА БАРЛЫҚБАЙ ҚЫЗЫ

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис

Рус хұкиметиниң Хийўа ханлығын бойсындырыў жолындағы хәрекетлери 1873-жылдан бурын-ақ басланғанлығы мәлим. Россия хәм Хийўа ханлығы ортасындағы дәслепки орнатылған эканомикалық хәм мәдений байланыслар XVI әсир басларына келип рәсмий түс алған еди. Соңынан бул еки мәмлекет ортасында дипломатиялық байланыслардың кеңейиўине жол ашып берди. Бунда И.Хохлов хәм аға-инили Ползухинлар бириншилер қатарында Россиядан Орта Азияға жиберилген әскерий елшилерден болып, тийкарынан Хийўа ханлығының бир қатар қалаларына хәм Бухараға жиберилгенлиги пикиримиздиң дәлийли.

1873-жылы Хийўа ханлығы арқадағы шегарасы Эмба дәрьясына жетип хәм Арал теңизиниң арқа жағалаўы менен Сырдәрья бойларының көп жерин өз ишине алар еди. Шығыс шегарасы Қызыл кум хәм Әмиўдәрьяның «Қабақлы» аймағын алып, оннан ары төменлеў Шаржоўға жетер еди, қублада, «Қабақлы»дан баслап Балқан қолтығына жетер еди, батыс хәм арқа-батыс шегарасы Үстирт пенен тутасар еди [Жуковский С.В. 1915. –166]. Шама менен ханлықтағы жасаўшы барлық халықтың саны, сол ўақыттағы мағлыўматлар бойышша 500 мың болған. Хийўа ханы хуқуқы ҳеш нәрсе менен шекленбеген еди. Хан өз қәлеўи менен керек деп тапса қәлеген адамын дарға асар еди, атар еди. Ол ушын Хийўада ҳеш қандай жазылған нызам жоқ еди. Ал, қарақалпақлар болса Әмиўдәрьяның төменги ағысында, Арал теңизине жақын жерлерде жасар еди. Булар негизинен шарўашылық, дийқаншылық, балықшылық пенен шуғылланып, көшпели хәм ярым көшпели турмыс кеширер еди.

Экспедиция баслығы Г.И.Данилевский: «Қарақалпақлар бир неше бөлимге бөлинеди. Ханлықтың арқа жағында, Арал теңизиниң қубла хәм қубла-батысында, Әмиўдәрьяның төменги ағысында, Қоңырат, Хожели, Маңғыт, Қыпшақтың дөгерегинде хәм бир бөлими дәрьяның арқа тәрәпинде – Дәўқара көли этирапында көшип жүреди. Дийқаншылық хәм шарўашылық пеиен шуғылланады. Урысқа адам береді. Ханлықтағы басқа қәўимлерге қарағанда салғырттың аўырманлығынан посыўға келген. Хәрбир бөлим өзлериниң басшылары тәрәпинен басқарылады. Олар алым хәм закат жыйнаў мәселесинде Қушбегиниң қараўында турады, араллыларға усап олар балықшылық пенен де шуғылланады» [Кўшжонов О., Полвонов Н., 2007. –16],- деп көрсетеди Полковник Г.И.Данилевский басшылық еткен экспедицияның елшилик миссиясы 1842-жылдың октябринен декабрь айына шекем даўам етип Хийўа ханлығы хәм қарақалпақлар туўралы патша әскерлери ушын әҳмийетли мағлыўматлар жыйнайды. Бул миссияның мақсети, Хийўа ханлығының бас (генерал) картасы, Әмиўдәрьяның батыс тәрәпиндеги халықтың картасы, Хийўа ханлығындағы халықтың саны, орогидрографик (жер дүзилиси рельефи) картасының ислеп шығылыўы хәм басқалардан ибарат болды. Булардан тысқары, Г.И.Данилевский ханлықта болған ўақытта ханлықтың жәмийетлик-эканомикалық турмысына тийисли көплеген материалларды жыйнап, еки китаптан ибарат “Описание Хивинского ханство” шығармасын жазады [Из описания Хивинского ханство., 2015. –34].

Русәскерий елшилериниң экспедиция ўақтында байқағанындай, қарақалпақлар өзлериниң шығысы хәм турмысы бойынша да қазақларға жақын, олар Хийўа ханлығының арқа жағында Арал теңизи, Дәўқара көли, Қоңырат, Хожели хәм Қыпшақ қалаларына жақын жерлерде көшип жүреди. Олардың саны 1873-жылғы Данилевскийдиң есабы бойынша 8 мың хожалық, ямаса 40 мың жанға жетеди. 1868-жылғы Замберидиң есабыбойынша 10 мың хожалық, яғный 50 мың жанға жетеди. Олар дийқаншылық, шарўашылық хәм балықшылық пенен шуғылланады. Хийўаға закат төлейди хәм хан армиясында хызмет қылады, бир неше бөлимге бөлинеди.

Хийўадағы Қушбегиниң басшылығы астында хәр бөлими айырым басшы тәрәпинен басқарылады. Қарақалпақлар бурын көпшилик болған хәм XVII әсирде Туран далаңлығында белгили орын тутқан халықтың қалдығы болып, олар хәзирги ўақытта Орта Азия халықларыныишинде азап көргени хәм қуўғын көргени болып есапланады» [Терентьев М.А., 1906. –238].

Россия империясы Хийўаны басып алар қарсаңында бир қанша тыңшы әскерий экспедицияларын жиберип, бул үлке бойынша баҳалы мағлыўматларды алған. Ханлықтың орайы болған Хийўа қаласында 5000 адам турар еди. Хийўада еки сарай, 17 мешит, 22 медресе бар еди. Хийўаханлығының ири қалалары болып: Хазарасп, Хаңқа, Жаңа Үргениш, Қараман, Қошкөпир, Ғазават, Шават, Шағатай, Амбар, Қыят, Ташаўыз, Гүрлен, Қытай, Маңғыт, Хожели хәм Қоңыратесапланар еди.

Арал теңизинен шығатуғын жол Қоңырат арқалы Хийўа менен тутасып узынлығы 42 шақырым болған. Булардан тысқары кишкене кәрўан жоллары Порсы менеи Хазараспты, Маңғыт пенен Хийўаны, Ташаўыз бенен Жаңа Үргеништи тутастырып турған.

Россия әскерий елшилериниң пикиринше, Хийўаға қарсы атланыс басланған жағдайында қолайлы жоллардың бири Қоңырат арқалы Хийўаға баратуғын жол болған. Бул жол басқа жолларға қарағанда қысқалаў болып, еки күн бурын барыўға мүкиншилик берген, екиншиден, Қоңыраттың басып алыныўы туўры Әмиўдәрьяға түсиўдиң гилти есапланған, үшіншиден, бул жол атлы әскерлердиң жүриўи ушын қолайлы болып, от-жемге хәм отынға бай болған, төртиишиден, Қоңырат арқалы жүргенде рус әскерлерине тек ғана Россияға қосылыўға мүкиншилик излеп жүргеи қарақалпақлар жәрдем берер еди [Гродеков Н.И., 1889. –38].

М.Иванинниң көрсетиўинше ханнан кейинги биринши хәмелдар ўәзир ямаса қушбеги есапланып, ол барлық ханлық бойынша қазыўдың муғдарын анықлайды хәм қазыўға баратуғын адамлар санын белгилейди [Иванин М.Н., 1864. – 78]. Қушбегиден кейинги хәмелдар - «мехтер» есапланып, ол хан хәмелдарларының айлығын бериў, әскерликке адам алыў хәм оныңесабын жүритиўди басқарар еди. Үшинши орында «мечәмехрем» хәм оның жәрдемшилери – «хожашмехремлер» турып, булар Хийўаға келетуғын кәрўанларда алып келинген товарлардан хәм басқа да базарда сатылатуғын затлардан алым жыйнар еди. Төртииши орында «бий» турып, ол тынышлық ўақытта өзине тийисли елин басқарар еди, ал, урыс ўақытларында армияда «мың башы» орнын атқарар еди.

Түркстан генерал-губернаторы фон Қауфман «Хийўаны хәлсиретиў ушын бизге тек Әмиўдәрьяның қуярлығын (Қоңырат) ийелесек болғаны. Бул шама менеи Арал теңизиниң Айбўйир қолтығына қуятуғын, дәрьяның Лаўзан шақабы болып бөлинетуғын жер. Лаўзанды Қаспий теңизине қаратып жибериў мүкин. Жасаўшы халқының қурамына қарай ханлықтың арқа бөлими, кубла бөлиминен айрылып туратуғынлығы белгили, арқа бөлиминде негизинен қарақалпақлар турады. Қарақалпақлар өткен әсирден-ақ бизиң пуқарашылығымызға өтиўди өтиниш еткен» [Кауфман К.П., 1873],-деп көрсетеди.

Хийұа ханлығы Россияменен күш жарыстырғандай үлкен мәмлекет болмаса да, географиялық жайласыу жағдайының атланыс ушын аұырлығы Россияны көп ойландырады. Хийұа ханлығын стратегиялық көзқарастан изертлеген рус әскерий изертлеушиси К.КолокольцевХийұаның сол ўақыттағы жағдайытуұралы: «1873-жылғы атланысқа шекем қоңсыларынан–далалықлар арқалы бөлінген Хийұа ханлығы, әскерий сгратегиялық жақтан жүдә қолайлы жерде жайласқан едихәм оғанқарсы хәр қандай әскерий операция аұыр узақ атланысты талап етер еди» [Колокольцев К., 1873. – 26],- деп көрсетеди.

Сонлықтан да Россия 1873-жылғы атланыстан көп бурын-ақ Хийұа ханлығын хәр тәреплеме тереңнен изертлеу туұралы жуұмаққа келген еди: «Россияның 1717-жылғы Бекович-Черкасский басшылығындағы хәм 1839-жылғы Перовский басшылығындағы сәтсизлик пенен питкен атланыслары, Хийұаға қарсы хәрқандай әскерий атланысты баслаудан алдын Хийұаны қоршап турғандалалық-шөлистанлықларды терең изертлеуқерек екенлигин көрсетти» [Костенко Л., 1873. – 46].

1741-жыл Хийұаға жиберилген Муравин экспедициясы усындай мақсетте жиберилген еди. Муравин Сырдерьяның төменги ағысынан алып, Әмиўдерьяның төменги ағысына шекемги аралықтың толық мағлыұматын береді. Сырдерьядан бөлінген Қуўандерья туұралы мағлыұмат береді.

Муравин сол жерден өткеннен кейин 20 жылдан соң Сырдерьядан Жаңадерья шақабы бөлинеді. Арадан 100 жыл өткенсоң, яғный 1841-жылы усы маршрут бойынша Сырдерьяның төменги ағысынан Әмиўдерьяның төменги ағысына қарай Никифоров жүреді. Никифоров кейинги жүз берген географиялық өзгерислерді көрсетеди.

Ал, Сырдерьяның төменги ағысынан Бухараның елатларына шекемги аралықтағы жол 1820-1821-жыллары Негрихәм Мейиндор тәрәпинен, 1834-жылы Ханибергер хәм Демзон тәрәпинен, 1841-1842-жыллары Бутенов, Ханыков хәм Леман тәрәпинен өтиледі хәм изертленеді. Буған қосымша, 1834-жылы Сырдерьяның төменги ағысынан Бухараға шекемги жолдыңбатыстәрәпинен Биткевич жүреді [Туркестанские ведомости., 1873].

Оннан кейин, көп санлы әскерий күшлер менен қурааланған рус елшиси Игнатъев Оренбургтан 1858-жылы 15-майда жолға шығады. Олар 61 күн даұамында жол жүрді хәм 1858-жылы 16 июльда Хийұаға жетип келді [Отамуродова А, Абдурахимов О., 2015. –175],-деп жазады С.В.Жуковский. Бул елшилиқ миссиясы қурамына қазақ атлылардан ибарат әскерий отряд хәм еки пароход берилген болып, буннан гөзленген мақсет Әмиўдерья бойлап елшилердің қәуипсизлигин тәмийинлеу керек еди. Олардың қурамында, және 500 түйеси да болыпшөл жерлерден де жүриу имканын берген. Игнатъевтиң елшилиқ экспедициясының қурамынан да көринип турғанындай, олар тийкарынан әскерий мақсетти гөзлеген. Хийұаға Арал теңизи хәм Әмиўдерья арқалы да барыу мүмкинлигин және де жақсырақ үйрениу хәм оларды сүүретке түсириуди режелестирген [Залесов Н., 1861. – 164-189].

Игнатъев миссиясы Қоңырат хәм Әмиўдарья арқалы Нөкис, Хожели, Қыпшақ, Гүрлен, Үргениш қалалары бойлап жүрип Хийұаға жетип келеді. Усы жоллар арқалы бирқанша қалалар менен танысып қарақалпақ жерлері бойынша да стратегиялық әхмийетке ийе болған мағлыұматлар топлауға ериседі. Бул болса генерал фон Кауфманның 1873-жылы Хийұаға жүриси ўақтында олар ушын қолланба болды.

Рус әскерий изертлеуши-елшилеринен тысқары Сырдерья менен Әмиўдерья аралығынан бирнеше шет ел агентлері де өткен. Россия тәрәпинен булардың мағлыұматлары да есапқа алынады.

Сырдарья менен Әмиўдарьяның төменги ағысларын қатнастыратуғын жолды изертлеў менен бир қатарда геодезиялық хәм топографиялық изертлеўлер Хийўа менен аралықтағы қазақ далаларында да жүргизиледи.

1855-жылы прапорщик Недорезов Сырдарья менен Қуўандарьяның аралығын изертлейди. Келеси жылы прапорщик Иванов Қуўандарьяның шеп жағы менен Жаңадарьяның бир бөлимин изертлейди. Ал, 1860-жылы бас штабтың поручиги Мейор хәм топографлар корпус штабс-капитаны Голов хәм поручик Рыбин Қуўадарьяның кубла жағынан баслап, Әмиўдарьяның шығыс жақларына шекемги аралықты изертлейди. Соның менен бирге, 1867-1873-жылға шекем Сырдарьяның төменги ағысындағы портлар менен Әмиўдарьяны тутастыратуғын жоллар жаңадан изертленеди.

1867-жылдан баслап Ташкент пенен Хийўаны тутастыратуғын жол, және Хийўа-Закаспий жолы да изертленеди. Бул изертлеўлердиң барлығы Россияның Хийўаға атланысының алдынан, яғный Түркстан әскерий округинен баслап Хийўаға шекемги далалықлар хәм жоллардың толық картинасын береді.

Булардан тысқары Хийўа ханлығы ушын экономикалық хәм әскерий-стратегиялық әҳмийетке ийе болған Арал теңизи хәм ол арқалы ханлыққа жол ашатуғын Әмиўдарья менен Сырдарья бойынша да терең изертлеўлер алып барылған еди. Буннан алдын Арал теңизине илимий экспедиция жиберіў ҳаққындағы жойбар (1842) Оренбург генерал губернаторы В.А.Обручев тәрәпинен дүзилген еди. Оның мақсети Перовскийдиң жүрисиниң кемшиликлерин нәзерде тутқан ҳалда, бул аймақ ҳаққында толығырақ, унамлырақ топографиялық мағлыўмат топлаў керек болды [Бартольд В.В., 1905. —47].

Бул суў жолларының сол ўақыттағы әҳмийети туўралы әскерий изертлеўшилер: «Әмиўдарьяның стратегиялық жағдайы жүдә әҳмийетли», «Арал теңизи Сырдарья хәм Әмиўдарья менен стратегиялық мәселеде үлкен дыққатқа турарлық» [Гиршфельд, Галкин., 1903. — 45], - деп көрсетеди.

Бирақ, усыған қарамастан, атланыс курғақтағы армияның күшине тийкарланған еди. Буған себеп, Арал флотилиясының хәлсизлиги еди. Ең тийкарғысыурыс болған жағдайда Хийўаның қорған-қалалары рус армиясына қандай қарсылық көрсетиў мүмкиншилигине ийе екенлиги де изертленген еди.

1873-жылғы атланысқа шекем Хийўа ханлығында булардан кишилеў бирнеше бекинис қорғанлары болды. Буларға Үргеден 12 км. аралықтағы қурылған Жаңақала қорғаны, 1864-жылы Дәўқарада қурылған Қылышқала қорғаны жатады. Бул қала 1864-жылы руслардың изертлеўши топографиялық экспедициясы болып кеткеннен кейин салынды.

Әмиўдарьяның төменинде қарақалпақ хәм қазақ бийлери өзлериниң қаласына ийе болған. Булардың гейбиреўлери кеңлиги хәм беккемлиги жағынан хийўалылардикинен де жақсы. Қарақалпақ хәм қазақлардың қалалары негизинен түркменлер шабыўылынан қорғаныў ушын салынған.

Әмиўдарьяның оң жағында бир неше бекинген елатлар болды. Бирақ, булардың үлкен әҳмийети жоқ еди. Онда шөлкемлескен гарнизон турмады. Буларға Нөкис, Назарқала, Қалендарқала, Бийбазар, Шейх-Аббаз-Али хәм Шорахан киреди. Россия Бухара менен Қоқанды бағындырғаннан кейин, Англия ушын Хийўаның әҳмийети бурынғыдан да күшейеди. Англия Хийўаға контрабандалық жол менен қурал-жарақ алып келиўди шөлкемлестиреди хәм көп санлы агентлер жиберип отырады. Бул агентлер жергиликли халықлардың русларға жек көриўшилиқ пенен қараўын үгитлейди.

Жуўмақлап айтқанда, Россияның Хийўа ханлығына атланысы алдында топлаған әскерий характердеги материаллары хәм қәнигелердиң жуўмақлары 1873-жылғы тарийхый ўақыялар бойынша бақалы тарийхый дерек есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последние трехсотлетие. – Санкт Петербург, 1915.
2. Кўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар. – Ташкент, 2007.
3. Из описания Хивинского ханства, составленного подполковником Данилевским о каракалпаках, населяющих долины Амударьи. – Санкт Петербург, 1915.
4. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Том 1. – Санкт-Петербург, 1906.
5. Гродеков Н.И. Хивинский поход 1873 года. – Санкт-Петербург, 1889.
6. Иванин М.Н. Хива и река Аму-Дарья //Военный сборник. 1864. – №8.
7. Кауфман К.П. Занятие города Хивы //Туркестанские ведомости. 1873. 24 июля.
8. Колокольцев К. Экспедиция в Хиву в 1873 году от Джизака до Хивы (походный дневник) // Военный сборник. 1873. – № 8.
9. Костенко Л. От Хивы до Казалинска // Военный сборник. 1873. – №11.
10. Степь Кизиль Кум от истока Джаны-Дарьи до урочища Даукара//Туркестанские ведомости. 1873, 8 июня.
11. Отамуродова А., Абдурахимов О. Хива элчилари. –Тошкент, 2015.
12. Залесов Н. Посольства в Хиву капитана Никифорова в 1841 г. // Военный сборник, 1861, тXXII, в кн.II.
13. Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века// Соч., т. 3. М., 1905.
14. Гиршфельд и Галкин. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. –Ташкент, 1903. ч. II.

QARAQALPAQ XALIQ ERTEKLERINDE MIFOLOGIYALIQ OBRAZLARDIN TRANSFORMACIYASI

KABILOVA G.B.

*Ўзбекстан Республикаси Илимлар академияси Қарақалпақстан бۆлимі
Қарақалпақ гуманитар илимлар илим-изертлеу институті, Nókis*

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde orın alatuǵın geypara miflik elementler eski mifologiyalıq táıırden payda bolıp, ertektiń quramına ajıralmas dárejede enisip ketken. Kópshilik qaraqalpaq ertekleriniń mazmunına ser salıp qarasaq, onıń baslanıwınan-aq miflik sıpat iyeleytuǵınlıǵın kóremiz. Mif tekǵana epikalıq syujetler hám dástúriy motivler emes, bálki folklor shıǵarmalarındaǵı kóplegen kórkem obrazlardıń qalıplesiwinde tiykar boldı. Sonlıqtan bolsa kerek, qaraqalpaq xalıq ertekleri hám dástanlarında sap mifologiyalıq (dáv, aydarha, peri, jalmawız, Qıdır, pir, payǵambarlar, shaytanlar h.t.b) hám mifologiyalıq tábiyatqa iye bolǵan (bóri, jılan, at, qus t.b) obrazlarǵa jiyi duslasamız. Qaraqalpaq xalıq ertekleriniń syujetlik ózgesheliginde tolıp atırǵan miflik waqıyalar, miflik obrazlar, miflik poetikanıń ájayıp úlǵilerin ushıratamız. Ertেকlerdiń derlik barlıǵında dáv, peri, mástan kempir, aydarha, jılan, qus hám taǵı basqa ğayritábiyiy obrazlar miflik personaj sıpatında qatnasadı. Mifologiyalıq obrazlar dáslep insan sanasında ilahiy qúdiretke iye miflik personajlar sıpatında qalıplesken bolsa, dávirler ótip bul obrazlar óziniń atqaratuǵın funkciyasına qaray hám áyyemgi insanlardıń dúnyatanımınıń ózgeriwi nátiyjesinde ózine tán qásiyetlerdi jámlestirip transformaciyalanǵan.

Folklorlıń iri janrlarınan biri bolǵan erteklerde mifologiyalıq obrazlardıń bazılarınıń

özleriniń payda bolıw dáwirindegi tiykargı qásiyetlerin saqlap qalmastan túpten ózgeriske ushıraǵanın kóremiz. Usınday obrazlardan qaraqalpaq xalıq erteklerinde jiyi ushırasatuǵın mifologiyalıq obraz mástan kempir obrazı. Dúnya xalıqları folklorındaǵı aktiv personajlardıń biri mástan kempir áyyemgi dáwirlerdegi adamlardıń dúnyaǵa kózqarasları, hár qıylı isenimleri tiykarında payda bolǵan erteklik obraz sıpatında kóplep folkloristler tárepinen ayılǵan. Ataqlı rus folkloristi V.Ya.Propp bul obrazdıń tariyxıy shıǵısın arxaik dáwirler menen baylanıstıradı. Mástan kempir obrazınıń payda bolıwı materiarchat dáwirinen baslanǵanın aytadı [Пропп В.Я., 1964. – 41]. Alımnıń bunday pikir bildiriw sebebi materiarchat dáwirinde barlıq islerdi hayallar basqarǵan.Hámme hayallarǵa boysınıp, olarǵa sıyqırlı ruwxlar dúnyası menen baylanıslı kúsh sıpatında qararǵan.Mástan obrazı eń dáslep materiarchat dáwirinde usınday isenimlerdiń tiykarında kelip shıqqan desek boladı. Degen menen bul obrazdı tek ǵana erteklik obraz sıpatında juwmaq shıǵarmastan, onıń payda bolıw dáwiri hám sol dáwirdegi funkciyasına itibar qaratuw kerek.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde birde mástán kempir, birde jalmawız kempir, birde jádigóy kempir sıpatında ushırasadı. Biraq bul obrazlar túbi bir obrazǵa barıp taqaladı. Ertede bul obraz dóreliwinde jawız is-háreketlerdi, qanxorlıqlardı islewshi baslı unamsız obrazlar qatarında tursa, joqarıda aytqanıımızday keyingi rawajlanıwlar dáwiri, insanlardıń dúnyanı ańlawǵa degen umıtılıwları nátiyjesinde ózgeriske ushırap, kópshilik epik janrdáǵı awızeki dóretpelerde turmıslıq qásiyetlerdi ózine sińdirgen mástanlik, hiylekerlik, baylıq dese janın beretuǵın, tınıshlıqtıń, tatıwlıqtıń, baxıtlı turmıstıń dushpanı sıpatında kórinedi.

Tiykarında erteklerge ótker mifologiyalıq obraz óziniń wazıypasın ǵayritábiyiy hádiyseler átirapında dawam etedi. Sol tiykarında folklor personajına aylanǵan mástan mama obrazı da erteklerde mifologiyalıq kórinistegi jawız kúsh tımsalında gewdelenedi hám xızmet atqaradı. Mástan mama barlıq folklorlıq shıǵarmalarda jamanlıqtıń belgisi bolıp tiplik obraz sıpatında súwretlenedi. Qaraqalpaq folklorı epik janrlarında, ásirese erteklerde unamlı obrazlardan tısqarı, unamsız personajlar – aydarha, dáu sıyaqlı obrazlardı ushıratamız. Ertekte alıs saparǵa, qawıpke tolı jolǵa shıqqan batır aldınan kútilmegen yamasa kútilgen jaǵdaylarda qorqınıshlı kóriniske iye dáuwer shıǵadı. Ertek mazmunında batır dáuwi jeńip, óz mánziline aman-esen jetip baradı.

Dáu obrazı haqqında folklorshı alımlar ortasında túrli kózqaraslar bar. Sońǵı eki ásir dawamında hindi-iran xalıqları mifologiyasında tartıslı máselelerden biri dáu obrazı bolǵan. Dáu atamsı hár túrli fonetik atamalar menen barlıq hindi-evropa tillerinde, sonıń ishinde túrkiy tilleriniń ayırım xalıqlarınıń mifologiyasında salmaqılı orın iyeleydi. XX ásir baslarına kelip “Avesto” daǵı dáu kultınıń qásiyetlerin ayırıqsha úyreniwge tiyisli ilmiy izlenisler payda bola basladı. L.I.Fraxtenberg, H.Gyuntert, H.Grey sıyaqlı paleolingvistler “Avesto” daǵı dáu obrazına baylanıslı sıpatlardı anıqlaw ushın qollanǵan sózlerdi analiz etip, dáuwer ushın qollanılǵan unamsız sózler tiykarınan iran tiller menen baylanıslı ekenin, dáuwerdiń qudaylardan iblislerge aylanıwı da tiykarınan usı til dialektleri tarqalǵan aymaqlarǵa tán degen juwmaqqa kelgen. T.Nyoldekenniń “Mazandaran dáuweri” haqqındaǵı maqalasında dáuwerdiń óz aldına toparları bar ekeni haqqında maǵlıwmatlar berip ótker. E.Russo, A.E.Kristensen, U.Bianchi, Sh.Shakked sıyaqlı shet el alımları óz izlenislerinde dáuwerdiń hár túrli miflik qásiyetlerin, olardıń basqa obrazlar menen baylanısı, antropomorf kórinisi sıyaqlı máselelerdi aytıp ótker. Sonday-aq, dáu obrazı haqqında I.Frezer hám Ya.Propp miynetlerinde arxaik kórinis, yaǵnıy antropomorfik obrazlar haywanlardıń mádeniylesiwı, dep túsindiriledi. Alımlardıń bul pikirinde haqıyqatlıq bar. Sebebi, dáu obrazındaǵı bar bolǵan adamxorlıq hám ǵayritábiyiy kórinis áne sol mádeniylesiw menen baylanıslı. Ya.Propptıń pikirinshe, tek bunday obrazlar ǵana emes, al qudaylar da jırtqısh haywan kórinisinen áste-aqırın adam kórinisine kirip barǵan. Folklortanıwshı alım J.Eshanqulovtıń “Ózbek xalıq awızeki dóretpelerinde dáu obrazınıń

mifologik tiykarları hám kórkem xızmeti” dissertaciyasında dáu obrazınıń “Avesto” da da ayrıqsha orın iyeleytuǵının, onda dáuwer jawızlıq tımsalı – iblisler kórinisinde súwretlenetuǵının aytıp ótkén. Zardushtiylik dininde dáuwe táńri dep emes, jawız kúsh sıpatında baha berilgen. Bul obraz zardushtiylikte jawızlıqtıń tiykarǵı tımsalı bolıp, “Avesto”da “dayva” dep atalǵan. Túrkiy hám parsı-tájik awızeki mifologiyasında jawızlıq tımsalı bolıp, qorqınıshlı kóriniske iye, zulım hám zorlıq, qanxorlıq yaki jawızlıq kúshlerdiń biri sıpatında beriledi. Tariyxıy tiykarları miflik sana menen baylanıslı bolǵan dáuwer obrazınıń qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerindegi ornı ayrıqsha. Bul obraz kóbinese qıyalıy erteklerdeushrasadı. Dáuwer obrazı bizdi ata-babalarımızdıń dúnyaǵa kóz-qarası, tariyxıy sanası, qorshaǵan dúnya, jaqsılıq hám jamanlıq haqqındaǵı túsiniqleri, filosofiyası, úrp-ádetlerinen xabardar qıladı.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde ayrıqsha orın tutıwshı dáuwer obrazınıń miflik tiykarları ertedegi ata-babalarımızdıń qádimgi dúnyaǵa kózqarasları menen baylanıslı bolıp, onda adamzat sanasınıń eń ertedegi qatlamları óz poetik súwretleniwini tapqan. Erteklerdegi bizge jetip kelgen dáuwer obrazı bir qansha mádeniylesken. Ózbek folkloristi J.Eshonqulov: «Dáuwer eń dáslep jırtqısh kóriniste bolıp, keyinshelik insan mádeniylesken sayın onıń kórinisi de mádeniylese baslaǵan» dep túsindirgen [Eshonkulov J., 1996. – 15]. Jáne de «mádeniyleskenge shekemgi bolǵan dáuwerde dáuwer obrazı adamlar sanasında arxaik kóriniste, anıqlastırıp aytqanda jırtqısh haywan kórinisinde bolǵan» dep qosımsha túsiniq bergen.

Dáuwer obrazı xalqımızdıń eń dáslepki dúnyaǵa kózqarasları, kosmos haqqındaǵı dáslepki oyları, jaqsılıq hám jamanlıq álemi haqqındaǵı túsiniqleri, tábiyatqa bolǵan túrinshé múnásibetleriniń salalarınan payda bolǵan bolıp, ata-babalarımızdıń sana hám ań basqıshları menen baylanıslı halda, ań sana ózgergen sayın dáuwer obrazınıń kórinisleri de ózgerip mádeniylesip barǵan. Qaraqalpaq xalıq erteklerindegi dáuwer obrazı tek ǵana jawızlıqtı ańlatpay, ayırım erteklerde túrli tımsallıq mánisti júzege shıǵaradı. Solardan biri patriarxat dáuwerdiń belgileri bolıp tabıladı. Máselen, kópshilik erteklerde dáuwer, gózzal qızlardı, perilerdi urlap, olardı tutqında saqlaydı. Bul funkciya patriarxat dáuwerdiń poetik súwretleniwini bolıp tabıladı.

Biz qaysı bir folklorlıq janrdı alıp qaramayıq olardıń hámмесinde bas qaharman dáuwerdi óltirip, peri malikalardı azat etedi. Qaharman hámıyshe dáuwerdiń ústinen jeńiske erise beredi. Bunıń tiykarǵı sebebi jabayı adam menen mádeniy adam ortasındaǵı evolyuciya parıqlanadı, adamzattıń ózin ańlaw dárejesiniń ósiwi, óz kúshine iseniwi bolıp tabıladı.

Folklorlıq dóretpelerdegi dáuwerdiń qaharman tárepinen ótiriliwi bul tiykarınan insannıń óz ruwxındaǵı jabayılıqtı óltirip, az mádeniylesken «men»sine qaray jaqınlasıwınıń poetik kórinisi bolıp tabıladı. Ekinshi bir tárepten «Haqıyqatlıqtıń jamanlıq ústinen üstem keletuǵınlıǵın dálillep turadı hám haqıyqatlıq, ádilliktiń mudamı jeńetuǵınlıǵınan derek beredi»,–dep jazadı Q.Maqsatov [Maqsatov Q., 1992. – 89 b].

Ulıwma alǵanda, dáuwer obrazı haqqında sonday juwmaqqa keliwge boladı. Ilahiylik dárejesinen ayrılgan qudaylar álemniń ózgeriwini menen adamxor gigant, yaǵnıy dáuwerge aylanǵan. Zardushtiylik hám islam dininde dáuwerdi pútkilley unamsız dizimge kirgizdi. Sebebi áyyemgi, eski isenimler belgisi edi. Bunday kózqaraslar qaraqalpaq xalıq erteklerinde ushırasatuǵın dáuwer obrazında da kózge taslanadı.

Folklorlıq dóretpelerde ayrıqsha kózge taslanatuǵın mifologiyalıq obrazlardan biri-peri obrazı. Erteklerde peri obrazı kóp jaǵdaylarda jaqsılıq belgisi, qaharmanǵa járdemshi, murat-maqsetine jetiwinde qol qanat hám bas qaharmanın súygen yarı bolıp súwretlenedi. Peri obrazı Orta Aziyanıń eń áyyemgi miflik túsiniqler sistemasınan orın alǵan. Peri haqqındaǵı eń dáslepki maǵlıwmatlar “Avesto” esteliginde berilgen bolıp, onıń barlıq bólimlerinde bul obraz “payrika” atı menen berilgen. Pariyka mifologik personaj bolıp, genetika tárepten peri obrazınıń arxaik kórinislerinen biri esaplanadı. Biraq, “payrika” obrazı haqqında ilmiy ádebiyatlarda anıq berilgen maǵlıwmatlar yamasa alımlardıń pikir-kózqarasları aytıлмаған.

Alımlardıń pikirinshe “Avesto” daǵı payrika payrı tábiyiy sulıwlıqqa iye bolǵan gózzal hayal – geterler, jawız sahiyra, yaǵnıy feya mánisinde qollanılǵan. Demek, “Avesto” da peri obrazı jawız kúsh tımsalında qaralǵan. Bul estelikte peri obrazı hár túrli haywanatlar kórinisine kire alatuǵın obraz sıpatında beriledi. Ulıwma “Avesto” da peri obrazı sulıw hayal hám haywanat kórinisinde bolıwı ayılǵan.

Peri obrazına alımlar tárepinen túrli kózqaraslar menen pikirler hám anıqlamalar berilgen. Máselen, Iran avestotaniwshı alımı B.Sarkarattıń maǵlıwmatlarına súyengen A.E.Bertels bul boyınsha tómendegishe pikir bildiredi: “Avesto” tekstlerinen birinde peri haqqındaǵı túsınikler aqlıslıq hám jinlilik penen baylanıstırıp sıpatlama beriledi. Barlıq tekstlerde bul obraz tek ǵana jawız jaratılıs sıpatında súwretlengen hám “Avesto” da ayılıwına qaraǵanda ayırım insanlar ǵana perilerdiń jaqsılıq qılıwına isengen. Bul bolsa peri kulti hám oǵan sıyınıw dástúri zardushtiylik táliymatları diniy táliymat sıpatında keń tarqalǵan dáwirlerde de ayırım jerlerde saqlanıp qalǵanınan dárek beredi”,– dep aytıp ótken [Бертелс А.Е., 1979. – 126]. Ózbek folklortaniwshı alımı O.Qayumov bolsa “Avesto” daǵı payrika obrazına tán tiykarǵı belgiler sıpatında tómendegilerdi kórsetedi:

- a) Jawızlıq álemine tiyislilik;
- b) Antropomorf (insan kórinisinde) hám zoomorf (haywan kórinisinde) payda bolıwı;
- c) Sulıwlıqta teńi joqlıǵı;
- d) Jaqsılıq álemi wákillerine qarsı gúresiwshenligi;
- e) Sıyqırlılıq qúdertine iye bolıwı;
- f) Dáwler menen baylanıslılıq;

Bunday belgilerdi kórsete otırıp alım peri obrazınıń tariyxıy tamırları hám mifologik obraz sıpatındaǵı rawajlanıw basqıshların tómendegishe dáwirlestiredi:

- I. Peri – jaqsılıqqa xızmet etiwshi kúsh tımsalı. (Zardushtiylikten aldınǵı dáwir);
- II. Peri – jawızlıq álemine tán shaytanlıq kúsh tımsalı. (Zardushtiylik dáwiri);
- III. Peri – mifologik hám kórkem obraz. (Zardushtiylikten keyingi dáwir);

Bul dáwirlestiriw zardushtiylik táliymatı dáwirindegi peri obrazına kózqaraslar tiykarında islengen. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde de peri obrazı birde unamlı obraz, birde unamsız obraz sıpatında kózge taslanadı.

Ulıwma alǵandaqaraqalpaq xalıq erteklerindegi mifologiyalıq obrazlar óz dóreliw dáwirindegi qásiyetlerinen, funkciyalarınan, áyyemgi insandardıń dáslepki kózqaraslarındaǵı súwretlewlerden ózgeshelenip tursa, ayırımları óz qásiyetlerin saqlap qalǵan jaǵdayda ushırasıp otıradı. İnsan sana seziminiń dáwirler ótip rawajlanıp barıwı nátiyjesinde mifologiyalıq obrazlardıń da folklorlıq dóretpelerde anaǵurlım ózgeriske ushıraǵanına gúwa bolamız. Bul óz gezeginde folklorlıq janrladıń syujeti bayıp, kórkemlik ózgeshelikleri artıwına hám dáwirdiń óz aǵımına say ózgerip barıwı nátiyjesinde ózgerislerge ushırwına túrtki boladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., Изд-во ЛГУ. 1964.
2. Эшонқулов Ж. Узбек фольклорида дев образининг мифлогик асослари ва бадий талкини // филол.фан..намз..автореферат. – Т., 1996.
3. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақыслар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
4. Бертелс А.Е. Пери. Культура и искусства народов средней азии в древности и средневекове. – М., 1979.

АТАЖАН ХАЛМУРАТОВ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕ ФОЛЬКЛОРИЗМ

ПАЛУАНОВ БАХЫТБАЙ НУРЛЫБАЕВИЧ
ЗАРЫМБЕТОВА ЖУЛДЫЗ ЕСБЕРГЕНОВНА

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис

Аннотация. Мақолада журналист Атажан Халмуратовнинг ижоди бадий публицистика нуктаи назаридан ўрганилган. Шу асосда унинг бадий публицистик ижодидаги фольклор намуналари ёритилган, муаллифнинг публицистик асарлари орасидаги муштараклик ва тафовутлар кўрсатилган.

Калит сўзлар: фольклор, публицистика, адабиёт, журналистика, образ, жанр.

Аннотация. В статье рассматривается творчество журналиста Атажана Халмуратова с точки зрения художественной публицистики. На этой основе выделены фольклорные элементы в его творчестве, показаны общие черты и различия между их произведениями.

Ключевые слова: фольклор, публицистика, литература, журналистика, образ, жанр.

Abstract. The article examines the creative works of Atajan Xalmuratov, journalist, from the point of view of the artistic journalism. On this basis, the folklore's elements in his artistic work are identified and the common features and differences between his creative works are shown.

Key words: folklore, publicism, literature, journalism, image, genre.

Дөретиўшиликте аңызлардың қолланыўы ҳәм оның турмыс шынлығына жақынлығы әдебиаттаныўда ерте тән алынған. Әсиресе, көркем әдебиатта аңыз –эпсаналардың туўылыўы ҳәм бизиң заманымызға хызмет етиўи Е.И.Мелетинский мийнетинде [Мелетинский Е.И. – 1976] теориялық тәрәптен дәлилленген. Ол ҳәзирги заман әдебиятында аңыз ҳәм эпсаналардан пайдаланыў сананың кризиске ушыраўы, әдебиаттың изге қайтыўы, заманагөй тема таба алмаўшылық деген пикирди әдебиаттаныўшыларға қарсы турады. Өзбек алымы Ш.Ишнӣзова шығарма сюжетинда халық аўыз еки дөретиўшилиги үлгилеринен пайдаланыўдың бир неше әмелий әҳмийети барын айтып, оларды классификациялайды:

«1) халықтың жасаў жағдайы, үрп-әдети, сана дәрежесин жақсырақ сәўлелендириў мүмкиншилигин береді:

2) халық аўыз еки дөретиўшилигиндеги баянлаў-сүўретлеў кураллары реалистлик әдебиаттағы образлардың баҳадырлығы, сыртқы көриниси, ишки дүньясын бөрттирип көрсетиўге хызмет етеди:

3) ең басылысы, халық аўыз еки дөретиўшилигинен пайдаланыў шығарманың халықшылығын жетилистирилетуғын кураллардың бири» [Ишнӣзова Ш., 1996. – 9-10.]

Публицист А.Халмуратовтың «Жер! Мен сениң бир перзентинмен» [Халмуратов А., 1993. – 3-4] атлы публицистикалық топламы очерклерден ибарат. Очерк А.Халмуратов дөретиўшилигинде баслы орынды ийелейди. Ол усы жанрдың шебери сыпатында танылған. Не ушын А.Халмуратов усы жанрға қызыққан? Бул жанрдың әҳмийетлиги неде? Себеби, очерктің тәрбиялық әҳмийети де зор. Өмиримиздің ҳәр жақлары туўралы қызықлы кубылыслар менен ўақыяларды орнында әңгиме ете отырып, очеркист бизиң адамларымыздың жоқары мораллық сапасын: олардың патриотлығын, мийнет қаҳарманлығын, иске творчество менен қарап сүўретлейди. Сөйтип, ол жаңа адамның сыпатын, оның мораллық тәрәпин қәлиплестириўге көмеклеседи.

Публицистикалық топламның «Алғы сөз орнына. Соңғы сөз» деген бөлімде автор не үшін усы топламды шығарғанын жазады: «Алды 16-7 жыл, кейін 3-4 жыл илгері жазылған бұл очерктерді кішкене кітапша етіп бастырып шығаруы нийеті менде бұрынырақта пайда болған еді. Себебі... Себебін жақшы, кейінірек айтамын, алды менен оқығанының назарын мына нәрселерге аударғаным мақұлырақ болады. Дұрыс, дәуір дегершігі оңына айланып, бұйыққан кеуілдерімізге қозғау салмақта: ақты ақ деп, қараны қара деп қорықпай айта алатуғын дәрежеге жеттік; хақыйқатлық шәмшіірі жаманат пенен әдалаттың парқын кескін айырып беріп атыр. Сонлықтан гейпара адамлар: «Брежневтің «жайма-шууақ», Андроповтың темир тәртіп, Горбачевтың қайта құруы заманында жазылған очерктерді кітапша етіп шығаруының зәрүрлігі бар ма екен, деген сорау беріуі де тәбійий нәрсе»

Мойынлайым керек, кітапшаны таярлап отырып, өзіме усындай сорауларды қайта-қайта бергенмен.

Міне усы кішігірім кітапшаны шығаруындағы тийкаргы мақсетімді енді түсінген боларсыз, әдіулі оқығшы! Егер түсиніссек, мен де шексіз бахытлыман. Сізлерге құрмет пенен:»

Бұнан кейін автор «Мүмкіншілік шегерасы», «Молшылықтың тийімлі тетігі», «атым ағаның миллионлары», «Қыз кеуілі кеңлікті сүйеді», «Жылдың төрт маусымы», «Екінші тәуекел», «Жылқыман», «Дәстан уылай басланады», «Тәғдір сынағы», «Ісенімлі қадам», «Ұақыттан озғанлар» деген атамадағы очерктерін келтіреді. Енді А.Халмуратов дәретіушілігіндегі фольклордан пайдалануы усылларына тоқталамыз.

А.Халмуратовтың «Календардың соңғы беті салған ойлар» [«Еркін Қарақалпақстан», 1997] деген публицистикалық мақаласында фольклордан пайдаланады. «Мақалаға мына бір рәуіят пенен бәнт баспақшыман: құдіреті әлемді титиреткен бір патша шикәрға баратырып, жүде шөллеп бір ғарры бағманның басына ат басын бұрыпты. Бағман мийманына бағдан бір үлкен бір дана үзіп, сығып бір кесеге шамалас суын иштірген Шөлі қанған патша кетіп баратырып ойлапты: құдіретім күшлі, усы бақты неге патшалыққа алмайман?! Қайтарсын тағы бағманға қайырылып, бір анар алдырып суын ишпекші болғанда бағана бір кесеге шамалас шербет шыққан анардан екі тамшы ғана тамыпты. Патша хайран болып, бұның мәнісін сорапты. Сонда бағман:

-Әй, патшайым! Бағана сіз шөллеген, нийеті хақ мәмін жолаушы болып келіп едіңіз. Хәзір болса, үстем патша, пікірі бұзылған құкімдар болып келіп отырсыз. Соның үшін да сыққанда суы шықпады, - депті. Патша бақты тартып алыу ырайынан табанда қайтыпты.»

Ізертлеуші У.Норматовтың пікірінше, «Шығарма авторлары әпсаналарға тәжіріібе үшін яки гөззал форма дәретіу үшін қатнас жасамайды, ал терең идеялық мақсетті ашыу үшін қатнас жасайды» [Норматов У.1989. – 112].

Публицистің мақалаларына тема қоярдағы шеберлігіне мысал етіп, фольклордағы ертектер қахарманы сыяқлы сөйлеуін көрсетіу мүмкін болады. «Әсі кетсек әпіу ет, Ана тәбіят!» [«Совет Қарақалпақстаны», 1991.]

«Ана тәбіят! Әсі кетсек, кешір бізді! Сенің сақыйлығыңда шек жоқ! «Қой жылы-той жылы болар», деген үмітіміз еле де күшлі!» -деп жазады автор.

«Мыңлаған жыллар арыда саулат төгіп тұрған гөззал қаланың журнағы –сынық гербишлер үстіне шөгіп шийрін қыялларға тала басладым. Қулағыма Ібрайым ағаның ертеде жазылған «Оссурийлер» қосығы жаңғырып есітілгендей болды хәм көз алдымда бір ярым мың жыл арыдағы тиришілік бірден жаңланып кетті...

Шәхәрдин Шығыс Сарай бетки гүңгиралы дәрүазасы ашылып айбалта көтерген төрт нәүкер босағаға келип турған он түйеден ибарат кәрүанды иркти. Көш баслаушы қос өркешли қызыл нарға тағылған жез қоңырау алыс-алыслардан талып еситилип, түн ярымынан берли булардың тынышын алған еди. «Дос па, жау ма?» Женшен елинен шыққан, ұзақ мәнзилди басып, харыған сауда кәрүаны Дарсанда үш күн дем алып, Вардарагты, Кердерди барып көрди хәм бул гөззал, бай қалаларға қайыл қалды. Жолын дауам етип баратырып кәрүандағы дәрүиш алым өзиниң кийиз кітабына былай жазды:

- «Кердер» - халқы тығыз жайласқан, егинли, бағ-бақшалы қала. Бул жерден бақалы елтири терилерин сырттан келген кәрүанлар сатып кетеди. Хорезм ели менен сыбайлас болғаны менен оның халқының тили хорезмшеге де, түркшеге де усамайды. Булдәрья саласында көплеген елатлар жайласқан, тоғайларында түрли хайуанлар бар, бирақ, адамлары дәу жүрек. Арна (сала) дәрьядан Гауһарай арнасынан төменлеуден саға алады хәм тап Кердер қаласына шекем барып жетеди. Дарсан шәхәри менен Кердердин арасы болса, шама менен 6-7 фарсахтай келеди.»

Шийрин қыялларымды қулағымның түбинен шыққан дауыс бөлип жиберди» [Халмуратов А. 1997. – 6], -деп автор қыял етиу мотиви арқалы фольклорға мүрәжәәт етеди. Бунда автор таза қалындағы аңыз-эпсананы емес, ал бар эпсана тийкарында қайта ислеп, заманагөйлестирип фольклордан пайдаланған. Көрнекли қарақалпақ әдебиеттаныушысы, академик М.Нурмухамедов пикир билдиреди: «Айырым әдебиетшілер хәм изертлеушілер заманагөй жазыушыларда ушырасатуғын базы бир кемшиликлерди фольклор дәстүрлері, фольклор дәстүри реалистлик искусствоға тап кесент беретуғындай, тек фольклордан излейди. Тийкарын алғанда болса бунда айыплы фольклор емес, бәлким жазыушының өзи. Ақыры, жазыушы фольклордан өз орнында пайдалана алмаса, оны механик тәризде дөретсе, оған тек қайталаушылық көз-қарасынан қатнас жасаса, буған фольклор айыплы емес-ғой...» [Нурмухамедов М., 1982. – 74.]

Автор очерклерінде, публицистикалық мақалаларында фольклор элементлеринен толық пайдаланғанда оларды өзиниң позициясына ийкемлестирген. Сонлықтан биз оларды фольклор емес, ал публицист жазыушы дөретиушилигиндеги фольклорзм деп атадық. Себеби, автор эпсаналарды, аңызларды қайта истейди хәм нақыл-мақаллардан пайдаланғанда олар да бираз өзгеріслерге ушырайды.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Халмуратов А. Календардың соңғы бети салған ойлар // «Еркін Қарақалпақстан», газетасы, 1997. 9-январь.
2. Ишниева Ш. Қазирги замон ўзбек ва қирғиз насрида афсона ва ривоятларнинг қисий-ипологик таҳлили // АҚД. – Самарқанд, 1996. 9-10 бб.
3. Мелетинский Е.И. Поэтика мифа. (3-часть). Мифология в литературе. XX века. – Москва: Наука, 1976.
4. Норматов У. «Звезда Востока»// 1989, № 12, 112 бет
5. Нурмухамедов М. «Ёшлик» // 1982, №12, 74-бет.
6. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1991-жыл 25 –май.
7. Халмуратов А. Дарсанның шуғлалы таңлары. Нөкис, 1997. 6-бет.
8. Халмуратов А. Жер! Мен – сениң бир перзентиңмен. Нөкис, Қарақалпақстан, 1993. 3-4 бетлер.

I.YUSUPOV DÓRETPELERINDE TRANSFORMACIYALANĖAN NAQIL-MAQALLARĖA LINGVOMÁDENIY ANALIZ

ESEMURATOVA NARGIZA

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti, Nókis*

Annotatsiya: Maqolada I.Yusupov asarlarida transformatsiyalangan naql-maqollarga lingvomadaniy tahlil qilinadi. Shoirning maqollarni transformatsiyalash iqtidori va ushbu maqollarda xalqimizning milliy anʼanalari va urf-odatlarini tasvirlanishi oʻrganiladi. Maqolada ushbu fikrlar misollar yordamida tasdiqlangan.

Kalit soʻzlar: lingvomadaniy tahlil, transformatsiya, urf-odat, naql-maqollar, tarbiya

Аннотация: В статье проводится лингвокультурологический анализ пословиц, трансформированных в произведениях И.Юсупова. Изучаются способности поэта преобразовывать пословицы и описание в этих пословицах национальных традиций и обычаев нашего народа. В статье эти положения подтверждены примерами.

Ключевые слова: лингвокультурологический анализ, трансформация, традиция, пословицы, воспитание.

Abstract: The article provides a linguocultural analysis of proverbs transformed in the works of I. Yusupov. The poet's ability to transform proverbs and the description in these proverbs of the national traditions and customs of our people is studied. In the article these provisions are confirmed with examples.

Key words: linguistic and cultural analysis, transformation, tradition, proverbs, education

Naqil-maqallar – tereń filosofiyalıq hám ádep-ikramlılıq qağıydaların ózinde jámllestiriwshi, milliy-mádeniy túsiniqlerdi obrazlı táriyplewshi danalıq sózler esaplanadı. Naqıl-maqallar xalıq penen birge ósip, rawajlanadı. Bunıń nátiyjesinde bolsa, naqıllar xalıq mádeniyatınıń aynasına aylanıp, úrp-ádet, dástúrlerdı, adamlardıń oy-pikirlerin, ómirlik tájriybesin ózinde sáwlelendiriwshi birlik sıpatında júzege shıǵadı. Usı kózqarastan alıp qaraytuǵın bolsaq, naqıl-maqallardı lingvomádeniy aspektten de úyreniw zárúr.

Lingvokulturologiya – bul til bilimi, mádeniyattanıw, tilde milliy mádeniyattıń óz kórinisin tabıwı hám bekkem turaqlasıwın úyreniwshi tarawlardıń kesilisken jerinde payda bolǵan til bilimi tarawı bolıp tabıladı [Abdinazimov Sh, Tolıbayev X., 2020. –15]. Házirgi waqıtta lingvokulturologiya dúnya til biliminde tez pát penen rawajlanıp atırǵan jónelislerdiń biri esaplanadı. Bul tarawda keń kólemli ilimiy izertlewler alıp barılmaqta. Biz bul jumısımızda I.Yusupov dóretpelerindegi xalıqtıń mádeniyatı menen milliyliğin, dástúrlerin ózinde sáwlelendiriwshi tayar formalar – naqıl-maqallardı lingvomádeniy analiz jasaymız. Óytkeni, naqıl-maqallardı xalıq pedagogikasınıń ajıralmas bir bólegi sıpatında alıp qarasaq boladı. Jámiyettegi júris-turıs qağıydaları, ádep-ikramlılıq normaları jas áwladqa naqıllar arqalı jetkerilip beriledi.

I.Yusupov shıǵarmaları qaraqalpaq ádebiyatınıń altın ǵáziynesinen orın alǵan qunlı dóretpeler sanaladı. Ol óziniń aqıl-násiyatqa, tárbiyalıq áhmiyetke iye qosıqların jazıwda xalıq danalıǵı úlğileri – naqıl-maqallardan orınlı paydalanadı. Biz shayır tárepinen transformaciyalanǵan naqıl-maqallardı lingvomádeniy kózqarastan úyrene otırıp, onı xalıqtıń dóretiwshilik laboratoriyasın tereń ózlestirgen sóz ustası sıpatında qayta tanıdıq. Xalıqtıń mádeniyatın, turmısın, salt-

dástúrleri menen qádiriyatın ózinde sáwlelendirgen naqıl-maqallardıń sanı folklorımızda júdá kópshilikti quraydı. I.Yusupov olardan óz ornında sheberlik penen paydalanǵan.

Qaraqalpaq xalqı ázelden qız balanı tárbiyalawǵa ayrıqsha itibar qaratıp, shańaraqta qız perzentti óz aldına húrmet-izzetke bólegen. “Qız ósse eldiń kórki” dep, qız perzenttiń ónıp-ósip, kamalǵa kelip, aq júz benen uzatılıp ketiwine shekem juwapkershilik penen jantasqan. Qız bala óz úyine miyman, keleshekte ózge úyge barıp, kelin atanadı, perzent dúnyaǵa keltiredi, ol da ana boladı degen kózqarasta qaraydı. Jámiyette de qız balanıń, hayallardıń húrmeti hámiyshe biyik qoyılıp kelingен. Xalqımızdıń milliy mádeniyatınıń bir bólegine aylanǵan bul qásiyetlerdi I.Yusupov óz qosıq qatarlarında tómendegishe sáwlelendiredi:

Qıldan jıńışke qızdıń jolı,

Jol tawıp barayın desem [Юсупов И., 1989. – 262].

Keltirilgen qatarda “Qızdıń jolı jıńışke” naqılı ózgeritilip, quramı keńeytiriliwi arqalı óz pikirin ele de tereńirek jetkerip beredi.

Xalqımızda ázelden neke qatnasıqlarına oǵada itibarlı bolǵan. Ata-babalarımızdan tap búginge shekem “Hárbir adam óz waqtı-saatı menen turmıs qurıp, bala-shaǵalı bolıwı kerek” degen túsinik qan-qanımızǵa sińip ketken. Bul boyınsha “Jalǵızlıq tek Allaǵa jarasar” naqılı da xalıq tilinde júdá kóp qollanıladı. Jaslıǵımızdan kásip, dos hám ómirlik joldastı tańlawda adaspaw uqtırılıp, ómirde hárbir insannıń jubayı bar ekenligi túsindirilgen. Mine usı kózqaraslar I.Yusupovtıń tómendegi qatarlarında óz kórinisin tapqan:

Meyli heshkim jalǵız qalmaǵay,

Dúnya juptan dóregen endi [Юсупов И., 2018. –127].

Kórinip turǵanıday, qosıq qatarlarında joqarıda keltirilgen “Jalǵızlıq tek Allaǵa jarasar” naqılı transformaciyanı beriledi.

Neke máselesi, erli-zayıp ortasındaǵı múnásibetler, shańaraqlıq qatnasıqlarǵa baylanıslı I.Yusupovtıń dóretpeleri oǵada kópshilikti quraydı. Bul shıǵarmalarda temaǵa sáykes naqıl-maqallardı da tuwrı tańlap, estetikalıq talaplarǵa sáykes jarıtıp beredi: “Baqpaǵannıń malı, qaramaǵannıń qatını keter” naqılı I.Yusupov qálemінде tómendegishe beriledi:

Minip júrgen atıń da,

Kútim talap etedi.

Densawlıq ta qatınday,

Qaramasań ketedi [Юсупов И., 1999. –33].

Haqıyqatında da, xalqımızda erkek adam shańaraq basshısı. Ol óz ómirlik joldasına, perzentine, shańaraǵına mehir-muhabbat beriw kerekligi, hárbir shańaraqtıń sociallıq-materiallıq, ruwxıy halatı er adamǵa baylanıslı ekenligi er-jigitlerge hámiyshe uqtırıladı. Qız bala óz ata-anasın, jaqınların taslap, ózge úyge sol insan ushın kelgenlikten, er adamnan jubayına anasınday sırlas, ákesindey súyenetuǵın tawı, aǵasınday qorgawshısı bolıp, hayal adamdı kóz qarashıǵınday asıraw kerekligi talap etiledi.

Avtor tárepinen naqıldıń strukturasına ádewir ózgeris kirgizilgenligi kózge taslanadı. Xalıq naqılında “mal” dep keltirilse, avtor onı “at” kórinisinde beredi. Bul arqalı naqıldı sıpayılastırıwǵa erisedi. Sonday-aq, naqıl quramın tolıqtırıp, densawlıqqa da itibar beriw kerek degen túsinikti keltirip ótedi.

Naqilda “hayal” sóziniń ornına “qatın” sózi qollanılǵanlıǵına itibar qaratsaq: Hayal hám qatın sózleri birdey mánisti bildiredi. Solay bolsa da, hayal sózi ádebiy tilde jumsalatuǵın, sıpayıraq variant ekenligi seziledi. Al, qatın sózin bolsa, xalıq kúndelikli awızeki sóylesimde jiyyi qollanadı. Bul eki sóz haqqında ilimpaz O.Dospanovtıń “Qaraqalpaq tili qubla dialektiniń leksikası” miynetiniń tuwısqanlıq terminlerge arnalǵan babında tómendegishe pikir bildiredi:

“Qaraqalpaq tilinde qatın – gónergen sóz hám onı ádebiy tilde hayal/arabsha halai, qaraqalpaqsha – hayal sózi qısıp shıǵaradı”. Ilimpazdıń pikirine qosılamız, ádebiy tilde hayal formasında qollanıladı. Biraq qaraqalpaq naqıl-maqallarında hayal sózine salıstırǵanda onıń qatın variantı jiyyi qollanılǵanlıǵın kóremiz [Доспанов О., 1977. –160].

Bárshemizge málim bolǵanıday, Batis hám Shıǵıs elleriniń shańaraq hám neke boyınsha kózqarasları pútkilley basqasha. Shıǵıs xalıqlarınıń dúnyaqarasları adamgershilik, sabır, bir-birewge dálde bolıw, awır kúnde qollap-quwatlaw, sezim-tuyǵılarga sadıqlıq, jubayına opadar bolıw sıyaqlı birqatar insaniylik pazıyetler menen suwǵarılǵan. Bizniń qaraqalpaq xalqımızda da mine usı qásiyetler qádirlenedi. Bul dúnyada halal jubayınnan artqan sulıw joq dep, mine usı mazmundaǵı “Hárkimdiki ózine, ay kóriner kózine” naqlı payda bolǵan. Bul naqıl házirgi kúnde de turmista jiyyi paydalanıladı. I.Yusupov tárepinen naqıl tómendegishe ózlestirilgen:

Asqan arıw yar kórmedim dúnyada,
Hár kisiniń ózi súygen yarınday [Юсупов И., 1977. –127].

Berilgen qosıq qatarlarında da xalıq naqlında berilgen lingvomádeniy kózqaraslar sáwlelengen. Avtor naqlıdı qayta islep, pikirdi óz sózleri menen jetkerip beredi.

Mádeniyat haqqında sóz barganda sonı da ayrıqsha atap ótiw orınlı, ózbek-qaraqalpaq eki túrkiy xalıq ázelden bir-birine jaqın tuwısqan xalıqlar bolǵanlıqtan, olardıń tili, úrp-ádetleri, dástúrleri, jasaw shárayatları, hátteki, mádeniyatı da oǵada uqsaq. Máselen, erli-zayıptıń ortasındaǵı kelispewshilikler, shańaraqta gúzetiletuǵın urıs-qaǵıslarda úshinshi bir shaxstıń aralaspawı uqtırıladı. Bul boyınsha ózbek xalqında “Er-xotinning urishi – doka ro’molning qurishi”, “Er-xotinning o’rtasiga esi ketgan tushadi” sıyaqlı naqıllar dóregen. Mine usı naqıllardıń qaraqalpaq tilinde “Erli-zayıptıń ortasına esi ketken túsedı” forması qalıplesken. Bul naqıllardıń I.Yusupov dóretpelerinde de transformaciyalanganlıǵın kóriwimizge boladı:

Erli-zayıptıń urısı
Jawmaǵan bulttıń qurısı
Jawıp-jawıp basılar
Kún jadırıp ashılar [Юсупов И., 2018. –308].

Mısalda “Er-xotinning urishi – doka ro’molning qurishi” naqlı transformaciyalangan. Ózbek xalqınıń kúndelikli turmısında jiyyi qollanılatuǵın bul naqlıda “Erli-zayıptıń urısıp-jarasıwı juqa shıt tawardıń qurıwıshelli tez” degen uǵım bar. I.Yusupov naqlıdı ózlestirip, óz pikiri menen jetkerip beredi. Shayır erli-zayıptıń urısın jawıńǵa uqsatıp, jawınnan soń kún ashıladı, bárshesi óz ornına túsedı degen pikirdi sáwlelendiredi. Yaǵnıy naqlıdaǵı pikir de, dóretiwshi jetkerip bermekshi bolǵan pikir de xalıqtıń turmısı hám oy-qıyalları menen oǵada únles. Shınında da, ázelden xalqımız túsinigi boyınsha eki adamnıń ortasındaǵı neke muqaddes. Jubaylardıń arasına, hátte, ata-analar da túsiwine máslihat etilmeydi. Erli-zayıp bir-biri menen tez urısıp qalıwı múmkin, biraq, olardıń tatıwlasıwı da tez. Kelispewshilikler saplastırılǵannan soń erli-zayıp jarasıp, ádettegidey ómir keshirip ketiwi múmkin, biraq bul ortadaǵı adamnıń múnásibetine úlken tásir kórsetedi.

Shańaraq hám neke qatnasıqları boyınsha xalqımızdın túsiniǵı oǵada keń bunnan basqa da júdá kóp mısallardan kóriwimizge boladı. Olarǵa qarap xalıqtın qanshelli dana, aqıllı ekenligin ańlaw qıyın másele emes. Mısalı, aramızda jası úlken ǵarrılardıń óz qostarlarına qarata “Mennen ǵóre uzaq jasaǵaysan”, yamasa “Sennen burın ketkeymen” dep tilep otırǵanların kóp kóremiz. Olardıń kózqarası menen qarasaq, bul da bir jaqsı niyet. Óytkeni, erkek hám hayal turmıs qurǵannan soń, úy jumısları, perzent tárbiyası (tazalaw jumısları, awqat asıw, kúyewiniń kiyimleri taza hám puqta bolıwı) bárshe-bárshe hayal adamnıń kúndelikli wazıypalarına aylanadı. Waqıt ótip, ómirlik joldası dúnyadan ótse, bul islerdi islew, ulıwma alǵanda, hayalsız ómir keshiriw erkek adam ushın qıyınshılıq tuwdıradı. Xalqımızdın mine usı kózqarası menen I.Yusupovtıń tómendegi qatarları oǵada únles jazılǵan:

Ómirlik joldası ólgen jigitler,
Qızlı úyge qarap jılasar eken [Юсупов И., 1999. –407].

Qosıq qatarlarında shayır xalıqtın milliy koloritin, adamlardıń dúnyaqarasın sáwlelendiriw ushın naqıldan orınlı paydalanadı.

Shańaraqta ul balanıń tárbiyasında ákeniń, qız balanıń tárbiyasında bolsa ananıń ornı girewli bolıp sanaladı. Óytkeni erkeklik pazıyetlerdi, mártlikti er jigit óz ákesinen, al qız bala hayallıq pazıyetlerdi anasınan óz boyına sińiredi degen túsiniq, kózqaras bar. Sonlıqtan da, xalıqta qız balaǵa qarata “anasına tartqan”, ul balaǵa “ákesine uqsǵan” sıyaqlı ǵápler kóp aytıladı. Mine usı tárepler xalıqtın “Almanıń túbine alma túsedı” naqılında da óz sáwlesin tabadı. I.Yusupov naqıldı transformaciyalǵan halda óz qosıq qatarlarında qollanadı:

Alma alıs túspes óz aǵashınan,
Naqıl bar: “Ne ekseń, sonı orasań” [Юсупов И., 1989. –128].

Shayırdın sheberligi sonda, ol keltirilgen eki qatardıń hárbirinde naqıl keltiredi. Qaraqalpaq xalqı jaslardı hámıyshe miynet etiwge, izleniwge úyretken. Insannıń keleshegi onıń is-háreketlerine tikkeley baylanıslı dep qaralǵan. Qanday dárejede joqarı nátiyjeni, juwmaqtı qáleseń, óz waqtında sen de sonday háreket qılıwıń kerek dep uqtırılǵan. Xalıq pedagogikasınıń bul táreplerin shayır qısqa ǵana naqıl menen jetkerip beredi.

Ulıwmalastırıp aytqanda, naqıl-maqallar ápiwayı danalıq sózler emes. Ol hárbir xalıqtın ózgesheliklerin belgilep beriwshi qural esaplanadı. Óytkeni hárbir naqıl arqalı sol xalıqtın úrp-ádeti menen dástúrleri, mádeniyatı óz kórinisin tabadı. Sonlıqtan da, naqıl-maqallardı lingvokulturologiyalıq aspektte izertlew házirgi til biliminiń áhmiyetli máseleleriniń biri esaplanadı.

I.Yusupov shıǵarmalarındaǵı naqıl-maqallarda bolsa, xalıq pedagogikasınıń áhmiyetli elementleri, jámiyette júris-turis qaǵıydaları, jaslar tárbiyasına tiyisli ádep-ikramlılıq normaları óz kórinisin tapqan. Bunda qosıqtaǵı naqıl-maqallardıń qollanıwı kóp mánililik, astarlı obrazlı etip jetkerip beriwshilik, sóz ónerin isletiw, xalıqtın aqıl-oyınıń, tájriybesiniń, sóz sheberliginiń ilgerilewinen derek beredi. Kórkem shıǵarma quramında qollanılgan naqıl-maqallar turmıstaǵı waqıyalardı keń súwretlemey-aq, pikirdi oǵada qısqa, ıqsham, bir ǵáptiń ózi menen-aq tereń mánili, obrazlı etip bere alǵan. Álbette, shayır shıǵarmalarındaǵı naqıllar tek ǵana kórkemlikti támiynlep qoymastan, hárbir oqıwshıǵa ruwxıy azıq bereri sózsiz.

ÁDEBIYATLAR:

1. Abdinazimov Sh., Tolibayev X., Lingvokulturologiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020. –B. 15
2. Юсупов И. Кеўилдеги кең дүнья. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
3. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. Үш томлық. II том. – Нөкис: Билим, 2018.
4. Юсупов И. Өмир, саған ашықпан. Сайланды шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1999.
5. Доспанов О. Қарақалпақ тили кубла диалектиниң лексикасы. – Нөкис, 1977.
6. Юсупов И. Йош. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ -ЫҢЫЗ, -ИҢИЗ, -ҢЫЗ, -ҢИЗ ҚОСЫМТАЛАРЫНЫҢ СЫПАЙЫЛЫҚ МӘНИ БИЛДИРИҮИ

МАТЖАНОВА АЙЖАМАЛ ЖАРЫЛКАПОВНА

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Әдетте адамлардың биразы сыпайылық дегенде коммуниканттың мәдениетли сөйлеўи деп түсинеди. Бул сыпайылықтың тар мәниси. Ал, сыпайылықты кеңирек мәниде былайынша түсиниўге болады. Сыпайылық мәни билдиретуғын көплеген тиллик бирликлердин ишинен сәўбетлесиниң социаллық дәрежесине, қарым-қатнас типине, қарым-қатнас жағдайына қолайлысын, ылайықлысын таңлап алыўың, белгили бир жәмийетлик топардың ўәкили ретинде соларға тән тиллик бирликлерди қоллана билиўиң, өзиниң тыңлаўшы я болмаса сөйлеўши ретиндеги коммуникативлик ролинди дурыс атқара алыўың хәм мәдениетлилық көрсетиўиң коммуниканттың сыпайылығы деп айтыўға болады. А.Қобланованың пикиринше, “Сыпайылық - тилде адамлардың өз ара қарым-қатнасын ретлестирип отыратуғын және олардың өз ара дослық қарым-қатнас орнатыўына уйытқы болатуғын арнаўлы хызмет” [Қобланова А., 1993. – 93 б]. Биз сыпайылықты тийкарынан универсаль, улыўмалық ортақ, дүнья мәдениетиниң бир бөлеги деп билемиз хәм түрли мәмлекетлерде аўызеки (сөйлеў этикети) хәм аўызеки болмаған (мимика, ым-ишаралар, қараслар) мүләйим хәрекетлердин вариантларын ушыратамыз. Қарақалпақ тилинде де сыпайылық мәни тиллик хәм тиллик емес қураллар арқалы билдириледі. Солардың бири-морфологиялық қураллар.

Хәр қандай тилде болғаны сыяқлы қарақалпақ тилинде де морфологиялық қураллар сөзлерге қосымша форма хәм мәни берип, қолланыў шеңбери тәрәпинен кеңейеди. Сыпайылықты билдириўши морфологиялық қураллар қолланыў орнына қарай функциональ тәрәптен өзгешеленеди.

Қарақалпақ тилинде аффикс морфемаларды илимпаз П.Нәжимов: сөз жасаўшы аффикс морфемалар, форма жасаўшы аффикс морфемалар, сөз өзгертиўши аффикс морфемалар [Нәжимов П., 2021. – 13 б]-деп үш топарға бөлип үйренеди.

Изертлеў нәтийжелеримиз соны көрсетеди, қарақалпақ тилинде сөз жасаўшы қосымталарға қарағанда форма жасаўшы хәм сөз өзгертиўши қосымталар сыпайылық мәни билдириўде кең қолланылады.

Мине усындай сыпайылық мәни билдириўши қосымталардың бири-ыңыз, -иңиз, -ңыз, -ңиз қосымтасы. Бул қосымтаның қарақалпақ тилинде сыпайылықты билдириўиниң еки көриниси бар.

1. Тартым қосымтасының атлық сөзлерге жалғаныуы арқалы.
2. Бетлик қосымтасының фейиллерге қосылып келиуі арқалы.

1. Тыңлаушыны билдиретуғын тартымның II бет бірликтегі формасы *-ың, -иң, -ң*.

Ал көплектегі II бет формасы қарақалпақ тилинде *-ыңыз, -иңиз, -ңыз, -ңыз*. Бул қосымта тек көплекти билдирип қоймастан, орны менен бірликтегі тыңлаушыға қарата қолланылғанда сыпайылықты да билдиреди.

Бул ҳаққында илимий грамматикада: «II бет көплек сан формасы сыпайылықты билдирип, бірлик сан орнына қолланылады» [Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы, 1994. – 126 б]-деп жазылса, профессор А.Бекбергенов мийнетинде: «Тартымның II бет көплек формасы бірлик сан орнында қолланылып сыпайылықты аңлатады» [Бекбергенов А., 1990. – 47 б]-деп келтиреді. Ал Г.Патуллаева болса тартымның I хәм II бет көплек сан формалары бірлик сан орнында қолланылып сыпайылықты, кишипейилликти билдиретуғынлығын айтады [Патуллаева Г., 2015. – 30 б] Ҳақыйқатында да, тартымның II бет көплек сан формасы бірлик сан орнына қолланылғанда хұрмет, сыпайылық мәнисин билдиреди. Мысалы, *Қарағым, сиңлим, ағаңыз келисим берди. Арзаңды жазып келе зой, -дедим (Г.Есемуратова, 101-б).* – *Танысып қойыңыз, жасы үлкен бул келиниңиз болады (К.Мәмбетов, 233-б).* Бул мысалларда ағаныз, келиниңиз сөзлери бірлик санның орнына қолланылып сыпайылық мәни билдирип тур.

Хәзирги қарақалпақ тилинде II бет тартым формаларында көплек мәниге қарағанда сыпайылық, хұрметлеу мәниси басымырақ [Оразымбетов А., 1996. – 105 б]. Бундай пикирди Г.Патуллаевада айтады: «Хәзирги қарақалпақ тилинде II бет көплек сан тартым формалары арқалы көплек мәни менен бирге сыпайылық, хұрмет мәниси билдириледі» [Патуллаева Г., 2015. – 23 б]. Демек, хәзирги қарақалпақ тилинде *-ңыз, -ңиз, -ыңыз, -иңиз* қосымталары тек көплек сан тартымлық мәни билдирип қоймастан орны менен бірликтегі тыңлаушыға қолланғанда сыпайылық мәни аңлатады.

Түрк тилиндегі хұрмет категориясы бойынша изертлеу алып барған Х.Имомова *-ыңыз, -иңиз -ңиз, -ңыз* тартым қосымтасының тек адамларға қарата сыпайылық мәни аңлатпастан, оның затына, нәрсесине болған хұрметли қатнаста жумсалатуғынлығын айтады. «Тилдегі хұрмет категорияси аффиксал морфологиялық бірликлерде курамалы шынжыр системасын пайда етип, хұрмет аңлатыу «шахс»тан оған тийисли «нәрсе»лерге көшеди [Имомова Х., 2017. – 27 б]. Бул қубылыс қарақалпақ тилинде де ушырасады. Мысалы, Сизди Мурат Мухаммедович саат он жетиде қабыл етеди. Пропуск бюросынан рухсат қағазыңыздыалыңыз да жоқарыға көтерилиңиз, -деп айтқан (К.Мәмбетов, 92-б) Мийрим-шәпәәтли жүзлериңиз түсип, өткир көзлериңиздиң бири менен биздей ғәрип пухараңызды көрип қалғаныңыз ушын өмиримиз бенен миннетдармыз, уллы ханымыз, -деп қайта орнына отырды (Т.Қайыпбергенов, 69-б).

Сондай-ақ тартымның I бет көплек сан формасы да лаўазымы жоқары дәрежели адамларға қатнас жасағанда сыпайылық, хұрмет мәнисин билдиреди. Мысалы, – *Ханымыз, азат етиңиз. – Қыршың жанлар қыйналмасын! – Шайқымыз, ерке шәкиртиңизди сорап алыңыз (Т.Қайыпбергенов, 61-б).* Хұрметли президентимиз, халық сизден разы (Халық аўзынан). Қәдирли меҳманымыз, бизде ондай дәстүр жоқ, -деди Әлий (Т.Қайыпбергенов, 53-б).

Фейиллерге қосылатуғын *-ыңыз, -иңиз, -ңыз, -ңиз* бет-сан қосымтасының көплек формасы бірлик орнында қолланғанда сыпайылық мәни аңлатады.—Бул ҳаққында

Қ.Пахратдинов ҳам И.Сейтназаровалар: “-ңыз, -ңиз сыпайылықты, хүрметти билдиретуғын форма жасаўшы аффикс. Тыңлаўшыға “хүрмет-иззет” мәнисин билдиреди” [Пахратдинов Қ., Сейтназарова И., 2018. – 16 б]-деп көрсетеди.

Мысалы, Ахун ата, бийлердиң атынан орыс патшасына ант қағаз таярлап бериңиз, -деди (Т.Қайыпбергенов, 125-б). Ойланбаңыз, шайығым, жигитлерди тарқатайық (Т.Қайыпбергенов, 210-б). -ыңыз, -иңиз, -ңыз, -ңиз бетлик жалғаўынан кейин шы жанапайының қосылып келиў ҳалаты да қарақалпақ тилинде ушырасады. Мысалы, Енди адамлардың көзине қалай көринип, қалай жер басамаң, айтыңызшы?! (Г.Есемуратова, 50-б). Бул мысалда да сәўбетлесине болған кишипейиллик пенен қатнас жасаў жағдайы көринеди.

Демек, қарақалпақ тилинде бул қосымтада сыпайылық мәниси бирлик санның орнына тартымның ҳам феийлдиң бет-сан көплик формаларын қосыў арқалы билдириледі. Сыпайылық билдириўде -ыңыз, -иңиз, -ңыз, -ңиз қосымтасы адамның затына, нәрсесине буйым, ҳәрекет, ҳалатларда билдириў қәсийетине ийе болады. -лар, -лер қосымтасы сыяқлы -ыңыз, -иңиз, -ңыз, -ңиз қосымтасы да ҳам атлықларға, ҳам феийллерге қосылыў арқалы сыпайылық билдиреди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990. – Б. 47.
2. Имомова Х. Турк тилида ҳурмат категорияси // филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илимий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2017. – Б. 27.
3. Қобланова А. Қазақ сөз этикеті. – Алматы, 1993
4. Нәжимов П. Ҳәзирги қарақалпақ тилинің сөз жасалыў системасы. – Нөкис: Илим, 2021. – Б. 13.
5. Оразымбетов Ә. Қарақалпақ тилинде сан мәнисиниң аңлатылыўы // филология илим. канд дәрежесин влыў ушын усынылған диссертация. – Нөкис, 1996. – Б. 105.
6. Патуллаева Г. Қарақалпақ тилинде тартым мәнисиниң билдирилиў усыллары. Монография. – Тошкент, 2015. – Б. 23.
7. Пахратдинов Қ. Сейтназарова И.Қарақалпақ тилинде аффикслердиң көрсеткиши Нөкис: Қарақалпақстан, 2018.
8. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў ҳам морфология. – Нөкис: Билим, 1994. – Б. 126.

ХҲҲЖЕТЛИ ШЫҒАРМАЛАРДА КОНФЛИКТ ХҲМ ХАРАКТЕР ЖАРАТЫЎДА АВТОР ШЕБЕРЛИГИ

ЖӘРИМБЕТОВА ТОЛҒАНАЙ ҚҲРБАНБАЕВНА

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис*

Сарыгүл Баҳадырова қарақалпақ әдебиятында роман, повесть, гүррин, очерк жанрында қәлем тербеткен көплеген көркем шығармалардың авторы. Ол тарийхый қаҳарманлар, турмыста ушырасатуғын хәр түрли инсанлар ҳам әдебият майданында хызмет еткен тулғалардың образын шебер дөреткен жазыўшылардан. Оның «Жигирма тоғыз жастан елиў жасқа шекем тюрмада...» эссесинде 1938-жылы 10-ноябрьде СССР Жоқарғы

әскерий суды Алматы қаласында оны судлайды, айыбы «Жас Ленинши» газетасы арқалы миллий буржуазиялық идеяны тарқатты, совет хукіметине қарсы хәрекет етті» деген жала жабылады. И.Фазылов уллы болып, үйінде тууған-тууысқанларына шашыу берип атырған уақтында, «сен адамларды жыйнап, совет хукіметине қарсы идея тарқатып атырсаң», деп қамаққа алып кетеді. Сол қыйын қыстаулы уақытта шайыр 29 жаста болса, қыйын жағдайдан шаңарағына 50 жасынада оралады. «Мен И.Фазылов хаққында әңгимелерди балалық күнлерімде анамнан көп еситкен едим. Мениң анам менен Избасар бир үйде тәрбияланып, барлығы аталас тууысқан адамлар екен. Олардың әйіемнен бери киятырған ата-бабалары хаққында өзлериниң «Шежире» китабы болған. Сол китапты Избасар сақлаған. Ол 1937-жылы қамалғанда китапты жасырып үлгерген. 1951-жылы тюрмадан шығып келгенде китапты жасырып ағайинлерине таслап кеткен»деп автор хуҗжетлер тийкарындағы мағлыұматларды берип өтеди [Баҳадырова С., 2002. – 26 б]. Жыллар өтип, жазыушы ол хаққында тереңирек мазмунда «Избасар Фазылов хаққында айтқым келеди» көркем-хуҗжетли повестьти дөретеди [Баҳадырова С., 2019]. Бул шығарма шайыр И.Фазылов өмири хәм дөретиушилиги бойынша автор хуҗжетлер хәм архив материалларына сүйенип жазылғанлығы оның жанрлық-стильлик белгилерин айқынластырады. Шығармада 1998-жыллары С.Баҳадырова Н.Дәуқараев атындағы тил хәм әдебият институтының директоры болып ислеп атырған уақтында И.Фазыловтың 90 жыллығын өткеріуди нийет етиуи, Избасардың баласы Бекполатты излеп үйине барыуы, оның менен сәубетлесиулері, әкеси бойынша алтынның қыйқымындай етип хәр жерден жыйнаған қол жазбалар, хуҗжетлер, қосықлар бәри бир чемоданда алып келген пайыттағы жағдайлар фактлер менен бериледи.Өзлериниң ата-бабаларының шежиресин XVIII әсирден баслап билип, оларды айтып бериулерин хәм шайыр хаққында қайта толықтырылған мағлыұматларды оқыймыз. Кейнинен автор Избасардың хаялы Нәбийра менен ушырасыуы, сол 80 жасында апаның жүзинен нур жауып турыуы, узақ сәубетлесиуи менен Избасар Фазылов пенен биргеликте өткерген қыйын дәуирлері, жала дөхметинен соңғы азаптар, қыйыншылықтар, айыптаулар, айралық жыллары хаққында айтып өтеди.

«... Күнде азаннан-кешке тюрманың аузында отырады. Бир күни «Избасарды ертең тюрмадан алып кетеди» деген хабарды еситти. Баласын алып тюрмахананың алдында отырып алды. Түстен кейин тюрмахананың темир дәрүазасы ашылды. Ишинен үсти бастырыулы машина шықты. Ишинде Избасар бар. Нәбийра баласын көтеріуи менен машина менен жарыса жууырды. – Избасар, бизлер аманбыз, мине балаң Бекполат!-деди. Басқа сөз аузына түспепти. Ол сап-сары болып кеткен екен. Нәбийраға, баласына қарамады да, бийтаныс адамдай узақ мәнзилге көз тигиуи менен кетти. Нәбийра баласын қушақлап жылауы менен жолдың ортасында қала берген» [Баҳадырова С., 2019. – 41 б]. Автордың бул повестинде қахарманның руұхый кеширмелерин, ишки сезимлерин, хәр түрли психологиялық жағдайларын хуҗжетлер негизинде сүүретлеуи қахарман турмысының жәмийетлик әхмийетли тәрептерин исенимли ашып бериуге бағдарланған. Көркем-хуҗжетли повестьлерде тарийхый хақыйқатлықты қайта тиклеуде, елеули тарийхый уақыялардың толық картинасын жаратыуда, оның хуҗжетлерде өз көринисин таппаған тәрептері тууралы да мағлыұматларды бере алады.

Әдебияттағы хәр қандай қахарман образы, олардың минез-қулқы, әдеп-икрамлылық белгилері, ис-хәрекеттері – барлығы өмирдің өзінде бар нәрселерге тийкарланып дөретиледи. Солай екен, хәр бир көркем-хуҗжетли шығармалардың қунлылығының,

мазмунуның жоқары шыңына жетіуінде автор өмірде аласапыранлы жағдайлардан өткен адамлардың турмысынан қахарман характерин жаратып беріу шеберлиги турады. Тарийхты билиу, өтмиштиң ийгиликли уллы ислеринен рууخلаныу, үлги алыу, ауыр хәм өкинишли күнлеринен сабақ алыу – бүгинги әуладтың билим хәм мәдений дәрежесин, мәнәуий жетиклигин тәмийинлейди. Бул бағдарда көплеген көркем өнер хәм әдебий шығармалар жазылды. Усындай темасының жаңалығы, көркемлик дәрежеси, оқыушы ойына терең ой салыуы менен өзгешеленип туратуғын жазыушының және бир дөретпеси «Қанатынан қайырылған суңқар» атлы хұжжетли повестин айтсақ болады [Бағадырова С., 2007].

Шығармада қарақалпақ әдебиятының белгили илимпазы хәм бириншилерден болып, докторлық диссертациясын жақлап шыққан Нәжим Дәуқараевтың миллий әдебиятымыздың рауажланыуына өз үлесин қосыуы, руухый ғәзийнемизге болған садықлығы, әдеп-икрамлылық белгилери, хәрекетлери, турмысында болып өткен қыйыншылықлары, жала-дөхметке ушырауы, улыуа инсаныйлық, этикалық, мораллық пазыйлетлери берилген. Сөз етилип атырған повесть хұжжетли материалларға толы болыуы менен бирге ондағы қахарманлардың көпшилиги хақыйқый өмир сүрген адамлар. Жазыушы алым Н.Дәуқараев пенен заманлас болған адамлардың өмир жолларын, ис-хәрекетлерин, ишки дүньясын, психологиясын жүрек сезимлеринен, көркем эстетикалық ой елегинен өткерип, поэтикалық образ ҳалында оқыушыға усынады. Повестьтиң баслы орайында әдебиятымызда терең из қалдырған Нәжим Дәуқараевтың көркем әдебий образы турады. Жазыушы тәрәпинен оның жан дүньясының гөззаллығы, ҳадаллығы, дүньятанымының кеңлиги, инсаныйлық пазыйлетлери, илахий дөретиушилик дүньясына болған умтылыслары, жала бәлесине түсип қалған жағдайлары, қыйыншылықлары, шаңарақта тутқан орны шеберлик пенен сүүретленген. Демек, бул хұжжектли повестте Н.Дәуқараевтың хәм илимпаз сыпатындағы, хәм өмирлик жолдас, әке сыпатындағы келбети ашып бериледи.

Повестьте илимпаздың ишки руухый дүньясын ашып беріуде автор тәрәпинен тәсирли поэтикалық баянлаулар қолланылған. Мәселен, «Әсирлер бойы дәстүрин жоғалтпай, ата-мәканын сақлап, ҳеш ким менен урыспай, парахат жасаудан басқа өмирди билмейтуғын бул мийнеткеш халқымның ескиден киятырған мәдениятын, әдебиятын толық изертлеп дүньяға танытыу мениң хәм парызым хәм қарызым, деди ишинен» [3.13-14]. Бул шын кеуилден берилген, илим жолына пида болған хақыйқый жан күйердиң тәбияты. Илим изертлеушиниң илимди өзгеше қабыллауы, патриотлығы, оған кыянет етпеуи, терең сүйиспеншилиги келтирилген қатарлар тәбийғый ҳалында берилген. Автор бул хақыйқатлықты терең түсинип, илимпаздың ишки дүньясын миллий әдебиятымызға болған өзгеше қатнасы арқалы ашып береді. Н.Дәуқараевтың илим жолына гүзар салыуында қазақ әдебиятының көрнекли ўекили Мухтар Әўезовтың өзи жетелейди. Ол талантлы әдебиятшылардан мол тәжирийбе топлап, қарақалпақ халқының фольклорының, классик хәм совет дәуири әдебиятының тарийхын жазды. Қазақстан жеринен Москва қаласына оқыуға кетиуи керек еди, лекин жүрегінде шертилип турған елине болған сағынышы оны өз журтына алып келеди. Мысалы, «Нәжим үйине қайтып келип, анасы менен сәўбетлеседи. - Балам, кеңес хұкиметиң тынышланбады ғой? Бир бәледен соң және бир бәле еле кеңестің душпаны түүсилмей атыр ма? – Жоқ апа, олар еле сол «душпан»ды излеп атыр. Бул рет Айбек «Наўайы» хаққында роман жазды. Мухтар Әўезов «Абай»ды жазды. Бәриниң жағдайы жаман қусайды. Айбек, Ғафур Ғуламның

атын еситкенде Улхан апа ойланып қалды. Усындай еси ақылы пүтин, сондай алтын сақадай жигитлерди қараламақшы болып атырған болса, бул қалай болғаны. – Сен ше? Ески заманды жазғаның жоқ-ғой. – Қайда апа, мен роман жазбағаным менен кандидатлық, докторлық диссертациямда қарақалпақ халқының ески мәдениатын, әдебиятын мақтап қойыппан» [3.16]. Бул қатарларда повесть авторы алымның түби жоқ ойда жүриўин, бурмаланған дәўирде ол сыяқлы әдебиятшылар, жазыўшылар кыйын жағдайға түсип қалғанын оның анасының пикиринен береді.

Күнлердің биринде ол «Советская Каракалпакия» газетасында И.Ефимовтың авторлығындағы «Брошюра содержащая идеологические извращения!» атлы мақала ишинде өзиниң жазғанлары идеологиялық жақтан бурмаланғанын көрип хайран қалады. Повесть авторы оның дөхмет бәлесине түсип қалғанына усы бир мақала, сол дәўирдеги сиясаттың күшли тәсирин сәўлелендиреди. Бул мақаладан соң Н.Дәўқараев ушын барлық есиклер жабылады. Белгили илимпаз Қаллы Айымбетов Нәжим ҳеш қандай буржуазиялық-миллетшил емес, деп жыйналысларда қорғағаны менен партия оны турпайы қәтелерин мойынламағаны ушын Советлер Союзы Коммунистлер партиясының қатарынан шығарылсын, деген қарарға келеди. Сондай жағдайда да алым халқым ушын ислеген хызметим ҳәм ҳақыйқатлық әлбетте, бир күни жүзеге шығады, деп исенеди. Усы орында автор усындай аўыр жағдайларда да оның ақыл-парасатын, шыдамлылығын, жокары инсанийлық пазыйлетлерин, әдебиятымыз ушын жанкүйерлик етиўлерин көз алдымызға геўделендиреди. Автор шаңарақтағы мүсийбет ҳаял адам ушын аўыр ҳалат болатуғынын қаҳарманның анасы Улхан апа ҳәм өмирлик жолдасы Валифаның муңлы ҳалаттағы образы арқалы шебер сүўретлей алған. Мысалы, «- Балам, деди қамсығып Улхан апа, сөзиниң изин айта алмай еңиреп жиберди. Ол «балам, сениң изинде мен жыламағайман, сениң топырағың маған буйырғай» деп айтпақшы еди, оғапн аўзы бармады» [3.33]. Өз перзенти, азаматы ушын шеккен ҳәсирети, уйқысыз түнлери оқыўшыларға айрықша руўхый қозғаў салады, меҳрийбанлық, ойшаңлық сезимлер пайда етип отырады.

Ҳәр қандай шығарманың шырайын шығаратуғын, өткирлигин, тартымлылығын, көркемлик ҳәм идеялық кунын арттырыўға жәрдемлесетуғын көркем әмеллердің бири конфликт. Ол персонажлардың минезлериниң, мәплериниң қарама-қарсылығы тийкарында пайда болады ҳәм сюжет ўақыяларын раўажландырады [4.104]. Мәселен, «... Дәўқараев партия ағзасы ретинде өз қәтесин мойынлаўы керек. Ефимовтың мақаласы дурыс жазылған. Дәўқараев буржуазиялық-миллетшил көз-карасы ушын жаза алыў керек. Мен Ефимовтың критикасына қарсы емеспен. Қәтеси болса қәлеген адамды критикалаўға ҳақың бар. Яқшы сизлердің айтқаныңызға келисим берейин, мақаланың дурыслығын дәлийллеп бериңши, маған. Сонда биз Бердақты қалай реакцион шайыр деймиз? Оның барлық шығармасы халықлық идея менен суўғарылған болса? Руслар ҳаққында қалай жазады, ол руслар менен жақынласпаса? Биз оны қалай айыплаймыз? – деди көпшиликке қарап. Отырғанлар тым-тырыс. Жыйналыс қарар шығарды. Қарарда Дәўқараев совет ҳүкметиниң душпаны, бай баласы, сонлықтан ол совет ҳүкметиниң идеологиясын бурмалап отыр» [Баҳадырова С., 2007. – 41 б]. Терең пикирге ийе, талантлы, халықшыл илимпазды жәмийеттен түп тамырынан қопарып таслайтуғынларды автор жүдә өткир картинада сүўретлейди, ал, Дәўқараевтың жанкүйерлик сезимлери менен берилген гуманизмге толы болған толғаныслы сөзлери болса итибарымызды тартады.

Сезип отырғанымыздай, бул сөзлер арқалы әдебий қаҳарман Н.Дәўқараевтың терең

ойлы сөзлери поэтикалық тил менен берилген хәм ол ушын өмир ўақыяларының өткир детальлары сюжет композициясына енгизилген. Эпиўайыластырып айтатуғын болсақ, жазыўшы алымның өмир ўақыяларын объектив түрде кең етип дизип берип отырмайды, ал, оларды қахарманның жүрегинен, оның ой-сезимлеринен өткирип, эмоционаллықты күшейтип, зәрүрли сюжетлик детальларды сайлап берип барады. Сондай-ақ, қахарманның иши толы патриотлық сөзлери арқалы реализм менен ҳақыйқатшылық принциплерин арттырып хәм жетилистирип тәбийғый түрде оқыўшыларға жеткирип бере алған. ХХ әсирдин көрнекли илимпазы, қарақалпақ әдебиятының жанкүйери Нәжим Дәўқараев сыяқлы ири сөнбес илимпаздың келбетин, онын умытылмас дағлы күнлери-хәсирет хәўирин, ислеген хызметлерин конкретлеститип ашып бериўи автордың шеберлиги, тапқырлығы деп айтсақ болады.

Жуўмақластырып айтсақ, жазыўшы С.Баҳадырова алым Н.Дәўқараевтың қарақалпақ әдебиятына қосқан үлесин, усы майданда ерискен табысларын, алға қойған мақсетлерин курғақ фактлик мағлыўматлар қоршаўында қалдырып қоймастан хўжетли повестьтиң барлық талапларына жуўап берген ҳалда түрли жаңаша формаларда, мазмунларда береді. Бул повестьте сюжеттиң дүзилиси, қахарманның образын жаратыўда руўхый жағдайларды сўўретлеўлер, мағлыўматлар, диалог, монологлар, эпизодлар қусаған бир қатар композициялық әмеллер шебер пайдаланылған. Повестьте автор тарийхый адамларды тек тарийхый ўақыялар, мағлыўматлар, шараятлар фонында көрсетип қоймастан, оларды ел, халық, миллет тәғдири, руўхый дүньясы менен тутастырып, ўақыяларды көркем сўўретлемелери арқалы сәўлендире алған.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Баҳадырова С. Жигирма тоғыз жастан елиў жасқа шекем тюрьмада // «Әмиўдәрья» журналы, 2002. – №2.
2. Баҳадырова С. Избасар Фазылов ҳақында айтқым келеди // «Әмиўдәрья» журналы, 2019. – №2.
3. Баҳадырова С. Қанатынан қайырылған сүнқар // «Әмиўдәрья» журналы, 2007. – №2-3.
4. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1994.

QORQIT ATA JIRLARÍ HÁM QARAQALPAQ DÁSTANLARÍ: ORTAQ SYUJET HÁM MOTIVLER

MNAJATDINOVA M.J

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti*

Annotaciya: maqalada Qorqit ata jirları hám qaraqalpaq xalıq dástanlarındagı syujetlik, motivlik uqsaslıqlar, baylanıslar tuwralı pikirler hám analizler ilimiy-teoriyalıq miynetlerge súyenip jazıldı.

Tayanış sózler: syujetlik uqsaslıq, qaharmanlıq syujetler, motiv, túskóriw motivi, tuwılıw motivi.

Hár qanday xalıqtıń mádeniyatı, tariyxı hám dástúrleri onıń milliy xalıqlıq dóretpesi bolǵan folklorında kórinedi. Folklorlıq shıǵarmalarda xalıqtıń ishki mádeniy turmısı menen qatar tuwısqan hám qońsı eller menen qatnasıqları da sáwlelenedi, bul bolsa óz gezeginde sol xalıq penen tıǵız baylanısta ómir súriw nátiyjesinde xalıqtıń folklorlıq dóretpelerinde de óz sáwleleniwın tabadı. Bunday dóretpelerge misal etip túrkiy xalıqlar ushın ortaqlıq folklorlıq miyras «Kitabı Dedem Qorkut» jırların kórsetiwimiz múmkin. Biz bul maqalamızda «Kitabı Dedem Qorkut» kitabı hám qaraqalpaq dástanlarındaǵı syujet hám motivler haqqında sóz etemiz.

«Kitabı Dedem Qorkut» kitabın basqa túrkiy xalıqlar qatarında qaraqalpaq ádebiyatshıları da úyrenip, bul dóretpeni qaraqalpaq dástanları menen salıstırmalı úyrendi. Atap aytqanda filologiya ilimleri doktorı S.Bahadirova óziniń izertlew jumısında mınaday pikirlerdi keltirip ótken: «Kitabı dedem Qorkut» jazba esteligin hár bir xalıqtıń házirgi folklorı menen salıstırıp izertlew ilimde úlken jańalıqlardıń betin ashadı. Birinshiden, bul nusqa XV ásirde xatqa túsirilgen, túrk tilindegi eń áyyemgi jazba estelik bolǵanlıǵı ushın bahalı. Bul jazba estelik penen házirgi folklordı salıstıra otırıp, orta ásirdegi túrkiy xalıqlardıń bárine ortaqlıq bolǵan motivlerdiń, syujetlerdiń barlıǵına gúwa bolamız» [1.4].

Ilimpaz óz izertlewinde «Kitabı dedem Qorkut» jazba esteligindegi «Qan Búrińiń balası Bamsi-Beyrek haqqında ertek» jırı menen qaraqalpaq xalıq dástanı «Alpamıs» dástanın óz ara syujetlik hám motivlik uqsaslıqları boyınsha salıstıradı.

Biz maqalamızda «Kitabı dedem Qorkut» jırların qaraqalpaq dástanları menen bir neshe uqsaslıqlıq tárepleri, ortaqlıq syujet hám motivlerin ózara salıstırıp úyreniwdi maqset ettik.

«Kitabı dedem Qorkut» kitabınıń ekinshi jırı, «Qarashıq shopan dástanı» jırındaǵı Salor Qazannıń úyin jaw shapqan waqıttaǵı motiv hám syujetler «Qoblan» dástanı menen uqsas bolıp keledi. Ekinshi jırda Salor Qazan ańǵa shıqqan waqıtta, elin jaw shabadı, al ol tús kóredi hám túsın tuwısqanına aytadı: «Sol kúni tünde el bası Ulash ulı Salor Qazan qorqınıshlı tús kórdi. Uyqıdan tez oyandı, ayaqqa turdı. Tuwısqanı Qara Qunanı shaqırıp dedi: Bileseńbe, aǵayınım, Qara Quna men bir jaman tús kórdim. Qolıma uslaǵan lashın qusımdı alıptı. Jurtım qara bult hám qara jawın astında qalıptı...» [2.40] – dep tınıshsızlanıp, elinen xabar alıwǵa jalǵız atlanadı. Al, «Qoblan» dástanında bolsa Qoblan Azıwlı eline atlanıstan soń, bir kúni qorqınıshlı tús kóredi hám túsın qırq jigitine aytadı:

– Qırq jigitim, azamatım,
Qıpshaqlı deydi elatım,
Qırqın berman jaqın keliń,
Búgin aqsham tús kúrdim,
Jup qanatı kesilgen,
Ál hawada qus kórdim.
Atam bolǵan Qıdırbay,
Eki qolı baylanıp,
Aydawda bolıp kórindi...[3.462-463].

Eki shıǵarmadaǵı batırlardıń elinen uzaqta júrgen waqıttaǵı elin jaw shabıwı, batırdıń tınıshsızlanıwı tús kóriw motivi arqalı beriledi. Tús kóriw motivi barlıq dástanlarda bar dástúriy motiv esaplanadı. Tús kóriwden keyingi batırlardıń is-háreketlerinde de uqsaslıqlar dawam etedi. Eki batırda túsın jorıtadı. Salor Qazannıń túsın tuwısqanı Qara Quna: «–

Tuwısqanıń, qara bult seniń dáwletiń, qar menen jamǵır seniń láshkerleriń, shash – qayǵı, qan – ólim» [2.40] – dep jorısa, Qoblannıń túsın dostı Doqtar xoja menen Qartxoja jorıydı:

Jatıp aqsham tús kórseń,
Jup qanatı kesilgen,
Álhawada qus kórseń,
Astındaǵı torı at,
Qanatlı qustan kem emes,
At bayraqqa jiberip,
Torı at ozıp kelgendi,
Sonı túsinde kórgenseń [3.464].

Soń eki batır da eline jalǵız atlanıp, qarsılasqan birinshi adamnan eliniń dáregin soraydı. Bunda tús kóriw motive tolıq saqlanıp, eki shıǵarmada birdey qollanılǵan. Sonday-aq, on ekinshi jır bolǵan «Salor Qazan» dástanında Dash hám Ish oǵuz qáwimleriniń sawash procesi qaraqalpaq xalqınıń «Er Ziywar» dástanındaǵı sawash procesin, urısıw dástúrin eske saladı. Bul bólimde Salor Qazanǵa qarsı dayısı Oraz bas kóteredi hám eki qáwim arasında sawash kelip shıǵadı. Sawashta dáslep eki táreptiń batırları jekpe-jek shıǵadı, eń sońında eki patsha óz ara urısadı: «Aman ayttı: meniń qarsılasım Ters Uzan mıs bolsın, dedi Alıp Rustam: Meniń gózlegenim Xoja ulı Oqshı bolsın dedi. Hár biri ózlerine qarsılasların tańlap aldı» [2.197]. Usılayınsha batırlar óz ara jekpe-jek shıqqannan soń, basshıları urısqa kirisedi. Bul tárizde batırlardıń sawashta kúsh sinasıp, óz eliniń abırayı hám óz dańqı ushın gúresiw syujetin «Er Ziywar» dástanında ushıratamız.

Hásen xannıń elin Taxtapolat jawlap kelgende Hásenxan jaw menen dáslep batırların, palwanların urıstıradı, kúsh sinastıradı. Sol arqalı eliniń er ekenligin, batır hám palwan jigitlerden ibarat ekenligin kórsetpekshi boladı:

Bul urıstıń qádesi,
Alıspaqtı palwanlar,
Urıspaqtı batırlar,
Barıń dushpan ústine,
Batırlarım jekpe-jek [4.11].

Usılayınsha sawash batırlardıń jekpe-jek urısıwınan baslanıp, dáslep Hásenxannıń Aqqozı isimli batırı menen Taxtapolatıń Aqjúginis degen batırı kúsh sinasadı:

Hásenxannıń palwanı,
Márt Aqqozı der edi.
Taxtapolat patshanıń,
Aqjúginis degen palwanı,
Qaptalında bar edi [4.11].

Usılayınsha eki shıǵarmada sawashtıń ázelden kiyatırǵan dástúri eki táreptiń batırları óz ara kúsh sinastırıwın kóriwimiz múmkin. Bul sawash dástúrin erte dáwirler miyrası «Illiada» shıǵarmasında Axiles hám Gektor sawashında kóriwimizge boladı. Bul bir tárepten batırlardıń jeke jawıngerlik urısı bolsa, ekinshi tárepten xalıqar namısı hám dańqı ushın gúresi esaplanadı.

«Kitabı dedem Qorkut» dóretpesinde qaharmanlıq dástanlarǵa tán bolǵan sawash waqtında táńriden, pirden járdem soraw motivi de ushırasadı. «Qazılıq xoja ulı Yaganak dástanı» jırında Yaganak Dirak penen sawashta dushpangá kúshi jetpeytuǵınlıǵın bilip, qudaydan járdem soraydı. Bul motivdi qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń barlıǵında ushıratıwımız múmkin. Jetinshi jırda Yaganak Dirak penen sawash aldınan táńrige sıyınıp, onnan járdem soraydı:

Ullılardıń ullısısań,
Bárshemizge qunlısań!
Áziyz táńirim!
Mádet sıyın ber maǵan,
Saǵan sıyınaman [2.136-137].

Bunday motiv qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarına da tán. Máselen, «Alpamıs» dástanında:

Astıma tósendim náátalle mawıt,
Kiygende jarastı gubbalı sawıt,
Jigittiń pirişeń, házireti Dawıt,
Qulálinen bosat jalǵız balańdı [5.26].

Bul motiv eki dástan da qudayǵa isenim, oǵan sıyınıw xalıq arasında keń en jayǵan, islam dini ornaǵan dáwirlerde dóretilgenliginen dárek beredi. Óytkeni, eki shıǵarmada payǵambar, pir atları da keltiriledi.

«Kitabı dedem Qorkut» dóretpesinde qaharmanlıq dástanlarǵa tán jáne bir motiv, batırdıń káramatlı tuwılıwın da kóriwimiz múmkin. Dóretpeniń segizinshi bólimi, «Basatıń dástanın»nda Basat káramatlı túrde, periden tuwıladı. Shopan suwda shomılıp atırǵan perilerdiń kiyimin urlaydı, sońında olardan biri menen jaqın qatnasta boladı hám peri shopangá: «Shopan! Jıldıń aqırında kel, Mennen amanatıńdı alarsań» [2.142] – dep ushıp ketedi. Bul «Edige» dástanındaǵı Edigeniń tuwılıw motive menen birdey. Bul sıyaqlı motivlerdiń birdey bolıp keliwi «Kitabı dedem Qorkut» jazba esteliginiń qaraqalpaq xalıq ushın da bahalı ekenliginen, dóretpede súwretlengen qaharmanlar qaraqalpaq xalıq ushın jaqın, tuwısqan ekenliginen dárek beredi.

Juwmaqlap aytqanda «Kitabı dedem Qorkut» jazba esteligi IX ásirlerdegi turkey xalıqlardıń turmısın sóz etkeni menen, ondaǵı qaharmanlardıń is-háreketleri, syujetler, motivler qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı syujet hám motivlerdiń birazın eske túsiredi. Biz joqarıda sóz etken syujet hám motivler uluwma qaharmanlıq dástanlardıń barlıǵına ortaqlıq, dástúriy esaplanadı. Bul uqsaslıqlardıń «Kitabı dedem Qorkut» jırlarınıń ayırımlarında, az sanda gezlesiw shıǵarma dóretilgen waqıttaǵı xalıqtıń mádeniy turmısı, tariyxıy sharayatı hám dástúriy syujet hám motivlerdiń tolıq qalıplespewi yamasa altı ásirde keyin xatqa túsip, biraz ózgeriske ushıraǵanı menen bahalaw múmkin. Biraq bul «Kitabı dedem Qorkut» jazba esteliginiń qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları menen baylanısın, syujetlik hám motivlik jaqınlıǵın tómendetpeydi.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Бахадирова С. Китабы дедем Қорқут, Қоблан, Едиге хәзирги әдебият ҳаққында ойлар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
2. Қорқут ата китабы. – Ташкент: Anor books, 2022.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. IX-XIII том. «Қырық қыз». – Нөкис: Қарақалпақстан, 2009.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. I-VIII том. «Алпамыс». – Нөкис: Қарақалпақстан, 2007.

САҒЫНБАЙ ИБРАГИМОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ТЕҢЕҰЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

КОСЫМБЕТОВА АЙГҰЛ ЕСБОСЫНОВНА

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис

Аннотация. Мақала илимпаз Пердебай Нажимовтың илимий-теориялық изертлеулері тийкарында жазылды. Теңеулердің поэтикалық хызметі шайыр Сағынбай Ибрагимов шығармалары арқалы үйренілді. Теңеуші предметлер, теңеу тийкары, теңеу көрсеткіші мысаллар арқалы анализленді.

Таяныш сөзлер: Поэтика, троп, көркемлеу қураллары, теңеу, эстетикалық зауық.

Аннотация. Мақала олим Пердебай Нажимовның илимий-назарий тадқиқотлари асосида ёзилган. Ўхшатишларнинг поэтик хизмати шоир Сағинбай Ибрагимов ижоди асосида ўрганилди. Ўхшаш объектлар, ўхшатиш асоси ва ўхшатиш кўрсаткичи мисоллар билан таҳлил қилинди.

Таянч сўзлар: Поэтика, троп, бадий воситалар, ўхшатиш, эстетик дид.

Аннотация: Статья написана на основе научно-теоретических исследований учёного Пердебая Нажимова. Поэтическая служба сравнений изучалась на примере творчества поэта Сагинбая Ибрагимова. Сходные объекты, основания аналогии и индекс аналогии были проанализированы на примерах.

Ключевые слова: Поэтика, троп, художественные средства, сравнение, поэтика, эстетический вкус.

Abstract. The article was written on the basis of the scientist, Perdebai Najimov's scientific and theoretical research. The poetic service of similes was studied based on the poet, Saginbay Ibragimov's work. Similar objects, the basis of analogy and the index of analogy were analyzed with examples.

Key words: Poetics, trope, artistic tools, simile, aesthetic taste.

Хәр қандай көркем шығармада, әсиресе, поэзияда көркем сүўретлеу қураллары хәм усылларының мазмунды пүтинлигинше оқыўшыға жеткерип берийдеги хызметі айрықша орынға ийе.

Инсанлардың руўхый кеўил кеширмелерин, пүткил дүньяның жақсы-жаман тәреплерин көркем сүўретлеу усыллары арқалы баянлау эстетикалық зауық береді. Көркем сүўретлеу усылларының тийкаргы ўазыйпасы қосықтың ишки форма көркемлігин тәмийинлейди хәм оның эмоционал-экспрессивлик тәсиршенлигин арттырады.

Рус илимпазы М.Гиршман: «Форма – материал. Ол өзінде сөйлеу тилинің барлық байлықларын, көркем усыллары менен көркемлеу қуралларының затлық көринисин алып жүрийши материал» – депанықлама береді [Гиршман М., 1991. – 62 б].

Демек, дөретиўши өзинің дүньяқарасларын, ой-пикирлерин бир жерге жәмлеген ҳалда қандайда бир идеяны алға қояды. «Шығарма дөретиўде қайсы бир шайыр болмасын көркем сүўретлеу қуралларынан мол пайдаланып отырады. Бунысыз шығарма көркемлігі жағынан тәсирли болып шықпайды» [Пирназаров А., 2000. – 3 б].

Поэтикалық тексттің көркемлік қунын арттырыўда, шайыр пикирин көркем образлар менен жеткерип берийде, қосықта көркем мазмунды сәўлелендирийде айрықша хызмет атқаратуғын көркем сүўретлеу усылларының бири – бул троплар.

Троп грекше – аўысыў. Троплардың ишинде көркемлиги, мазмунының кеңлиги, қолланылыў өриси жағынан басқа троплардан ажыралып туратуғын көркемлеў қуралы теңеў [Бекбергенов А., 1990. – 77 б].

Теңеўлер ҳәр бир тил системасында көп жыллық тәжірийбеден белгили бир лингвистикалық сўўретлеў комплексин аңлатады. Ол интеллектуаллық хызметтиң ески бир түри сыпатында таныла келе, миллий сана сезим менен, халықтың мәденияты менен тығыз байланыста кеңейип барады.

«Теңеўлер халықтың улыўма характерин ашып бериўде, олардың турмыс тәризиниң өзине сай тәрәпин инсаниятқа образлы сўўретлеўде, терең пикирлеўде өз тәсирин тийгизеди» [Ройзензон С., 1968. – 127 б].

Теңеў – ҳәрекет яки ҳалат ҳәм дүзилислерди бир-бирине уқсатыў, теңеў. Поэзияда өнимли троплардың бири есапланады. Теңеўлер бирнеше усул менен жасалыўына қоса бирнеше көркем сўўретлеў қуралларынан уқсас белгилерди өзінде жәмлейди.

Қарақалпақ тилиндеги теңеўлерди изертлеген илимпаз П.Нажимов олардың қурылысы жағынан төмендеги белгилерден туратуғынлығын көрсетеди:

1. Теңеўши предмет – Теңеў хызмети.

2. Теңеўши предмет –Теңеў образы.

3. Усы салыстырылып отырған еки предметке де ортақ болған, яғный теңеў ушын ортақ болып отырған қәсийет – Теңеў тийкары.

4. Грамматикалық көрсеткиш –Теңеў көрсеткиши [Нажимов П.,1994. – 12 б]

Мине, биз мақаламызда илимизпазлардың теңеў бойынша берген теорияларын басшылыққа алып шайыр Сағынбай Ибрагимов шығармаларына анализ иследик:

Сағынбай Ибрагимов поэзиясында теңеўлер қосықтың көркемлик қунын арттырып, оған терең мазмун бериў менен бирге экспрессивлик қатнасты да бере алады.

Мийўеси сырығып турған ағашқа

кесек атылды ҳәм таяқ урылды.

Алтындай ериклер шаңға былғанып,

аяқтың астында жайрап жатады [Ибрагимов С., 2016. – 6 б].

Тарийх – бир кеўли бос ҳаял, умытпас,

ҳесабын бас қойған дастықларының [Ибрагимов С., 2016. – 27 б].

Қазығын айналған ат болып,

Елеўреп жасадым үмидиўар [Ибрагимов С., 2016. – 144 б].

Келтирилген мысаллардың дәслепкисинде ерик сөзи алтынға теңелген, бунда теңелиўши предмет ерик, ал теңестириўши предмет алтын Егерде қосықта эпийайы ғана ерик айтылып, ол аяқ астында шаң басып жатқаны айтылғанда, оқырманда наразылық кейпияты оянбас еди, ал сол ериклер алтын киби қәдирли, баҳалы болғаны ушын да унамсыз наразылық кейпияты пайда болған. Бул мысалда теңеўдің баслы торт элементи де тең қатнасқан; теңелиўши предмет – ерик, теңестириўши предмет – алтын, теңелиўши ҳәм теңестириўши предметлер арасындағы уқсаслық сары рең, теңеў қосымтасы дай/дей.

Екинши мысалдағы теңеў дәслепкисине салыстырғанда әдеўир образлылыққа ийе, абстракт түсиник, тарийхты жанлы инсанға, ҳаялға мегзетеди. Сондай-ақ өткендеги қәтелер, жаўызлықлар, қиянетлер умытылмайтуғынлығын, өтмиштеги қәтелер келешекте жуўапсыз қалмайтуғынлығын уқтырмақшы болған. Тарийхтың ҳеш нәрсени

умытпайтуғын ҳаял сыпатында сәулелениуи оның келешекте өтмиш уақыяларын қайта жүзеге шығара алыуы, хәтте қайталауы мүмкин екенлиги ҳаққындағы хабарды ҳаялға теңеу арқалы көркем сүүретлейди.

Сондай-ақ, мысалда көпшиклер метафорасының қолланылыуы пикирдин көркемлигин еле де арттырған. Ҳаял бас қойған хәрбир көпшик тарийх изде қалдырған күнлер, хәдийселер, артта қалған жоллардың метафоралық көркем образы. Кейинги мысалда өзін қоршаған этирапқа, адамларға ғәрезли жасап, шыдам берип, тәғдир сынауларына төзип жасағанлығы қазығын айналған ат теңеуи арқалы көркем сүүретленген. Бунда қазығын айналған эпитети ат теңеуиниң белгилерин көрсетип адамның қандай ҳалатта екенлигин сыпатлаушы баслы көркемлеу қуралы ўазыйпасын атқарып келген. Ат бул теңестириуи предмет, ал теңелиуи предмет болса адамның өзи. Ат хәм адам арасындағы байланыс, уқсаслық теңеу жәрдеминде ашып берилмеген. Егер қазығын айналған эпитети болмаса адам хәм ат арасындағы уқсаслық белгилер көринбейди.

Жаны-тәним шөптей қалтырап

Тәңиримниң алдында

жаңа пайғамларды тыңладым [Ибрагимов С., 2016. – 282 б].

Бәлким, бәхәр бизди жолдан шығарды –

Кетемиз гүнамыз бахтымыз болып,

Тәғдир бизге тутқан отлы шаланы

Екеуимиз бирдей қызғыштай қорып [Ибрагимов С., 2016. – 263 б], - бул мысалда шөптей қалтырау теңеуи қолланылған болып, бул кеуил толғанысларын көркемлеп береді. Қосықта тәңри хәм пайғамбарлар алдында турып, пайғамбарларды тыңлау ўақтындағы адамның руўхый жағдайын көрсетиуде теңеу баслы хызмет атқарған.

Екинши мысалда теңеу бир мақсет жолындағы адамлардың хәрекетлери, көз қараслары, сезимлери, олар ушын қәдирли болған нәрсениң қызғыштай теңеуи менен аталыуы арқалы олар арасындағы жақынлық, муҳаббат сезимлериниң өртли белгиси айтылған.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, Сағынбай Ибрагимов шығармалары тилиндеги стилистикалық фигуралар, лексикалық қураллар, троплар пикирди көркемлеп, тәсирли етип жеткериуде өз орнында жүдә шеберлик пенен қолланылып, бунда шайырдың жеке стиллик өзгешеликлери айқын көринеди [Косымбетова А., 2024. – 217].

Шайыр тилиндеги стиллик шеберлик тексттиң мазмунын түсиниу хәм студентлерде көркем тексттиң тилге тийисли поэтикалық ңызамлығын билиу арқалы эстетикалық заўық алыу хәм инсан санасының сөйлеу конструкцияларын жаратыудағы, қарым-қатнастағы хызметин билиуге үйретеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990.
2. Гиршман М. Литературное произведение. Теория и практика анализа. – Москва, 1991.
3. Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. – Нөкис: Билим, 2016.
4. Ибрагимов С. Брно дәптери. – Нөкис: Билим, 2021.
5. Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. – Нөкис: Билим, 2016.
6. Kosimbetova A.Y. (2024). Text and speech features of Saginbay Ibragimov's works. educational research in universal sciences, 3(4 special), 216-220.
7. Нажимов П. Сравнение каракалпакском языке// АКД. – Нукус, 1994.
8. Pirnazarov A. Kúnxoja, Ajiniyaz, Sadıq shıǵarmalarında qollanılǵan dóretiwshilik usılları. – Nókis, 2000.
9. Ройзензон С.И. Отражение реалий в сравнительных устойчивых оборотах. – Самарканд, 1968.

QARAQALPAQ ESSESI TEKSTLERINDEGI SINONIMLERDIN STILLIK QOLLANILIW

MIRZABAEV SAPARBEK

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti*

Annotatsiya: Bu maqolada qaraqalpoq tilidagi esse matnlarida qo'llanilgan sinonimlarning leksik-stilistik xususiyatlari haqida tadqiq etamiz. Sinonimlar funksional uslublarning hamma turlarida, xususan, publisistik uslubdagi matnlarda (esse) o'z holicha ahamiyatli bo'lgan stilistik vosita bo'lib hisoblanadi. Ular bayondagi voqea-hodiysalarning badiiyligin, emocional-ekspressivligin orttirishga va personajlar xarakteridagi ijobiy va salbiy jihatlarni oshib berishga, shuningdek, har xil his-tuyg'ularni aniq, ravshan yetkazishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: lingvostilistika, stil, stilistikvosita, sinonimlar, sinonim turlariva boshqalar

Аннотация: В этой статье мы исследуем лексические и стилистические свойства и особенности синонимов, используемых в эссе текстах на каракалпакском языке. Синонимы являются функциональными стилями в процессе их существования, в то время как в текстах публицистического стиля (эссе-текстах) роль стилистического правителя с основным акцентом явна. Короче говоря, синонимами были характерные качества женщины, названной обаяние, эмоционально-выразительность, красота и самоотверженность, отличительная услуга, оказанная далекому, ясновидящему воплощению сложных эмоций. Ключевые слова: лингвистика, стиль, правила стиля, синонимы, экскурсии по синонимам. и больше.

Annotation: In this article, we investigate the lexical and stylistic properties and characteristics of synonyms used in essay texts in the Karakalpak language. Synonyms are functional styles in the course of their existence, whereas in publicist style texts (esse texts) the role of a stylistic ruler with an underlying emphasis is explicit. In short, the synonyms were the characteristic qualities of the woman called in's charm, emotional-expressiveness, beauty, and selflessness, the distinctive service rendered to the distant, clear-sighted embodiment of the complex emotions.

Keywords: linguistics, style, rules of style, synonyms, tours of synonyms... and more

Kirisiw (Introduction). Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı sózlerdi semantikalıq tárepten kórip shıqqanıńızda, onda mánileri bir-birine jaqın keletuǵın sózler toparı ayrıqsha orındı iyeleydi. Bunday sinonim sózler, álbette, bayan etilip atırǵan teksttiń janrlıq hám stillik talabına sáykes halda máni názikligin, emocional-ekspressivlik boyawın ashıp beriw menen ajıralıp turadı, olardaǵı bunday qásiyetler sinonimlerdiń úlken stilistikalıq imkaniyatlarǵa iye ekenligin kórsetedi.

Temaǵa baylanisli ádebiyatlar sholiwı (Literature review). Sinonimler haqqında qaraqalpaq til biliminde A.Bekbergenov [1], E.Berdimuratov [2], M.Qálenderov [3], Sh.Abdinazimov [4], G.Qarlıbaeva [5] hám basqalar tárepinenarnawlı ilimiy izertlew jumısları alıp barıldı.

Izertlew metodologiyası (Research Methodology). Til jámiyetlik qubılıs bolǵanı ushın, ol tınımsız rawajlanıwda boladı. Tildegi hár túrli rawajlanıwları anıqlaw hám olarǵa tiyisli baha beriw til biliminiń aldındaǵı áhmiyetli wazıypalardıń biri. Jámiyet, ilim-pán rawajlanıwı insaniyat aldına ilimniń jańa tarawların payda etedi. Sonday tarawlardıń biri – lingvistikalıq

stilistika yamasa lingvostilistika bolıp tabıladı. “Bul tarawdıń tiykarǵı wazıypası belgili bir kórkem shıǵarmada mınanday til birlikleri qollanılǵan dep aytıp ketiw menen shekleniw emes, al sol biz analizleytuǵın birliklerdiń qollanıw ornı hám halatına ilimiy pikir bildiriw bolıp esaplanadı. Anıqlap aytatuǵın bolsaq, hárqanday izertlew birliginiń ne ushın, qanday maqsette qollanılıp turǵanın anıqlaw arqalı kórkem shıǵarmaǵa hám dóretiwshı sheberligine tiyisli baha beriwdi maqset etip belgileydi”[6].

Til bilimindegi tiykarǵı dixotomiyalardıń biri bolǵan “til - sóylew” dixotomiyasına sáykes, sinonimlerdi tillik hám sóylew payıtında jumshalatuǵın kontekstlik sinonimler dep ajratıw lingvopoetika, sonday-aq, lingvostilistika ushın júdá áhmiyetli emes [4].

Biz de joqarıdaǵı ilimpazlardıń pikirlerin quwatlay otırıp bul jumımızda sinonimlerdiń esse tekstlerinde atqarıp turǵan stilistikalıq xızmetin, olardıń kórkem semantikalıq ottenokların anıqlawǵa hám sol arqalı essenavistlerdiń dóretiwshilik sheberligine analiz islewge qol urıp atırmız.

Analiz hám nátiyjeler (Analysis and results). Sinonimler tekst quramında óziniń strukturasına, óz arasintaksislik baylanısına hám semantikasına qaray hár túrli stilistikalıq kórkem máni beriw xızmetin atqaradı. Atap aytqanda, sinonimler pikirdi konkretlestiriw, tásiriligin arttırıw, sóylewdiń hár túrliligin támiynlep, monotonlıqtan hám qaytalawlardan saqlanıw imkaniyatın payda etedi. Olar tekst quramında lingvostilistikalıq qollanıw qásiyetlerine qaray tómendegi kórinislerde óz sáwlesin tabadı [7]:

1. Sinonimler bir gáp quramında izbe-iz qollanıw arqalı birqansha mánilik ózgesheliklerdi ańlatıw qásiyetine iye boladı. Yaǵnıy:

1.1. Bir gápte izbe-iz óz ara sanaw intonaciyası menen baylanısıp keledi de, gápte birgelkili aǵza xızmetin atqaradı, nátiyjede bayan etilip atırǵan pikirdegi halat hám háreket processiniń tákirarlanıw mánisin ańlatadı. Mısalı: Al, ekinshi súwrettegi qus bir nárseden setem alıp, qulaǵın tutup, ushıp ketiwge yaki topılıwǵa tayar tur. Azat óziniń ruwxına, ishki sarayına hám jobalastırıp júrgen ármanlarına únles usınday shıǵarmalardı kóshirip, yadlap jáne násiyatlap júretuǵın edi. (Sh.Usnatdinov “Azat Berdishev fenomoni”).

Dáslepki mısaldaǵı dıqqatqa alınǵan setem alıw hám qulaǵın tutıw degen sózlerdiń dizbegi kontekstlik sinonimlerdi payda etip kelip, súwretlenip atırǵan obyekt – qustıń tınıshsızlanıp, qáweterlenip turǵan tınımsız háreketin bayanlaw ushın qollanılıp kelgen. Keyingi mısaldaǵı ruwx, ishki sarayı hám ármanlar degen sózler úzindiniń sońında berilgen kóshiriw, yadlaw násiyatlaw degen is-háreketlerdiń toqtawsız dawam etip personajdı tolıq túrde kórkem shıǵarmalarǵa iqlas qoyǵanın bayan etip turǵanın kóriwimizge boladı.

1.2. Sinonimlerdiń dıqqatqa alınıp atırǵan túrli ayırım kontekstlerde óz qatnaslı bolǵan túsiniktiń halatın, sırtqı pishinin, minezlerin anıq súwretlew xızmetinde atqarıp keledi. Mısalı: ...Házir olardı oqıp otırsam, kóz aldımǵa ór minezli, qaytpas qara, minezi menen bilimi kún sayın ózgerip, gá tolıp, gá shaypalıp turǵan, náwqıran jigit gewdelenedi. ...Qarasaq, Xojanazar aǵa basqıshıl, sózge dilwar, naǵız jalpaq qaraqalpaq eken. Sol-sol eken, ol kisi menen ómiriniń aqırına deyin júdá sıylasıqlı boldıq. (Sh.Usnatdinov “Azat Berdishev fenomoni”). Keltirilgen mısallardaǵı ór minezli, qaytpas qara, gá tolıp, gá shaypalıp turǵan, náwqıran, basqıshıl, sózge dilwar, naǵız jalpaq qaraqalpaq sinonimler bir jaǵınan sırtqı kórinislerin bayanlap kelgen bolsa, ekinshiden sol sırtqı pishinge sáykes insaniylik minez-qılıqtıń, ádetlerdiń bar ekenligin de ańlatıp kelgen.

1.3. Sinonimlerdiń intonaciya arqalı baylanısıp keliwi pikirdiń rawajlanıw, qaharmanlardıń ishki sezimlerin bórttirip, gradaciyalıq xızmet atqarıwǵa da jumshaladı. Mısalı: Barǵan jerden

qızlardıń kónlikpey qaytıp keliwi ol waqıtları biziń awıllarda júdá ersi, júzi qarashılıq, dım uyat nárese sanalar edi... *Miyнет adamdı tárbiyalaydı, birińdi eki qıladı, shınıqtıradı, shınılandıradı, baxıtqa jeteleydi* (G.Dáwletova “Uzatılıw”). Bul tartıslardıń bári bos gáp, erteń dártke aspaytuǵın, Borodinoda jeńiletuǵının, Napaleonǵa Moskvanı húwletip, tiri jan qaldırmaı, bosatıp beretuǵının ol qashshan-aq sheshilip qoyılǵan edi (Sh.Usnatdinov “Azat Berdishev fenomenı”). Birinshi mısalıımızda dıqqatqa alınǵan júdá ersi, júzi qarashılıq, dım uyat degen sinonimlik sıńarlar bir orında qatar qollanıw arqalı sóz etilip atırǵan waqıyanıń áhmiyetin, jámiyettiń qatnasın teksheme-tekshе joqarıǵa kóterip atırǵan bolsa, ekinshi mısalıımızdaǵı tárbiyalaydı, birińdi eki qıladı, shınıqtıradı, shınılandıradı, baxıtqa jeteleydi degen sinonimlerden avtorsóz etilip atırǵan obyekt – miynet sóziniń mánisin tásirli hám kórkem formada, kótermelep, obrazlı formada beriwdi maqset etken dey alamız. Al, úshinshi mısaldaǵı bos gáp, erteń dártke aspaytuǵın, húwletip, tiri jan qaldırmaı, bosatıp beretuǵının sinonim sózler qatarı waqıya qatnasıwshılarınıń qanshelli nemquraylıǵın, insanıylıqtan jıraқ еkenligin bildiriw ushın qollanıw shıǵarmanıń ekspressivligin arttırıwǵa xızmet etip tur. Qollanıw turǵan hárbir sinonimlik sıńar arqalı personaj xarakterine berilip atırǵan páslik shegaralarına tereńirek úniliw imkaniyatına gúwa bolamız.

1.4. Intonaciya arqalı óz ara baylanısıp kelgen sinonimler pikirdi konkretlestiriwge, tolıq túsinik beriwge xızmet etedi. Mısalı: ... *Moynaqtıń tariyxta belgili Marat awılına umırt túskен keshki ińirde, kún qızarıp uyasına qula..ap baratırǵan payıtta zordan jettik* (G.Dáwletova “Uzatılıw”). *Oh, tuwılǵan jerim, altın besigim, kindik qanıw tamǵan jer – Erkindárya* (M.Jumanazarova “Saǵınısh”). *Ol óziniń ishıp jandırǵan awır dártlerin az bolsa da umıtıw, jeńillestiriw, tuńǵıyıqqa qulap ketpew, túskinlikke túspew, berilmew, bir kún, bir saat, bir minut bolsa da ómir súriw, jasaw ushın-aq qosıqların jazdı* (A.Nurniyazov “Músinshi qız Dámegúl”). Dáslepki mısalıımızdaǵı dıqqatqa alınǵan sinonim sózler waqıya haqqındaǵı túsinigimizdi mayda detallarına shekem kóz aldımızǵa keltiriwimiz ushın qatar qollanıwǵan bolsa, ekinshi mısalıımızdaǵı sózler obyektke anıq hám kóterińkilik penen qatnas jasaw ushın paydalanılǵanın ańlay alamız. Al, úshinshi mısalıımızdaǵı sinonimler avtorıń oyın hám qaharmannıń ishki sezim-tuyǵıların tásirli hám anıq jetkeriw ushın arnawlı halda tańlap alınǵan.

2. Sinonim sózler gápte óz ara dánekerler arqalı baylanısıp ta joqarıdaǵı sıyaqlı hár túrli stilistikalıq mazmun ańlatıp keliwi múmkin. Bunda sinonimlerdi baylanıstırıwshı dánekerler retinde tómendegiler xızmet etedi:

2.1. Da, de biriktiriwshı dánekeriniń sinonimler menen qaytalanıp qollanıwı arqalı baylanısadı. Bunda sinonimlik qatardaǵı hárbir komponentke óz aldına dıqqat awdarıladı da, olar óz ara teń mánide jumsaladı. Mısalı: Anamnan ayırılǵan gezimde “endi qalay jasayman, jasawımnıń mánisi de, ómirimniń mazmunı da joq” degen edim (J.Járimbetova “Kewlimdegi gápler”).

2.2. Biriktiriwshı dánekerlerdiń eki sıńarlı sinonimlerdi baylanısıp keliwi:...*bunday bolıwında ustazı Ózbekstanǵa miynetini sińgen xudojnik, skulptor Filipp Ivanovich Grishenkonıń girewli ornı hám salmaqlı úlesi boldı* (A.Nurniyazov “Músinshi qız Dámegúl”).

3. Sinonimler tekstte tolıq emes feyil hám almasıq sózler menen birge qollanıw, pikirdi qaralaw, oǵan qarsılıq bildiriw arqalı oqıwshınıń dıqqatın ulıwmalıq túsiniliwi kerek bolǵan mazmunǵa baǵdarlaw, sonı ayırıqsha bayanlaw mánisin atqarıp keledi. Mısalı: *Ekewimiz názik emes, tolıqlawdan kelgen edik desek boladı* (G.Shamuratova “Biybizada”).

4. Jup sinonimler de tekst quramında stillik ózgeshelik payda etiw ushın qollanıw, olar arqalı ulıwmalastırıw, jámlew, kóplik mánileri beriledi. Mısalı: *Mına mehirge tolı júkli hayaldıń turqı-kelbeti kimge bolsa da óz anasınıń jaslıǵın esletip turarı anıq, solay emes pe, súyiklim?!-dep bar mehrin músinine tógip saladı* (A.Nurniyazov “Músinshi qız Dámegúl”).

5. Sinonimlarning qollanilishidagi jana bir diqqatga ılayıq jaǵday, bul –bir gıp quramındaǵı túsindirıwshılardıń de, túsindiriliwshi aǵzalardıń da óz ara sinonim bolıwı. Bunday etip qollanıw qaharman obrazın tereńirek túsiniwge, onıń bolıp atırǵan process qarsańındaǵı psixologiyalıq halatın ashıp beriwge járdem beredi: Misalı: Professor Joldas Quljanovqa da ańsat bolǵan joq, dańqlı doktor, ataqlı shıpaker, kúshli medik-alım bolıwına qaramastan ómirlik joldası, balalarınıń anasına járdem berip, ómirin saqlap qala almadı (A.Nurniyazov “Músinshi qız Dámegúl”).

Juwmaq hám usınıslar (Conclusion/Recommendations). Solay etip, esse tekstlerinde sinonimlardıń izbe-iz qollanılıwı ózine tán mánilik qásiyetlerge iye bolıp, hám semantikalıq, hám stilistikalıq funkciya atqarıp keledi. Olar pikirdiń, sóylewdiń ekspressivligin arttırıw, emocional máni tiregin quraw, sóylewge kóterińkilik, sın pikirlew sıyaqlı paradigmalardı jámlep, stillik máni boyawların sáwlelendiredi. Juwmaqlap aytqanda, tekstlerde sinonimlerden paydalanıwdıń ámeliy áhmiyeti ayırıqsha bolıp, eń áwele tilimizdiń qay dárejede bay ekenliginiń, rawajlanǵanlıǵınıń dálili bolsa, ekinshiden, dóretiwshiler sheberligin, sóz tańlaw ózgesheliklerin kórsetiwshi faktor bolıp tabıladı. Sonlıqtan da, sózlerdiń semantika-stilistikalıq túrlerine tiyisli izertlew jumısların ele de tereńlestiriw kerek degen pikirdemiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стиллеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1973.
3. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердің грамматикалық, структуралық хәм лексика семантикалық өзгешеликлери. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1989.
4. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Тошкент: Ешлар нашриёт уйи, 2020.
5. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликлери. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 2017.
6. Сыздыкова Р. Сөз күдирети. Көп томдық шығармалар жыйнағы. – Алматы, 2014.
7. Raximova M. Ózbek tilida esse matnlarining lingvostilistik va lingvokulturologik tadqiqi // Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. – Samarqand, 2022.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ТАРИЙХЫНДАҒЫ ЕЛ БАСҚАРЫҰШЫЛАР ХӘМ ХАЛЫҚ БАТЫРЛАРЫ ХАҚҚЫНДА ИЗЕРТЛЕҰДЕ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДЕРЕКЛЕРДИҢ ӘХМИЙЕТИ

САПАРОВ ЗАКИРБЕК СУЛТАНИЯЗОВИЧ

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкіс

Өзбекстан Республикасы ғәрезсизликке ерискеннен соң миллий қәдириятларымыз қайта тикленди хәм тарийх илимин изертлеўде кең имканиятлар пайда болды. Өзбекстан тарийхында мәмлекетлик басқарыў системасы тарийхы хәм халықлардың социал-экономикалық турмысы хаққында көплеген илимий мийнетлер жазылмақта. Соның ишинде Қарақалпақстан тарийхындағы тарийхый тулғаларға объектив тәризде баха бериў актуал мәселелерден бири болып қалмақта. Соның ушын биз мақаламызда тарийхый тулғалар болған ел басқарыўшылар хәм халық батырларын изертлеўде тарийхый дереклер менен бирге фольклорлық дереклердиң әҳмийетин көрсетпекшимиз.

Совет хэм ғәрезсизлик жылларында рус тарийхшыларынан П.П.Иванов, Т.А.Жданко, С.П.Толстов хэм жергиликли илимпазлардан К.Мамбетов, С.Камалов, Р.Қосбергенов, Х.Есбергенов, М.Тилеўмуратов, С.Баҳадырова хэм тағы басқа илимпазлар фольклорлық дереклерден пайдаланған халда өз мийнетлеринде тарийхый тулғалар ҳаққында келтирип өткен. Бул мийнетлер Қарақалпақстан тарийхындағы тарийхый тулғаларды изертлеўде хэм объектив көзқараслар қәлиплестириўде методология ўазыйпасын атқарады.

Фолклортаныўшы хэм тарийхшы Е.Қанаатов өз мийнетинде фольклорлық дереклердин тарийхый дерек сыпатындағы әҳмийетин түсиндиреди. Халық өз басынан қанша тарийхый ўақыяларды өткермесин, олар тутас ҳалында тарийхый яднамасында сақланып қалмаған. Бирақ, олардың қандай да бир қалдықлары халық ядында, әсиресе миллий фольклорында өз излерин қалдыратуғыны тәбийий [Қанаатов Е., 2024. – 19].

Қазақ илимпазлары өз мийнетлеринде батырлар институтының қәлиплесиў дәўиринин тарийхый эволюциясы батырлар жырынан анық көринеди деп есаплаған. Батырлар жырын талқылап, батырлардың социаллық институт ретинде қәлиплесиў жолын көриўге болады [Карибаев Б.Б., Майданали З., Дауытбекова М.Қ., Тасилова Н.А., Бижанова М.Т., 2020. – 150]. Қарақалпақларда фольклортаныў илимин комплексли тәризде изертлеген илимпаз Қ.Айымбетов тарийхый жырларға дерек сыпатында анықлама берген. Тарийхый жырлар халықтың басынан өткен тарийхый ўақыяларға толы, тарийхый жыр болып аталыўының себеби де соннан. Олар халық жыршылары тәрәпинен хәр заманлардан бери жыр болып жырланып, қосық болып айтылып келген. Сонлықтан “жыр” сөзин қосып, «Тарийхый жыр» деп атаўға ҳақымыз бар [Айымбетов Қ., 1977. – 136].

XIX әсир ақыры XX әсир басындағы Әмиўдәрәя төменги ағымы аймағындағы ел басқарыўшы хэм халық батырлары ҳаққында көплеген фольклорлық шығармалар болып, ондағы ел басқарыўшылар хэм халық батырларының искерлигин көриўиге болады.

«Қарақалпақ фольклоры»ның 62-томына «Өтеш батыр» дәстаны киргизилген [Қарақалпақ фольклоры, 2013. – 303-372]. Өтеш Дәўлетназар улы 1861-1916-жылларда жасап, XX әсир басында Әмиўдәрәя шеп жағалығында Хийўа ханлығы қурамындағы қарақалпақ жерлериндеги халықларды түркмен басқыншыларынан қорғаған халық батыры болған.

«Өтеш батыр егер алартса көзин// Қарап көриў мүмкин еместе жүзин// Мурты кулағынан серели артық// Қалың сондай бадхайбатлыҳәмузын. Мурын танаўына мушын сыйғыдай// Сыртқы келбети де келискен сондай// Мойны геўде менен тутасып кеткен// Ийегинде сақалы бар азғантай» [Қарақалпақ фольклоры, 2013. – 368]. Халық арасында Өтеш батырдың домалақ жүзли, алп тулғалы, мурты қара шийратылған, бадырақ көз, айбатлы адам болғанлығы ҳаққында мағлыўматлар сақланған [Сапаров З., 2023]. Бундай мағлыўматлар бирин-бири толықтырып, тарийхый тулғаның антропологиялық келбетинин сәўлелениўи арқалы батырдың қаншелли дәрежеде физикалық күшке ийе болғанлығы ҳаққындағы дереклерди береди.

«Жаңа қала салыныўы қызық та// Қутлымурат өзи басшы бирақ та // Өтеш те хабардар, еситип те жүр// Адам жыйнап барып-келип жән-жаққа. Қутлымурат болса ол жайға башшы// Өтешти сыйлайды барлық ел иши// Қоңыраттан тартып Хожелигеше// Бәршеси Өтештиң абройы күши» [Қарақалпақ фольклоры, 2013. – 361]. Өтеш батыр ҳаққында өзинин дала жазыўлары арқалы изертлеў алып барған Ш.Тәжимуратов өз мақаласында XIX әсир ақырында ҳәзирги Қанлыкөл этирапында салынған Жаңа қала ҳаққында атап өтип, қорған төртмүйешли болып, арқа тәрәпинде киши дәрўаза, қубла

тәрәпинде үлкен дәріуаза салынған. Қаланың салыныуына Қутлымурат беглербеги, Шәрибай беглербеги, Жусуп беглербеги хәм Қосжан беглербеги басшылық еткен [Тажимуратов Ш., 2000].

Дәстанда Өтеш батыр хәм Қутлымурат беглербеги арасындағы социаллық мүнәсебетлер ҳаққында мағлыұматлар бар: «Бир айдың ишинде питкеріу керек// Барлық елге соны жеткеріу керек// Өзлеримиз барып ол башшыларын// Қылмаса айтқанды өткеріу керек. Өтеш мақул көрип Қутлымурат сөзин // Шынында жақсы да болмас деп изин// Барлық елге хабар қылмақты ойлап // Турды ол қысыңқырап қос үлкен көзин» [Қарақалпақ фольклоры, 2013. – 368].

Дәстанда Қутлымурат беглербеги хәм Өтеш батырдың халықтың социал-экономикалық машқалаларын биргеликте шешкенлиги ҳаққында көплеген дереклер бар.

Қутлымурат Аманбай улы 1850-1938-жылларда жасап, қарақалпақлардың қытай қәуими аралбай урыуынан болған. Қутлымурат беглербегиниң хәзирги Қанлықөл районындағы «Бостан» аўыл пуқаралар жыйынында, бурынғы «Қоғам» аўылында отыз гектар шамасында «Ақ хәреми» болған. Бул жерде тоқсан хожалық қарақалпақлардың аралбай урыуы оның менен қоңсылас отырған. Ол беглер беги лаўазымында қырқ жыл даўамында Хийўа ханының мөрин әмелде пайдаланып, хәкимшилиқ хәм халықтан салық алыў ислерине басшылық еткен [Сапаров З., 2024]. Тарийхый тулғалар ҳаққындағы илимий мийнетлер, архив дереклер, дала жазыўлары, фольклорлық хәм әдебий дереклер биргеликте изертленген ҳалда алып барылса, бул дереклер өзиниң объектив илимий көзқарасларына ийе болады.

Дәстанда совет дәуириндеги коммунистлик идеология тәсиринде тарийхый тулғаларды үстем класс ўәкиллери сыпатында атап, бир тәрәплеме баҳа бериў ушырайды: «Қутлымурат беглербеги бай киси// Бир нешшелер ойлар: Өтештиң иси// Қутлымурат бегдиң пайдасы ушын// Ислеп жүр ғой, деп те айтар көбиси. Мениң жек көргеним бай менен болыс// Бирақ оны жоқ қылыўға жетпес күш// Байлар мениң айбатымнан қорқады// Сөйтип мени дейди «Өтешжан, Өтеш»» [Қарақалпақ фольклоры, 2013. – 370].

Колониал дәуирдеги тарийхый тулғалар искерлигине объектив баҳа бериўде Патша ҳүкметі менен жергиликли халық арасындағы социаллық мүнәсебетлерге, жергиликли волостлық басқарыўы дүзимине хәм басқа да факторларға дыққат қаратыў керек.

«Төртеў болды батыр липасын кийген// Төрт ағайин дейди буларды көрген // Төртеўи бир форма кийген кийими // Өтеш батыр сондай форманы берген» [Қарақалпақ фольклоры, 2013. – 371]. Дәстанда Өтеш Дәўлетназар улының батыр сыпатында ел қорғаў ушын жаўға қарсы гүрескенлиги сўўретленген. Илимпаз Қ.Байниязов өз мийнетиниң «Өтеш батыр ҳаққында ҳақыйқатлық» бөлимінде Өтеш батыр этирапына қырқ жигит топлағаны хәм төрт аға-инили туўысқан барқулла оның жанында саўашларда қатнасқанлығы келтирген. Өтеш батырдың 40 жигитиниң барлығы қарақалпақлар болған. Олардың арасында туўысқан инилери Мамыт, Сайыт, Қаражанлар болған [Байниязов Қ., 1993. – 71].

Жуўмақлап айтқанда, Қарақалпақстан тарийхындағы Қутлымурат беглербеги хәм Өтеш батыр сыяқлы тарийхый тулғаларға халыс баҳа бериўде тарийхый дереклер менен бирге фольклорлық дереклер де әҳмийетли есапланады. Соның ушын бүгинги күнде ел басқарыўшылар хәм халық батырларын изертлегенде тарийхый, архивлик, әдебий хәм фольклорлық дереклерден пайдаланған ҳалда жаңаша көзқараслар қәлиплестириў заман талабы болып отыр.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 224 б.
2. Байниязов Қ. Елим деп еңиреген ерлер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. – 180 б.
3. Карібаев Б.Б., Майданали З., Дауытбекова М.Қ., Тасилова Н.А., Бижанова М.Т. Қазақ хандығының басқару институттары. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 242 б.
4. Қарақалпақ фольклоры. 57-66-томлар / Ред. Айымбетов Н.Қ. хәм тағы басқалар. – Нөкис: Илим, 2013. – 462 б.
5. Қанаатов Е.Е. Қарақалпақ халық тарийхый қосықлары. – Нөкис: Авангард, 2024. – 80 б.
6. Сапаров З. Дала жазыулары. 2023. – №5. Информатор: Сәрсенбай Пирлепесов, 1951-жылы тууылған, Хожели районы.
7. Сапаров З. Дала жазыулары. 2024. – №5. Информатор: Төремуратов Хожам, 1938-жылы тууылған, Қанлыкөл районы.
8. Тажимуратов Ш. Жаңақала қорғаны хақында дәреклер // «Әмиўдәрья» журналы, 1990.

ХІХ ӘСИР АҚЫРЫ ХХ ӘСИР БАСЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ҚАЗЫ СУДЛАРЫНЫҢ ТАЙЫНЛАНЫҰЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ ХЫЗМЕТІ

ОПАЕВ БАЙМУРАТ АБДРЕШИТОВИЧ

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис*

Аннотация. Қарақалпақстанда қазылар VIII әсирден баслап 1928-жылға шекем өз хызметин алып барды. Усы узақ ўақыт даўамында қазы судлары раўажланған хәм кризис дәўирлерин басынан өткерди. Патша Россиясы Орта Азияны басып алғаннан кейин қазылар алдыңғыдай медресени питкерген, шариатты пухта өзлестирген адамлар арасынан тайынланбай Патша хәмелдарлары арасынан сайлап қойылатуғын болды. Усы мақалада қазы судларының XIX әсир ақыры XX әсир басларындағы тарийхы бойынша сөз етеди.

Таяныш сөзлер: Қазы судлары, Қарақалпақстан, XIX әсир ақыры XX әсир баслары, сайлау, жаза, Әмиўдәрья бөлими.

Патша Россиясы тарепинен Түркистан үлкесин басып алғаннан кейин казы лаўазымы бийкар етилмеген. Патша хәкимшилиги қазыларды өз мәплери ушын шеберлик пенен пайдаланған.

1865-жылдың августында “Түркистан ўәлаятын дузиў хақындағы ўақытша нызам” қабыл етиледі. Бул нызам бойынша қазылар халық тарепинен сайланып, әскерий губернатор тайынлау тәртиби белгиленген. Бирак ис жузинде қазылар ел басқарыўшылар тарепинен сайланып қойылған. Сондай-ақ, және бир өзгешеликлердин бири егер ханлық дәўирде қазылардан жынайый хәм пухаралык ислерди караў белгили бир мүддет нызамның 185-статьясында даўагерлер өзиниң үлкесиндеги өзлериниң исенимин ақлаўға көзи жеткен қазыларға усыныс етиў хуқықы да көрсетилген.

Патша хәкимшилиги елдеги суд жумысларында қайта дүзди. Суд ислери бурынғысынша қазылардың қолында қалды. Бирақ, бурын хәр бир бекликте бир қазы болған болса, енди ол орайластырылды. 1876-жылы сайлаўлардан кейин суд

участкалары пайда болды. Усы тийкарда Әмиўдәрәя бөлимининң Шымбай участкасы 5 суд участкасына: Нөкис, Дәўқара, Қоңырат хәм Таллық, Кегейли хәм Нәўпир, Шымбай, Есимөзек хәм Көкөзек болыслық суд участкаларына бөлинди [Қарақалпақстанның жана тарийхы, 2003. – 56]. Бул участкалардың хәр бирининң басында қазы турды. Сайлаў мапазында болыс хәм ақсақалларды сайлаған жол менен қазылар да сайланды. Олар халық тәрәпинен үш жыл мүддетке сайланып қойылды.

Әмиўдәрәя бөлимининң хәкимшилиги халық тәрәпинен сайланған. Оларды “халық судлары” деп атаған. Жергиликли халық оларды қазылар деп атады. Қазы лаўазымларына медресесени питкерген, ислам дини хәм шариат қағыйдаларын жетик билетуғын адамлардан сайланды. Патша хәкимшилиги қазыларды өз мәплери ушын шеберлик пенен пайдаланды. Қазылар-суды таласлы мәселелерди, даў-жәнжеллерди шешиў менен шекленип қоймастан бөлим турмысындағы барлық мәселелерге араласқан [Гиршфельд., 1903. – 7]. Қазылардың жоқары уйымы қазылар қурылтайы болған.

Қазылар қурылтайы қазылар судынан жоқары болған. Онда қазылар судының шешимине қанаатланбаған жәбирлениўшилердинң шағым арзаларын көрип шығатуғын еди [Гиршфельд., 1903. – 10]. Әмиўдәрәя бөлимининң Шорахан хәм Шымбай участкаларында жарастырыўшы суд участкалары да болған. Патша хәкимшилиги ўәкиллери бул судты “орыс суды” деп атаған хәм өз хужжетлеринде жазған. Жарастырыўшы судлар тергеўши хызметинде алып барған. Әмиўдәрәя бөлимининң жарастырыўшы судлары Самарқанд судлық округының бир бөлими болып, ол Ташкент суд палатасына бағынған [Қосбергенов., 1972. – 123].

1880-жылдан баслап айрықша елатларда хәр бир болыслықта бир қазы суды болған. Ал, көшпели хәм ярым көшпели кишилеў елатларда да хәр бир аўылда бир қазы суды болған.

Түркистан генерал-губернаторлығында 1886-жылдан баслап еки судьялық бақлаў системасы хўким сүреди.

Бириншиси улыўма Россиялық ыызам бойынша, екиншиси шариат хәм әдет дәстүрлерине тийкарланып хәрәкет еткен.

Биринши система бойынша 1898-жылы 2-июльдеги Россия империясы жоқары уйымының ыызам қағыйдалар жыйнағы бойынша Орта Азияда жарастырыўшы (мировой) судья, областлық, округлық судья палаталары хәм әскерий судья өз хызметлерин атқарса, екинши система бойынша қазы хәм бийлер судлары да хәрәкет етеди. Әмиўдәрәя бөлиминде 1897-жылдан баслап отырықшы районларда 15 судья хәм халық судлары қурылтайы, ал көшпели районларда 7 аймақлық, 24 аўыллық, 2 халық судлары қурылтайы хәрәкет еткен. Солай етип Әмиўдәрәя бөлиминде Шорахан хәм Шымбай уездлеринде 2 уездлик судья хәм 2 жарастырыўшы судья, әскерий суд хәм қазы суды (халық суды) дүзилди. “Халық суды” атын алған қазы хәр бир болысларда, хәр бир халық жайласқан пунктларда дүзилген қазылардың қарар шығарыўында муфтий хәм юридикалық консультантлар, мәсләхәтшилер үлкен роль атқарған [Сулайманова., 1967. – 170].

Хийўа ханлығы қурамындағы қарақалпақ районларында, аталық, беклик басқарыў системасындағы қазылар түрли жәнжеллерди шариат хәм әдет дәстүрлерине тийкарланып шешкен олар беглербеги, бийлер менен моллалардың мәсләхәтин есапқа алып даў-жәнжеллерди шешкен. Соның менен қатар қазы хәм бийлер суды неке, талақ, шаңарақ мәселелерин шешиў менен бир қатарда аса қәўипли жынаятларды да қарап дене жазасын қолланыў қол-аяғын, мурнын кулағын кесий, сондай-ақ өлим жазасын да қолланған.

Профессор Ш.Бабашевтың тастыйықлауына қарағанда Хожелидеги 1916-жылы болған көтеріліс басшыларына өлім жазасы берілген:

1916-жылдың бас гезинде Хийұа ханы, орыс патшалығының колониаллық басқаруы системасына қарсы Хожели беги Әуезжан хожа Муртазахан басқарған қозғаланның аяусыз бастырылғаннан кейін оның белсенді басшыларына айып жәрияланып Хожели қаласында дарға асылғаны тарихтан мәлім. 1916-жылдың апрель айының бір күні Хожели қаласының мал базары майданында құрылған дар алдында Хийұа қазы суды тәрәпинен миллий азатлық гүрестің басшылары атанған он бір адам үстинен ашық суд процесі шөлкемлестірилді. Көтерілістің басшыларынан биринің қызы Бийбимарьям әкесинің өлімі туұралы былай еске түсіреді:

1916-жыл апрель айының қайсы күні екенін еслей алмайман. Хожелинің хәкими Әуезжан хәм мениң әкем Худайберген ахун бір топар қолын артына қайырылып байланған адамларды ханның жасауылары ески Хожели қаласы мал базарына құрылған дар алдына айдап алып келді. Майданшада, халық лыққа толды. Бул ұақыяны жақсы еслеймен, себебі мен сол ұақытта 9-10 жаслар шамасында едим. Суд ашық мәресиміне менде адамлар арасында жасырынып турып, қәдді бойын тикке услап, тәғдирине тән берген “гунәкарлар”дың алдында киятырған әкемді көргенімде көз жасымды тыя алмай бақырып жылап жибере жазладым. Қасымдағы адам аұзымды жаұып демінди шығарма деп услап қалды.

Майданға патша генералы Галкин Хийуа ханы Аспандиярхан хәмелдарлары хәм Әмиүдәрья музапатындағы хәмелдарлары да жыйналған. Жыйналғанлар алдында қазы-кәлан хан дүзимине қарсы бас көтерген “айыпкерлердің” атларын оқып айыптарын жәриялап дарға асыұ менен өлім жазасына қабыл етилгенлердің хұкимін жәриялады. Көзімнің алдында басларына таұардан тигілген бас кийім кийгизген Әуезжан оның ағасы Махмуд пенен бирге мениң әкем Худайберген ахун Исаматдин хажы ийшанда дарға асылды. Ханның арнаұлы сақшыларының қорғаұында дарға асылғанлардың денеси үш күн дарға асыұлы турды” [Бабашев., 2009. – 11, 12].

Пүткіл ханлық хұким сүрген дәұирден 1920-жыл февралда ақырғы Хийұа ханы Саид Абдулла хан қулатылғанға шекем оның этирапындағы аұылларда қазылық судлар хұким сүрді. Хийұа ханлығына қараған дәрьяның шеп жағаларындағы қаракалпақ районларында Мойнақ, Қыпшақ, Қылышниязбай, Қоңырат, Қыят, Маңғыт, Хожели, Шоманай беклерінде қазылық судлары өз жумысын алып баратуғын еді.

Түркистан генерал-губернаторлығында, Хийұа ханлығында абырайлы диний саұатлы уламалардан сайланған қазылардың арасында шариат жолы менен пухаралардың хуқықларын қорғап ис жүргизген жәмәәтлик тәртипті хәм теңликти орнатыұда хызмет етип халық алдында абырайға ерискен қазылардың да болғанлығы мәлім. Олардан Шымбай районда Қадир қазы, Бекбаул ахун қазы, Асқар қазы, Қурбан қазы, Төрткүл районынан Атажан қазы Мухамматдинов, Ныязымбет қазы Юсупов, Шаббаз районынан Раджаб қазы Уайисов, Атажан қазы Хасанов, Қыпшақ районынан Шеримбет қазы Дәұлетмуратов, Шанияз қазы Матырзаев, Қурбанияз қазы Ираниязов, Ирناзар қазы Шамуратов, Қоңырат районынан Жалел қазы Раметуллаев, Мадияр қазы Алланиязов, Елмурат қазы Ераниязов, Тахтакөпир районынан Темирхан қазы Баймурзаев, Аңсатбай қазы Бекимбетов, Қараөзек районынан Арзымбет қазы, Көшкинбай қазы Тохмағанбетовлар өз ұазыпаларын инәбатлы бәржай келтирип шариат жолы менен жәбирлениұшилердің шағымларын хұжданы менен шешип, әдил хұким қабыл етип халық алдында үлкен абырайға ерискен еді.

Солай етип жуўмақлап айтатуғын болсақ, Әмиўдәрьяның еки тәрәпинде жайласқан қарақалпақлардың сиясий-хуқықый турмысында қазылардың орны үлкен болды. Қазылар бир неше әсирлер даўамында жәмийеттеги даў-жәнжеллерин шешкен болса да, сол дәўир ишинде реформа исленбестен қалып кетти. Колониал дәўирде қазыларды тайынлаўда өзгерислер болған болса да, бул өзгерислар ақырында Патша Россиясы администрациясы мәплерине сәйкеслендирилген болып, ақырында жадидлер деп аталған хәрекет ўәкиллери жәмийеттеги басқа тараўлар менен бир қатарда қазы судларында да реформа өткерий талаплары менен шығыўына алып келди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бабашев Ш. Дөхмет дегиши. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2009. – Б. 348.
2. Гиршфельд и Галкин. Военно-статистические описание Хивинского оазиса. Ч. II. – Ташкент, 1903. – с.7.
3. Қосбергенов Р. Қарақалпақстанның Россияға қосылыўы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1972. – Б. 224.
4. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. (Қарақалпақстан XIX әсирдің екінши ярымынан XXI әсирге шекем). – Нөкис: Қарақалпақстан, 2003. – Б. 556.
5. Сулайманов Х. Собрание сочинение. Том 1. – Ташкент: Фан, 1967 – с. 308.

3-секция. ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ

KEÑESBAY KARIMOV LIRIKASINDA TEÑEWLERDİN QOLLANÍLÍW SHEBERLIGI

TILEGENOVA ALTINAY ERNAZAR QIZI

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis

Annotaciya: Biz bul maqalamızda shayır Keñesbay Karimov lirikasında kórkemlew qural-ları, sonıń ishinde teñewlerdın qollanılıw sheberligi haqqında sóz ettik. Bunda ádebiy teoriyalıq maǵlıwmatlar tiykarında shayır poeziyasın analizlep, kórkemlik ózgeshelikler anıqlandı.

Tayanış sózler: lirika, trop, teñew, obraz, kórkem sheberlik.

Annotaciya: Ushbu maqolamizda shoir Kengesbay Karimov lirikasida badiiy tasvir vositalari xususan, o'xshatishlarning qo'llanilish mahorati muhokama qilindi. Bunda adabiy-nazariy ma'lumotlar asosida shoir shariyati tahlil qilinib, badiiy xususiyatlar aniqlandi.

Kalit so'zlar: lirika, trop, o'xshatish, obraz, badiiy mahorat.

Аннотация: В статье рассматриваются средства художественной образности в лирике поэта, Кенесбая Каримова, в частности, мастерство использования сравнений. На основе литературоведческих и теоретических данных проанализирована поэзия поэта и определены художественные особенности.

Ключевые слова: лирика, троп, сравнение, образ, художественное мастерство.

Annotation: The means of artistic imagery in the poet, Kenesbay Karimov's lyrics, in particular, the skill of using similes were discussed in this article. Based on literary and theoretical data, the poet's poetry was analyzed and artistic features were determined.

Lirikada insannıń jámiyettegi ornı, qorshaǵan ortalıq penen qarım-qatnası, jámiyetlik-siyasiy qubılıslarǵa bahası onıń ruwxıy dúnyasındaǵı qubılıslar, sezim-tuyǵıları tiykarında sáwlelenedi. Bizdi qorshaǵan shınlıq, jámiyettiń sotsiallıq, siyasiy kúshleri, hár qanday jekke insanıyılıq

hám jámiyetlik áhmiyetke iye mashqalalar lirikalıq shıǵarmanıń mazmunın qurawı múmkin. Usı mazmun joqarı emosional-estetikalıq tásirshenlikke iye kórkemlik penen jetkerilip berilse ǵana lirika óziniń shın mánisindegi wazıypasın atqarǵan sanaladı.

K.Karimovtıń poetikalıq izlenisleri onıń sózlerden óz ornında paydalanıwında, sózlerdiń túrli mánilik túrleniwlerinde, kerekli sózdi kerekli orında paydalana biliw hám onıń mazmunǵa qatnasın támiyinley alıw múmkinshiliginde de anıq kózge taslanadı. Kórkem ádebiyat kórkem ónerdiń basqa túrлерinen óziniń sóz arqalı júzege keletuǵınlıǵı menen ajralıp turadı. Sonlıqtan, bunda sózge ayrıqsha poetikalıq wazıypa kórkemlikti támiyinlew funkciyası júklenedi. Bul funkciya, ásirese kórkem shıǵarmadaǵı kórkemlew quralları hám usıları arqalı ámelge asırıladı. Kórkemlew qurallarınıń tiykarǵı atqaratuǵın xızmeti – estetikalıq tásirshenlikti támiyinlew, oy-sezimlerdi emocional jetkerip beriw bolıp esaplanadı. «Poeziyada figuralar hám troplardıń járdeminde sózdiń ishki forması payda etiledi, dep jazadı rus ilimpazı M.Polyakov troplardıń shıǵarmadaǵı áhmiyeti tuwralı [Polyakov M., 1986. – 387].

Kórkem ádebiyattıń basqa túrleri menen salıstırǵanda, poeziyada troplar júdá ónimli qollanıladı. Ózbek ádebiyatshısı T.Boboev troplardı sózdiń tuwra hám awıspalı mánileri arasındǵı baylanısqa hám súwretlew obyektine qaray úsh túrge bólip úyrenedi [Boboev T., 2002. – 320-329]

Qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatında kórkem súwretlew qurallarınıń sheber úlgilerin kóriwimizge boladı. Qaraqalpaq ádebiyatı menen rus ádebiyatın salıstıratuǵın bolsaq, rus ádebiyatında ádebiy shıǵarmalardıń kórkem poetikasın izertlew birqansha alǵa ilgerilegenin bilemiz. Bul tuwralı ilimpaz B.Genjemuratov miynetinde sóz etiledi [Genjemuratov B., 1997. – 3]. Haqıyqatında da, qaraqalpaq ádebiyattanıwında jazıwshı hám shayırlarımızdıń kórkemlik ózgesheligi, poetikası jóninde izertlewler ele de azshılıqtı quraydı.

Lirikalıq shıǵarmalarda pikirdiń ótkirliǵın támiyinleytuǵın, onıń kórkemlik qunın asıratuǵın troplardıń biri – teńew. Teńew – latınsha «compario» sózinen alınǵan bolıp, uqsatıw, salıstırıw degen mánini ańlatadı. Teńew tiykarınan eki maqsette qollanıladı:

1. Obyektlerdiń uqsaslıq yamasa ayırmashılıqların salıstırıw ushın;
2. Ózara baylanıslı hádiyselerdi uqsatıwǵa tiykarlanadı.

Sonday-aq teńew metaforalıq sıpatqa iye boladı. Bul tuwralı Aristotel: «Eger kimdur Axillesti arıslan day sóyledi dese, onda bul teńew, eger arıslan sóylese bul metafora»– dep túsindiredi. [Литературная энциклопедия. 2001.– 1022] Bul orında eki predmet Achilles hám arıslanlardıń uluwmalıq uqsas sıpatı ekewiniń de márt, aybatlı ekenligi. Eki birdey qásiyetke iye bolǵan predmetler bolıwına qaramastan Achilles hám arıslan kontekstte qollanıw usılına qaray bir-birinen parıqlanıp tur. Teńew kontekstte qollanılganda onda tiykarınan tórt element qatnasadı:

1. teńeliwshi predmet – teńelip atırǵan obyekt;
2. teńestiriwshi predmet – uqsawshı obraz;
3. teńeliwshi hám teńestiriwshi predmetlerdiń uqsaslıq belgisi;
4. teńew qosımtaları yáki teńewdi payda etiwshi sózler [Dosımbetova A., 2016. – 10].

Mısalı:

Waqıt zımıraydı jel kibi ǵúwlep,

Nesip etkenge ǵúz taǵı keledi [Karimov K., 2020. – 3].

Qosıqta biz joqarıda aytıp ótken teńewdiń tórt elementi de qatnasqan. Bunda teńeliwshi predmet waqıt, teńestiriwshi predmet bolsa jel, yaǵnıy samal, eki predmetke de tán bolǵan qubılıs tezlik, olardıń jıldam, irkilmey háreketleniwi, al teńewdi payda etiwshi sóz kibi.

K.Karimov lirikasında eki predmet arasındaqı uqsashıqtı kórkem sáwlelendiriw maqsetinde teńewlerdi teńewlik elementlerdiń tolıq qatnasıwı yaqı eki troptıń qabatlastırılıp qollanıwı arqalı paydalanılǵanlıǵın hám kórkemlik xızmet atqarıp kelgenligin kóriwimizge boladı. Bul bolsa avtorıń kórkemlik izlenisleriniń jemisi bolıp xızmet etedi.

K.Karimov lirikalıq qosıqlarında tolıq elementli teńewlerdi jiyi qollanǵan. Shayır qosıqlarındaǵı teńewler janlı hám jansız zatlardı, anıq hám abstrakt predmetlerdi bir-birine uqsatıp, pikirdiń kórkemligin hám ótkirililigin arttırıp kelgen. Mısalı:

*...Bosanǵan qus yańlı tar qápesinde,
Talpındım men gúzdiń qushaǵı taman.*

*...Búgin tábiyattıń biz bir ashıǵı,
Júrekte sezimler sıǵasar seńdey.
...Ul-perzentli bolsa, dáryaday tasıp,
Tóbesi kóklerde, márdana basıp,*

Qaraqalpaq toy qılar jıǵanın shashıp [Kapumov K., 2020. – 3-31]

Keltirilgen úzindilerde teńew elementleri tolıq qatnasqan. Dáslepki mısalda lirikalıq qaharman ózin qusqa teńew arqalı, gúzge degen saǵınıshın, muhabbatın, taza sezimlerin kórkemlep jetkerip bergen. Bunda teńeliwshi predmet – lirikalıq qaharman yamasa adam, al teńestirilip atırǵan predmet – qus. Uqsashıq tárepi eki janzattıń da tábiyattıń perzenti ekenligi, ekewiniń de janlı tábiyatqa degen muhabbatınıń, jıllı sezimleriniń bar ekenligi. Al, yańlı sózi qosıqta eki predmetti óz ara uqsashıq tárepleri menen bir-birine teńep, kórkem hám logikalıq baylanıstı táminlep kelgen. Eger yańlı sózin alıp taslasaq, teńewlik máni joǵaladı. Ekinshi mısalda bolsa teńewlik mánini day/dey qosımtası táminlep kelgen. Ekinshi mısalda teńeliwshi predmet – sezim, teńestiriwshi predmet – seń, eki predmettiń uqsashıq tárepi olardıń tártipsizligi, tolqıwı. Júrektegi sezimler adam debdiwlenge waqıtta yaqı albıraǵanında, quwanǵanında, yamasa bir nárseden qattı tásilengeninde júrekke jayǵaspay qaladı, dárya, teńiz betindegi muz bólekleri bolǵan seńler de suw betinde siresip, bir-birine dúgilip, aǵıs jolına sıymay irkilip qaladı, jayǵaspaydı. Bunda sezim hám seń sózler arasındaqı teńewlik mánini tek day qosımtası emes, al sıǵasıw sózi de táminlegen. Bul sóz seńniń jeke qásiyetin ashıp bergen. Shayırdıń qosıqlarında tolıq elementli teńewlerge basqa da mısallardı keltiriwge boladı:

*...Esken jeldey zuwlap ótti tusımnan,
Ġapılda qolımnan joǵalǵan pursat.*

*...Bir tıp biyday yańlı arpa ishinde,
Kóriner qolımnan jırılǵan pursat.
...Ádebiyat mısıl kórkem bir janan,
Ázeliy shın ashıq bolıppız oǵan.*

*... Qara shoyın yańlı ezip jelkemdi,
Ushqır qıyallarım sárgardan boldı [Kapumov K., 2020. – 4-12].*

Keltirilgen mısallarda teńewdiń komponentleri tolıq qatnastırılǵan bolıp, hár biri eki uqsas belgige iye predmetler arasında teńewlik mánini táminlep kelgen. Dáslepki mısalda day qosımtası arqalı teńewlik máni bildirilgen bolsa, ekinshi hám úshinshi mısalda teńew mánisin ańlatıwshı yańlı hám mısıl sózleri eki predmet arasındaqı uqsashıqtı kórsetiwde kórkemlik xızmet atqarıp tur.

Uliwma alğanımızda, teñewler tiykarınan qaharmanlar obrazın jaratıwda, olardıń kórkemliligin, emocionallıgın ele de asırıwda jiyi qollanıladı. Shayır K.Karimov qosıqlarında teñewlerdiń tiykarınan eki usılda jiyi qollanılganlıgın kóriwge boladı. Birinshi, teñewlerdi kórkem pikirdi jetkerip beriwde teñewlik elementlerin tolıq qatnastırıw arqalı qollanıw jaǵdayı jiyi ushırasadı, ekinshi kórkem pikirdi jetkerip beriwde eki troptıń, metafora hám teñewdiń birge qollanılwı arqalı shayır qosıq ideyasın, pikirdi ele ótkir hám kórkem etip jetkerip bere alǵan. Sonday-aq, K.Karimov poeziyasında teñewdiń tolıq emes túrin de jeke siyrek jaǵdayda ushıratıwımızǵa boladı. Bul bolsa ele de shayırdıń kórkemlik izlenisiniń nátiyjesiniń joqarılıgın, ózine tán sheberligin kórsetedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. – Москва: Советский писатель, 1986.
2. Бобоев. Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
3. Генжемуратов Б. Эжинияз лирикасының поэтикасы. – Нөкис: Билим, 1997.
4. Литературная энциклопедия. Терминов и понятий. – Москва, НПК «Интелвак», 2001.
5. Dosımbetova A. Ádebiyattanıwda kórkemlew quralları. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2016.
6. Каримов К. Қарақалпақ – елим мениң. – Toshkent: Yangi kitob, 2020.

ФОЛЬКЛОР – МИЛЛИЙ, МАЪНАВИЙ ВА МОДДИЙ МАНБА СИФАТИДА

БЕГМУРАТОВА ГУЛБАХОР АСАМАТДИЙНОВНА

Кегейли тумани ихтисослаштирилган мактаб

Фольклор деганда фақат оғзаки сўз санъати эмас, умуман халқнинг этник, маданий-маънавий, бадиий санъати ва адабий мерослари тушунилади. Шу боис фольклор асарлари тадқиқига нисбатан “фольклоризм” истилоҳи кенг қўлланилса ҳам бу терминга оид турлича назарий қарашлар мавжуд. Фольклоризм тушунчаси ҳар хил аспектта ёндашиш мумкин бўлган феномен бўлиб, этнологик, социологик, санъатшунослик, адабиётшунослик, муסיқашунослик фанларида бу истилоҳ маъноси тобора кенгайади.

Масалан, рус мунаққиди В.В.Гусев “Фольклорни яхлитликда ўрганиш” тадқиқотида фольклорни ўрганишнинг уч хил концепциясини тақдим этади [Гусев В.В., 1991. –7]. Немец олими Х.Мозернинг фольклоризм тушунчаси тўғрисидаги қарашлари ҳам илмий асосланган умумлашмадир [Moser H., 1962. –177-209].

Унинг “Туризмни ривожлантиришда, минтақага туристларни жалб қилиш рекламаларида “фольклоризм” истилоҳи калит сўз сифатида жуда асқотади” деган фикри бугунги кунда амалда ўз тасдиғини топган. Албатта, бу каби турлича илмий қарашлар ўз йуналишларида ўзини оқлайди. Лекин, ўзбек ва қорақалпоқ олимларининг ишларида фольклор асарлари кўпинча маънавий бойлик сифатидаги аҳамиятига кўпроқ урғу берилиб, адабиётшунослар ва фольклоршунослар фольклор асарларини сақлаб қолиш ва уларни авлоддан авлодга тақдим этиш тамойилидан боради. Ўзбек фольклоршунослигида Т.Мирзаев, М.Жўраев, Ж.Эшонкулов [Мирзаев Т., 2008., Жўраев М., 2006., Эшонкулов Ж., 1999.] каби мунаққидларнинг илмий ишлари шулар жумласидандир.

Мақолада биз олима С.Баҳадированинг фольклор асарларини тадқиқ этишдаги ўзига хос хусусиятини ва олиманинг изланишлари самарасининг маънавий ва моддий-иқтисодий ҳаётимиздаги аҳамиятини таҳлил қиламиз.

Қорақалпоқ фольклоршуноси С.Баҳадирова қорақалпоқ дostonлари, жировлари ижоди буйича кўп йиллардан буён тадқиқот олиб борган олимадир. Унинг “Қарақалпақ қандай халқ” деган китобида “Қарақалпақ жирови” тўғрисида жуда баҳоли фикрлар билдирилган бўлиб, мунаққиднинг қарашлари жаҳон санъатшунослигида қорақалпоқ жирови феномони ўзига хос муносиб ўрнига эга эканлигини илмий асослаб бериши билан аҳамиятлидир. Олима бу китобида: “Бошқа жирови бор халқларнинг фольклоридаги “жиров” сўзининг маъно ва мазмуни қорақалпоқ фольклоридаги маъноси билан (“Жиров” сўзи назарда тутилаяпти. Б.Г.) фарқланади. Шунинг учун, фольклоршуносликка “Қорақалпоқ жирови” терминини татбиқ этиш мақсадга мувофиқ. Қорақалпоқ жирови–дostonни қўбизда (репертуарида бир юз ўттизга яқин мелодия бор) эпосни томоқни қириб гуркираган овози билан фақат қаҳроманлик эпосларнигина ижро қиладиган жирчи” [Баҳадирова С., 2017.–128]. деган илмий-назарий ва амалий хулосани тақдим этади.

Дарҳақиқат, олиманинг “Қорақалпоқ жирови” истилоҳи тўғрисидаги асосли илмий-амалий хулосалари жаҳон фольклоршунослигида қизиқарли ҳодиса ҳисобланади. Чунки олима бошқа туркий халқларнинг жировчилик-бахшичилик санъати билан бирга уларнинг ижро усуллари ва қорақалпоқ жировларининг дostonларни ижро этиш хусусиятларини қиёсий таҳлил қилган. Айниқса, олима жиров наволарининг (жиров намалари –Б.Г.) жойлашув тартиби тўғрисида фикр юритиб, бир жировнинг бир дostonни, масалан, “Едиге” дostonини Ўтенияз жировнинг 14000 сатрдан иборат дostonни 100 дан ортиқ наво билан, ҳар бир навонинг ҳар қайталанишида турлича мақом билан ижро этганини мисол тариқасида келтириб, ҳар бир жиров репертуаридаги жиров мусикалари бир-бирини такрорламаслигига, ҳар бир жиров наволарининг 4-5 вариантларига эга эканлигига диққат қаратади ва фактологик мисоллар келтиради. Бу хулосалари орқали олима халқимизнинг миллий мусика маданиятининг жуда юксак эканлиги, буни қорақалпоқ жировларининг дostonларни ижро этишида намоён этганлигини алоҳида эътироф этади.

Шу билан бирга, олиманинг “жировлар мактаби” тўғрисидаги илмий фикрлари ҳам жуда катта эътиборга молик масалалардан. Чунки, жировлик санъати биринчи навбатда, Аллоҳ томонидан ато этилган овоз, илоҳий истеъдод соҳибларига насиб қилади. Жаҳон фольклор мусикашунослигидаги муайян шакллардан иборат ноталарни ёдлаш билан бу санъатни тўла эгаллаб бўлмайди. Демак, халқ орасида шундай истеъдод соҳибларига ўз ижодини ривожлантириш ва сақлаш, уни отадан болага етказишни тизимли равишда йулга қуйиш лозим. Бугунги кунда фақат дostonнинг бир, ёки икки-уч бўлимини ёдлаш билангина чекланиб қолаётган истеъдодли ёшларга “қорақалпоқ жирови” истилоҳини англатиш ва унга муяссар бўлиши, изланишларида давом эттириши учун уларга назарий ва амалий билимлар беришда “жировлар мактаби” жуда зарур. “Жировлар мактаби” қорақалпоқ жировчилиги тарихида “Сўппасли Сипира жиров”, “Жийен жиров”, ундан кейин XVIII-XIX асрлардаги ва XX асрнинг боши ва ўрталаридан бугунга қадар “жировлар йули, устоз-шогирд, йуналиш” турида шаклланган. Лекин уни сақлаш, назарий ва амалий билимлар билан бойитиш, ҳар бир жировнинг ижод йулини, ўзига хос хусусиятларини, тафавутларни ўрганишда жировчилик мактаби амалий чора-тадбир ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг

2020-йил, 30-сентябрдаги 595-сонлиқарорига мувофиқ ҳозирги кунда Нукус шаҳрида “Опера ва бахшичилик санъатига ихтисослаштирилган мактаб” 2021-йилдан бошлаб ўз фаолиятини бошлаганлигини маълум. Айнан, мана шу мактабнинг ўқув дастури концепциясидан, албатта, С.Баҳадированинг “қорақалпоқ жирови” тўғрисидаги илмий хулосалари илмий-назарий ва амалий, методологик қўлланма сифатида ўрин олиши лозим.

Шунингдек, биз таҳлил қилган “Қорақалпоқ қандай халқ” номли китобидаги олиманинг “қорақалпоқ жирови” тўғрисидаги илмий фикрлари қорақалпоқ фольклоршунослигида ҳам “фольклоризм” истилоҳини давлатимизда туризм соҳасини ривожлантириш учун, минтақамизга туристларни жалб қилиш мақсадида ҳам кенг қўлланиш имконини беради.

Масалан, қорақалпоқ жирови ижроси сўнгги йилларда Қорақалпоғистоннинг Муйноқ шаҳрида ҳар йили ташкил қилиниб келаётган “Стихия” мусиқа фестиваллари дастуридан ҳам ўрин олса ва фестиваль рекламаларида жиров ижросига алоҳида эътибор қаратилса, жаҳон бўйлаб мусиқа шайдоларининг, мусиқашуносларнинг катта қизиқишини уйғотиши аниқ ватуристларни яна да кўпроқ жалб қилинишини таъминлаши мумкин.

Албатта, бундай чора-тадбирлар орқали нафақат миллий маънавий ҳаётимиз, балки ижтимоий-иқтисодий ҳаётимизда ҳам яхши натижаларга эришиш мумкин. Бу ерда халқнинг миллий маънавий бойлигини моддийлик билан боғлаш тўғрисидаги Х.Мозернинг концепцияси С.Баҳадированинг изланишларида яна да такомиллашиб, бу илмий концепцияхулосаларидан соҳаларда мақсадли фойдаланиш назарда тутилаяпти.

Хулоса қилиб айтганда, фольклор асарларини тадқиқ этиш ва уларни тарғиб қилиш фанни халқнинг маънавий, маиший, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти билан узвий боғлаш демакдир. Айниқса, халқ фольклор санъатидан нафақат миллий ва маънавий бойлик сифатида, балки иқтисодий жабҳаларда ҳам кенг фойдаланиш истиқболли режалар сирасига киради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: Наврўз, 2017.
2. Гусев В.В. Комплексное изучение фольклора // Фольклор в современном мире. – Москва: Наука, 1991.
3. Мирзаев Т. Эпос и сказитель. – Ташкент: Фан, 2008.; Жўраев М., Нарзикулова М. Миф. Фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. Эшонқулов Ж. Фольклор: образ ваталқин. – Қарши: Насаф, 1999.
4. Moser H. Vom Folklorismus in unserer Zeit / H. Moser // Zeitschrift für Volkskunde. – 1962. – № 58. – S. 177-209.

JOQARÍ BILIMLENDIRIWDEGI SÓZ QOSÍLÍW HÁM SINTAKSISLIK USÍL MENEN JASALǴAN TERMINLERDÍŇ AYÍRÍM ÓZGESHELIKLERI

QALBAEVA ZULQUMAR

*Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti, Nókis*

Joqarí oqıw orınlarında qollanılıp kelgen terminler menen búgingi kúnde qollanılıp júrgen terminlerdín jasalıwında bir qatar ózgeshelikler bar. Ásirese, bunı olardıń jasalıwında kórsek boladı. Kópshilik joqarí bilimlendiriw terminleri usı kúnge shekem sırttan kirgen sózler, ásirese russha sózler dep bilip keldik. Mısalı: kafedra, student, docent, professor, fakultet,

kafedra başlığı, bölüm başlığı, dissertasiya jümisi, magistrant, magistrlik dissertasiya jümisi, doktorluq dissertasiya jümisi, semestr, dekanat, prorektor, rektor hám t.b. Bul mısallargá itibar qaratsaq derlik kópshiligi sırttan ózlesken sózler yaǵnıy terminler. Búgingi kúnge kelip bul terminlerdiń qatarı barǵan sayın artpaqta. Óytkeni ilim-texnika rawajlangan sayın tilimizge jańadan sózler kirip kelmekte, nátiyjede hám sózlik qorımız hám terminologiya bayıp otırmaqta.

Joqarı bilimlendiriw terminleri arasında kópshilik termin sózler sırttan kirgen terminler. Biraq degen menen, sóz qosılıw hám sintaksislik usıl sırttan kirgen termin menen túpkilikli qaraqalpaq tiliniń terminleri yaqi ápiwayı sózleriniń óz ara birigip bir máni ańlatıwshı terminlerdi payda etiwine túrtki bolmaqta. Sóz qosılıw usılı menen jasalǵan termin sózler haqqında bir qatar maqalalarımızda ayıp ótkenbiz, biraq sintaksislik usılı menen jasalǵan terminler menen óz ara uqsaslıq táreplerine toqtap ótilmedi. Solay eken, olar arasındaǵı uqsaslıq hám ayırmashılıqlargá usı maqalamızda toqtap ótemiz.

Bilemiz, sóz qosılıw usılı arqalı qospa terminler, al sintaksislik usıl arqalı sóz dizbegi kórinisindegi termin sózler jasaladı. Bunnan aldın ápiwayı qara sózlerden pariқ qılatuǵın termin sózlerge de dıqqat bóliw orınlı. Usı orında qazaq ilimpazı Ómirzaq Aytbayulınıń “Qazaq til biliminiń terminologiyalıq máseleleri” miynetinde termin haqqında ayılǵan mına sózler orınlı: Kim qalay qoldansa da, termin sózderdiń álewmet ómiriniń qatınas quralındıq qájetin qamtamasız etip otırǵanı dawsız. Yaǵnıy terminsiz qoldanı bolmaydı, terminsiz ǵılımiy oy-pikirdi órbitiwge bolmaydı [Aytbayulı Ó., 2013. – 9 b].

Joqarı bilimlendiriw terminlerine názer awdarsaq, derlik kópshiligi shet tilinen kirgen jańa sózler (neologizmler) boladı degen túsinikte bolamız. Degen menen ishki usıl menen yaǵnıy sóz qosılıw usılı menen jasalıp otırǵan joqarı oqıw orınları terminleriniń bar ekenligine kózimiz túsedı. Bilemiz, sóz qosılıw usılı menen jańa mánili qospa sózler jasalıp otıradı.

Mısalı: sabaq kestesi, jılıq is-reje, aqlıy hújim, ámeliy sabaq, ámeliy shınıǵıw, dástúriy sabaq, aralas tálim, tálim metodları, tálim-tárbiya, bazalı oqıw reje, balıq skeleti, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumısı, shegaralıq qadaǵalaw jumısı, aralıq qadaǵalaw jumısı, monitoring jumısı, studentlik gúwalıq, sabaq strukturası, óz betinshe jumıs, kurs jumısı, pitkeriw qánigelik jumısı, oqıw metodikalıq qollanba, oqıw qollanba, jazba jumıs hám t.b.

Bul keltirilgen mısallar joqarı bilimlendiriw sistemasında jiyi qollanılatuǵın terminler esaplanadı. Jasalıwı boyınsha birikpegen hám juplasqan qospa sózler bolıp, derlik kópshiligi atawısh sózlerden quralǵan.

Endi itibar qaratsaq joqarıda keltirilgen mısallar negizinde sóz dizbegi kórinisinde tur. Biraq olar dáwirler ótiwi menen bir mánisti ańlatatuǵın qospa termin shıpátında qaralıp tur. Máselen: bir ǵana “balıq skeleti” balıq-atawısh sóz+ “skeleti” – tartımlanǵan atawısh sóz. Bulardı bólek-bólek ayırıp qarawǵa bolmaydı, olar ekewi qosılıp bir mánis-mazmundı ańlatıp tur. Solay eken bular dizbeklesiw arqalı payda bolǵan qospa termin.

Al, juwmaqlawshı qadaǵalaw, shegaralıq qadaǵalaw jumısı, aralıq qadaǵalaw jumısı terminleri dizbeklesiw arqalı bildirilgen, demek bul sintaksislik usıl arqalı jasalǵan termin. Biz bilemiz, sóz dizbeginde bir sınıarınıń ornına ekinshi sınıarın almastırıp qollanıwǵa boladı, ań qospa sózlerde bir komponentin basqa bir komponentke almastırıp qollanıwǵa bolmaydı. Joqarıdaǵı shegaralıq, juwmaqlawshı, aralıq sózlerin bolsa qadaǵalaw sóziniń ornında almastırıp basqa máni payda etiwge boladı, solay eken ol sóz dizbegi kórinisindegi termin.

Sonday-aq, shet tilinen ózlesken sózler de qaraqalpaq tili terminologiyasın bayıtıp otıradı. Bul ózlesken sózler ádette qaysı tilden ózlesse sol tildegi formasın ózgerip qollanıladı.

Bunday sózler arasında pedagogikalıq terminler de ushırasadı. Al bul pedagogikalıq termin sózler joqarı oqıw orınlarında jiyi qollanılatusınlıǵı hesh birimizge sır emes. Usınday termin sózlerden biri – “antipedagogika” – bul termin “anti” hám “pedagogika” sózleriniń birikpesinen payda bolǵan. Bul termin jóninde qazaq ilimpazı U.Á.Asılov hám basqa da ilimpazlar jámáátinde dúzilgen miynetinde tómendegishe túsiniq beredi: “Batis Europa elderi men AQSH ta XX ǵasırdıń ekinshi jartısında pedagogikada payda bolǵan, tárbieden bas tartudı tulǵanı qalıplastırıwdıń maqsatqa layıq amalı dep biletin aǵım. 70-jıldarı AQSH ta payda bolıp, odan Batis Europa elderine taradı. Antipedagogikanıń ókilderi tárbieni jaqsartu maqsatında pedagogikalıq reforma jasaw múmkin emes dep sanaydı, deskulizaciya teoriyasın jaqtawshılardı qostap, anarxıyalıq individualistik ustamında boladı. Antipedagogikanı jumısı ónbegen ne jumısbastı bolıp júrgen muǵalimder de qoldaydı...” [Asılov U., 2022. – 23 b].

Bunda keltirilgen “antipedagogika” termini de sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan qospa termin. “Anti”+ “pedagogika” degen eki sózdiń birigiwinen jasalǵan. Solay eken bul sıyaqlı terminlerdi sintaksislik usıl menen jasalǵan dep qarawǵa bolmaydı. Kerisinshe sóz qosılıw usılı menen jasalǵan qospa termin.

Búgingi zamanagóy pedagogikada, ásirese joqarı bilimlendiriw sistemasında jańa terminler de qalıplesip otırdı. Mısalı: aralıqtan oqıtıw, kredit-modul sisteması, zoom konferenciya, tálim kredit, akademiyalıq dem alıs, qayta tapsırıw, óz betinshe jumıs, kurs jumısı, pitkeriw qánigelik jumısı, hemis, moodle, juwmaqlawshı baqlaw jumısı, aralıq baqlaw jumısı, shegaralıq baqlaw jumısı, prezentaciya jumısı, slayd jumısı, onlayn sabaq, oqıw-metodikalıq kompleks, professor-oqıtıwshı hám basqalar.

Bir ǵana “pitkeriw qánigelik jumısı” terminin alıp qarasaq, dizbeklesiw kórinisinde turǵanlıǵı sebepli sintaksislik usıl menen jasalıp turǵanday. Biraq joqarıda sóz etkenimizdey sóz dizbegi bir uǵımdı bildirmeydi, al qospa sózde qansha komponent qatnassa da barlıǵı bir uǵımdı bildiredi. Al pitkeriw qánigelik jumısıúsh sózden tursa da, barlıǵı bir mánisti bildiredi, yaǵnıy joqarı oqıw ornın pitkeriw waqtındaǵı jazılatuǵın sońǵı qánigelik jumıs.

Joqarıda kórsetilgen terminlerdiń barlıǵı birikken, birikpegen hám juplasıw arqalı hám jasalǵan qospa terminler hám dizbeklesiw arqalı jasalǵan sóz dizbegi kórinisindegi terminler. Biraq olardıń barlıǵın qospa terminler dep qaraymız. Bul terminler dáwir talabı menen rawajlanıp otırǵan hám bilimlendiriwde qollanıla baslaǵan. Joqarı bilimlendiriwde qollanılatusın bunday terminlerge hám olardıń jasalıwına itibar qaratsaq, derlik basım kópshiligi atawısh sózlerden ibarat bolǵanın kóriwimizge boladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Асыллов.У.Ә. Қазақ тили терминдериниң салалық ғылыми тусиндирме сөзликтири. – Алматы: Мектеп, 2022.
2. Айтбайулы Ө. Қазақ тил билиминиң терминологиялық мәселелери – Алматы: Абзал-Ай баспасы, 2013:
3. Педагогик атамалар луғати: Ўзбек, рус, инглиз тилларида / О.Мусурмонова ва бошқалар. – Т.: “TURON-IQBOL”, 2019.

ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭМАЛАРЫНДА СТИЛИСТИКАЛЫҚ ФИГУРАЛАРДЫҢ КӨРКЕМЛИК ХЫЗМЕТТЕРІ

САЙЫМБЕТОВ ШАРАПАТ ОРАҚБАЕВИЧ

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкіс

Поэмалар лирикалық өлшемге тийкарланған қосық формасына қурылғанлықтан, оның қурылысында қолланылған сөзлер хәм сөз дизбеклери бәрхама ықшамлықты, тартымлылықты хәм образлылықты талап етеди. Ой-пикирди көркем сәўлелендириўде орын алатуғын көп сөзлилик ямаса сәтсиз қолланылған сөз дизбеклери поэмалардың көркемлигине нуксан келтирип, қунын түсиретуғыны анық. Сонлықтан да, хәр бир талант ийеси өз шығармаларында көтерип шыққан әхмийетли мәселелерди оқыўшылар қәўимине көркемлик пенен жеткерип бериўде поэтикалық тилдиң мүмкиншиликлеринен орынлы пайдаланыўға хәрекет етеди.

Әдебияттаныў илиминде бундай сүўретлеўлер «поэтикалық синтаксис, синтаксислик фигура ямаса стилистикалық фигуралар» [6, 60-61] деп қаралады.

Рус теоретик алымы М.Я.Поляковтың «фигуралар поэтикалық тилдеги семантикалық операциялардың айрықша модели болып есапланады» [9, 212] – деп көрсеткениндей, «поэтикалық синтаксис шығарма тилиниң образлылығын, эмоционаллығын асырыўда басқа сүўретлеў усыллары сыяқлы әхмийетли роль ойнайды» [14, 142]. Яғный, «көркем фигуралар эмоционал тәсиршеңликке ерисиў мақсетинде қолланылатуғын айрықша стилистикалық бирликлер болып есапланады» [5, 68]. Биз усындай теориялық пикирлерден келип шығып, сөз етилип атырған дәўир поэмаларының қурылысында қолланылған стилистикалық фигуралардың көркемлик хызметине тоқтап өтемиз. Стилистикалық фигуралар риторикалық сораў, риторикалық үндеў, қайталаў, градация, инверсия, эллипсислерди өзиниң ишине алатуғынлығы, Әжинияз лирикасының поэтикасын изертлеген алым Б.Генжемуратовтың мийнетинде де арнаўлы үйренілген [4, 43].

Биз үйренип атырған дәўир поэмаларынан И.Юсуповтың «Актрисаның ығбалы» (1956-1958) лиро-драмасынан алынған қатарларға итибар қаратсақ:

*Хей сен, қоңыратлы қыз, жаным Арыўхан,
Қызыл қапы алдында иркилдиң неге?
Сығалап турғанды қой тал арасынан,
Жетер тартынғаның, кир ишкериге [15, 7].*

Келтирилген үзиндидеги «Қызыл қапы алдында иркилдиң неге?» риторикалық сораўы мәзи қолланылмастан, поэма қахарманының өтмиштеги тәғдирин ашып бериўдиң утымлы усылына айланған. Яғный шайыр Арыўханның қызыл қапы алдында (көркем өнерге аяқ басыўда) иркилип қалғанлығының сырын өз оқыўшысына бирден жайып салмастан, поэманың соңғы сюжетлик ўақыяларын сүўретлеў барысында аңлатып барады.

«Риторикалық сораў – көркем шығармаларда сораў гәп түринде қурылып, бирақ жуўап талап етилмейтуғын синтаксислик усыл» [3, 178] болыў менен бирге автор тәрәпинен ямаса қахарманлардың бири-бирине берген сораўлары арқалы да шығарманың идея-тематикасы хәм образлары ҳаққында көп мәнини билип алыўға жәрдем етеди. Мысалы, Т.Мәтмуратовтың «Садықлық» (1970) лирикалық поэмасында да, поэма

қахарманы Гүлзийбаның екінші жәхән урысы апаты менен сүйикли ярынан айырылып, пәряд шегіуі риторикалық сораулардың жәрдемінде былайынша көркем сұўретленген:

*Ашықтықтың ақыбети
Усылай болып питкени ме?
Қайда қалды хақ нийети?
Көп болды зой кеткенине.*

*Егер қудай билсе есин,
Жағдайына қарамай ма?
Ең болмаса нәрестесин*

Аямай ма, аямай ма? [8, 250]. Усылайынша поэма қахарманы Гүлзийба өзине өзи тынымсыз сорау береді, лекин, кенелген жиптиң ушын таба алмағанындай, сораудың да жуабын таба алмай қыйналады.

Т.Сейтжановтың «Тәғдир» (1974) драмалық поэмасында болса, екінші жәхән урысында қыйрап, бүлгиншиликке ушыраған қалалардың, баў-бақшалы жерлердің аянышлы көриниси шайырды аўыр толғанысқа салады хәм оны риторикалық сұўретлеудің жәрдемінде былайынша тәсирли сұўретлеген:

*Баяғы жайқалған бағлары қәне?
Қалалардың бәлент жайлары қәне?
Айқырған заводлар қайларға кетти?
Сонша азаматлар қайларға кетти?
Сулыұлықлар қайда бойларға питкен?
Сулыұ отлар қайда сайларға питкен?
Жасыл масатылар қайда гилемдей?
Көклемзарлар қайда толы әлемдей?* [12, 204]

Дәўир поэмаларының қурылысында лирикалық хәм драмалық сұўретлеўлерді күшейтиўде әхмийетли орын ийелеген стилистикалық фигуралардың және бир түри риторикалық үндеў есапланады. Яғный, «Риторикалық қаратпа, риторикалық үндеў – көркем шығармаларда оқыўшылардың дыққатын аўдарыў, қахарманлардың ишки руўхый жағдайларын беріў, лиризмди күшейтиў ушын қолланылатуғын синтаксислик-стильлик усыл» [3, 178]. Ол риторикалық сорауларға жақын келеді, бирақ, риторикалық үндеўде белгили бир нәрседен тәсирленген автор яки қахарман терең ойға берилип кетпестен, өзиниң ишки кеширмелерінде писип жетилискен, жуўмақланған ой-пикирлерин екиленбестен анық етип, ортаға таслайды. Сонлықтан да, риторикалық үндеўлер, риторикалық сораулардан да көбирек оқыўшы дыққатын өзине қаратыў ушын сүрен, шақырық, әрман, тилек мазмунына ийе болып келеді.

Мысалы, шайыр Ғ.Сейтназаров «Темир қазық» (1978) поэмасының қахарманы Берунийдің аўыр кешкен тәғдири хақкында былайынша толғанысқа түседі:

*О, айралық,
Шексиз нала!
Инсанның бас қарасысаң,
Запыран толы жүреклердің
Орны толмас жарасысаң!* [13, 4].

Риторикалық үндеўлерде сөзлер көтериңки руўхта, интонация менен айтылады. Интонация хәр қандай шығармада драматизмди күшейтип, тереңлестириўге жәрдем

береди. Және, риторикалық үндеулер қарақалпақ поэмалары қурылысында драмалық пафостың күшейіуіне тәсир жасайды. Әсіресе, ол шығарма қурылысында риторикалық сораулар менен қабатласып ямаса биргелесіп келип, драматизмді келтиріп шығарады. Мысалы: шайыр Ғ.Айымбетовтың «Қыз» лирикалық поэмасындағы:

Әх, залым айралық!

Не болар енді?

Хәзир олар ашық болды қайтадан,

Айнымас хәм меһрийбан перзентің –

Тек ашықлар емес не еді, айт адам!? [1, 34],-деген қосық қатарларында риторикалық үндеу менен риторикалық сораулар гезеклесіп хәм қабатласып келип, лирикалық қахарманның ашықтық, айралық, мухаббат хақындағы ишкі сезімлеринің жүзеге шығыуына алып келген.

Бундай риторикалық сорау менен риторикалық үндеудің қабатласып келиуін қарақалпақ драмалық поэмаларының сюжетінде драматизмнің күшейтилип сүүретленген орынларын да жийи ушыратамыз. Мысалы, К.Рахмановтың «Аласапыран жыллар» драмалық поэмасынан келтирилген үзіндіге нәзер аударайық:

Инжигүл

Бұл не дөхмет?! Азғырып

Мусылманишылықтан

Қызыңа не қылдым?

Еситейін айт!

Хеш нәрсе болған жоқ шеккендей нала [10, 3].

Поэма қахарманы Инжигүл ери Құлымбеттің қызы Маржангүл хақында айтқан айыптауларына шыдай алмай аұыр пәряд шегеди. Инжигүлдің ишкі руұхый азаптары риторикалық сораулар хәм риторикалық үндеулердің тийкарында драмалық усылда ашып бериледи.

Т.Сейтжановтың «Тәғдир» (1974) лиро-драмалық поэмасында да риторикалық сорау менен риторикалық үндеу қахарманның ишкі психологиялық кеширмелерін ашыудың көркем усылына айланады. Мәселен:

Япырмай ай, бұл баяғы батыр зой!

Неге излейди? Ол қабирде жатыр зой!

Қахарман емес не, мәртлиги дәстан?

Бұл хақында хабар қылғалы қашшан?! [12, 211].

Биз сөз етип отырған дәуір поэмалары қурылысында ең көп хәм өнімлі қолланылған стилистикалық фигуралардың бири қайталау есапланады. Қайталауда айырым сөзлер, сөз дизбеги ямаса гәплердің бир неше мәртебе такирарланыуы арқалы сөздің ямаса гәптің көркем-эстетикалық сыпатын арттырыуға болады. Шайырлар бундай сүүретлеу усылы арқалы лирикалық қахарманның ишкі кеширмелеринен өтип атырған ой-сезімлері менен ўақыя-хәдийселерді образлы етип сүүретлеуге ерисіп барғанлығын көреміз. Мәселен, Ғ.Айымбетовтың «Қыз» (1974) поэмасындағы:

Ашық бола алмас хадал емеслер,

Олар сүйе билмес пәкликти ярды,

Ашық бола алмас жауызлар – неслер,

Ашық бола алған басқаның бәри [1, 32], – деген қосық қатарларында «ашық бола алмас», «ашық бола алған» қайталаулары арқалы шын ашық болыу ушын, шын

кеўилден сүйиў ушын ҳадаллық, пәклик, мийирманлық керек екенлигин, егерде усындай пазыйлетлер жоғалған жерде ашықлық ҳақында гәп айтыў мүмкин емеслигин контрастлық усылда сүўретлеген.

Және де, «Қыз» поэмасындағы:

Жигит жанын жеди кеўил-қастелик,

Ярға жетпегенше тақат қалмады.

Ол ушын сабырдың есиги илик,

Ол ушын күн өтип, саат қалмады [1, 28], – деген қатарлардағы «ол ушын», «қалмады» қайталаулары поэма қахарманы Әметтің ишки кеширмелеринен өтип атырған ой-сезимлерин ашыўдың көркемлик усылына айланады.

Бундай қайталауларды шайыр Ғ.Сейтназаровтың «Темир қазық» (1978) поэмасында да ушыратамыз. Мәселен:

Инсан ушын азатлықтан,

Артық нәрсе көрмегенмен.

Илимде де азатлық деп,

Азатлық деп шөллегенмен.

– Бахыт қайда?

Ҳақыйқатлықта

– Илим күши неден ибарат?

Ҳақыйқатлық тек ҳақыйқатлықтан

Изле достым, шынлықтан фақат

Ҳақыйқатлық – тийкар халықтан [13, 3-8].

Бул қосық қатарларында шайыр поэманың бас қахарманы Берунийдің реал өмирде де «азатлық» хәм «ҳақыйқатлық» баслы ураны болып, усындай ағла нийетлердің тәрептары болғанлығын айқынырақ ашып беріў мақсетинде қайталаў усылынан утымлы пайдалана алған.

Дәўир поэмаларының композициялық дүзилисинде қолланылған өзгеше усыл инверсиялар саналады. Көркем сөз шеберлери сөзлердің избе-излигин сақламай, олардың орын тәртибин алмастырыў арқалы қосық қатарларындағы уйқас, буўын хәм ырғақ бирлигин сақлаўға хәм ой-пикирдің образлылығын күшейтип, лиризмди тереңлестиріўге ерискенлигин көремиз. Мәселен, И.Юсуповтың «Дала әрманлары» (1964) поэмасында шайырдың шарықлаған ой-қыяллары кең даланың ерке хәм жүйрик жәниўарлары менен инверсиялық усылда былайынша салыстырылып сүўретленген.

Еркин жүрсин олар, үркпесин меннен,

Ет жегеннен абзал жүрисин көргеним.

Кийиклер ылаққанда кең дала менен,

Кийик болып кетер қыялым мениң [15, 90].

Егер, биз шайыр сүўретлеген жоқарыдағы қосық қатарларын:

Олар меннен үркпесин, еркин жүрсин,

Жүрисин көргеним, ет жегеннен абзал.

Кийиклер кең дала менен ылаққанда,

Мениң қыялым кийик болып кетер, – деп гәп ағзаларын орын тәртиби менен избе-из жайластырсақ, қосықтың уйқасы менен ырғағы бузылып, сөзлердің тәсир күши де кемейип кетер еди. Сонлықтан да, шайыр сөзлердің мәниси хәм мазмунын еле де

көркемлеп жеткеріу мақсетінде инверсиялық сүўретлеу усылынан шеберлик пенен пайдаланған.

Инверсиялық сүўретлеулер шайыр Ҳ.Айымбетовтың «Қыз» (1974) поэмасында да жийи қолланылғанлығын гүзетеміз. Мәселен:

*Басқа түскенде де заман зулмети,
Гүл киби ашылды нәўше кеўиллер.
Олар қуллық етиўди де билмеди,
Ақыры,
Сахра қушағында қулпырар гүллер [1, 31].*

Бул қосық қатарларындағы сөзлерди де орын тәртиби менен избе-из жайластырсақ, қосықтың уйқасы менен ырғағы бузылып, ой-пикирдің әпиұайы баянлау болып қалатуғынлығын көреміз. Мәселен:

*Заман зулмети басқа түскенде де,
Нәўше кеўиллер гүл киби ашылды.
Олар қуллық етиўди де билмеди,
Ақыры,
Гүллер сахра қушағында қулпырар.*

Демек, шайыр Ҳ.Айымбетов та инверсиялық сүўретлеуден утымлы пайдаланып, поэма қаҳарманлары Әнжим менен Әметтің бири-бирине болған сүйиўшилиқ сезимлерин лирикалық, символикалық, метафоралық усылда көркем сүўретлеуге хәрекет еткенлиги сезилип турады.

Қарақалпақ поэмаларында өнимли қолланылған стилистикалық фигуралардың бири эллипсислер есапланады. Онда тауып қойыуға болатуғын сөзлердің гәп ағзасының, көбинесе, баянлауыштың гәпте түсирилип айтылыуы хәм соған байланысly хәрекеттің жеделликтің күшейтип берилиуи тәмийинленеди. Усындай сүўретлеу өзгешелиги менен эллипсислер шығарма қаҳарманының ишки руўхый кеширмелерин тәсирли етип ашыуда, лиризмди күшейтиуде тийкарғы хызмет атқарады. Мәселен, шайыр К.Каримовтың «Мәңгилик босағасында» (1980) поэмасында:

*Ал, ҳазир рота көтерип басын
Алға умтылады жаңғыртып таўды.
Тағы да қурбанлар...
Бийгүна көз жасын
Төгер ҳаяллар қаралы ана,
Хатларға жазылар еки сөз гана:
«Пулемет оғынан...
Мәртлерше қазаланды...» [7, 82].*

Қосық қатарларындағы асты сызылған сөзлерде шайыр өз ой-пикирлерин ақырына шекем жеткерместен, эллипсислик усылда арнаўлы түсирип кеткен. Яғный, шайыр өткен екінши жәхән урысында мәртлерше қурбан болған қаҳарманлардың аянышлы тәғдирин өз оқыўшысына тәсирли жеткерип берийде эллипсислик сүўретлеуден утымлы пайдаланған.

Шайыр Т.Сәрсенбаевтың «Қыз» (1976-1980) поэмасында да Бийбайымның қурғын шаңараққа узатылып баратырғанында анасының қызының келешек тәғдирин ойлап қамсығыуы эллипсислик сүўретлеудің жәрдемінде былайынша ашып берилген:

*Сол сәтте анасы тыпыршып қатты,
Шығысын ойланып ойларға батты... [11, 105].*

Дәуір поэмаларының қурылысында стилистикалық сұйретлеудің апострофа түрі де ушырасады. Шайырлар апострофалардың жәрдемінде «өлген адамға тири адам сыпатында, жансыз нәрсеге жанлы нәрсе белгисінде қатнас жасайды» [2, 160]. Лекин, бундай стилистикалық фигура поэмаларда сийрек пайдаланылып, көркем сөз ийелерінің қыялай-фантастикалық ой-сезімлерін бериудің көркемлік ұсылына айланғанлығын көреміз. Мысалы, И.Юсуповтың «Дала әрманлары» (1964) поэмасында Үстірт тәбияты менен бул жердегі хайуанатлар дүньясы шайырдың ой-қыялларын шарықлатыуға себеп болған. Яғнай, шайыр апострофалардың жәрдемінде бул жердегі жансыз хәм жанлы нәрселерге де жан ендирип, көркемлеп сұйретлеуге ериседи:

*...«Мен шөлмен! Мен-догма, айтсам ырасын,
Өзгертиуди ойлап урынбаң хаслан.
Маған қәдем қойғанлардың санасын,
Тек мениң болмысым белгилеп таслар».*

*Шықты мәрт ойшыллар өз ойларының
Шынлығын ис пенен тастыйықламаққа.
Шөл тәңириси сырттан қазып қарымын
Оларды тум-тустан алды қамаққа [15, 97-105].*

Шайыр ұсылайынша, тилсиз тәбиятқа жан ендирип, өзгеше түс береді хәм бүгинги қайнаған турмыс, өмир менен салыстырмалы сұйретлеуге ериседи. Әсиресе, өлилерди тирилердей етип сөйлетиу хәм сол арқалы өткен өмирди еске түсириу, дәуір жиберген кәтелерди терең сезиниу шайыр К.Каримовтың «Мәңгилик босағасында» (1980) поэмасында апострофа ұсылында утымлы қолланылады. Мәселен:

*Опат болған жау ДЗОТы алдында
Қулашын кең жайып жауынгер жатыр.
Көгерген еринлери боялып қанға,
Командирге былай баянлап атыр:
«Буйрық орынланды...»*

*Мәңги ашық болып парахат таңға
Жүрегі соғыудан тоқтаған батыр.
Узақ далаларға Ана-Ұатанға
Былайынша ақырын сыбырлап атыр:
«Буйрық орынланды...» [7, 83].*

Бул қатарларда шайыр фашист басқыншылары менен болған екінши жәхән урысында ұатан хәм ел-халық тынышлығы ушын әжелге тик барып, құрбан болған Жуман Каракуловтың мәртлик ислерін эллипсислик ұсылда тәсирли етип сұйретлеген.

Ұлыма жуўмақластырып айтқанда, биз, қарақалпақ поэмаларының қурылысында стилистикалық фигуралардың хәр қыйлы көркемлік ұсылда қолланылғанлығына айырым мысаллардың жәрдемінде қысқаша тоқтап өттик. Тийкарынан, қарақалпақ поэмаларында стилистикалық фигуралар тилдің көркемлилигин, тәсиршеңлигин арттырыуда, ой-пикирди образлы жеткерип бериуде хәм шығарма қахарманларының характери менен ишки психологиялық өзгешеликлерін ашып бериуде көркемлік хызмет атқарған. Шайырлар стилистикалық фигуралардың риторикалық сорау, риторикалық үндеу, инверсия х.т.б. түрлерінен шебер пайдаланыу арқалы поэмада лиризмди, драматизмди күшейтиуге ерисе алған.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Айымбетов Ҳ. Қыз. Поэма // Әмиўдәрья, №8, 1975.
2. Ахметов С., Султанов Қ. Әдебиаттаныў. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987.
3. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебиаттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1994.
4. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы (көркем сүўретлеў қураллары хәм усыллары, қосық қурылысының базы бир мәселелери). – Нөкис: Билим, 1997.
5. Досымбетова А.А. Шаўдырбай Сейтов лирикасында көркем форма (дәстүрий хәм жаңа формалардың синтези, сүўретлеў усыллары, еркин қосықлардың формалық өзгешеликлери). Филол. илим. канд. дисс. – Нөкис, 2008.
6. Жәримбетов Қ. Әдебиаттаныўдан сабақлар (Оқыў қолланба). – Нөкис: Қарақалпақстан, 2012.
7. Каримов К. Мәңгилик босағасында. Поэма // Әмиўдәрья, №2, 1980.
8. Мәтмуратов Т. Сайланды шығармалары. - Нөкис: Қарақалпақстан, 2019.
9. Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. – Москва: Советский писатель, 1986.
10. Рахманов К. Аласапыран жыллар. Драмалық поэма // Әмиўдәрья, №1, 1984.
11. Сәрсенбаев Т. Қайнаўыт. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983.
12. Сейтжанов Т. Әмир философиясы. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.
13. Сейтназаров Ғ. Темир қазық. Поэма // Әмиўдәрья, №6, 1979.
14. Турабекова С. Ғафур Ғулом поэмаларининг тили ва стили ҳақида. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1961.
15. Юсупов И. Тумарис хәм басқа поэмалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ – МИЛЛИЙ, РУҲХҲЙ МИЙРАСЛАРЫМЫЗ

(халық әпсаналары мысалында)

БЕКІМБЕТОВ АЗАМАТ МЫРЗАБАЕВИЧ

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис қаласы*

Хәр қандай миллеттиң материаллық хәм руҳхый мийраслары оларды басқалардан ажратып турыўшы, ким болғанлығын хәм қандай тиришилик еткенлигин үрип-әдет, дәстүрлерин, тарийхын, мәдениятын, улыўма, сол миллетке характерли болған барлық белгилерин фактлер тийкарында дәлийлlep бере алатуғын өзгешеликлери менен дараланып турады. Бул мәселеде туркий тиллес халықлар орталығында қарақалпақлардың да өзине ылайық тәреплери мүнәсип орын ийелейди. Әсиресе, ата-бабаларымыздың материаллық мәдениятына болған қатнастарын айрықша атап өтиўимиз тийис.

Қарақалпақ аўызеки дәретпелери ата-бабаларымыздан усы күнге шекем жетип келген бийбаха ғәзийнемиз болып есапланады. Көп тараўлы миллий фольклорымыздың бай жанрлары мыңлаған жыллар даўамында халқымыздың миллий орталығындағы руҳхый зәрүрликлерди қанаатландырып киятырған қәдириятларының бири. Олардың пайда болыўы, қәлиплесиўи, хәр қыйлы усылларда дәретилиўи хәм эстетикалық, этикалық

қунлылықтарға ийе болыулары, мазмунларында тарихый турмыс мәдениатымыздың өзлерине ылайық усылда сәулелендириулері, үрп-әдет, дәстүрлериміз, пикирлеу, ойлау, қыяллау қабылетлериміздің рәң-бәрәңлигин тәмийнлеуші көркем факторлар илимий көзқарастан айрықша қызығыушылықтар пайда ететугынлығы дауыс.

Президентиміздің «Бизлердің хәуес етиуге арзыйтуғын уллы тарихымыз бар. Хәуес етсе арзыйтуғын уллы бабаларымыз бар. Хәуес етсе арзыйтуғын шексиз байлықтарымыз бар. Хәм мен исенемен, несип етсе, хәуес етсе арзыйтуғын уллы келешегиміз, уллы әдебиятымыз хәм көркем өнериміз де болады, әлбетте» [1], деген жуумақлы пикириниң нәтижелерин усы миллий фольклорымыздың мысалында көре аламыз.

Ғәресизликти алыу менен халқымыздың бай миллий мийрасы болған қарақалпақ фольклорына жаңа дәуір көзқарасынан изертлеу, халық мийрасына дурыс хақықый баҳасын бериу, хәзирги заман көзқарасы менен қайта қарап оларды үйрениу қолға алынды. Сол тийкарда қарақалпақ фольклортаныу илиминде қарақалпақ халық әпсаналарын изертлеу хәзирги күннің әхмийетли мәселеси болып есапланады.

Халық әпсаналарының белгили бир бөлегин тарихый әпсаналар курайды. Қарақалпақ фольклоры курамындағы тарихый әпсаналарға исленген анализ, әпсаналардың бул түриниң түркий тиллес халықтар хәм олар менен көп тарихый әсирлер дауамында сиясий, мәдений хәм экономикалық қатнаста болған алдыңғы Азия, Иран, Кубла Сибир, Хиндистан, Қытай халықтарының фольклорлық традициялары менен байланыста қәлиплескенин көрсетеди.

Қарақалпақтардың миллет сыпатында қәлиплесиуиниң тарихый басқышлары, усы миллеттиң куралыуында түркий тиллес, сондай-ақ, тили иран тиллери группасына жататуғын әйемги дәуірлерде Каспий-Арал регионын жайлаған сак-массагет қәуимлериниң орны хақында илимий орталықта сөз етиле баслаған дәуірлерден баслап-ақ, бул әпсаналар, яғный тарихый фольклор тарихый хұжетлер менен бир қатарда тийкарғы дәреклердің бири сыпатында алымлардың дыққатын айрықша өзине тартқан.

Қарақалпақтар хақында алып барылған тарихый, архелогиялық, этнографиялық, фольклорлық изерлеулердің нәтижелери сәулеленген илимий мийнетлерде қарақалпақ халқының этногенезин кураған әйемги қәуимлерде белгили бир тарихый басқышта хұкимлик еткен матриархал қатнасықтар хақында айрықша сөз етиледі. Усы матриархал дүзимнің фольклорлық шығармаларда сақланыуы әсиресе қарақалпақ фольклорында айрықша көринетуғынлығын қарақалпақ фольклорындағы көплеген эпикалық фактлер менен тастыйықланған [Толстова Л.С., 1981. – 166 б]. Қарақалпақ фольклорындағы «Хаяллар патшалығы хақында әпсана», «Гүлайым хақында әпсана», «Жупар қорығы», «Назлымхан сулыу хәм Султан Сүйин» әпсаналары усындай эпикалық фактлердің тийкарғыларынан есапланады.

Соның ишинде «Хаяллар патшалығы хақында әпсана» Н.Каразин тәрәпинен 1875-жылы Шымбай қаласында 83 жастағы кемпирден жазып алынғанлығы белгили [Каразин Н., 1875].

Әпсананың қысқаша мазмуны төмендегише: Жер, аспан, адамлар да басқаша болған баяғы дәуірлерде дүньяда үлкен Самирам атлы патшалық болған екен. Бул патшалықты Занай исимли хаял патша басқарып, оның үәзирлері, дийуанбегиси де, ләшкерлері де хаяллардан ибарат болған. Бул патшалықта хәмме бас үазыйпаларды хаяллар атқарып, еркеклер үй жумыслары менен шуғылланған. Жаңа тууылған қыз балалар өз алдына тәрбияланып, ер балалардың тек жүзден бири хызметкер сыпатында алып қалынып,

басқа балалар қасқыр, жолбарыстарға жем қылынады екен. Олардың арасында тири қалдырылатуғынын таңлау ұазыйпасы бир соқыр кемпирге жүклетилген екен.

Күнлерден бир күни Занай патша да жүкли болып, оның босанатуғын ай-күни жақынласады. Сонда баяғы көзи ашық кемпир еңиренип жылапты. Себебин сораса, ол Занайдың ул бала дүньяға келтириуін хәм сол баланың хаяллар патшалығын куртатуғынлығын айтыпты. Хаяллар жыйналысып, бала дүньяға келгеннен кейин оны да жыртқыш хайуанларға жем қылыуды уйғарыпты хәм еки хаялды оған қарауыл етип қойыпты. Аналық сезими үстем келип, тууылған баласын қалай болмасын сақлап қалыуды мақсет еткен Занай патша сол қарауыл хаялларды сатып алыу ушын оларға көп дүнья, жақсы жигитлер үде етипти. Қарауыл хаяллар ашкөзлиги басым келип, ақыры көнипти хәм Занайдың тууған улын басқа бир қыз нәресте менен алмастырып қойыпты. Солай етип, Занайдың Искендер деп ат берилген баласы басқа хаялдың қолында өсе берипти. Арадан жыллар өтип Искендер басқа ер адамларды изине ерте алатуғындай жигит болып камалға келеди. Сол ўақыттан баслап, ер адамлардың хаялларға болған наразылығы күшейе баслап, буның ақибети көтериликке алып келеди. Занай барлық ләшкерлерин топлап, көтерилисти бастырады. Искендер хаяллар кеңеси тәрөпинен өлимге буйырылады. Оны өлтириу Занайдың мойнына жүкленеди. Занай хаяллардың алдында Искендердің өз баласы екенлигин, соқыр кемпирдің ҳақ екенлигин, өзиниң хаяллар патшалығының сап болыуына себепши болғанлығын айтып, жанына қаслық етеди. Бул хабардан хұррейи ушқан хаяллар үйлерине барып жасырынады, биразы бул патшалықты тәрк етеди. Елде еркеклердің хұкимдарлығы орнап, басқа заман басланады.

Әпсана қарақалпақ халық әпсаналары комплексинде қарақалпақлардың этногенезиндеги ең әйемги дәуирлер менен байланыслы әпсаналар қатарына киреди. «Хаяллар патшалығы ҳаққында әпсана» оның генезиси хәм тарийхый төркинлери ҳаққында бир қанша илимий қараслар қарақалпақ тарийхый фольклоры бойынша кең түрде илимий изертлеулер алып барған алым Л.С.Толстованың мийнетлетлериниң биринде келтирилип өтиледі [Толстова Л.С., 1981. – 112-168 б].

Бизге белгили, көплеген тарийхый-археологиялық изертлеулердің жуўмағы б.э.ш II-I мың жыллықларда Хорезм оазиси хәм Алдыңғы Азия арасында тығыз мәдений қатнасықлардың болғанлығын хәм бул қатнасықлардың Хорезмди жайлаған халықлардың материаллық хәм рухый мәдениятында өз излерин қалдырғанын белгилеп өтеди [Толстов С.П., 1948]. Усы мағлыўматлар тийкарында Хорезм оазиси хәм оған шегаралас Кубла Арал аймағына соңғы дәуирлерде қарақалпақлар курамына кирген этник компонентлер локализацияласқан. Келип шығыуы бойынша ҳәр қыйлы болған бундай этник группалар қатарында қарақалпақлардың узақ даўам еткен этногенезинде қатнасқан келип шығыуы бойынша Иранның кубла-батыс районларынан хәм алдыңғы Азиядан болған әйемги этник группалар да болған [Толстова Л.С., 1981. – 166 б]. «Хаяллар патшалығы ҳаққындағы әпсана» усы, яғный әйемги Алдыңғы Азия хәм Арал бойы халықларының қатнасықларының фольклордағы көриниси есапланады.

Л.С.Толстова әпсананың сюжетлик линиясының, қахарман исимлериниң уқсаслығы тийкарында оның төркинлерин тарийхшы Ктесий тәрөпинен баян етилген б.э.ш. IX әсирде патшалық еткен әйемги Ассирия патшасы Шаммурамат ҳаққындағы әпсаналар менен байланыстырады. Алымның пикири бойынша бул әпсана шығыста кең таралып, түрли әсирлерде жасаған көплеген халықлардың фольклорында өз версияларын пайда еткен хәм ҳәр қыйлы көзқараслардан трансформацияласқан [Толстова Л.С., 1981. – 167

б]. Эпсананың сюжеттик линиялары бойынша қарақалпақ версиясына жақын келетуғыны оның ерте орта әсир тарихшысы Моисей Хоренский тәрәпинен келтирилип өтилген Армян версиясы есапланады [История Армении, 1958]. Эпсананың қарақалпақ, армян версиясында да жаңа туылған ер балаларды өлімге бұйырыу, патша хаялдың ер адам (өз баласы) себепли қаза болуы мотивлери эпсананың тийкарғы сюжет қәлиплестириуши мотивлери есапланады. Олардың арасындағы парық армян версиясында Шамирамның өлимине баласы Замасис себепши болады бирақ, бул хәдийсе патшалықтағы бурылыс көлеминде қаралмайды. Ал оның қарақалпақ версиясында тийкарғы коллизия патшалықта хукимдарлық етип атырған хаяллар менен оған оппацизия болған ер адамлар арасында келип шығады. Эпсананың армян версиясында қойылған мақсет – патша хаялдың трагедиялық өмирин сәулелендириу болса, оның қарақалпақ версиясының мақсети – хаяллар патшалығының қыйралыу себеплерин баян етиуден ибарат.

Эпсананың қарақалпақ версиясында матриархарлық қатнасықлардың ыдырауы хәм оның орнына патриархал қатнасықлардың орнауы халық, яғный, оның фольклорлық традициясы қарасынан бир патшалықтың (хаяллар патшалығының) қулауы хәм оның орнына басқа, алдыңғы патшалықтан пүткиллей парық қылушы екінши бир патшалықтың (ер адамлар басқаратуғын) орнау себеплери өз көринисин тапқан.

Эпсанада хаяллар хукимдарлық еткен Самирамда хаяллар патшалығының қыйралып, ерлер хукимдарлығының орнатылуына Занай патшаның баласы Искендер себепши болады. Эпсанада тарийхый Александр Македонскийдің нәзерде тутылып отырғанына гүман жоқ. Амазонкаларды Александр Македонский менен байланыстыратуғын мотив антик авторлар – Диодор [Диодор. – 108 б], Плутарх, Флавий Арриан, Псевдо Каллисфен [Косвен М.О., 1947. – 38 б], сондай ақ шығыста кең таралған фольклорлық [Марко Поло, 1956. – 588-590] хәм әдебий традициялар – Низами Ганжавийдің «Искедернама», Фирдаусийдің «Шахнама» дәстанлары арқалы белгили. М.О.Косвен «Хаяллар патшалығы хаққында эпсана»дағы Искендерге байланыслы мотивти Александрдың амазонкаларға байланысы хаққындағы мотивтиң өзине тән вариацияларының бири сыпатында қарайды.

Хаял-қызлардың жәмийеттеги тутқан үлкен орны, олардың ел, урыуды басқаруы менен байланыслы болған хәм өзиниң тарийхый төркинлерине ийе матриархал қатнасықларды өзінде сәулелендирген эпсаналар қатарына мазмуны бойынша бир-бирине жақын «Төребек ханым хәм Султан Санжар», «Назлымхан сулуы хәм Султан сүйин» эпсаналары киреди [Қарақалпақ фольклоры, 2014. – 29 б]. Усы эпсананың Хорезм варианты Снесарев тәрәпинен Гөне Ургенчте жазып алынған [Снесарев Г.П., 1969]. Эпсаналар бас образлары, базыбир мотивлери, сюжеттик элементлери менен Геродот тәрәпинен жазып қалдырған персия шахы Кир хәм массагетлер патшасы Тумарис хаққында хәзирги ўақытта кең мәлим болған тарийхый ўақыяны еслетеди. Бизге белгили, өзбек хәм қарақалпақ алымлары арасында бул дәрек тарийхый факт сыпатында қабыл етилген хәм ол соған сай халық прозасы курамына аңыз сыпатында қаралмақта. Ыақыт өтиуи менен эпсанадағы көпшилик деталлар умытылып, оған кейинги дәўирге тийисли деталлар кирип, оның эпсана формасы пайда болған. Геродот келтирип өткен аңызда Парсылар патшасы Кир массагет қәўимлерин өзине бағындырып алыуды аңсатластыруы ушын хийле ойлайды. Бул хийлени әмелге асыруы ушын ол Тумаристиң алдына елшилерин жиберип, оған үйлениу нийетинде екенин билдиреди. Оның хийлесин дәрриу түсинген ақыллы Тумарис оның усынысын қабыл етпейди хәм оны урысқа шарлайды [Геродот, 1872. – 76]. Геродот жазып алған ўақыяның усы

бөлеги жоқарыда биз айтып өткен эпсаналардың тийкарғы сюжетлик өзегі сыпатында қабыл етилген. Эпсаналарда сөз етилиуіне қарағанда, дәрьяның аржағының патшасы Султан Санжар (екінші эпсанада Султан Сүйін) Хорезм патшасы Төребек ханымға (екінші эпсанада Назлымхан сулуы) ашық болады. Төребек ханым оған тийиуе ыразы болмағаны ушын, Султан дәрьяның сағасын бөгеуе буйрық береді. Нәтийжеде Төребек ханымның ели сууысызлықтан азап шегеді. Сонда, Төребек ханым елинің уллылары менен ойласып бир хийле ойлайды. Усы хийлеге мууапық ол Султанның алдына барып, егер ол дәрьяның сағасын ашса, оған тийетуғынлығын айтады. Султан оның шәртин орынлап, сағаны ашады. Төребек ханым бир илажын тауып, сарайдан қашып шығады хәм жол бойы қулынлары сол жерде қалдырылған бийелерге гезекпегезек минип, елине қууысады.

Эпсана мазмунуынан көринип турғанындай, уақыялардың буннан былай рауажы Геродот тәриплегениндей емес, ал басқаша түс алады. Бизге белгили, Хорезм оазиси халықлары арасында Әмиудәрьяның хәр қыйлы дәуірлерде түрли тәбий шараятлар, әскерий атланыслар себебинен өз ағысын өзгерткенлиги, көплеген тасыуларды басынан кеширгенликлери хаққында жүдә көп мағлыуатлар бар. Илимий изертлеулерде де бул қублыслар өз тастыйығын тапқан [13]. Бизің пикиримизше, усы хәдийселерге байланыслы уақыялар фольклорлық традицияда Әмиудәрьяның өз бағытын өзгертиуі, тасыуы менен байланыслы болған мотивлерди жүзеге келтирген. Кейин ала бул мотивлер Тумарис хәм Кир уақыясына байланыслы мотивлер менен контаминацияласып «Төребек ханым хәм Султан Санжар», «Мазлумхан сулуы хәм Султан Сүйін» эпсаналарының қәлиплесиуіне тийкар салған.

Эпсанада сөз етилген Төребек ханым тийкарында Алтын орданың Хорезмдеги басқарыушысы Қутлық Тимурдың хаялы Өзбек ханның қызы болып, ол XIV әсирдің ортасында жасаған [Гулямов Я.Г., 1957. – 169]. Төребек ханым күйеуі Қутлық Тимур тусында Хорезмнің Шыңғысхан басып алыуларынан кейин гүлlep жаснауында белгили дәрежеде үлес қосқан шахс сыпатында белгили болған. Оның усы халық арасындағы абройы ол хаққында көплеген аңыз-эпсаналардың дөретилиуіне себепши болған. Оның исми көпшилик жағдайда халық арасында бурыннан мәлим болған хәм фольклорлық традицияда бурыннан жасап киятырған эпсанадағы образлардың атларын Төребек ханым аты менен алмастырыу арқалы әмелге асырылған. Ал, Назлымхан сулуы хаққында дерлик мағлыуатлар жоқ. Бирақ, дерлик басым жағдайларда қарақалпақ эпсаналарында бул ат Төребек ханымның орнына қолланылады. Султан Санжар тарийхта 1118-1157-жылларда патшалық еткен сельджукийлер хукимдары болып, ол Төребек ханымнан еки әсир бурын жасаған. Тарийхый шахс Алишер Науайының заманласы Тимуридлер әуладына тийисли тарийхый шахс Герат хукимдары Хусейин Байқара қарақалпақ фольклорында Султан Сүйін исми менен белгили болған. Тарийхый аренада бундай бир-бирине байланысы жоқ шахслардың фольклорлық традицияда бир-бирине байланыстырылып сәуелелениуі фольклор ушын заңлы қубылыс есапланады.

«Гүлайым хаққында эпсана» А.Утемисов тәрeпинен Қарақалпақстан Республикасының Хожели районы Қумбыз ауыл турғыны 1922-жылы тууылған информатор Мырзабаев Абатдиннен жазып алынған. Эпсана өз мазмуны бойынша «Қырық қыз» қахарманлық эпосын еслетеді. Эпсанада Едил бойынан Гөне Үргенишке көшип келген мүйтен Мирен деген кисинің Гүлайым атлы қызы хаққында сөз етиледи. Гүлайым айрықша ақыллы хәм ер жүрек қыз болып ержетеді. Қыз 9 жасқа келгенде сол елдің ханы

тәрәпинен өлимге хүким етилген балаға хан тәрәпинен қойылған шәртти шешип берип ханның нәзерине түседі. Қыз 14 жасқа келгенде хан қызды айттырып, жаушы жибереді. Гүлайым оған жекпе-жек гүрес пенен байланысly үш шәрт қояды. Хан шәрттин үшеуін де орынлай алмайды. Гүресте Гүлайым ханды жеңеді. Буған ашыуы келген патша Гүлайымның үстинен өсек таратады, буған намысы келген қыз Аққаладан Қырық қыз қалаға көшеді. Ақ қаланың ханы Гүлайымға хәм оның қырық қызына елди қорғау ушын қурал-жарақ хәм атлар береді. Қыз қасындағы қызларын әскерий шынығыуларға үйретип көп шынықтырады. Баяғы Гүлайымды айттырған қалмақ ханы әскерлерин изине ертип, Аққалаға келеді. Гүлайым қасындағы қырық қызы менен қалмақтың әскерин жеңеді.

Қыздың даңқын еситкен Дон бойының батырлары Полат, Шойын, Тас деген батырлар келеді. Гүлайым Шойын менен Тасты гүресте жеңеді де Полат пенен күшлери тең шығады. Қыз Қырым палұанлары Айнас, Ермақты да гүресте жеңеді. Елде болған бир тойда Гүлайым бөлеси Арыслан менен ушырысып қалып, олар бир-бирин унатып қалады. Арыслан менен Гүлайымның бир-бирине ашық экенине шыдай алмаған Полат ләшкер тартып, Аққалаға келеді. Гүлайым әскерий хийле менен олады адастырып жибереді. Гүлайым ақыры Арысланға турмысқа шығады.

Л.С.Толстованың дурыс көрсетип өткениндей, әпсана қарақалпақлардың миллет сыпатында қәлиплесиу дәуирлерине байланысly хәр қыйлы дәуирлерге тийисли болған көплеген мотивлерди өз ишине алған. Сонлықтан онда көплеген дәуирлердің излери сақланған. Әпсанада қарақалпақлардың орта әсирлердеги этногенези менен байланысly мотивлерге қарақалпақлардың Едил, Жайықтан Үргенишке көшиуи, Арысланның Едилден келиуи, Гүлайымды Қара теңиз, Дон, Қырымнан жигитлердің айттырып келиуи, қалмақлар менен урыс мотивлери киреди.

Әпсананың қәлиплесиуіндеги тарийхый мийнетлерде өз тастыйығын тапқан ең дыққатқа ылайық қатлам бул әйемги дәстүрлер, ең баслысы фольклорлық традицияда сақланып қалған амазонкалыққа байланысly мотивлер есапланады. Әпсанада Гүлайым қалмақ ханына: «Егер мени гүресте жеңе алсаң, саған турмысқа шығаман»-дейди. Сондай-ақ, ол өзін айттырып келген Дон, Қырымнан келген батырлардың да алдына усы шәртти қояды. Қызға үйлениу ушын оны жекпе-жек гүресте жеңиу шәртлиги хәққындағы фольклорлық мотив өз тарийхый төркинлерине ийе. Усындай дәстүр хәққында антик дәуир дәреклериниң биринде сөз етиледі. Элиан саклар хәққында айта келип: «Олардың биреуи қызға үйленбекши болса, оның менен гүресиуи тийис болған. Егер ол гүресте қыздан жеңилсе, ол пүткиллей қызға бағынған. Тек қызды гүресте жеңиу арқалы ғана ол оны өзине тийисли етип алған. Бундай гүреслер ушын саклар арнаулы жер асты храмларына ийе болған» деген мағлыұматты келтиреді [Григорьев В.В., 1871. 37 б]. Бул әйемги дәстүр хәтте саклардың XIII-XIV әсирлер, яғный орта әсирлердеги дәуирлеринде де сақланып қалғанлығын Марко Поло өзиниң Түркистанға болған саяхатларында да тилге алады. Оның келтирип өткен мағлыұматы бойынша: «Түркистан патшасының қызы Анжиарм гүресте теңсиз қыз болып, сол этирапта оны жеңетуғын жигит болмаған. Ол хәммени жеңген. Қыздың әкеси оны турмысқа бермекши болғанда, қыз өзине жекпе-жек гүресте оны жеңетуғын жигит табылмағанша турмысқа шықпайтуғынлығын билдирген» [Марко Поло, 1956. – 214-215].

Фольклорда қызға талапкер жигитлердің оны гүресте жеңиу арқалы калыңлыққа алыу мотиви жийи жағдайларда қызлардан ибарат әскерий дружина, яғный амазонкалық

мотив пенен байланысып келеди. Гүлайым Ақ қалаға келгеннен кейин қасындағы қызлары менен қаланы қорғауға қатнасады. Оның қызлардан ибарат әскерий дружинасы Аққаланы алыуға келген қалмақларды жеңилиске ушыратады. Әпсанада әйемги дәуірлерде хаял-қызлардың тек ғана сол урыулардың социаллық турмысындағы жоқарғы орны ғана емес, ал олардың әскерий хәрекетлерде де шешиўши роль ойнағанлығы сәўлеленген. Гүлайым хәм оның қырық қызының халықтың жасап атырған тийкарғы орнынан басқа жерде айрылып, ол жерде әскерий шынығыўлар менен шуғылланыў хәрекетлери әйемги дәуірлердеги амазонкалық пенен дәреклес болған жасы бойынша бөлиниў дәстүрлерине ылайық әйемги социаллық институтлар менен байланыслы. Қарақалпақлардың этногенезин кураған урыулардағы бундай институт ҳақкында С.П.Толстов өз мийнетинде тоқтап өткен [Толстов С.П., 1947. – 72-74 б].

С.П.Толстов кейинги дәуірлерде түркменлер арасында «Ақ үйли» аты менен белгили болған тек жас ер адамлардан ибарат болған бундай шөлкемлердин бұрынғы сак-массагет дәуірлериндеги жас қызлардан ибарат болған социаллық институтлардың қалдық формасы яғный реликти деп есаплайды [Толстов С.П., 1938. – 75 б]. Яғный, матриархал қатнасықлар ҳүким сүрген дәуірлерде бундай институтлар курамын бирдей жастағы қыз балалар кураған хәм өз гезегинде фольклорда, соның ишинде биз анализлеп отырған әпсанада ол қызлардан ибарат әскерий дружина көринисинде өз сәўлелениўин тапқан.

Савромат хәм сак-массагет кәўимлериндеги хаял-қызлардың жоқарғы орны хәм олардың әскерий хәрекетлери ҳақкындағы мағлыўматларында да бул жасы бойынша классларға бөлиниў менен байланыслы институтлар ҳақкындағы мағлыўматлардың излери сақланып қалған. Мәселен, Геродот савроматлар ҳақкында жазар екен: «хеш бир қыз душпан өлтирмей турып турмысқа шықпайды» деген қағыйданы қатал сақлаған [Геродот, 1872. – 116-117].

Қарақалпақ тарийхый әпсаналарына ислеген анализимиз әпсаналардың бул комплексинде тийкарынан әйемги тарийхый дәуірлер солардың арасында ири тарийхый ўақыялар, белгили бир жәмийетлик формация басқышындағы социаллық институтлар, салт-дәстүрлер фольклорлық көзқарастан сәўлеленеди. Тарийхый әпсаналардың таприйхый шахсларға байланыслы түри стадиаллық көзқарастан оның екинши-тарийхый дәуір, тарийхый ўақыя хәм хәдийселерге байланыслы әпсаналарға салыстырғанда ески болып, онда мифологиялық қарастың белгилери анығырақ, көпшилик жағдайда ўақыялар мифологиялық сюжетлер схемасына салынып баян етиледи. Тарийхый әпсананың тарийхый дәуір, тарийхый ўақыя хәм хәдийселерге байланыслы қәлиплескен әпсаналарда өтмиште болып өткен дәуір, ўақыя хәм хәдийселер басым жағдайда өзиниң тарийхый төркинлерине ийе болады. Улыўмаластырып айтқанда тарийхый әпсаналарда тарийхый шахс, тарийхый дәуір, хәдийселер халықтың поэтикалық пикирлеў, қараслары хәм өз гезегинде әпсана жанрының объективлик шынлықты қамтыў имканиятларынан келип шыққан ҳалда өзине тән өзгешеликлер арқалы сәўлелендиреди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Қараңыз: <http://kknews.uz/kk/1712.html> // Ш.М.Мирзиёевтың 2017-жыл 3-август күни елимиздин дөретиўши зыялылары ўәкиллери менен ушырасыўындағы сөзи.
2. Геродот. История. – Ленинград. 1872. – с. 76.
3. Григорьев В. В. О скифском народе саках. СПб., 1871. – с. 37.

4. Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Ташкент. Изд-во АН УзССР. 1957. – с. 169.
5. Диодор. Библиотека V. – с. 108.
6. История Армении Моисея Хоренского // Пер. с арм. Н.Эмин. – Москва. 1858. – с. 51-56.
7. Каразин Н. Легенда о женском ханстве. Древняя и новая Россия. 1875.
8. Книга Марко Поло // Пер. старофранц. Текста И. П. – Москва: Географгиз, 1956. – с. 214-215.
9. Книга тысяча и одной ночи. // Перевод и комментарии М.А.Салье, под. ред. акад. И.Ю.Крачковского. т. 5. 1933. ночи. – с. 588-590.
10. Косвен М.О. Амазонки. История легенды. СЭ. 1947. №2. – с. 38.
11. Каракалпак фольклоры. Көп томлық. 78 т. – Нөкис. 2014. – Б. 29.
12. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: 1969.
13. Толстов С. П. Древний Хорезм. – Москва. Изд-во МГУ, 1948.; По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва. Изд-во АН СССР. 1948.; Кой кырылган кала – памятник культуры древнего Хорезма IV в. до. н. э. и IV в. н. э. – ТХЭ, 1967. т. V.; По древним дельтам Окса и Яксарты. – Москва. Изд-во вост. Лит., 1962.; Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Ташкент. Изд-во АН УзССР. 1957.
14. Толстов С. П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа. КСИЭ. 1947, в. II. – с. 72-74.
15. Толстов С.П. К истории древнетюркской социальной терминологии. ВДИ, 1938, № 1-2. – с. 75.
16. Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. – Москва. 1981. – с. 166.

QARAQALPAQLARDA ÓZ ARA JÁRDEM KÓMEK INSTITUTÍ: IZERTLEWLERGE QÍSQASHA SHOLÍW

XOJANIYAZOVA GULSHANA MURATBAEVNA

Nókis Innovation instituti, Nókis

Etnografiyalıq izertlewlerde dástúriy óz-ara járdem tek ǵana sociallıq ámeliyat emes, bálkim hár túrli jámiyetlerde sociallıq múnásibetlerdiń tiykarın payda etiwshi áhmiyetli mádeniy element esaplanadı. Dástúriy óz-ara járdem jámiyet aǵzaları ortasındaǵı óz-ara májbúriyatlardı qollap-quwatlaw hám birgelikte háreket etiwdi óz ishine aladı. Bul bolsa, sociallıq baylanıslardı bekkemlew hám mádeniy dástúrlerdı saqlawǵa járdem beredi.

Qaraqalpaqlar turmisında óz ara járdem máselesi T.A.Jdanko [3] tárepinen fundamental izertlewlerdi ámelge asırıw maqsetinde alıp barılǵan etnografiyalıq ekspediciya nátiyjelerinde járiyalanǵan bolsa, R.Qosbergenov [6] izertlewlerinde óz ara járdem máselesin: hár túrli xalıqlar turmisında hár túrli atlar menen ushırasatuǵın ǵalabalıq járdem dep kórsetiledi. Akademik S.Kamalov[5]tıń monografiyasında bolsa urıwlıq tiykardaǵı aǵayın-tuwısqanlar arasındaǵı kómek dep keltiriledi. X.Esbergenov [4] miynetlerinde hám A.Bekmuratovalardıń [1] izertlewlerinde shańaraqlıq kólemdegi beriletuǵın járdem túrleriniń ayırım túrlerine toqtaladı.

Kórsetilgen bul izertlewlerde óz ara járdem sociallıq institutın analizlew, ulıwma alǵanda onıń áyyemgi mánislerin anıqlawǵa yamasa ayırıqsha elementleriniń bir waqıtları bar bolǵan túrleri haqqında túsindiriwge háreket etilmegen. Izertlewshiler bul izertlewlerde tiykarınan óz ara járdem, kómek máselesine awıl xojalıq jumıslarındaǵı urıwlıq kólemdegi járdemge itibar qaratıp mäseleni ústirtin úyrenedi hám tiykarınan feodal-baylardıń ekspluatatorlıq xarakterdegi háreketlerin ashıp beriwge umtıladı.

Keyingi dáwir izertlewshilerinen M.Davletiyarovtıń sociallıq institutlarǵa baǵıshlanǵan kólemli izertlewlerinde qaraqalpaqlar arasındaǵı óz ara járdemniń ayırım táreplerine toqtalıp

ótedi. Tiýkarınan – «kómek» óz ara járdem dástúri mádeniyat komponentlerinen biri ekenligin aytıp, onıń sociallıq áhmiyetin, toy hám basqa máresimlerdi shólkemlestiriw máselelerin, qońsılar arasındagı qatnasıqlardı ashıp beriwge háreket etedi [2:97]. Biraq, ol óz izertlewlerinde óz ara járdem dástúrin sociallıq institut sıpatında qarap ótkeni menen bul dástúrdiń turmıstıń barlıq tarawlarındagı róline ayırıqsha qarap ótpeydi.

Al, qaraqalpaqlarda kómekke tiýkarınan egis dáwirinde hám orım-jıyım waqtında múrajat etilgen bolıp, onda aǵayın-tuwısqanlar, qońsılar hám awıllaslar qatnasqan. Olar kóbinshe erte báhárde suwǵarıw sistemaların tazalaw hám ózlestirilgen jańa jerlerge suw dereklerin jasalma túrde alıp keliw waqtında úlken fizikalıq kúshke aylanǵan.

Qaraqalpaqlar awıl xojalıǵı jumısları qatarında qurılıs jumıslarında da kómek aytıp imarat tiklegen. Turar jay hám basqada imaratlar qurılısında kómek tórt basqışda ayılǵan, bunda jaydıń tiýkargı tırnaǵı (fundament) ushın kómek, diywalın óriw ushın kómek, tóbesin bastırıwǵa kómek hám sıbaw ushın kómek ayılǵan.

Awıl xojalıq hám qurılıs tarawlarınan basqa, qaraqalpaqlarda toy hám basqada máresimler (janaza, sadaqa, kishi kólemli miymandoslıq mereler) úlken kólemde ótkeriletuǵınlıǵı sebepli, aǵayın-tuwısqan, jaqın doslar, qońsılar arasında kómek aytıw dástúрге aylanǵan. Qaraqalpaqlarda toy hám máresimlerde kómek usılı tómendegi basqışlarda: máresim aldı, máresim dawamında, máresimnen keyingi járdemlerdiń ámelge asırılıwın baqlawımızǵa boladı:

- toy yamasa máresim (sadaqa, janaza, kishi kólemli mereler) aldı járdemler bolıp, bular máresimdi atqarıwdı shólkemlestiriwde fizikalıq miynet tiýkarında járdem etiw; qońsı er adamlar tárepinen máresim malı (soyısıǵı) soyılıwı, máresimdi shólkemlestiriwde taǵamlardı pisiriw ushın oshaqlardı qazıw, qońsı hayallar tárepinen «kepkir kúydi» dástúrin ótkerip, máresimdi atqarıw ushın bawırsaq pisiriw, nan jabıw; qonaq (qonıq) úylerge arnawlı tayarlanǵan dasturxanlar (bawırsaq, nan, pechene, konfet h.b.) tarqatıw.

- bolajaq máresimniń atqarılıwında aǵayın-tuwısqan, jaqın doslar tárepinen máresim aldı natural (mereke beriwshiniń zárúrligine qaray kerekli nárseni ákelip beriw) kórinisinde yamasa qarjılay járdem etiw; nemewrin, jabıw, oramal salıw, oń bolsın dástúrleriniń ótkeriliwi.

- máresim dawamında beriletuǵın járdemler tiýkarınan quwanışlı túrde ótkerilip atırılǵan toy bolsa quwanışına sherik bolıp qollap-quwatlap merkesin atqarıssa, janaza yamasa qanday da bir kewilsiz jaǵdaylar júz bergen jaǵdayda qayǵısın bólisiw maqsetinde kewil bildirip ruwxıy hám morallıq jaqtan qollap-quwatlanıladı.

Sonıń menen birge, hámme jaqınlar aǵayın-tuwısqanlar, jaqın doslar, qońsılardıń qarjılay kórinisindegi járdem túri «spisok» yamasa «dizimnen ótiw» kórinisindegi járdem túri bar bolıp, bunnan basqa máresim dawamında jaqın tuwısqanlar tárepinen járdem kórinisinde alıp kelinetuǵın sawǵalar tawar, oramal, hayallar jeńsizi yamasa jemper hám erler shapanı bolıp, olar tiýkarınan qanday da bir sıylı qonaqlarına yamasa úyleniw toyın berip atırǵan úyge keliwshi quda hám qudaǵaylardı sarpaylaw sıyaqlı ámellerdi atqarıwda paydalanıladı.

- máresimnen keyin beriletuǵın járdemlerge tiýkarınan máresim ótkeriwshi xojalıqtıń tuwısqanları hám qońsıları tárepinen beriletuǵın járdem esaplanadı. Yaǵnıy, olar máresim bolıp ótken úydiń úy-átirapları, úy xojalıq buyımların tártipke salıw maqsetinde jıynaladı. Al, toydı ótkergen úy olar ushın arnawlı dasturxan tayarlap qonaq etip kútip jiberedi. Bul jaǵday xalıq arasında «top tarqatar» dep atalsa, bazı rayonlarda yaǵnıy Qońırat, Shomanay rayonlarında «amanlıq sadaqası» yaǵnıy merkeni aman tarqanqanlıǵı ushın sadaqa berse, Ámiwdárya rayonında «oshaq kómdi» dástúri niń bar ekenligi menen itibarǵa ılayıq.

Demek, kómek sociallıq institutınıń qatnasıwshıları tiýkarınan tuwısqanlar, aǵayınlar, jek-jat hám jaqın doslar, qońsılar esaplanıp, hár qanday jaǵdayda kómek aytıwshınıń zárúrliginen

kelip shıqqan halda háreket etiledi. Bul háreket bolsa óz náwbetinde, ekonomikalıq zárurlikten kelip shıqqan halda shańaraqta, jámiyette áhmiyetli orıńǵa iye bolıwına, qarap qaraqalpaqlardıń sociallıq-ekonomikalıq turmısında normaǵa aylanıwına alıp keldi.

Toy yamasa janaza máresimleri sıyaqlı shańaraqlıq máresimlerdi ótkeriwde járdem beriw kóbinese jámáát aǵzaların birlestiredi, sociallıq baylanıslardı bekkemleydi hám birgelikte bayramlaw yamasa aza tutıw ushın imkaniyatlar jaratadı. Sonıń menen birge, jıyım-terim yamasa qurılıs sıyaqlı jámáátlik jumıslarda járdem beriw jámáátlik kúsh hám óz-ara juwapker-shilikti kórsetedi, bul jaǵday bolsa jámáátin bekkemligi hám birdemliginiń tiykarı esaplanadı.

Qaraqalpaqlardıń qayır-saxawat etiw dástúrleri olardıń mádeniy hám sociallıq turmısınin áhmiyetli baǵdarlarınan biri bolıp, jámiyettin barlıq qatlamların qamtıp alǵan birdemlik hám óz ara járdemnin tereń qádiriyatların sáwlelendiredi. Qaraqalpaqstan jámiyetinde qávenderlik járdemleri kóbinese mútájlerge biypul járdem kórsetiw maqsetinde ámelge asırılıp, bul tek ǵana materiallıq járdem emes, bálkim ruwxıy jaqtan járdem, óz-ara járdem tarmaqların jaratıw, jámiyet turmısında belsene qatnasıwdı da óz ishine aladı.

Xalqımız qıyınshılıq waqıtlarda elimizdeki sociallıq qorgawǵa mútáj qatlam wákillerin qollap-quwatlaw jumıslarında belsene qatnastı, COVID-19 pandemiyası sıyaqlı zamanagóy jaǵdaylarda qayır-saxawatlılıq hám qávenderlik járdemlerdin áhmiyetli ekenligin kórsetti. joám járdem kórsetiw dástúri qaraqalpaqlar tariyxında belgili iz qaldırǵan. Máselen, Ámiwdaryada suw kóbeygen, xalıq selden jábir kórgen waqıtlarda awıllar birlesip, jábir kórgen awıllarǵa járdem kórsetken. Bul tariyxıy mısallar awır waqıtlarda qaraqalpaqlardıń joqarı dárejede jámáátlik juwapkershilik tiykarında bir-birine járdem beriwge tayar ekenligin kórsetedi.

Juwmaqlap aytqanimızda, kómeğin bazı túrleri zamanagóy sharayatta transformaciyaǵa ushıraǵanlıǵı menen xalıqtın turmısında áhmiyetin joǵalıtpadı. Qaraqalpaqstannın túrli aymaqlarında toplanǵan dala jazıwları materialların analiz etiw bizge sociallıq integraciya hám turaqlılıq mexanizmlerin jaqsı túsiniw imkanın beredi. Dástúriy óz-ara járdem máselesin úyreniw hám tariyxıy, hám zamanagóy tárepleri esapqa alınatuǵın itibarlı hám hár tárepleme jantasıwdı talap etedi, bul bolsa óz náwbetinde onın jámáátler turmısındaǵı rólin tolıǵıraq túsiniwimizge járdem beredi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. – Нукус: Каракалпакия, 1969.
2. Давлетияров М.М. Традиционные социальные институты каракалпаков. Монография. – Нукус: Илим, 2019.
3. Жданко Т.А. Быт каракалпакского колхозного аула (Опыт этнографического изучения колхоза им. Ахунбабаева Чимбайского района Каракалпакской ССР) // СЭ. – М., 1949.
4. Есбергенов Х. Қарақалпақлардың гейпара дәстүрлері хақында. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1964.
5. Камалов С. Каракалпакии в XVIII-XIX вв. (К истории взаимоотношений с Россией и среднеазиатскими ханствами). – Ташкент: ФАН, 1968. –с. 137-138.
6. Косбергенов Р. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве в конце XIX-начале XX века // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. III. – М., 1958.

TEKST KOMPONENTLERIN BAYLANÍSTÍRÍWSHÍ QURALLAR

UTEMURATOVA GÚLZIRA

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti, Nókis*

Annotaciya: Bul jumısta tekst túsiniğı, tekst sintaksisi hám kórkem tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar kórsetilip berilgen. Kórkem tekstti baylanıstırıwshı qurallardıń túrleri hám olardıń tekstti baylanıstırıwdagı xızmetleri kórkem tekstten alıńǵan mısallar járdeminde analizlendi.

Tayanış sózler: Tekst, almasıq, dáneker, leksikalıq tákirar, kiris aǵza, xiazmatikalıq konstrukciyalar.

Tekst eń keminde eki gáptiń sintaksislik hám mazmunlıq baylanısınan júzge shıǵatuǵın quramalı sintaksislik pútinlik. Teksttiń qurılısındaǵı gápler óz ara hárqıylı sintaksislik qurallar arqalı baylanısadı. Olarǵa leksikalıq tákirar, almasıqlar, xiazmatikalıq konstrukciyalar, waqıt hám orındı bildiriwshi birlikler, bayanlawıshlıq formalar, kiris aǵzalar hám t.b. leksika-grammatikalıq birlikler kiredi [3.51]. Tekstte sintaksislik baylanıs tek gápler arasında ǵana júz bermeydi, bul quramalı sintaksislik pútinlik, abzac, bólimler, baplardı biriktiretuǵın kategoriya. Teksttiń qurılısına kirgen gápler tek strukturalıq jaqtan emes, al mazmunlıq jaqtan da bir-birine saykes keliwi kerek [2.73]. Sonıń menen birge mazmun izbe-izligi saqlanǵan bolıwı zárúr. Bul teksttiń pútinligin támiyinlewge xızmet etedi.

Kórkem shıǵarmada ayılajaq oy-pikirdiń izbe-izligin támiyinlewde hám oy-pikirdi oqıwshıǵa tıyanaqlı etip jetkeriwde kórkem tekstti baylanıstırıwshı qurallar úlken xızmet atqaradı.

Almasıqlar teksttiń sintaksislik baylanısın támiyinleytuǵın hám teksttiń qalıplesiwinde ayırıqsha xızmet atqaratuǵın til birlikleriniń biri. Bunday xızmetti atqarıwına almasıqlardıń atlıq, kelbetlik, sanlıq, rawishlerdiń ornına almasıp qollanıla alıwı sebep boladı. Tekst ishinde almasıqlar bir sózdi qaytalay bermew maqsetinde basqa atawısh sóz shaqabınıń ornına almasıp qollanılp, tekst komponentleriniń sintaksislik hám mazmunlıq jaqtan baylanısıwın támiyinleydi.

Báhár bayramında Aqshagúl seyilge shıqpadı. Balları menen kúyewin jiberdi. Ózi úyde qalıp túslik tayarlamaqshı boldı. Ol bárinen de beter onashada qalıp dártin aq qaǵazǵa tógiwge, okeanniń arjaǵında ózin saǵınıp júrgen qızı Arzayımǵa xat jazǵısı keldi.

“Jigerbentim Arzayım!-dep basladı ol xatın.-“Apa” degen tillerińnen anań aylansın. Usı waqıtları seniń jat ellerde qáytip júrgenińdi bir kórgim keledi. Seni sonday saǵındım. Saǵınǵanımnan kókiregim tıǵılıp saǵan ne jazarımdı bilmey atırman. Ápiwayı bir traktorshınıń, ápiwayı bir paxtakeshtiń kishkene ǵana sada qızı búginligi Amerikada júredi dep sira oylappan ba? Awıldan Nókiske kóshkende:

-Bizer qıdırıp baratırımız?- dep quwanıp shúldirlegeniniń ele qulaǵımnan ketpeydi. On jetige shıqsanda maǵan tap on jeti aylıq nárestedeysen-aw, aynanayın.

Tekstte Aqshagúldiń seyilge barmay, onashada otırıp qızı Arzayımǵa bolǵan saǵınıshın xatqa túsiriwi sóz etilgen. Teksttegi mazmun bir tema átirapında yaǵnıy Aqshagúldiń seyilge barmay qızına xat jazıwı tuwralı bolıp, mazmun izbe-izligi menen bayan etilgen. Al tekstte almasıqlar bir sózdi qaytalay bermew maqsetinde atlıq sózlerdiń ornına almasıp qollanılp, tekst komponentleri arasındagı baylanıstı támiyinlegen.

Teksttiń qalıplesiwinde dánekerlerdiń de xızmeti ayrıqsha. Dánekerler jeke turǵanda leksikalıq máni ańlatpaytuǵın kómekshi sóz shaqabı. Dánekerler jeke turǵande leksikalıq mániǵe iye bolmaǵanı menen teksttiń qurılısında ayrıqsha xızmet atqaradı. Dánekerler tek gáp qurılısındaǵı birgelikli aǵzalar menen qospa gáptiń sıńarların baylanıstırıw menen sheklenbeydı. Teksttiń quramındaǵı gáplerdiń, abzaclardıń bir-biri menen baylansıwın támiyinleydi. Sonıń menen birgelikte hár túrli mánilik qatnasıqlardı ańlatadı. Bunı biz tómendegi mısallardan kóriwimizge boladı.

Aqshagúl silkinip qaytadan avtobusqa mindi. Jol boyı kókiregi tıǵılıp, jılaǵısı keldi, lekin, túskenşe shıdadı. Biraq túskenen keyin de kewlin bosatıp, jılay almadı, bándirgide adam kóp edi.

Berilgen mısalda teksttegi gáplerdi baylanıstırıw ushın biraq dánekeri qollanılǵan. Sonıń menen birgelikte qarama-qarsılıq máni biraq dánekeri arqalı ańlatılǵan.

Aqshagúl úyine palas ákelip tósegen kúni hámmesi quwanıp qaldı. Sebebi, olardıń kóp jıllardan berli alǵan itibarlı mülki usı edi. Awıldan alıp shıqqan kiyizleri eki-úsh jıl da-aq tesilip qaldı. Dártke jarap kiyatırǵan kiyiz benen qosa alıp shıqqan surǵılt palas. Hár jılı qısta qarǵa bir jayıp alsa, dúkannan jańa ákelgendey bolıp shıǵa keledi.

Berilgen mısalda tekst komponentlerin baylanıstırıw ushın sebebi dánekeri qollanılǵan. Bul tekstte eki gáptiń arasında jumsalǵan sebebi dánekeri aldınǵı gápte ayılǵan xabardıń solay bolıw sebebin onnan sayın ashıp kórsetiw ushın jumsalǵan. Yaǵnıy hámmesiniń quwanıwınıń sebebi ekinshi gáptiń mazmunı arqalı ashıp berilgen.

Dánekerler tekstte abzaclardıń semantikalıq, hám sintaksislik baylanısların támiyinlewshi qural xızmetin de qosa atqaradı [3.56].

Kiris aǵzalar da tekst komponentlerin baylanıstırıw xızmetin atqaradı. Kiris aǵzalar gáptiń mazmunına yamasa onıń bir aǵzasına qatnaslı sóylewshiniń hár túrli modallıq, emociyanallıq, maqullaw hám biykarlaw t.b.qatnasların bildiredi.[1.150] Kiris aǵza xızmetinde kelgen modal sózlerdiń tekst komponentlerin baylanıstırıwdıǵı ornı ayrıqsha.

Olar tórtewi sharbaqtaǵı skladqa ótti. Skladta ádewir nárseler bar eken. Matras pa? Kópshik qap pa? Palas, taǵı basqa da qaǵaz qutılar bar.

-Mine, usılarıń bári seniń biyligińde boladı. Endi bulardı birme-bir Aymereke jeńgeyden QOL qoyısıp, qabıl etip alasań. Soń aktlesesiz, men aktińizdi tastıyıqlap beremen. Búginşe usılarıń ózi úlken jumıs.

Haqıyqatında da, alıs-beris oǵırı mayda jumıs eken. Imırt jabılǵanda zorǵa boldı. Jarı joldan erteńge qaldırıp ketiwge bolmadı, sál jerde hayal-hayalǵa isene me? Ne de bolsa bolıp ketkeni maqul.

Bul mısalda kiris aǵza xızmetindegi mine, haqıyqatında da sózleri tekst komponentlerin baylanıstırıp turǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Biz bul jumısımızda tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallardıń ayrımlarına toqtap óttik. Olardıń tekst komponentlerin baylanıstırıwdıǵı xızmeti mısallar járdeminde analiz qılındı. Solay etip, tilimizde sinomimlik qatnas, almasıq, dáneker, kiris aǵzalar júdá ónimli qollanıladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. – Nokis: Bilim, 2009.
2. Muhammedova S., Saparniyazov M. Matn lingvistikası. – Toshkent, 2011.
3. Qudaybergenov M., Dosjanova G. Tekst lingvistikası. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2018.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МИЛЛИЙ КЕСТЕШИЛИК ӨНЕРИ

ЖОЛДАСБАЕВА ГУЛЬНАРА РАШИДОВНА

*Мухаммед аль-Хорезмий атындағы Ташкент информация технологиялары
университети, Нөкис*

Дүнья жүзінде көплеген халықлар хәм миллетлер бар болып, бул халықлардың хәр бириниң өзине тән мәденияты да бар. Әсиресе, бул олардың үрп-әдетлеринде хәм дәстүрлеринде өз сәўлелениўин тапқан. Қарақалпақ халқы да басқа халықлар сыяқлы өзиниң тарийхына, мәдениятына хәм үрп-әдетлерине ийе. Атап айтқанда қарақалпақ халқы өзиниң миллий кийимлери менен басқа миллет ўәкиллеринен ажыралып турады. Мысалы: сәўкеле, жегде, киймешек, көк көйлек сыяқлы миллий кийим түрлери бар. Бул кийимлер қарақалпақ халқының миллийлигин көрсетеди. Сол себепли қарақалпақ халқының миллий кийимлери өз халқы ушын қәдирли хәм муқаддес есапланады. Бул миллий кийимлер ҳаққында билиў ушын биз тарийхқа нәзер таслаймыз. Биринши Президентимиз И.А.Каримов: «Өзликти аңлау тарийхты билиўден басланады,» деп бийкарға айтпаған [И.А.Каримов. 1998. – 5]. Яғыный бизлер тарийхты билиў арқалы ғана үрпәдетлеримизди, мәдениятымызды хәм миллий кийимлеримиз ҳаққындағы мағлыўматларды билиўимиз мүмкин.

Қарақалпақ ҳаял-қызларының миллий кийимлери хәр түрли қарақалпақлардың миллий нағыслары менен кестелеп тигилген. Қарақалпақ ҳаял-қызлары ертеден кестешилик пенен шуғылланған. Кестени биз бенен, тебен менен ямаса ийне менен тигиў, онда хәр түрли сабақлардан пайдаланыў бул барлық түркий халықларына тән болған усыл. Бирақ, олар өз өзгешеликлерине ийе. Атап айтқанда, қарақалпақ ҳаял-қызлары тек кийимлерди емес, үй-үскене буйымларын да нағыслап тиккен. Халықтың миллий дәстүрине айланған кестешилик бүгинги күнге дейин өз мазмунын жойтпай, керисинше олар жаңа үлгилер менен байыды.

Кестешилик қарақалпақ ҳаял-қызларының сүйикли қол өнериниң бири болған. Кесте хәр түрли жипек сабақлар менен кийимниң жағаларына, жең ушларына, қалтаның аўызларына, көйлеклердиң жағасына хәм етеклерине, сондай-ақ айырым ўақытларда көйлеклердиң дерлик хәмме жери нағысланып тигилген. Кийимлерди тигиўде хәр түрли материаллардан пайдаланылған.

Хәр дәўирге байланыслы қарақалпақ халқы өзиниң қатнас жасаған еллеринен материаллар алып, оны өз кийимлерине пайдаланып отырған. Мәселен, 1811-жылы қарақалпақлар Хийўа ханлығының қол астында болған ўақытларда Хийўа саўдагерлери ел арасына өз таўарларын әкелип сатқан. Ал, жергиликли халық бул материаллардан киймешеклерге, шапанларға пайдаланған. Буған бухар шайылары мысал бола алады. Ал, 1873-жылдан тап 1917-жылға шекем патша Россиясының қурамында болған ўақытларында рус саўдагерлери өзлериниң таўарларын қарақалпақлар арасына әкелип сатқан. Қыз-келиншеклеримиздиң басларына ораған мәдели, түрме, айдыллылары усы дәўирде пайдаланыла баслаған. Сондай-ақ, мақпаллар, рус сухнолары әкелинип сатылған. Рус сухносын қарақалпақлар «ушыға» деп қастерлеп, оны киймешектиң алдына, куйрықшасына, көйлеклердиң жағасына, бешпент хәм жегделердиң жағасына кестелеп пайдаланған [Камалова Г. 1986. – 20].

Кестелеу өнерінде хәр түрлі нағыслардан пайдаланылады. Кийімлер усы нағыслар арқалы сулыұ хәм әжайып етип кестелеп тигилген. Тек ҳаял-қызлар кийімлери емес, балалардың тақыялары да, гүрте хәм гүртешелери де, ер адамлардың кийімлеринин жағалары хәм жеңлери де, белбеўлери де, сондай-ақ үй буйымлары болған шынықап, кергилер де, аттың жипек жоналары да, айыллары да, көзликлери де кестелеп нағыслар менен тигилген. Қарақалпақ ҳаял-қызларының кийімлеринин өзгешелиги сонда қыз-келиншеклердин кийімлери ашық қызыл фон менен тигилген нағыслардан ибарат. Ал, жасы қайтқан ҳаялларда болса солғын реңлер менен берилген. Мысалы, қызыл киймешек хәм ақ киймешек, жипек жегде хәм ақ жегде х.т.б. Сондай-ақ, халқымыз узақ хәм машақатлы дәўирлерди басынан кеширген. Бул дәўирлердеги арзыұ-әрманларын ҳаял-қызларымыз шебер қоллары менен тиккен кестелеринде хәм нағысларында көрсетиўге ҳәрекет еткен.

XIX әсирдин ақырларында кесте көбинесе қызыл хәм қара ушығаға (сухно) тигилетуғын болған [Камалова Г. 1986. – 22]. Кесте тоқыұ ушын керекли болған негизги нәрселер: қызыл хәм қара реңли ушыға, ақ хәм көкке боялған бөз, хәр түрли реңли жипек сабақ. Усыларды пайдаланып кесте тоқыұ ушын қарақалпақ қыз-келиншеклери ийнеден басқа әсбап қолланбаған [Алламуратов А. 1993. – 49].

Кийімлерди тигиұ ушын пайдаланылатуғын нағыслар үлкен әҳмийетке ийе. Қарақалпақ миллий нағыслары төртке бөлинеди: геометриялық нағыслар, мүйиз мотивиндеги нағыслар, зооморфлы нағыслар хәм өсимлик типиндеги нағыслар. Жасы үлкен апаларымыз айтыўына қарағанда кестелеу өнерин еки түрге бөлген: 1. Ертеден киятырған қарақалпақ халқының миллий нағысы; 2. Қоңсы халықлар менен байланысы арқалы кирип келген нағыслар.

Қарақалпақ миллий нағыслары тәбиятқа байланыслы хәм дәўирдин өзинин өзгешелигине байланыслы ықшамланып хәм өзгерип барған. Мысалы: ҳайўанатларға уқсатып сызылған нағыслар «Қус тырнақ», «Қус канат», «Ғаз мойын», «Қумырысқа бел» х.т.б. Ал, өсимликлерге уқсатып сызылған нағысларға «Ғаўаша гүл», «Қәрели гүл», «Жарты гүл» х.т.б.

Нағыслардың ишинде «сегиз мүйиз» хәм мүйиз мотивиндеги нағыслар үлкен әҳмийетке ийе. Халқымызда аўыздан-аўызға өтип киятырған бир рәўият бар. Бул рәўият Н.Қуттымуратовадан жазып алынды.

Бурында қарақалпақ халқын басқарған бир бий болған екен. Усы бийдин үш қызы болған. Биринши қызы ақыллы, бирақ, байлыққа қызығатуғын болған. Екинши қызы сыпайы, өнерге қызығатуғын, хеш нәрсе менен жумысы жоқ еди. Ал, үшінши қызы болса оғада ақыллы хәм жүдә сулыұ еди. Бий еки қызын бир жасы үлкен ҳаялға өнер үйретиұ ушын тапсырады. Ал, генже қызын сулыұ болғанлықтан улыўма үйинен шығармай өсиреди. Хәтте, дәрўазадан шығыўға да рухсат бермеген. Бийдин үйинде еки хизметши ҳаял бар еди. Генже қызы үй жумысларында усы ҳаялларға жәрдемлесетуғын болған. Усы еки хизметши ҳаяллар генже қыздан көзин үзбейтуғын еди. Генже қыз сыртқа шығыўды қәлейтуғын еди. Бир күни хизметкер ҳаял бир жумыс пенен сыртқа шығып кетеди. Буннан пайдаланған генже қыз дәрўазадан сыртқа қарап шығады. Бәхәр мәўисими болғанлықтан тәбият оғада сулыұ еди. Қыз буларды көрип көзи қуўанады. Бийдин қойларын бағып жүретуғын бир шопан бала көрип оған ашық болып қалады. Шопан жигит оқымыслы болып, молланың баласы еди. Ол қойларды бағып жүрип сырнай шертип жүретуғын болған. Шопан жигит генже қызды көрип, сырнайды

шертпестен бийдің есигинің аўзына қараў менен қатып қалады. Бий сырнайдың даўысы шықпай қалғанлығынан гүманланып сыртқа шықты. Генже қыз бул ўақытта үйдің ишине кирип кеткен еди. Бий шопан жигиттің есикке қарап турғанын көрип гүманлана баслады. Шопан жигит бир күн даўамында сол жерден қыймылдамастан турды. Ол қызды және сыртқа шығады деп үмитленген еди. Ал, буны көрген бий шопан жигитти зинданға таслайды. Бий шопан жигиттің қызларының бирине ашық болғанлығын билген еди хәм оннан бул ҳаққында сорады. Бирақ, жигит ҳеш нәрсе деместен тура берди. Бий үш қызын биреўинен кейин биреўин шақырады. Бий усы арқалы шопан жигиттің қайсы қызына ашық болғанлығын билмекши еди. Қызларын алдына шақырмастан алдын ол шопан жигитке егер қайсы қызыма ашық болған болсаң сол қызымды сениң көзиңнің алдында өлтиремен деген еди. Үшинши қызы бийдің алдына киятырғанын көрген шопан жигит пышақты алып өзинің көзин ойып алады. Шопан жигит сол ўақытта өледі. Бий ўақыттың өтиўи менен қылмысынан пушайман болады. Усындай күнлердің биринде сол шопан жигиттің сырнайының даўысы және еситиледи. Бул сырнайдың даўысын еситип хәмме сыртқа шығып оны излейди. Бирақ, шопан жигитти ҳешким таба алмайды. Сол ўақытта дийўалға қараса, дийўалда мўйиз мотивиндеги нағыслар пышақ пенен ойып сызылғанлығын көреді. Жасы үлкен өнер үйретиўши ҳаял усы нағысларды кестелеп тоқыйды. Бирақ, бул мўйиз мотивиндеги нағыслар арқалы жигит не демекши екенін ҳеш ким түсинбейди. Жасы үлкен адамлардың айтыўларына қарағанда, бийдің генже қызы усы нағыслар арқалы жигит не демекши екенін билген екен. Усы арқалы қарақалпақлар арасына мўйиз мотивиндеги нағыслар кирип келген екен [Д.ж.а. №1. 2013]. Бул рәўият қарақалпақлар арасында аўыздан-аўызға өтип усы күнлерге жетип келген.

Қарақалпақларда қыз бала турмысқа шыққаннан кейин қыздың анасы хәм усы урыўдағы ҳаяллар қызды көриў ушын барған. Усы келген ўақтында қыз ақ бөзге мўйиз мотивиндеги нағысты тоқып берип жиберсе, қыз барған жеринде жақсы хәм бахытлы болып жүргенин билдирген. Ал, ақ бөзге кўйе менен мўйиз мотивиндеги нағысты сызып берсе, усы шаңарақта оты менен кирип, кўли менен шығып жүрмен, дегенди билдирген. Усылар арқалы қыздың ата-анасы хәм усы урыў ағзалары қыздың жағдайын билген екен [Д.ж.а. №1. 2013].

Қыз хәм келиншеклердің көйлеклери әдеўир өзгеше болады. Буларда жипек көйлек, пашшайы көйлек, көк көйлек қуны жағынан хәтте бирнеше малдың баҳасына тең. Мәселен, бир көк көйлектің баҳасының өзине бес сыйыр талап етилген. Материалының қандай екенлиги белгисиз. Бирақ өне бойы нағыс. Ең шебер адамлардың өзи бир көйлекті төрт-бес жыл тиккен. Бир көйлектің жағасының өзине отыз түрли нағыс ойылған [К.Мәмбетов. 1995. – 115-116].

Кийимлердің реңлерин хәм нағысларды тоқыўда қолланылатуғын реңлерди таңлаў халықтың этнографиялық тарийхы менен тығыз байланысly. Көркем өнер изертлеўши илимпазлардың айтыўынша хәр қандай рең өзине тән қәсийетке ийе болған. Көк түс - аспанның символы, қызыл түс - оттың, күн нурының, ақ түс – ҳақыйқатлықтың, қуўаныштың, сары түр – ақыл парасаттың, қара түр - жердің, жасыл түр – жаслықтың хәм бәхәрдің символы ретинде сәўлеленген [Камалова Г. 1986. – 26].

Хәр бир кийимди тигиў ушын хәр қыйлы нағыслардан пайдаланылып кестелеп тигилген. Мәселен, киймешектің нағысларының өзи он бес болған: «ғаўаша гүл», «гүл», «кәрели гүл», «шырыш пискекше», «тенге гүл», «қумырысқа бел», «қурбақа

гүл», «сегіз мүйіз» х.т.б. Жегдениң нағыслары «ромб», «атанақ», «түйе табан», «қос мүйіз» сыяқлы нағыслардан пайдаланылып тигилген. Ал, көк көйлекті тигиуде көбинесе мүйіз мотивіндегі нағыслар көптер пайдаланылған («мүйіз», «қос мүйіз», «қошқар мүйіз», «сегіз мүйіз»). Усындай үлгіде тигилген қарқалпақ миллий кийім-кеңшектері хәзиргі күнде Қарақалпақстан Республикасы тарийхы хәм мәдениаты музейинде, Бердақ атындағы Қарақалпақ әдебияты тарийхы мәмлекетлик музейи хәм де Савицкий атындағы көркем-өнер музейинде сақланбақта.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент, 1998. 5-6.
2. Камалова Г. Гөззал үлке. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986. – Б. 20, 22, 26.
3. Алламуратов А. Мәңги мийрас. – Нөкис: Билим, 1993. 49-б.
4. Д.ж.а. №1. А.Кунназаров көшеси, 16/4-үй. Н.Қуттымуратова. 2013.
5. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995. – Б. 115-116.

QARAQALPAQ HÁM QAZAQ FOLKLORÍNDA HAYWANATLARDÍN PAY- DA BOLÍWÍ HAQQÍNDA XALÍQ ÁPSANALARÍ

JUMANAZAROVA GÜLBADAM DOSNAZAROVNA
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti, Nókis

Qazaq folklorında biz sóz etip atırǵan ápsana janrı janrı basqa janrlarǵa qaraǵanda izertleniwi biraz keshigip júrgen janr. Sebebi, bul janrdıń áyyemgi dáwirden házirgi kúnge shekem shashırandı halda jetiwi, dúnya dinleri tásirine ushırawı, kóp sanlı jámiyet hám dáwirlerdiń burılıslarınan ótiwi, hátteki basqa janrlarǵa sıńıp ketiwi, qısqası, tariyxıy-stadiyalıq tárepten eń góne janr bolıwı hám ruwxıy múlkimizdiń arxaikalıq mifologiyanı úyreniwdiń teoriyalıq hám ámeliy usıllarınıń ilimde kesh qalıplesiwinde bolıp esaplanadı.

Usı kózqarastan qaraǵanda qazaq ásanalarınıń materialların jıynaw, ilimiy kózqarastan izertlew hám de olardıń túrlerin anıqlaw, klassifikaciyalaw házirgi kúndegi aktual problemalardıń biri bolıp esaplanadı. Sonıń ushın biz ápsana menen xalıq prozası janrlarınıń bir-birinen ayırmashılıǵı, janrlıq ózgesheligi, atqaratuǵın funkciyaların anıqlawdı aldımızǵa maqset etip alǵanbız.

Qazaq folklorında «Túye nege jıldan bos qalǵan?», «Bódeneniń quyırǵı nege kelte?», «Sıyırdıń búyregi nege budır-budır?» hám t.b. sorawlarǵa juwap beretuǵın etiologiyalıq ápsanalar ushırasadı. Bul ápsanalardıń syujetlerde miflik waqıttıń eń aldınǵı dáwirdegi waqıyaları súwretlenedi de, adam (haywanat) menen tabiyattıń yamasa haywanat penen haywanattıń aralıǵında ayırmashılıq joq, olar óz-ara teńdey, aralasıp júrgen deytuǵın dáwirdegi birinshi waqıya, birinshi sebep, dáslepki jaratılıs súwretlenedi, bunda tiykargı birinshi sıpat ayırıqsha mánige iye bolıp esaplanadı. Usı eski bilim basqışınan maǵlıwmat beriwshi kóplegen qazaq ápsanaları bar. Mısalı, túyeniń shaqın kiyik, quyırǵın attıń, qorazdıń qanatın totı qus sorap alıp ketiwi, jaybasar sıyırdıń Alla tala búyrek úlestirgende kesh qalıp, basqa xaywanlardan sol aǵzanı qarızǵa alıwı hám t.b nárseler haywanlardıń aqır-aqıbet pútkil dúnya tártipke

salınған waqıtqa belgi qıldı hám qaharmanlardın biymáni háreketleri turpayı emes, bálki tábiyiy kórinedi. Bul syujetler «nege olay?» degen sorawğa túsiniikli juwap tapqanı menen, negizinde, balanıń ápiwayı sorawına arnalğan juwap emes, kerisinshe hár qanday nárseniń kelip shıǵıwın, adamlardıń ruwxıy mútájin málim dárejede qanaatlandırıwǵa olardı qudaylar menen baylanıstırıw ilimde anıqlanǵan [Meletinskiy E.M., 1976. – 173 b]. Mısal ushın, «Túye nege jıldan bos qalǵan?» degen túrkiy xalıqlarında ortaǵız gezlesetuǵın on eki jıllıq kalendardıń semantikasını dástúriy modeldi analizlew jolı menen anıqlanadı. Quslardıń ómir-tirishiligi tuwralı ápsanalar qazaq, qaraqalpaq xalıqlarında ushırasqanı menen geybir jekkelengen ayırıqshalıqlarda anıqlandı. Mısal ushın, qaraqalpaq folklorında «Jılǵa talasıw» xalıq gúrrińi bar. Al, qazaq folklorında bul ápsana sıpatında berilgen. Bul kópshilik xalıqlarda bar, bul on eki aydın atınıń haywanlar, jánlikler atına qalay qoyılǵanı haqqında sóz etedi. Mısaldıń aytajaq oyı qanshama úlken bolǵanı menen maqtanshaq, ózimshilik ózine tiyisli nárseden de bos qaladı, al adam ábjil, iykemshil, hárketsheń bolsa barlıq nárseni jeńip, úlken adamlar ala almaǵan nárseni ala aladı degen danalıq oydı bermekshi. Mısalda Alla tala adamlar óz ómirin aylarǵa, jılǵa bólip jasasın, ómirdiń mazmunın bilsin degen maqsette adamlarǵa jıldı jiberedi. Bul xabardı jer betindegi barlıq haywanlar, jánlikler, quslar esitip jıldı kóriwge jolǵa shıǵadı. Barlıq haywanlar asıǵıp baratırsa, túye «sizlerdiń bárińizden úlkeni men, birinshi bolıp jıldı men kórmey kim kóredi» dep maqtanadı, asıqpaydı. Jıl jarqırıp kiyatırǵan qusaydı. Tishqan ayaqtıń astınan juwrıp túyeniń basına, onnan soń qulaǵına minip birinshi bolıp jıldı sol kórgen. Jıldıń bası tishqın bolǵan. Onnan soń sıyır, jolbarıs, qoyan, ulıw (balıq), jılan, jılqı, qoy, maymıl, tawıq, iyt, shoshqa jıldı kórip jılǵa ilinedi, al túye ózimshiligi basına bále bolıp ol jıldan bos qaladı. Sonnan qaraqalpaqlarda «Boyına isenip túye jıldan bos qalǵan» degen frazeologiyalıq sóz qalǵan [Ayımbetov Q., 2007. – 8 b]. Bul mısal adamdı tárbiyalawda áhmiyeti kúshli. Bunda adamnıń ózimshiligi, arqayınshılıǵı ózine qanshama zıyan keltiretuǵın illet ekenligi aytiladı.

Qazaqta folklortanıwında Sulayman patshanıń zayıbı quslardıń murnın testirse, qazaqta bayǵız qutqarıp qaladı. Qazaqtaǵı Sulayman patshanıń obrazı islam ruwxanıyatınıń tásiiri ekenligi Qazaq penen qaraqalpaqlarǵa ortaǵız gezlesetuǵın usınday syujetlerde bayǵız, jarganat, japalaq, úki sıyaqlı quslardıń basqaǵa uqsamaytuǵın dene-múshesi, minez-qulqı, turatuǵın ornı, ómir súriw ózgesheliklerine túsiniikli berilip, olardı aqıllı sanap, belgili mólsheerde global muwapıqlastırıwshı xızmet atqaradı. Bulardıń boyında «jartılay qus, jartılay adam» qásiyetler bar. Mine, usı fakt bul syujetlerdiń arxaikalıq mifologiya menen tórkini bir ekenligin kórsetedi. Jáne bir itibar beretuǵın nársesi «Bódeneniń quyırǵı nege qısqa?» yamasa «Bódenesi hám túlki» degen tekstler eki xalıqta da ortaǵız gezleskeni menen, bular hálleqashan miflik tamirden uzaqlasıp, haywanatlar tuwralı ertegine aynalǵan syujet dewge boladı. Biraq, qazaqta gezlesetuǵın bir syujette bódenesi quslardıń jolına tosqınlıq qılǵan tawdı tesip, olar erkin ushatuǵın soqpaq salıp, xalıqlıq qaharmanǵa únles xızmet atqaradı. Usı syujet qaraqalpaq folklorında gezlespeydi. Qazaq folklorında taralǵan túlkinisi aldap, onıń awzınan qutilǵanı menen, artınan tisletip, quyırǵı kelte bolatuǵın bódenesi haywanatlar tuwralı erteginiń sınarı bolsa, bundaǵı bódenesi qanatlılar ushın jol salıp, tawdı tesken, bir sóz benen aytqanda, tábiyattı tártipke salıwshı jasalma qaharman bolıp esaplanadı. Eki xalıqta da parallel gezlesetuǵın «Qarshıǵa» tuwralı syujette jirtqısh qustı adamǵa qarama-qarsı qoyadı. Qazaq folklorında jaǵaltay adamnıń soqqan digirmannıń tasına qarsı qoyıladı da, nátiyjede taǵı jirtqıstıń sanalı adamnan jeńilgenligi kórinis tabadı. Ádette bul syujetler «Nege olay bolǵan?» degen sorawǵa juwap berip, ótmishte jaratılǵan haywan hám quslardıń áwladı mánisin túsindiredi.

Qazaq folklorındaǵı etiologiyalıq ápsanalardıń syujetlerinde ań-quslar, negizinen, túrleńiw tiykarında payda boladı, yaǵnıy bunda qanday bir haywanat burın adam bolǵan, álleqanday sebepke (kóbinde etikalıq) baylanıslı ol ǵargıs-jazaǵa ushırıp, kelbeti ózgergen delinedi. Bunda ózgeriwshen kúsh penen ózgeriwshiniń arasında keskinlik júzege keledide, adamgershilik aldınǵı orınǵa shıǵadı. Türk tilles xalıqlardıń kópshiliginde toqıldawıq, átsók hám t.b. haywan, quslar burın adam bolǵan, keyin kelbeti ózgergen degen túsinikler bar. Bul úlgilerde miflik waqıtqa álleqashan noqat qoyılǵanlıǵı ayqın bilinip tur, óytkeni, usı tekstlerde dúnya jaratılıp álleqashan pitken, tábiyat penen jámiyette tártip ornaǵan, biraq, sonday waqıttta állekimniń bir sebepke baylanıslı sırtqı kórinisi ózgergeni tuwralı súwretlenedi. Usınıń sebebinen kóp jaǵdayda ań-qus, geyde ósimliktiń túri payda boladı. Mısal ushın, tünde at izlep sharshap átsókke aynalǵan qız tuwralı ápsananiń qazaqta, túrlerde [Metin Ergun., 1997. – 500-507 b], qaraqalpaqta [Qaraqalpaq folklorı, 2014. – 30 b] nusqaları bar. Qırǵız benen tatarda balaları suw ákelmegenge irenjigen hayal, al altayda kelin suwsın bermegenge ókpelegen qız átsókke aynaladı.

Qaraqalpaq ápsanalarında xaywanatalardıń qalay payda bolǵanı, adamnıń haywanǵa, qusqa, jánlikke aynalıwı haqqında motivler eń áyyemgi dáwir adamlarınıń totemistlik túsiniklerinen kelip shıqqan. Mısalı, maymıldı, qara shoshqanı, tasbaqanı, bayulını, átsók qusın, xan qızı, altın kóz shıbınıń hám t.b. adamnan awǵan dep ayıladı.

Ayırım ápsanalarda qustıń yamasa basqa jánliklerdiń tek qalay kelip shıqqanın sóz etedi. Mısalı, qızdıń «Atshok» qusqa aynalıwı haqqındaǵı mifte bir qız uzatılayın dep tayarlanıp atırǵan eken. Onıń tek etigi pitpey, qız etik tigip atırǵan jezdesin asıqtırıp kelip, onıń qasında otıradı. Qızdıń bir etigi pitedi, ekinshi etigi pitpeydi. Qız pitken etigin ayaǵına kiyip aladı. Kún batayın dep turǵan mezigil eken. Jezdesi dalaǵa shıǵıp meniń atıma qarap jiber deydi. Qız jiydeniń basın minip atqa qaraydı. At kórinbeydi. Qız «at joq» dep baqıradı. Sol waqıtta ol bir ayaǵı qızıl qusqa aynalıp «at joq, at joq» dep ushıp ketedi [Qaraqalpaq xalıq ápsanaları, 2000. – 8-9 b]. Qaraqalpaq ápsanalarınıń qazaq folkloratındaǵı «átsók» ápsanasınıń kelip shıǵıw tuwısqan eki xalıqta eki qıylı ekenligin kóriwimizge boladı.

«Tasbaqa» [Qaraqalpaq xalıq ápsanaları, 2000. – 8-9 b] ápsanasında burınǵı zamanda táreziden adamlardıń haqsın jeytuǵın kisi ótken eken delinedi. Bir kúni onnan dán alıwǵa bir payǵambar kelipti. Táreziden aldap jep turǵan kisi payǵambardı da aldaydı. Sonda payǵambar onı «mına tárezilerińniń eki tabaǵınıń astında qalǵaysañ» dep ǵargaptı. Jańaǵı kisi táreziniń eki tabaǵınıń ortasında tasbaqa bolıp kózi jıltırıp qalıptı. Bul ápsanada tasbaqaǵa adamnıń aynalıw sebebi adamnıń basqalarǵa islegen ońbaǵan isleri ushın alǵan jazası sıpatında ayıladı.

«Adamnıń qara shoshqaǵa aynalıwı» [Qaraqalpaq xalıq ápsanaları, 2000. – 8-9 b] ápsanasında da adam ońbaǵan minezi ushın shoshqaǵa aynalıwı sóz boladı. Bunda teńizden kóp balıq awlap kiyatırǵan balıqshınıń aldınan jarlı kisi bolıp payǵambar shıǵadı. Ol sıralǵıǵa balıq soraydı (sıralǵı – balıq awlap kiyatırǵan balıqshılardıń basqalarǵa bergen balıqları). Balıqshı arqalap kiyatırǵan balıǵın jasırıp, «búgin teńizde dawıl bolıp hesh balıq awlay almadım» deydi. Sonda ana kisi onıń arqalap kiyatırǵan balıǵındı taslamay barqulla arqalap, teńizdiń sasıq shalańların tintip ómir súrgeyseń» deydi. Balıqshı aytqanınday shoshqaǵa aynalıp, arqasındaǵı balıǵı onıń gújireygen jelkesi boladı, ózi sasıq sholańlardı tintip qurqıldap ketedi. Bunda adam balasına keń peyil, saqıylıqtıń kerekligi, qızǵanshaqlıq adamnıń kelbetin buzatuǵın ayılǵan.

Bul syujetlerde adamnıń qusqa yamasa basqa haywanlarǵa aynalıwı sharshawdan, irenjiwden bolǵanlıǵı biliwdiń dáslepki basqıshlarınan esaplanadı. Al, keyingi basqıshlarda

adamlar ózleriniń gúnaları sebepli ǵargısqa ushırap qusqa aynaladı. Qazaq folklorında Muwsa payǵambardıń suwıq qol qulı, buryat penen mońǵolda awqat soraghan gedeyge aǵashtıń jańqasın usınıp qorlaǵan sıqmar bay toqıldawıqqa aynaladı. Syujetlerde toqıldawıqqa aynalǵan adamlar – gúnası bar adam sıpatında boladı, demek ol mifologiyalıq sananıń eń dáslepki basqısı.

Etiologiyalıq ápsanalardıń ózgeriwshelik qubılwshılıq belgileri bir uqsaslıqqa da tiykarlanadı. Mısal ushın, toqıldawıq basqa azıq penen azıqlanbay, udayı aǵash shoqıydı, sonlıqtan ol sıqmarǵa teńlestirilgen. Bunday ápsanalar kóbinese qarǵıs sheshiwshi rolge iye, sonnan keyin «uqsaslıq uqsaslıq tuwdıradı» degen magiyalıq túsiniń belgili xızmet atqaradı. Aytayıq, bay ash bolǵan gedeyge aǵashtıń jońqasın usınadı, ǵargıs uradı da, kerisinshe, ózi aǵash jeytuǵın qusqa aynaladı. Qazaqtaǵı Qarınbay tuwralı syujettiń nusqaları mońǵol, buryat xalıqlarında gezlesedi. Onda zıqna Dónónbaydı Quday jazalap haywanǵa aynaldıradı [Cerensodnom D., 1989. – 240 b]. Qazaq xalqında Qudaydıń qáhárına ushıraǵan Qarınbaydı jer jutadı, malı haywanǵa aynaladı. Sonıń menen, qońır haywanlardıń (qulan, túye, kiyik, maral, arqar, taw eshkisi hám t.b.) payda bolıw sebebi qazaq ápsanalarında baydıń malınıń haywanǵa aynalıwınan dep túsindiriledi. Túrkmóńǵolda ańshı-mergeniń de haywanǵa aynalıp ketiw ápsanası bar. Qazaqta Jayıq, Dondúǵul, Duay soqır degen mergenlerge qáhárlengen Quday olardıń birewin marmotqa, birewin qundızǵa aynaldıradı. Bul mısallardan tábiyat penen adamnıń arasındǵı teńlikti buzıwshı ańshı-mergenler ápsana janrında jazaǵa ushıraytuǵını bayqaladı. Itibarlı tárepi sonda – mońǵol, altay, tuva xalıqlarında ushıraytuǵın belgili mergen dúnyanıń kóplegen xalıqlarında gezlesetuǵın artıq kúndi atıp, álemdi tártipke salıwshı qaharman bolıp esaplanadı.

Qazaq folklorında óz erki menen haywanǵa aynalıw joq, sebebi, onday is Allanıń buyırǵı menen boladı. Ósimliklerdiń jaratılıwı tuwralı ápsanalar túrkmóńǵolda ortaǵ kóriniste. Qazaqmońǵol óz úlkelerinde ósetuǵın qaraǵay, arsha, shırsha, toblıǵı hám t.b. aǵashlarınıń tirshiligin túsindiriw ushın qonısqa talasqan kóshpeli jawıngershilik ómirin, salt-dástúrin solarǵa teńlestirgen. Mısal ushın, seksewil – mergen, qaraǵay – nayzager, onıń nayzası tiygenlikten seksewil ústi-bası alba-dulba bolıp, qumǵa qashǵan arshıl qız oq penen qaraǵayǵa juwırıp, tawǵa shıqqan hám júzi qızarıp ketken, qara qayınǵa qaramaǵan soń ata-anası (qaraǵay hám seksewil) ashıwı kelgenligi haqqında ápsanalar bar. Qazaq hám altaylıqlarda arsha, shırsha, qaraǵaydıń jasıl bolıw sebebin túsindiretuǵın birdey ápsanalar bar. Onda usı aǵashlarǵa Allanıń máńgi suwın ǵarǵa bilmesten tógip alǵanlıǵı kórinis tabadı [Qazaq ańız-ertegileri, 2002. – 22-23 b]. Paleoazıyalıqlarda demiurg ǵarǵa adamzattıń iygiligi ushın úzliksiz jaratıwdı ámelge asıradı [Meletinskiy E.M., 1979. – 228 b]. Bul okean jaǵalawındaǵı ǵarǵa adam ishiwge jaraytuǵın dushshı suwdı izlep tabıwshı bolsa, suwǵa bay dalalıq túrkmóńǵol xalıqlarında ol máńgi suwdı Táńirden jetkiziwshı qaharman bolıp esaplanadı. Túrkmóńǵol mifologiyasınıń ıdıránqı qálpine say bizde ǵarǵanıń dóretiwshilik xızmeti sheklengen ári dánekershilik dárejede. Dúnyadaǵı diyxan xalıqlarda tikkeley ósimlikke aynalıp ketetuǵın belgiler gezlesedi. Qazaq xalqında siyrek bolǵanı menen, onday belgiler bar. Mońǵolda urısqa ketken kúyewin kútip jas jubaydıń tógilgen jası gülge (Kelingúl) aynaladı, qazaqta bir topar oyınshı qız xannıń názeri urıp qayınǵa aynaladı. Demek, qazaq folklorında ósimlikke aynalǵan personajlar kóshpeli xalıqtıń ómirin kórsetip, elde qúdiretli xan húkimdardıq etken yaki awır urıs aqıbetlerin elesletedi.

Juwmaqlap aytqanda, házirgi dáwir haywanlarınıń ápiwayı turmıs haqıyqatı hám nátiyjesi sıpatında usınılıp, etiologiyalıq syujet muqaddes dáwirde tártipke salınǵan kosmostıń ideal kórinisin tastıyıqlawshı gúwá, quralǵa aylanadı. Aqırında bulardıń hámmesi áyyemgi insan sanasında janlaǵan ádep-ikramlılıq mákannıń payda bolıwı haqqındaǵı bir jup sistemalı túsiniń.

ÁDEBIYATLAR:

1. Айымбетов Қ. Қарақалпақ халық нақыл-мақалларының қысқаша түсіндірме сөзлігі хәм жүйели сөзлер. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 2007.
2. Қазақ аңыз-ертегілері. – Бейжін: Ұлттар баспасы, 2002.
3. Қарақалпақ фольклоры. 77-том. «Миф хәм мифлескен әпсаналар». – Нөкіс: Илим, 2014.
4. Қарақалпақ халық әпсаналары // Дүзиўши: Т.Қанаатов. – Нөкіс, 2000.
5. Мелетинский Е.М. Палеоазиатский мифологический эпос. Цикл ворона. – М.: Наука, 1979.
6. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.:«Наука, 1976.
7. Цэрэнсодном Д. Монгол ардын домог үлгэр. – Улаанбаатар, 1989.
8. Metin Ergun. Turk dunyasi efsanelerinde degisme motifi. II Cilt. – Ankara, 1997.

NAQÍL-MAQALLARDAǴÍ ETIKALÍQ KONCEPTLERDÍŇ MILLIY-MÁDENIY ÓZGESHELİKLERI

MURATBAEVA UMIDA

Berdaq atındıǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi kunda tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lib kelayotgan konsept termini, turli davr olimlarining konsept borasida bergan ta'riflari, shuningdek, naql-maqollardagi konseptlarning milliy ma'daniy xususiyatlari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, konsept, lisoniy tasvir, paralingvistika, tushuncha.

Sonıǵı jıllarda dúnya til biliminde jańa baǵdarlar júzege keldi hám tilshi ilimpazlar bul baǵdarlardı arnawlı túrde izertlemekte. Atap aytqanda, eń aktual jónelisler qatarına sociolingvistika, kognitiv lingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya, paralingvistika, etnolingvistika, antropololingvistika sıyaqlı ilim baǵdarların atap ótiw orınlı. Sonın ishinde, kognitiv lingvistika óziniń keń mashstablılıǵı menen ajıralıp turadı.

Zamanagóy kognitiv lingvistikaniń hám lingvokulturologiyanıń tiykarǵı atamalarınan biri bul - konsept termini bolıp tabıladı. Konsept termini insannıń oylaw ózgeshelikleri hám onıń máseleleri menen qızıǵıwshılardıń dıqqatın ózine qaratpaqta. Konsept túsinigin kóplegen ataqlı tilshi ilimpazlar keń túrde izertlep, olardıń hár biri bul termin yamasa túsinikti túrlishe individual tárizde sıpatlaǵan.

Kognitiv lingvistika (inglisshe, cognize-biliw, ańlaw, túsiniw) [6] filosofiyadaǵı biliw teoriiyası menen sheklenip qalmastan, tildi oylaw menen baylanıstırıp, onıń payda bolıwındaǵı psixologiyalıq, biologiyalıq hám neyrofiziologiyalıq táreplerdiń sociallıq, mádeniy hádiyseler menen ajıralmas baylanıslılıǵın tereń izertleydi.

Uǵım, túsinik qanday da bir predmettiń mánilik, mazmunlıq qásiyetleriniń jıyıntǵı bolsa, konsept – xalıqlıq bolmısqa tiykarlangan mentallı bilim jıyındısı. Konsept lingvistikada hár tárepleme izertlenilmekte. Atap aytqanda, V.I.Karasik, Z.D.Popova, I.A.Sternin [1] sıyaqlı ilimpazlardıń miynetlerin atap ótiw orınlı. Konsept xalıqlıq dástúr, folklor, din, kórkem óner sıyaqlı faktorlardıń óz ara qatnası nátiyjesinde júzege keledi.

Konceptosfera – xalıqlıq retke keltirilgen konceptler jıyındısı, oylawdıń informaciyalıq bazası. Sonday-aq, kognitivlik terminlerdiń qısqaşa sózliginde mınaday anıqlama berilgen:

«Koncept ugımı adamnıń oylaw háreketi menen tájiriybesin, bilimin bildiretuǵın, dúnyanı ańlawdıń adamzatlıq tájiriybesi hám bilim «kvantın» tanıtıwshı mániler. [4:543]

Sonlıqtan da, konceptlik ózgesheliklerdi lingvistikalıq jaqtan analizlew áhmiyetli máselelerden bolıp, til biliminde qollanıwshı konceptlerdiń dúziliw úlgisin Yu.S. Stepanov: «1) tiykarǵı belgisi; 2) qosımsha (tariyxıy) belgisi; 3) sóz formalar arqalı berilgen mánisi (ishki forması)» dep ajratadı. Bul terminniń túsiniqliligin ele de arttırıw maqsetinde «hár bir mádeniyattıń óz ishinde koncepttiń qollanıw dárejesi birdey emes, sonlıqtan koncepttiń tiykarǵı belgisi tildi qollanıwshılardıń barlıǵı ushın áhmiyetli bolıp; qosımsha (tariyxıy) belgisin ayırım jámiyetlik topar wákilleri túsinedi, al ishki formasın yamasa etimologiyasın túsiniw alımlarǵa tiyisli»- deydi. [5:44]

Kognitiv lingvistika psixologiyadaǵı túsiniq hám koncept birlikleri menen tikkeley is júritedi. Koncept túsiniǵı tiykarında máni hám obraz jatadı.

Dúnyanıń álem kórinisi tikkeley olardıń insanlar sanasındaǵı logikalıq ańlatılıwı menen tolıq sáykes keledi. Bul másele ni keń hám tereń ilimiy tárepten úyreniw hám baqlaw lingvokulturologiya hám lingvokognitologiya menen baylanıslı. Kognitiv lingvistika tarawındaǵı ilimpazlardıń kópshiligi kognitiv lingvistikanıń tiykarǵı túsiniqleri dep biliw kategoriyası, biliwdiń túrleri hám olardıń tilge tiyisli sáwleleniwini esaplaydı.

Qaraqalpaq naqıl-maqallarında túrli etikalıq ózgesheliklerdi ózinde sáwlelendirgen qatarlar júdá kóp. Atap aytqanda, «Duz ishken jerińe jamanlıq etpe», «Qonaq az otırıp, kóp sınaydı», «Berseń - alasań, Barsań – kóreseń», «Peyli tardıń - qolı tar» «Qonaq qoydan juwas», «Jaǵımsız qonaq jatar waqta keledi» sıyaqlı naqıl-maqallarda qaraqalpaq xalqınıń dástúrlerinen hám xalıq arasındǵı «jazılmaǵan nızamlılıqlar»dı kóriwge boladı.

Malımdı alsań al,

Peylimdi alma.

Qaraqalpaq xalqınıń keńpeyilligi, awızbirshiligi etikalıq normalardı eń tiykarǵı orınlardan biri dep esaplaytuǵınlıǵın usı qatarlar arqalı da ańlawǵa boladı. Óytkeni, jaqsı peyilge iye insan óziniń ruwxıy baylıǵın heshqanday materiallıq baylıq penen teńlestirmeydi hám almastırmaydı.

Kelin kelse ayday,

Qas kirpigi jayday,

Qarshında bir zatı joq,

Ne qılıp keldi eken uyalmay.

Bul qatarlar xalıq dástanlarında da jiyi qollanıladı. Xalıq arasında dástúrge aylanǵan kelinniń júgi haqqında az hám saz pikirler berilgen. Bul qatarlar arqalı da qaraqalpaq xalqınıń milliy etikalıq tiykarǵı ózgesheliklerin kóriwge boladı.

Juwmaqlap aytqanda, etikalıq konceptlerdiń tiykarǵı ózgeshelikleri tikkeley insannıń biliw procesi menen baylanıslı. Yaǵnıy, sol xalıqtıń milliyligin, dástúrlerin, ádep-ikramlılıq normaların qay dáejede ańlap túsiniw menen baylanıslı. Etikalıq konceptlerdiń túrli ózgesheliklerin analizlew búgingi til biliminiń aktual máselelerinen. Óytkeni, xalıqtıń milliyligin házirgi zamanagóy jámiyettegi ózgeshelikler menen salıstırmalı túrde úyreniw hám jas áwladqa uqtırıw tiykarǵı wazıypalarımızdan bolıp esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: Культурные концепты. – Волгоград – Архангельск, 1996.

2. Кирилина А.В. Гендер: Лингвистические аспекты (монография) – Москва: Ин-т социологии РАН, 1999.

3. Краткий словарь когнитивных терминов / Под ред. Е.С.Кубряковой. – М.: Издательство МГУ, 1996.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология. издание. – М.: Академия, 2004.
5. Rzamuratova Z. Xalıq dástanlarında «qaraqalpaq hayalı» konceptiniń sáwleleniwi // “O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: Amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 2023.
6. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 1997.
6. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: FAN, 2002.

SAĞINBAY IBRAGIMOV LIRIKASÍNDA ÚSH QATARLÍ QOSÍQLARDÍN MAZMUN HÁM FORMA TUTASLÍĞÍ TUWRALÍ

HÁMIDULLAEVA PERIZAT ABDIKAMAL QIZI
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis

Hár qanday ádebiyat sırtqı tásirler menen bayıp, rawajlanıp baradi. Ádebiy baylanıs, dekadalar, ádebiy ushırasıw hám kesheler bul ádebiyattanıwǵa jańa janr hám formaladıń kiriwine sonıń menen birge dóretpelerdiń mazmunlıq tárepten bayıwına sebepshi boladı.

Keyingi dáwirlerde qaraqalpaq ádebiyatı da, jańa formalar menen bayıp barmaqta. Bir ǵana lirika salasına názer taslasaq, songı jılları kishi formalarǵa jiyi kózimiz túspekte. Bunda bir qatarlı, eki qatarlı hám úsh qatarlı qosıqlar ádewir kóbeydi. Sonıń ishinde úshliklerdi alıp qarayıq, bul forma lirikanıń kishi formalarına kiredi.” Bul forma italyan ádebiyatında “tercina”, koreec ádebiyatında “cidjo”, yapon ádebiyatında “hokku” de atalıp sol xalıqlarda qosıqtıń tiykarǵı formalarından biri esaplanadı” [Orazımbetov Q., 2020. – 99].

Túrkiy xalıqlar ádebiyatında bul qosıq túri “musallas” dep atalıp, (arabsha sóz, mánisi úshlik, úshleme). Bul janr ózbek ádebiyatında júda az gezlesedi. “Bul formanıń kem ushırawına sebep 1, 2 qatardan keyin 3-qatardıń uyqas tárepten taq bolıwıdur(aab). Bul jaǵday qosıqta pikirdiń kısıqalıǵına sebep boladı dep aytıw orınsız [Orzibekov R., 1974. – 52].

Qaraqalpaq ádebiyatında úshlikler menen úsh qatarlı qosıqlar túsiniǵı arasında shataslı túsiniqler bar. Úshlikler shayır aytajaq bolǵan oy-pikir, ideyasın usı úsh qatarǵa siydıra alıw kerek. Al, úsh qatarlı qosıqlar bolsa hár bir bánti úsh qatardan ibarat bolǵan qosıq túrine aytamız.

Bul formada qaraqalpaq poeziyasında shayırlar J.Izbasqanov, K.Karimov, S.Ibragimov, B.Genjemuratov, Sh.Ayapov, hám M.Berdievlerdiń dóretpelerinde kórinbekte. Úsh qatarlı qosıqlar hám úshlikler búgin payda bolıp qalǵan joq, ol biziń erte dáwir ádebiyatımızda yagnıy folklorımızda da gezlesedi.

*Jılaǵan degen dad eken,
Dad ta bolsa qayteyin,
Kem kewlindi xosh etken.*

*-Olim qayda barasan
-Bardıń dunyasın shashaman
-Joqtıń abırayın ashaman.*

Men apamnın tungıshuman

Qazan qirgish qirgishiman

Jawma kúnim, jawma [Qaraqalpaq folklorı, 2015].

Bul úshliklerde lirikalıq qaharman basınan ótkergen qiyinshiliqların, ómir tuwralı filoso-fiyalıq oylar juwmaqların hám de biziń ata-babalarımızdıń ótken ómirin, shuǵıllanǵan kásip-lerin, olardıń jasaw jaǵdayların kóz aldımızǵa usı qısqa ǵana úsh qatar arqalı jetkerip bergen.

Bul formada qálem terbetip atırǵan sońǵı jıllardaǵı talantlı shayır Sagınbay Ibragimovtı misal etsek boladı. Sagınbay Ibragimov túrli qosıq formaları hám tereń keń túsiniktegi qosıqları menen qaraqalpaq ádebiyatın ádewir bayıtıp barmaqta. Onıń úsh qatarlı qosıqların kórip shıqsaq:

Taza kewillerdi súyedi Tańirim

Basqa onıń jerdiń betine

Jollar imkanı joq haqıyqatlıqtıń [Ibragimov S., 2016. – 56].

Ádebiyattanıwda forma hám mazmun degen túsinik bar, bul shayırlar ásirese qosıqlarında erkinlikti hesh qanday qaqıyda shegaranı qálemewshi shayırlarǵa qiyin is sebebi aytajaq bolǵan keń túsinigin, pikirin qosıq formasına jayǵastırırıwı tiyis.

“Mazmun ham forma birliǵı obraz sheńberinde olardıń óz-ara baylanıslıǵı kórkem ónerdiń baslı, tiykarǵı nızamıdur. Bunı eń ullı kórkem óner wákılleri ásrler dawamında qayta-qayta takırlap keledi” [Xudoyberdiyev E., 2007. – 32].

Shayır átiraptaǵı, jámiyettegi waqiyalarǵa biyparq emes. Qiyinshiliqqa túsken adam menen qosa qıynaladı, adalatsızlıqqa shıday almaydı, jámiyetke keleshek táǵdirine biyparq adamlardı jek kóredi, olar menen bolǵısı kelmeydi. Óziniń bólek shayır aytqanıday “besinshi máwsim”ine ketkisi keledi. Ol taza pák kewilli insanlardı jaqsı kóredi bul xarakteri onıń joqarıdaǵı qosıq qatarlarında kóringen.

Ómirde insan bir qalıpte jasamaydı, táǵdirdiń oǵan tayarlap qoyǵan qarantı, jaqtılı kúnleri bar. Shayır bul haqqında:

Bul dunyanıń naǵmetlerine,

Kewilińdi diywana etip júrgende

Átirapińdi túnek qapladı [Ibragimov S., 2016. – 56].

Tábiyttiń zańlıǵı jazdı quwıp salqın gúz onnan soń bolsa izgiriq qaharman qis keliwi insan ómirinde de ushrasadı. Bul túsiniklerdi yagnıy “dunyanıń naǵmetleri” ham “túnek” túsiniklerin antitezalıq usıdan paydalanıp jarıtıp bergen.

Al, bunnan soń adamǵa sol túnekte adasıwlar, qiyinshiliqlar keledi. Tar jolda adam ilájsizliqqa túsip qalıwı tábiyiy:

Sen endi ayıra almaysan

Qolında zerme, mispa

Jolında ne barın [Ibragimov S., 2016. – 56].

Usınday pursatta adam núsretke mıtaj boladı lekin hámme zatınan ayrılǵan adamǵa jardem az keledi:

Adamlardıń iqlas –ıqtıqatı bar

Ókinbe pánt jeseń,satsa aldansań

Hújdan degen nárse ózińe kerek [Ibragimov S., 2016. – 56].

Shayırdıń bul dóretpesi arqalı jeke xarakteri ashılǵan yagnıy shayır “hújdan” degen túsinikti ápiwayı qabıllanaydı, onı taza, pák halında asıraw kerek, basına múshkil is tússede, aldansańda, seni satsada onı asıray bil degen tereń psixologiyalıq máni beredi.

Qosıq juwmagında báribir tańırdıń ádilligi ústem shigip, jaqsılıq jeńedi. Ol jamanlıq jaqsılıq aldında dize búgiwin aytadı:

Tańırınıń bir ádilligi-

Jamanlıqtan tiqsinbegen bendesin

Jaqsılıq aldında dize shóktiredi [Ibragimov S., 2016. – 56].

Iymanniń bir belgisi jaqsılıq etiw. Eger insanıń aldında bir jawızlıq bolıp atırsa, onı qolı menen qaytarıwı ol imkansız bolsa tili menen qaytariwi olda ilajsız bolsa júrek penen jek kóriwi, tiksiniwi tiyis eger bulda qolınnan kelmese onda sende iymanniń dárejesi kúta az degen túsinik bar. Joqarıdağı qatar da jamanlıqtan tiqsinbegen bende usı iymanı ázzi bendeler qatarına kiriw itimalı kúshli.

Shayır tábiyattan elinddegi adalatsız waqıyalağa ashınıp otıradı. Óz eline degen súyispen-shiligi joqarı shayır. Onıń bul táriypin tómendegi qosıqlar arqalı ashıp bersek boladı:

Men bul eldiń arasına

kózboyawshı bolıp kelmegen edim-

mağan bashartpağan ámel sol boldı [Ibragimov S., 2016. – 56].

Shayır ayırım insanlar uqsap jaǵımpazlıq qılıp shindi jalǵanǵa búrkep “shıraylı” qosıqlar jazbaydı.

Ǵapıl bendelerge ǵarip kúlbesin

Altın saray etip kórgize almadım

Olar buǵan júda intizar edi [Ibragimov S., 2016. – 56].

Bul qatarlarda ǵarip kúlbe hám altın saray terminlerin antitezalıq usıl menen óziniń xarakterindegi jaqsı illetlerdi ashıp bergen. Yaǵnıy bul tereń psixologiyalıq oy pikirlerden quralǵan túsinik anıǵraq qılıp aytqanda, uyqıda ǵarip kúlbede jatırǵan bendelerge yaǵnıy xalıqqa jalǵannan kúlbesin altın saray qılıp kórsete almadım, jaǵımpazlıq etip qosıq jaza almadım degen pikirdi bermekshi bolǵan. Biraq, ǵapıl bendeler sol jaǵımpazlıqqa qushtar boladı. Shayır bul úsh qatar arqalı usı formaǵa óz aytajaq bolǵan pikirin sıydıra alǵan. Shayır usı kishi forma arqalı jámiyetimizdegi úlken mashqalanı kóterdi yaǵnıy biyparwa, jalǵandı jaqsı kóretuǵın, arızılar áleminde jasap atırǵan insanlardıń kelbetin ashıp beredi. Jáne onıń usı túsiniklerge say tómendegi qatarların kóremiz:

Olar ketken shálken-sholis jollardıń,

Shıraq jaǵalmadım eki boyına-

Íǵbal jolı bolıp kóriniw ushın [Ibragimov S., 2016. – 56].

Shayır aldınǵı qosıqlarında da “jol” “jollar” terminin jiyy qollanadı. Bul ádebiyattanıwda parallelizm delinedi. Bul termin shayır dóretpelerinde ómir jolı, íǵbal jolı, baxıt jolı degen tusiniklerdi beredi.

Juwmaqlap aytqanda, S.Ibragimov dóretiwshiliginde hám formalıq hám mazmunlıq jaqtan ózgeshelikti bayqaymız. Qosıqlarında dasturiy qosıq úlǵısınen erkin forma erkin mazmunǵa jaqınlıǵı bul shayırdıń jańa formalardı izertlep sol formada qálem terbetiwshi izleniwsheń shayır desek boladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Orazımbetov Q., Qosıq teorıyası. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2022.
2. Orzibekov R. Lirikada kichik janrlar. – T., 1976. 12-b.
3. Қаррақалпақ фольклоры. Көптомлық. 88-100 Томлар. – Нөкіс: Билим, 2015.
4. Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. – Нөкіс: Билим, 2016. 56-б.
5. Xudoyberdiyev E. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: IQTISOD-MOLIYA, 2007.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ҚАМЫРДАН ТАЯРЛАНАТУҒЫН ҚОЙЫҰ ТАҒАМ АТАМАЛАРЫ

ЕСБЕРГЕНОВА Р.Б.

*Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Қарақалпақ халқында басқа түрлерге қарағанда қамырлы тағамлар ислениуі жағынан әдеуір орынды ийелейди. Бийдай, жүөери, гүриш, мәкке унларынан миллий тағамлар таярланады.

Қамырдан таярланатуғын қойыұ тағамлар сыпатында төмендегилерди көрсетиўге болады: гүртик, майсалмақ, майсалман, нарын //пәр туўрама, туўрама, уўмаш, пигуди, ақсаўлақ, манты, қаным, бөрек хәм т.б.

Гүртик – бийдай ямаса жүөери унынан таярланатуғын тағам. Гөш, пияз, гешир, картошка суў қуйылып қайнатылады. Соң ишине бийдай унынан ийлеп, жайып, майдалап төрт мүйешли етип кесип исленетуғын тағам түри бийдай гүртик деп аталады. Қамыры өз алдына падносқа салынады, ал сорпасы кесеге қуйып ишиледи. Гөш салынбастан басқа (пияз, гешир, картошка хәм т.б) өнимлер салып таярланған гүртик қайыс гүртик деп аталады.

Жүөери гүртик – сорпасы бийдай гүртик сыяқлы таярланады. Жүөери ун қайнаған суўда қарылып, соң оған бийдай ун қосып ийленеди соң қолда қамыр үзип алынып бармақлар жәрдеминде домалакланып жалпақ формаға келтириледі. Гүртиктің (бийдай, жүөери гүртик) үстине ең соңында сорпаға өлтирилген пияз яғный дузлық (Дузлық – гүртиктің ямаса туўраманың үстине қуйыұ ушын пияз туўралған майлы сорпа. Аўқатты дәмлі етиў ушын таярланатуғын тағам) салынады.

К.Махмудов бул тағамды қарақалпақша қамыр палаўы деп атаған хәм суйық тағамларға киргизеди [Махмудов К., 1989. – 227 б]. Себеби бул тағам кубла районлардың Хорезмге жақын аймақларында кеседі тартылады. Бирақ қарақалпақларда қойыұ тағам сыпатында желинеди.

Бул тағамды ол «қамыр шәўле» аты менен атаған [Махмудов К., 1989. – 252 б]. Бул пикир бир қанша қарсылықларға ушараған. Себеби, қарақалпақларда шәўле тағамы палаўдың суйық түри сыпатында қаралады, бирақ «қамыр шәўле» деп аталған тағам жоқ. Биз бул тағамды қарақалпақлардың миллий тағамы деп есаплаймыз. Бирақ Ҳ. Мухаббат бул тағамның түркий тағам яғный уғузлар, қыпшақлардың улыўмалық тағамы деп есаплаган хам бир неше далиллер көрсеткен [Худаярова М., 2010. – 67 б].

Туўрама – гөш пенен гүртиктен майда етип туўралған аўқат. Бул тағамды таярлаўда гөш, картошка, гешир, пияз суўда писирилип өз алдына сорпа таярланады. Қандай ун қолланыўына қарай жүөери хәм бийдай туўрама гүртик түри бар. Жүөери унынан гүртик араластырып исленген аўқат жүөери туўрама, бийдай унынан гүртик араластырып исленген аўқат бийдай туўрама деп аталады.

Ақсаўлақ – қамырды жүдә жуқа-пәреңи етип ашытпай исленген нанның түри. Қарақалпақтың миллий аўқатының биреуі: қаўын ақсаўлақ – қаўынды әбден қайнатып оған қатық араластырып ишине ақсаўлақты туўрап, үстине сары май күйдирип қуйып таярланады. Өз алдына гүртик сыяқлы гөш салынып сорпа таярланады.

Майсалмақ // майсалман – палаўқабақты асып, оған гүртик салынады хәм май қуйылады.

Нарын //пәр туўрама – қамыры гүртик сыяқлы жайылып май жағып оралады хәм манти қазанға парлап писириледі. Сорпасы да гүртиктің сорпасы сыяқлы таярланады хәм дузлық таярланады. Пискен қамыр хәм гөш, картошка, гешир майдалап туўралып араластырылады. Бул тағамның аталыуында районларда өзгешеликлер бар. Айрым районда бул тағамды нарын деп атаса, айрымлар пәр туўрама (Тахтакөпир) деп атайды. Манти қазанда парланып писирилгени ушын пәр туўрама делинген.

Уўмаш // уўман- жаңа жабылған нанды майда етип туўрап, оны сорпаның майына ямаса күйген сары майға қол менен уўып исленетуғын тағам. Хәзирги ўақытта бул аўқат дерлик таярланбайды, умытылып баратырған тағамлардың қатарына киреди.

Буннан тысқары қарақалпақ халқында қамырдың ишине басқа өнімлер салып таярланатуғын тағам түрлері де ушырасады. Маселен, бөрек, манти, қаным, пигуди х.т.б. Бөрек тағамы хәзирги күнде әўесек тағам сыпатында қаралып, көпшилик жағдайда Наурыз байрамында ғана таярланады. Бөрек – қамырдың ишине мәйек, гөш, картошка, хәм т.б. өнімлерди салып, суўға ямаса майға писирилетуғын тағам. Ишине салынатуғын өнімлерине қарап бөректің мәйек, уўыз, гөш, картошка бөрек сыяқлы бир неше түрлері бар.

Уўыз бөрек – уўыз сүтин қамыр ишине салып, суўда писирилетуғын тағам.

Мәйек бөрек – қамырдың арасына мәйек хәм май араласпасын салып, қайнаған суўда писирилип, үстине қатық куйып желинетуғын аўқат.

Манти – майдаланған гөш хәм пиязды қамыр ишине салып бүгип, манти қазанда парға писирилетуғын тағам. Ишине салынатуғын затларына қарап, мантиның: қарын манти, гөш манти, қабақ манти, картошка манти деген түрлері болады.

Қаным – қамыры жуқалап жайылып, қамыр ишине парш салынып хәм орап, қазанға парлап писирилетуғын тағам.

Сондай ақ, қарақалпақ халқы қамырдан тек аўқат емес, косымша азық сыпатында бир канша тағамлар да таярлаған. Оларға сомса, пиражка, белячи, гөмме киреди.

Сомса – жайылған қамырға гөш, қабақ, картошка салып, тандырда ямаса духовкада писирилетуғын тағам. Сомса еки түрлі усылда таярланады. Көбинесе ашытылған қамырдан тандырда, ашытқы салынбаған эпийайы қамырдан таярланған қабатлы сомса духовкада, печкада писириледі. Сомсаның тандыр сомса, базар сомса, үй сомса, духовка сомса, қабақ сомса, картошка сомса, көк сомса, қабырға сомса, үш мүйешли, төрт мүйешли, тамшы, дөңгелек, өрилген сыяқлы түрлері бар.

Көк сомса – қамыр ишине жаңа өсип шыққан жоңышқа, атқулақ сыяқлы көк шөплерди пияз бенен араластырып ашытылған ямаса ашытылмаған қамырға салып орап исленетуғын сомса.

Гөмме – Ашытылмаған қамыр ишине фарш салып, үш мүйешли формада бүгип тандырда ямаса табада таярланатуғын сомса. Гөмме дәслеп күлге ямаса от түбиндеги топыраққа көмип таярланатуғын нан түрі (көмме) болып, кейинирек гөмме тәризінде айтылып кеткен. Оның ишине салынатуғын өнімлерине (массаллығына) қарап гөшли гөмме, қабақлы гөмме, көк гөмме, гешир гөмме деп аталады.

Қырмыш – қамыры жуқарақ жайылып, төрт мүйешли яки домалақ формада кесип, қамыр ишине гөш, картошка, асқабақ салып бүгип майда куўырылатуғын баўырсақ. Ишине қандай затлар салыныуына қарай картошка қырмыш, асқабақ қырмыш, көк қырмыш деп аталады.

Ҳазирги атамасы, бизиңше, пирожка деп аталады. Ҳазирги күнде пирожканың гөш салған түри көбинесе той ҳам байрамларда, ҳайт күнлери таярланады.

Беяши – ашытылған қамырдан кишкене домалақ зуғалалар исленип ишине фарш, гөш, пияз, салып бүгип, майға қуўырып писирилетуғын тағам.

Биз бул мақаламызда ҳазирги күнде ун ҳам қамырдан таярланатуғын ҳам умытылып баратырған тағам атамаларын киргиздик. Буннан жуўмақ шығарыўға болады аспазлық тараўында бурыннан қолланылып киятырған тағам атамалары менен бирге, жаңадан кирип келген тағам атамалары да көплек ушырасады. Бул болса азық-аўқат тараўы лексикасының еле де байып атырғанлығынан дәрек береді.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент, 1981.
2. Әлишер Навоий асарлари тилиниң изохли луғати. – Тошкент: Фан, 1983.
3. Ҳудаярова М. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили // Дисс...канд... филолог...фан. – Тошкент, 2010.
4. Икрамова Н.М. Узбекская кулинарная лексика. – Ташкент: Фан, 1989.
5. Махмудов К. Ўзбек тансиқ таомлари. – Тошкент: Меҳнат, 1989.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЎИ

АБДАЛИЕВА С.Б.

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис*

Аннотация: Мақалада Орта Азия илимпазларының мийнетлери арқалы қарақалпақ тилиниң грамматикасын үйрениў көзде тутылған.

Таяныш сөзлер: илимпаз, Грамматика, илим изертлеў, тил үйрениў, аўдарма жасаў.

Аннотация: Мақалада Ўрта Осиё олимларининг меҳнатлари асосида қарақалпақ тили грамматикасини ўрганиш кўзда тутилған.

Таянч сўзлар: олим, грамматика, илим ўрганиш, тил ўрганиш, таржима қилиш.

Аннотация: В статье рассматривается изучение грамматики каракалпакского языка на основе труды Средне Азиатских исследователей.

Ключевые слова: ученые, грамматика, научное исследования, изучение языка, переводы.

Summery: This article deals the learning grammar of Karakalpak languages according to the works of the Asian scientists.

Key words: scientist, grammar, scientific research, learning language, translate.

Тил билиминиң грамматика тараўы дегенде дәстүрий түсиник бойынша морфология менен синтаксистиң қосындысы түсиниледи. Соңғы дәўирлерде тил билиминиң раўажланыўы себепли морфология тараўының өзи морфемика, морфология, сөз жасалыў сыяқлы бөлимлерге бөлинип атыр. Синтаксис тараўын да шәртли түрде жай гәп синтаксиси, қоспа гәп синтаксиси ҳам текст синтаксиси сыяқлы тараўларға бөлип үйрениў дәстүрлери пайда болмақта.

Қарақалпақ тил билиминде сөз жасалыу тарауы морфологиядан бөлиніп, ол бойынша мийнетлер жазылып атыр. Деген менен еди. Г.Айназарова 2000-жылы Нөкисте «Қарақалпақ тилиндеги симметриялы еки компонентли фразеологизмлер» деген темада кандидатлық диссертация жумысын табыслы жақлады. Оның бул мәселеге арналған «Двухкомпонентные фразеологизмы симметрической структуры в каракалпакском языке» (Проблемы тюркского языкознания. – Алмата, 1985. 69-72 б), «Қырық қыз» дәстанының лексикасында фразеологизмлер хәм олардың еки компонентли түрлеринин қолланылыуы хаққында» («Өмиўдарья» журналы, 1998. – №1-2. 48-52 б) хәм т.б. мақалалары басылып шықты.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери бойынша булардан басқа А.Бекбергеновтың «Фразеологиялық сөз дизбеклериндеги санлықлар» (ӨзССРИА ҚБ «Хабаршысы» журналы, 1968. – №3. 71-77 б). Ж.Ешбаевтың «Фразеологиялық вариантлар-көркем мазмунның тийкарғы суўретлеу кураалларының бири» («Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1978. 9-август), К.Каримовтың «Қарақалпақ тилиндеги жуп фразалық бирликлер хәм олардың лексика-семантикалық гейпара өзгешеликлери» («Совет муғаллими» газетасы, 1973. 23-июнь) Бердимуратовтың «Фразеологизмлер-тилимиздин бай газийнеси» («Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1980. 17-январь) мақалалары жарық көрди.

Бул мийнетлерден көринип турғанындай, қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери бойынша жазылған илимий мийнетлер оғада аз. Сонлықтан алдағы уақытлары фразеология мәселелерин изертлеу қарақалпақ тил билими алдында әҳмийетли мәселелердин бири болып қалмақта.

Тил билимининң грамматика тарауы дегенде дәстүрий түсиник бойынша морфология менен синтаксистин қосындысы түсиниледи. Соңғы дәуирлерде тил билимининң раўажланыуы себепли морфология тарауының өзи морфемика, морфология, сөз жасалыу сыяқлы бөлимлерге бөлиніп атыр. Синтаксис тарауын да шәртли түрде жай гәп синтаксиси, қоспа гәп синтаксиси хәм текст синтаксиси сыяқлы тарауларға бөлип үйрениу дәстүрлери пайда болмақта.

Қарақалпақ тил билиминде сөз жасалыу тарауы морфологиядан бөлиніп, ол бойынша мийнетлер жазылып атыр. Деген менен еле көплеген мийнетлерде қәлиплескен дәстүр бойынша сөз жасалыу мәселелери морфология тарауында қарастырылған. Сонлықтан грамматика тарауының изертлениуи төмендегише еки тарауға бөлип үйрениу мақсетке муўапық болады деп есаплаймыз:

1. Сөз жасалыу хәм морфология тарауларының изертлениуи;
2. Синтаксис тарауының изертлениуи.

Қарақалпақ тилинң грамматикалық қурылысы бойынша ең дәслепки илимий мийнет Н.А.Баскаков тәрәпинен жазылды. Онда қарақалпақ тилинң грамматикалық қурылысы хаққында қысқаша мағлыўматлар берилип, оның өзине тән грамматикалық өзгешеликлери анықланған. Илимпаздың бул мийнети қарақалпақ тилинң грамматикалық қурылысы бойынша илимий жумыслардың жүргизилиуи ушын жол-жоба көрсетиуши мийнет сыпатында оғада үлкен әҳмийетке ийе болды. Н.А.Баскаков 1950- жылы Москвада «Қаракалпакский язык (части речи и словообразование)» деген темада докторлық диссертация жақлады. Усы диссертация жумысының тийкарында 1952-жылы «Қаракалпакский язык. Фонетика и морфологии, часть первая (части речи и словообразование)» деген мийнетин Москвада китап етип бастырып шығарды.

Китаптың үлкен бөлими қарақалпақ тилиндегі сөз шақаптарына, олардың жасалыу усылларына арналған. Қарақалпақ тилинің лексикасын семантикалық-формаллық белгилери бойынша мәнили хәм мәниссиз ямаса көмекши сөз шақаптары деп бөлген. Мәнили сөз шақаптарын атауышлар хәм феийллер деп, ал мәниге ийе емес сөз шақаптарын көмекши сөзлер деп бөлип қарайды. Олардың хәр бири кең хәм хәр тәреплеме үйренілген. Оның қарақалпақ тилинің морфологиясына арналған «Залогии в каракалпакском языке», (Ташкент, 1951. 32 б), «Личные и лично-притежательные местоимения в каракалпакском языке», (в кн. «Тюркологический сборник». – М.,Л, 1951. 55-67 б), «Составные глаголы в каракалпакском языке», («Вопросы изучения языков народов Средней Азии и Казахстана». – Ташкент, 1952. 89-92 б) мийнетлери де бар. Бул мийнетлер автордың 1995-жылы Нөкисте басылып шыққан «Қаракалпакский язык. Ж. Морфология (словоизменение), синтаксис (словосочетание и предложение)» деген китабында берилди.

Сондай-ақ Н.А.Баскаковтың «Очерк грамматики каракалпакского языка» деген мийнети 1958-жылы Москвада басылып шыққан «Қаракалпакско-русский словарь» да басылып шықты (790-866 б).

Улыўма айтқанда, Н.А.Баскаков қарақалпақ тилинің сөз жасалыу хәм морфология тараўын изертлеўге оғада үлкен үлес қосты.

Қарақалпақ тилинің морфологиясын изертлеўде А.Кыдырбаев үлкен хызмет иследи. Ол 1944-жылы «Хәзирги қарақалпақ тилинде сеплик категориясы» деген темада қарақалпақ тили бойынша биринши болып кандидатлық диссертация жақлады. Усы диссертация тийкарында ол 1961-жылы «Хәзирги қарақалпақ тилиндегі атлық сөзлер» деген китабын баспадан шығарды. Китапта атлықлардың мәнилик топарлары, грамматикалық категориялары, жасалыу усыллары көрсетилген. А.Кыдырбаевтың 1988-жылы «Қарақалпақ тил илимининң гейпара мәселелери» (Нөкис, 1988. 72 б) деген мийнети топлам болып басылып шықты. Илимпаздың қарақалпақ тил билимининң раўажланыўына, илимий-техникалық терминологиясына, морфология, келбетлик, алмасық, санлық, рәўиш хәм қоспа гәплерге байланыслы мийнетлери киргизилген.

50-жыллардың орталарынан баслап морфология тараўынан кандидатлық диссертация жумыслары жақлана баслады. 1954-жылы Д.С.Насыров «Қарақалпақ тилинде келбетлик феийл хәм оның синтаксислик функциясы» темасында, 1955-жылы К.Убайдуллаев «Хәзирги қарақалпақ тилинде анықлық мейилдинң өткен мәхәл категориясы» темасында Москвада кандидатлық диссертация жумысларын жақлап шықты. Соң олардың кандидатлық диссертация жумыслары тийкарында монографиялары басылып шықты.

1961-жылы Д.С.Насыров тәрепинен «Қарақалпақ тилинде көплик категориясы», 1964-жылы Ж.Алламуратов тәрепинен «К вопросу форм прошедшего времени глагола изъявительного наклонения в каракалпакском языке» деген монографиялары басылып шықты.

1963-жылы Б.Қутлымуратов «Хәзирги қарақалпақ тилинде хәрекет атлары» темасында кандидатлық диссертация жақлады. Оның диссертациялық жумысы бойынша бир қанша мақалалары хәм монографиясы басылып шықты. Монографияда хәрекет аты феийллерин жасаўшы қосымталар, хәрекет атларының мәнилик өзгешеликлери, гәптеги атқаратуғын хызметлери хәр тәреплеме үйренілген.

70-жыллардан баслап қарақалпақ тилиндегі сөз шақаптары, гәп жасаў усыллары, грамматикалық категориялар бойынша илимий-изертлеў жумыслары жүргизилди.

1970-жылы М.Шалекенова «Хәзирги қарақалпақ тилиндеги алмасық», 1971-жылы А.Бекбергенов «Қарақалпақ тилиндеги санлықлар», сол жылы А.Нәжимов «Қарақалпақ тилиндеги жуп хәм тәкирар сөзлердиң жасалыў усыллары», У.Ембергенов «Хәзирги қарақалпақ тилиндеги еликлеўиш сөзлер», Р.Жапакова «Қарақалпақ тилиндеги атлықлардың сеплениўи» темаларында кандидатлық диссертация жумысларын табыслы жақлап шықты. Олардың изертлеў объекти етип алған темалары бойынша бир неше мақалалары, сондай-ақ монографиялық китаплары басылып шықты. Монографияларда үйренілген мәселелер ҳәр тәрәплеме, фонетикалық өзгешеликleri, лексика-семантикалық мәниси, морфологиялық айырмашылықлары хәм синтаксислик хызмети бойынша қарастырылған.

1974-жылы авторлар жәмәәти тәрәпинен «Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология» мийнети басылып шықты. Мийнетте қарақалпақ тилиндеги дөрәнди сөзлердиң қурылысы, грамматикалық категориялар, сөз шақаплары, олардың өзине тән өзгешеликleri кең көлемде үйренілген.

1976-жылы Ж.Ешбаевтың «Қарақалпақ тилинде рәўиш» деген мийнети басылып шықты. Китапта рәўишлердиң лексика-семантикалық өзгешеликleri, морфологиялық белгилери хәм синтаксислик хызмети кең түрде қарастырылған. 1979-жылы А.Бекбергеновтың «Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыўы» деген мийнети жарық көрди. Онда қарақалпақ тилиндеги сөз жасаў усылларының түрleri, қоспа сөзлер, олардың өзине тән өзгешеликleri, белгилери үйренілген. Бул мийнет қарақалпақ тилиниң сөз жасалыў тараўының өз алдына тараў сыпатында қаралыўында үлкен әҳмийетке ийе болды.

1981-жылы «Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология» сабақлығы басылып шықты. Сабаклық жоқары оқыў орынларының қарақалпақ тили хәм әдебияты қәнигелиги студентлерине мөлшерленген болып, онда сөзлердиң морфологиялық қурылысы, грамматикалық категориялар, сөз шақаплары хәм олардың түрлерине қысқаша түсиниклер берилген. Бул сабаклық бугинги күнде де қарақалпақ тили хәм әдебияты қәнигелиги бойынша жоқары мағлыўматлы кадрларды таярлаўда хызмет етип киятыр.

1985-жылы Ә.Аймурзаева «Хәзирги қарақалпақ тилинде келбетлик хәм келбетлик феийллердиң субстантивлесиўи» деген темада кандидатлық диссертация жақлады. Оның бул тема бойынша онға шамалас мақалалары «Хабаршысы», «Әмиўдарья» журналында, илимий мақалалар топламларында жәрияланды. Сондай-ақ оның мийнети китап болып та жәрияланды. Китапта келбетлик хәм келбетлик феийллердиң субстантивлесиў жағдайлары, субстантивация қубылысының түрleri қарастырылған.

1990-жылы М.Дәўлетовтың «Хәзирги қарақалпақ тилинде феийлдиң функционал формаларының системасы», 1994-жылы Е.Дәўлетовтың «Қарақалпақтилинде көмекши сөзлер», 1995-жылы П.Аекеевтың «Қарақалпақ тилиндеги қоспа феийллер хәм олардың структура-семантикалық түрleri» деген китаплары басылып шықты. Олар феийл хәм көмекши сөзлерди үйрениўде үлкен теориялық хәм әмелий әҳмийетке ийе болды. Сондай-ақ морфология хәм сөз жасалыў мәселелерине арналған бир қанша мақалалар басылып шықты. А.Бекбергеновтың жанапайлар, қарақалпақ тили морфологиялық қурылысының раўажланыўына байланыслы, М.Дәўлетовтың қарақалпақ тилиндеги айрым дәнекерлер ҳақында, А.Нәжимовтың сөз жасаў усылларына байланыслы хәм.т.б. мақалаларын атап өтиў орынлы.

1994-жылы қарақалпақ тилинің сөз жасалыуы хәм морфология тарауы бойынша 1-рет академиялық илимий грамматикасы жәрияланды. Бул қарақалпақ тил билимининң үлкен табысы болды. Онда сөз жасалыуы хәм морфология тараулары бир-биринен бөлек берилген.

1997-жылы М.Қудайбергенов «Қарақалпақ тилиндеги атлықларда анықлылық хәм анықсызлықтың аңлатылыуы», А.Оразымбетов «Қарақалпақ тилинде сан мәнисининң аңлатылыуы» темаларында кандидатлық диссертация жумысларын жақлады. Олардың айрым мақалалары журнал бетлеринде жәрияланды. Сондай-ақ бүгинги күнде қарақалпақ тилинің сөз жасалыуы хәм морфология мәселелери бойынша илимий изертлеу жумысларын жүргизип атырған жас илимпазлар бар. Олардан Т.Абдимуратов адвербиализация кубылысы бойынша, М.Ембергенова сеплик формаларының синонимиясы бойынша, Г.Паггуллаева тартым мәнисининң аңлатылыуы усыллары бойынша хәм.т.б.

Соның менен бирге қарақалпақ тилинің сөз жасалыуы хәм морфология тарауында еле арнаулы изертлеу объекти болмаған көп мәселелер бар. Мәселен, келбетликлердин мәнилик өзгешеликлери, дәреже категориясы, фейиллердин мәнилери, оның фонетикалық категориялары, сөз жасау усыллары хәм т.б. изертлеу бүгинги күнде оғада актуал мәселелердин бири.

QARAQALPAQ FOLKLOR TEKSTLERINDE «MIYMANDOSLIQ» KONCEPTINIŇ SÁWLELENIWI

BEKBERGENOV QIDIRBAY AYJARIKOVICH
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti, Nókis

Dúnya júzi xalıqlarınıń kópshiliginde miymandı jıllı júzli kútip alıw dástúri bar hám olar milliy qádiriyatlar qatarında qádirlenedi. Qaraqalpaq folklorı qaraqalpaq xalqınıń kóp ásirlik dástúrlerin belgili dárejede ózinde qalıplestirgen. Qaraqalpaqlardıń turmıs tárizi awqat tayarlaw, awqatlanıwǵa kerekli azıqlardı tańlaw, awqattı qabıllaw miymandoslıq dástúrlerine tiykar saldı.

Qaraqalpaqlarda miymandoslıq dástúrinin qalıplesken bir qatar ádebi hám májbúriyatları bar: miymańǵa húrmet kórsetip sálem beriw, jıllı júzlilik penen qarsı alıw, hal-awhal sorasıw, sıylap tóрге otırǵızıw, dásturxandı mol azıq-awqatlıq zatlar menen toltırıw.

Qonaqtı jıllı júzli kútip alıw, sıpayılıq kórsetiw, al qonaqtıń úy iyesine jaqsı kútip alǵanı ushın minnetdarshılıq bildiriwi – etikettiń qalıplesken qaǵıydaları bolıp, olar folklor tekstlerinde óziniń ayqın kórinisin tapqan: Birewden túslik jeseń, Úyińe kel de, Qazan-oshadıńdı saylay berl. Jolawshıǵa óz úyiniń tórin berip, azıq-awqat penen sıylaw yarım kóshpeli jasaw tárizi ushın úlken áhmiyetke iye dástúrlerdin biri. Xalıq arasında úyge kelgen adamdı, meyli shaqırılǵan, meyli shaqırılmaǵan bolsın jaqsı kútip alıp, sıylaw úy iyesiniń májbúriyatı sanalǵan. Mısallar: Miyman – atańnan ullı; Qonaq kelse jatsınba; Qonaǵına qır kórsetseń, Sıyıńnıń qádiri keter [Қарақалпақ фольклоры, 2015].

Qaraqalpaqlardıń yarım kóshpeli jasaw tárizi qıyın hám awır turmısı olardıń óz ara qarım-qatnası, bir birewge járdem qolın sozıwı miymandoslıq dástúrinde óz kórinisin tabadı. Jolawshı qanday da sebepler menen ózge jurtta ózine tanıs emes úyge qonaq bolıp kelgende úy iyesiniń miymandoslıq dástúrleri qaǵıydaların saqlap qatnas jasawı úrdiske aylanǵan.

Qaraqalpaqlardıń miymandoslıǵı olardıń milliy mentaliteti menen tıǵız baylanıslı. Qaraqalpaq miymandoslıq dástúrinde ashıq kewillilik, aq kókireklilik birinshi orında turadı. Qonaqtıń keliwi quwanış, baxıt hám jaqsılıq keltiredi, úyge miyman kelse, miyman menen iyman keledi, qonaǵı kóp úyde bereket bar, qonaq kelse úyge payız keledi usaǵan túsinipler qalıplesken. Qonaq kim bolıwına qaramastan oǵan húrmet-izzet kórsetilip, dıqqat orayında bolǵan. Olar biytanıs miymandı da ashıq kewil menen qarsı alǵan. Mısallar: Qonaq óz ırısqsın ala keler; Dáwletliniń qos qonaǵı bir keler. Miyman keler esikten, Írısqa kirer tesikten; Kúte almaǵan miymandı, Bilmeydi hasla iymandı; Kebir tońbas, tentek ońbas, Iymansızdıń úyine qonaq qonbas. Sonıń menen birge kelgen hár bir miyman jańalıq alıp keledi dep te isengen. Folklor tekstlerinde qonaqqa arnap bay dasturxan jayıw, qonaqtı jaqsılap sıylap, húrmet kórsetip bolıp onnan jol bolsın soraw dástúrleri de bar: Batır «usı ılashıqqa túseyin, tilge túsingendey maqluq bolsa, jol sorayın» dep attan túsip ishkeri kirdi. Qarasa, bir hayal otır. Hár iyninde bir adam otırǵanday júdá tolı iri eken. Batırda kóriwden «keliń» dep kórpeshe tósedı. Batır joqarı shıqtı. Shay-suw ishti. Sol hayal batırdan jol bolsın soradı [Қарақалпақ фольклоры, 2015]. Ásirese dástanlarda batır qaharman ózge jurtlarǵa barıp qalǵanda, onnan jol bolsın soraw dástúri bar:

- Qaysı baǵdıń gúliseń?
Qay shámenniń búlbili?
Qay tánirdiń sen qulı?
Qaysınday baydıń ulısań?
Qay patshaniń qol astı?
At oynatıp kelipseń,
Jol bolsın sizden soramaq,
Ol bizlerge wájipti (Edige) [Қарақалпақ фольклоры, 2009].

Házirgi qaraqalpaq tilinde «qonaq bolıw», «qonaq jay», «qonaq úy», «qonaq ası» sóz dizbekleri aktiv qollanıladı. Folklor tekstlerinde de olardı ushıratıwǵa boladı: Keshte qonaq jay izlep júrip, úlken dárwazanıń aldında bir aq saqallı ǵarrını kórdi, oǵan qos qollap sálem berdi (Ertekten).

Qonaqqa shaqırılıw – adamlardıń belgili bir waqıyaǵa baylanıslı jıynalıwı. Tiykarınan bul shańaraq, turmıs salt-dástúrleri (perzent tuwılıw, súnnet toy, neke toy), ulıwmaxalıqlıq bayramlar (Nawrız bayramı), diniy bayramlar (Oraza, Qurban Hayıt) yamasa basqa da jıynlar (sadaqa, jan sadaqa) t.b. Folklor tekstlerinde qonaq shaqırıwdıń ózine tán ádebi, qádeleri, etiketi de aytıladı. Onda tek shaqırǵan jerge barıp, shaqırmaǵan jerge barmaw kerekligi aytıladı: Shaqırmaǵan jerge barma, Shaqırǵan jerden qalma; Shaqırǵan jerge erinbe, Shaqırmaǵan jerde kórinbe; Shaqırıwsız barǵan tóseksiz otırar [Қарақалпақ фольклоры, 2015].

Shaqırılmaǵan qonaqtı da xalıq xosh kórmeydi: Jaǵımsız qonaq jatar waqta keledi. Shaqırıqqa óz waqtında barıw kerek, sonday-aq aldına qoyǵan zatlardı jey bermey, mádeniyatlı bolıp, etiketti saqlaw kerekligi de aytıladı: Toyǵa barsań burın bar, Burın barsań orın bar; Beredi dep ishe berme, Semiz degenge ise berme [Қарақалпақ фольклоры, 2015].

Qaraqalpaqlarda dástúr boyınsha qonaqqa úsh kún húrmet kórsetiledi. Eger úsh kúnнен asıp ketse, miymandoslıq mádeniyatınıń dástúri boyınsha ne maqsette kelgenligi soraladı: Mergen úsh kún balanıń úyinde jatıp, Ormanbet biyge barıp, kelgen jumısın aytadı [Қарақалпақ фольклоры, 2015].

Folklorda «qonaqqa shaqırıw», «miyman bolıw» sóz dizbekleri «bayram» túsini menen baylanıslı. Qaraqalpaq dástanlarında qonaqlar shaqırılıp, zıyapat beriledi, dasturxan jayıladı, úlken toy-tamashaǵa aynaladı: Aralap júirse, bir ullı toyǵa dus keldi. Qız da toydan payın jeydi. Onda palwan tutısıw, qoshqar urıstırıw hám basqa da hár qıylı oyınları boladı. Áne keshke taman eń sońında altın qabaq attıradı. (Ertekten).

Eli-xalqın jıydırdı,
Mal hasılın soydırdı,
Tórtkúllep oshaq oydırdı,
Qulaqlı qazan mindirdi,
Erinbey xalqım jesin dep,
Pátiya-duwa bersin dep, ...(Edige) [Қарақалпақ фольклоры, 2009]
Qosıqlar aytıp,
Qırıq kún toy-tamasha bolıp,
Qız-kelinshek ketti sholıp (Qoblan) [Қарақалпақ фольклоры, 2009]

Qaraqalpaq miymandoslıq konceptinde «qudayı qonaq» túsini de bar. «Qudayı qonaq» dep shaqırılmaǵan qonaqqa qarata aytıladı. Folklor tekstlerinde de «qudayı qonaq» ushırasadı: Jigit shettegi bir úyge «qudayı qonaq»pan dep kirip baradı [Қарақалпақ фольклоры, 2009]

Solay etip, folklor tekstlerinde keń orın alǵan «miymandoslıq» konceptiniń milliy mádeniy ózgeshelikleriniń kórinisin izertlew arqalı olardıń quramalı mentallıqqa iye ekenligin ańlawımız múmkin. Onda «miymandoslıq» hám «miyman» konceptleri óz aldına mádeniy taraw sıpanında alıp qaralıp, olarsız qaraqalpaqlardıń turmısın kóz aldımızǵa keltiriwimiz qıyın.

ÁDEBIYATLAR

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87-томлар. – Нөкіс: Илим, 2015.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100-томлар. – Нөкіс: Илим, 2015.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 67-76-томлар. – Нөкіс: Илим, 2014.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 9-13-томлар. – Ташкент: Маънавият, 2009.

МАЗМУНЫ

1-секция. ТҮРКИЙ ХАЛЫҚЛАР ФИЛОЛОГИЯСЫ ЖӘХӘН ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕРИ КОНТЕКСТИНДЕ

Оразымбетов Қ.К. Дүнья қарасы кең, зейни өткір илимпаз	3
Eshonqulov J.S. Fidoyi va zahmatkash folklorshunos olima.....	8
Муминов Ф.А. Песнь пророка	12
Кошанов Б.А. Вопросы менталитета каракалпаков в трудах профессора Сарыгуль Бахадыровой.....	16
Палымбетов К.С. С.Бахадырова изертлеулерінде эпосларды салыстырмалы үйрениу мәселеси	20
Нуржанов П.Е. Қахарманлыққа мегзес дөретиушилик (портретке штрихлар...).....	24
Бекбергенова З.У. Профессор С.Бахадырованың илимдеги хәм дөретиушиликтеги пидайы хызметлери.....	30
Pirniyazova A.K. Pofessor S.Bahadırovaniń miynetlerinde «hayal-qız» lekseması	35
Қурамбоева Г.К. Илми хам, ижоди хам ибрат олима	38
Бекбергенова М.Д. Сарыгуль Бахадырова – илимпаз хәм жазыушы.....	41
Кудияров А.Р. Ели-халқым, миллий мйрасларым деп... (Профессор С.Бахадырованың «Қарақалпақ қандай халық» мийнети мысалында).....	48
Утемуратова Х.Қ. С.Бахадырова хәм қарақалпақ тарийхый романы.....	48
Qojiqbaeva Z.A. Sarıgúl Bahadırova – milliy mádenyatımızdı izertlewshı (T.Jumamuratov dóretiwshiligi mısasında).....	52
Утамбетова А.Ж., Пирназарова Д.А. Илимпаз-жазыушы С.Бахадырова прозасының гейпара қырлары.....	55
Бекбаулиев Қ.О. Профессор С.Бахадырова – «Ер Қосай» дәстаны хаққында	59
Zaripova Z.S. S.Bahadırova dóretpelerinde batir hayal-qızlar obrazınıń sáwleleniwi	62
Отениязов П.Ж. С.Бахадырова ертеқ жанры хаққында.....	67
Календерова А.М. Сарыгуль Бахадырованың «Қарақалпақ қандай халық» китабында «Қарақалпақ халық ойынлары» хаққында	69
Тлеуниязова Г.Б. Сарыгуль Бахадырованың илимий хәм әдебий дөретиу-шилигинде хаял-қызлар мәселеси: феминизм хәм әдебий образ.....	72
Пердебаева Д. Қорақалпоқ фольклористикаси ва адабиётшунослиги илмининг «Тумариси»	75
Mehtap Suiçer, Tuğba Gökbayır, Mehmetcan Gökbayır. Sibirya tatar türklerinde giyim-kuşam kültürü.....	78
Süleyman Kaan Yalçın, Remzi Çalışır. Evaluation of verb derivation suffixes in chagatay, uzbek and new uygur turkish in terms of consonant harmony	82
Süleyman Kaan Yalçın, Ertuğrul Çeçen. Investigation of case suffixes in chagatay turkish in terms of labial harmony	86
Münevver Tekcan, Serpil Yazıcı Şahin. Babur-nâme'nin söz varlığı üzerine.....	90
Mehmet Özeren, Yeşim Çakar. Çağdaş türk lehçelerinde süreksizleşme	95
Mehmet Özeren, Ayşe Kolkaya Erdoğan. Çağdaş türk lehçelerinde benzeşme.....	101
Tuğba Gökbayır, Mehtap Suiçer, Mehmetcan Gökbayır. Sibirya tatar türkçesi ağızlari söz.....	106
Veysel İbrahim Karaca, Gökhan Ünlü. Idiomatic reduplications in the dialects of azerbaijani turkish	110
Ahmet Karataş. Babur-nâme'de atlan-fiilinin kullanım özellikleri üzerine bir değerlendirme... ..	116
Ceyhun Vedat Uyğur. Karakalpak ve türk atasözlerinde ortaklaşmalar / benzerlikler... ..	121
Kemal Yavuz Ataman. Osmanlı coğrafyasında sufi, şair yazıcıoğlu Mehmed ve Ahmed bican kardeşler, eserleri, tesirleri, muhammediye ve envaru'l aşikîn	132
Bedirhan Ünlü. The concept of environmental perception in the poetry of uzbek poet Rauf Parfi	138
Карибаева А.У. Түркі-Монғол тілдерінен енген терминдер қабаты	140
Нұрбеков Т.Б. Қазақ ертегілеріндегі анималистік лексиканың лингвомәдени сипаты.....	146
Sabirova N.E. Xorazm dostonchiligi rivojida baxshichilik an'alarining o'rni	150

2-секция. ГУМАНИТАР ИЗЕРТЛЕУЛЕРДЕ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАР

Бекбергенова З.У. 1990-жыллардағы қарақалпақ повестлерінде тарийхый теманың көркем сәулелениуі	155
Юсупов О.Ж. Қарақалпақ ордасы: «Маман батыр Уразаков» елшилик, хызметлери хаққында.....	159
Нуржанов С.У. Роль печати в развитии каракалпакской литературы.....	165
Есебаев М.М. «Ғәрип-ашық» дәстанының қарақалпақ халық бақсыларының миллий репертуарынан орын алыуы.....	168
Нуратдинова Г.Қ. Жоклау қосықларының композициясы.....	174

Тлеуниязова Г.Б. Қарақалпақ лирикасында насырый қосықлар (1990-2000-жыллар).....	178
Bekbergenova A.U. Gärezsizlik jılları qaraqalpaq ocherkleriniń rawajlanıwı.....	180
Bekbergenova A.U. «Er Ziywar» dástanında terme, tolǵawlardıń tutqan ornı.....	183
Арзыев Ш.А. И.Юсупов поэзиясында қуслар образының лирикалық субъектке қатнасы	186
Нуратдинова Л.Т., Турсынбаева А. Мәнауий ағартыушылықта бақышылық жанрының пайда болыуы	190
Даниярова Г.П. И.Юсуповтың «Жолдас муғаллим» поэмасында символлардың көркемлик хызметі	193
Yusupova G.R. O'quvchılarda sog'lom tafakkurni rivojlantirish omillari.....	196
Юсупова Б.Ж. Таълим-тарбия бу бизниг кележагимиз, хаёт-мамот масаласи.....	200
Абсетерова У.К. Қарақалпақ фольклорында суў мәселелериниң сәўлелениўи.....	204
Biysenbaev Q.B. Balalar oyın folklorında obrazlardıń jasalıwı.....	208
Жақсымуратова М.Қ. Қарақалпақ турмыс ертеклеринде дәстүрий эпикалық формулалар	211
Jiemuratova F.E. Insaniylıq paziyletlerge baylanışlı naqıl-maqallarda teńewlerdiń qollanılıwı...	214
Турекеев Қ.Ж. Бийперзент хаяллар әмелге асыратуғын үрп-әдетлериниң үйренилиў мәселелери (зыярат орынлары мысалында).....	217
Baysagatov Y. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Bozuǵlan» (dástanniń jıynalıwı hám baspadan shıǵarılıw máseleleri).....	220
Оразов Ә. Қарақалпақ шешенлик сөзлери хәм оны үйрениў мәселеси.....	223
Турымбетов Б.Қ. Жазыўшы шығармаларында көркем детальдың хызметі (Г.Есемуратова шығармалары мысалында)	227
Бекбаўлиева Н.Б. Рус әскерий елшилериниң қарақалпақ аймағы туўралы мағлыўматлары	230
Kabilova G.B. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde mifologiyalıq obrazlardıń transformaciyası.....	234
Палуанов Б.Н., Зарымбетова Ж.Е. Атажан Халмуратов дәретиўшилигинде фольклоризм... 238	
Esemuratova N. I.Yusupov dóretpelerinde transformaciyalangan naqıl-maqallargá lingvomádeniy analiz.....	241
Матжанова А.Ж. Қарақалпақ тилинде -ыңыз, -иңиз, -ңыз, -ңиз қосымталарының сыпайылық мәни билдириўи.....	245
Жәрімбетова Т.Қ. Хұжетли шығармаларда конфликт хәм характер жаратыўда автор шеберлиги.....	247
Mnajatdinova M.J. Qorqıt ata jırları hám qaraqalpaq dástanları: ortaқ syujet hám motivler....	251
Косымбетова А.Е. Сағынбай Ибрагимов шығармаларында теңеўлердиң қолланылыўы....	255
Mırzabaev S. Qaraqalpaq essesi tekstlerindegi sinonimlerdiń stillik qollanılıwı.....	258
Сапаров З.С. Қарақалпақстан тарийхындағы ел басқарыўшылар хәм халық батырлары хаққында изертлеўде фольклорлық дереклердиң әхмийети.....	261
Опаев Б.А. XIX әсир ақыры XX әсир басларында қарақалпақстанда қазы судларының тайынланыўы хәм олардың хызметі	264
3-секция. ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ	
Tilegenova A.E. Keńesbay Karimov lirikasında teńewlerdiń qollanılıw sheberligi.....	267
Бегмуратова Г.А. Фольклор – миллий, маънавий ва моддий манба сифатида.....	270
Qalbaeva Z. Joqari bilimlendiriwdegi sóz qosılıw hám sintaksislik usıl menen jasalǵan terminlerdiń ayırım ózgeshelikleri.	272
Сайымбетов Ш.О. Қарақалпақ поэмаларында стилистикалық фигуралардың көркемлик хызметлери.....	275
Бекимбетов А.М. Қарақалпақ фольклоры – миллий, руўхый мийрасларымыз (халық әпсаналары мысалында).....	281
Xojaniyazova G.M. Qaraqalpaqlarda óz ara járdem kómek instituti: izertlewlerge qisqasha sholiw.....	288
Utemuratova G. Tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar.....	291
Жолдасбаева Г.Р. Қарақалпақ халқының миллий кестешилик өнери.....	293
Jumanazarova G.D. Qaraqalpaq hám qazaq folklorında haywanatlardıń payda bolıwı haqqında xalıq ápsanaları.	296
Muratbaeva U. Naqıl-maqallardaǵı etikalıq konceptlerdiń milliy-mádeniy ózgeshelikleri.....	300
Hámidullaeva P.A. Saǵınbay Ibragimov lirikasında úsh qatarlı qosıqlardıń mazmun hám forma tutaslıǵı tuwralı	302
Есбергенова Р.Б. Қарақалпақ тилинде қамырдан таярланатуғын қойыў тағам атамалары	305
Абдалиева С.Б. Қарақалпақ тили грамматикасының изертлениўи.....	307
Bekbergenov Q.A. Qaraqalpaq folklor tekstlerinde «miymandoslıq» konceptiniń sáwleleniwi ..	309

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ,
ИЛИМ ҲАМ ИННОВАЦИЯЛАР МИНИСТРЛИГИ

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР
АКАДЕМИЯСИ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ

ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР ИЛИМ ИЗЕРТЛЕЎ ИНСТИТУТЫ

«ТҮРКИЙ ХАЛЫҚЛАР ФОЛЬКЛОРЫ ҲАМ ӘДЕБИЯТЫН ҮЙРЕНИЎДИҢ АКТУАЛ МӘСЕЛЭЛЕРИ: КОНЦЕПЦИЯЛАР, ТЕОРИЯ ҲАМ ПРОБЛЕМАЛАР»

атамасындағы Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим
ғайраткери, Беруний атындағы Ўзбекстан Республикасы мәмлекетлик
сыйлығының, Н.Рерих атындағы халықаралық сыйлықтың лауреаты,
Ўзбекстан Республикасы Жазыўшылар ҳәм Ўзбекстан Республикасы
Журналистлер аўқамының ағзасы, белгили фольклортаныўшы ҳәм әдебиаттаныўшы алым, жа-
зыўшы Сарыгүл Баҳадырованың 80 жыллығына бағышланған
халықаралық илимий-теориялық конференциясы

материаллары

Т О П Л А М Ы

НӨКИС – «NUR TURAN PRINT» – 2024

Редактор *Н. Джумабаев*
Көрк. редактор *М.Пердебаев*
Тех. редактор *Н. Қаипбергенова*

Оригинал-макеттен басыўға руқсат етилген ўақты 13.10.2024.
Форматы 60x84¹/₈. Тип «Times New Roman» гарнитурасы.
Кегль 12. Офсет қағазы. Офсет баспа усылында басылды.
Көлеми 39,5 б.т. Нускасы дана. Баҳасы шәртнама бойынша. Буйыртпа №

940893-санлы лицензия: 25.01.2021.

«NUR TURAN PRINT» баспасы. 230103. Нөкис қаласы,
Зыялы көшеси, 40 жай

«NUR TURAN PRINT» ЖШЖ
типографиясында басып шығарылды.